

Міленко
Єргович

ІНШАЛЛА, МАДОННО, ІНШАЛЛА

ІНШАЛЛА, МАДОННО, ІНШАЛЛА

Міленко
Єргович

Міленко
Єргович

ІНШАЛЛА, МАДОННО, ІНШАЛЛА

ІНШАЛЛА,
МАДОННО,
ІНШАЛЛА

Міленко
Єргович

Міленко Єрґович
Іншалла, Мадонно, іншалла

**ІНШАЛЛА,
МАДОННО,
ІНШАЛЛА**

Міленко
Єрґович

З боснійської переклала
Катерина Калитко

Львів
Видавництво Старого Лева
2018

Гурбет

Звати мене Мустафа. Я з тих, на кого краще не дивитись. А якщо й серед них бувають найгірші, тоді я саме такий. Коли у Тешні жінка понесе, їй забороняють ходити повз мій будинок. Якщо гляне на мене, кажуть, дитина буде потворна як ніхто в родині. Цього заповіту дотримуються і мусульманки, і християнки. А як був я дитятком, своїй матері до колін, вона гладила мене по голові й примовляла: мій Мустафо, добрий Аллаг створив тебе з ревнощів. Таким, щоб тільки Він міг на тебе подивитися й не жахнутись. І ще казала, що це щасливий знак, адже Бог завжди береже від людських очей найкраще з того, що створив. Але як може бути добрим щось потворне, того мати не вмiла пояснити. Завжди є таке, що його знають усі люди, і лиш матері не знають. Якби знали, то й людський рід перевівся б давно. Але не моя справа про таке казати. Краще мені говорити про себе, а не про інших. Звати мене Мустафа. Але я на це ім'я не відгукуюся. Коли хочу сам себе покликати, шепочу: «Гурбет».

Мій батько теж був Мустафа. Коли я народився, його спитали, як зватиметься маля. Так само, як зветься той, хто його створив. Люди презиралися: чи ж це Муйо збожеволів, чи вже землі під ногами не бачить, що хоче назвати дитину іменем Творця. А батькові моєму Творець і на думці не був, він думав тільки про себе. Покарає тебе за це добрий Аллаг, казали йому брати, стара бабуся нетямилася з подиву, а дід сидів у себе нагорі, кутив люльку й дозволяв усьому доброму і всьому лихому проходити повз нього. Так було, коли я народився. А тоді мене назвали Мустафою. І ще й раді були, що батькові моєму нічого гіршого на думку не спало. Бо якби спало, він би все це втілив. Такі були часи, коли в Боснії піднялася біднота, а з тутешніми агами і сто візирів^[1] не впоралися б.

Люди народжуються без обличчя. Хлопчик і дівчинка майже однакові, коли їм по шість місяців. Так і не скажеш, на матір схоже дитя чи на батька. У рік уже дещо видно. А роздивившись, мій батько склав руки, як ото християни їх складають, ставши перед церквою, але нічого не сказав. Тільки погляд його, коли вулицею ішов, опускався нижче, і не дивився він уже в небо, як раніше, чекаючи, що служки бігтимуть попереду і розсуватимуть усе, що недоречно опиниться на

дорозі, ні, тепер він здіймав погляд лише до дахів найвищих будинків. Коли ж минув час і по мені ще краще стало видно, який я, очі його опускалися все нижче, доки не зупинилися на каменях бруку. Мустафа-бег^[2], гукали йому вслід із крамничок, чи підростає спадкоємець? А коли він озирався, щоб побачити, хто з нього глузує, там не було нікого. Чи сховався той, хто питав про мене, чи то батько чув голоси, яких не було насправді.

Мені було сім, коли він пішов з дому. Я не бег, сказав, це не мій маєток, не моя дружина і не моя це дитина. Нема в мене нікого. Біля потоку, далеко від міста, з верболозу змайстрував собі барліг. Ходив по селлах, від хати до хати, і милостиню просив. Мати раз у раз ходила по нього, просила повернутися, вабила всім на світі, та він не схотів. Сказала йому: повертайся, і ти ніколи сина не бачитимеш. А він відповів, що сина в нього нема, і що в пеклі опиниться кожен батько, який зречеться своєї дитини. Вона втекла плачучи, та згодом знову повернулася по нього. І все почалося спочатку. Любила його так, як жінка любить свого чоловіка, ніколи не бажаючи йому зла і кленучи в найгірші миті не його, а рідного батька, що знайшов їй такого мужа. Коли осінь переходила в зиму, коли починалася літня спека, від якої пересихало всяке джерело, аж не було звідки напитися води, моя мати Сена йшла повертати батька додому. Одного разу сказала йому: він не такий, як тобі здається, — дитина, як і всі. А той лише глянув на неї, печально, мов собака, що дивиться на ногу, яку йому відірвало лисячим капканом, і нічого не сказав. Не сказав навіть, що в нього немає сина і що в пеклі опиниться кожен батько, який відвертається від своєї дитини.

Був Аліджун^[3], коли двоє чоловіків принесли мого батька додому і поклали на підлогу головою на схід. Мені було дванадцять, я сів біля нього. Він був спокійний, пальці лівої руки мав зігнуті, як у яструба, що збирається ухопити зайця. Я спробував їх вирівняти, та легше зламав би дубову патерицю, ніж розігнув мерцеві пальці. Подумав: як же тата покладуть на похоронні ноші з такою рукою, як, випроставши руки, спустять його в яму, як він постане перед Богом з погрозливою рукою.

Пізніше мене відштовхнули вбік. Покійника годилося підготувати до похорону. Доки з нього скидали лахміття, з довгого брудного волосся й бороди повилазили воші. Чорні, їх були десятки, вони

сновигали дерев'яною підлогою. Не знали, куди податися, вигнанці посеред чужого світу. Народившись у його волоссі та бороді, ті воші й воші, з чиїх гнид вони вилупились, і ще старіші, були єдиними живими істотами, що зі смертю мого батька Мустафи щось утратили. А вбив його я, бо є такий, як є, від гниди дрібніший.

Звати мене Мустафа, але я Гурбет відтоді, як поховали батька. Жодного разу більше не вийшов я з дому, щоб не зурочити чиєїсь дитини, яка гляне на мене. Стою собі край вікна, а люди хай самі пильнують, щоб не пускати своїх дітей на Гурбетову вулицю.

Коли набридає мені виглядати люд, що однаково не йде, стану в саду за будинком і чекаю, коли котра ружа розквітне. Власними руками їх саджаю, щороку по дві-три. У мене всі приймаються, а в інших не хочуть, от моя мати Сена й похвалилася сусідкам. Ті спершу не вірили, а коли вперше зайшли до нас у садок — мало очі їм не випекло. Дві сотні червоних троянд — наче вогонь по бруківці розлився й не гасне, доки не здійметься вітер і не засипле пелюстками все місто. Тоді кажуть: от і осінь дмухнула на Гурбетові ружі. Після цього матері починають плести дітям светри на зиму. Хоч якась користь від мене.

У глибині саду є криничка з живою водою, що не пересихала і в найгірші посухи. Коли дід мого діда Селім-бег Пашалич зводив будинок, люди радили йому не загороджувати джерела, це ж бо гріх. А він їм сказав, що то його вода, у нього в садку й залишиться, а якщо колись у місті запанує така спрага, що не можна буде напиться з жодного джерела, крім його, тоді буде йому знак, що помилився, і вода належить усім та Богові. Всі тоді питимуть з його кринички, а він опиниться в пеклі, бо взяв собі те, що йому не належало. Такої посухи й спраги ніколи не було, а чи опинився Селім у пеклі — не мені судити.

Та від тієї води ружі Гурбетові такі рум'яні, і від тієї води їхніх пелюсток восени вистачає на весь Тешань. Бог мені дав лице, в яке інші дивитися не можуть, але дав мені й воду, якої в них немає. Тому завжди кажу, що здобув я аж ніяк не менше, ніж утратив. Зачувши ці мої слова, мати завжди каже, що досить мені стати навшпиньки — і голова моя буде вже в раю. Не знаю, що хоче цим сказати, може, чула десь таке, можливо, сотні років уже люди так говорять, просто я не чув, але мені все одно приємно. Про пекло вона ніколи не згадує.

Десять років тому помер наш сусід Менсур Абаза. П'ятдесяти ще йому не було, і відколи пам'ятаю — завжди сидів на своєму триногому стільчику, згорбившись над казанком, затиснутим між ногами. Був бідний, а латав посуд ще більшій бідності. Стільки працював, що нікому і в очі глянути не встиг. Казали, що тільки коли помер, можна було побачити, якого мав кольору очі. Ми гарно ладнали. Я, бувало, перебіжу вуличку до його майстерні, а він мене завжди добре приймає. Те, що ніколи не бачив мого обличчя, мене не тривожило. Менсур Абаза нікому не дивився в очі.

По собі залишив нерухому жінку. Паралізувало її при пологах, і відтоді не відчувала вона ані рук, ані ніг. І так двадцять із гаком літ. Він сам її перевертав і перевдягав, сам годував і поїв, аби лише Зумрі не доводилося. А Зумри до одного прекрасного дня я й не бачив ніколи. І вона мене не бачила. Така домовленість була між мною та її батьком. Не пам'ятаю, коли ми домовилися, але знаю, що жодного слова не вимовили, домовляючись. Просто зрозуміло було, що мені обіцяно — що Зумра ніколи не спуститься в майстерню, поки я там, і не пройде під моїм вікном, коли стою край нього. Вона йшла по воду щоранку о восьмій, а я підходив до вікна на п'ятнадцять хвилин пізніше. Стояв там рівно п'ятнадцять хвилин, бо за двадцять Зумра вже поверталася додому. Так усе й тривало до одного прекрасного дня.

Після похорону Менсура вона прийшла до моєї матері й сказала: тато від нас мусив піти, і хай Бог його прийме, а як ми двоє далі будемо жити — то навіть не знаю. Милостині гріх просити, та й не прийняли б ми її. Але є дещо, воно й не милостиня, а дуже б нам допомогло. Задалеко мені, тітко Сено, до криниці тепер, коли тата більше немає... Сказала це і розридалася. Мати її втішала, казала, що коло нас вони не помруть з голоду, просила взяти дукат-другий і не думати, що то милостиня, навпаки, це буде послуга нам: ми ж бо у пеклі опинимося, якщо найближчі наші сусіди поруч з таким нашим багатством помруть з голоду.

Я слухав за дверми і знав, що це погано — що мати згадала про пекло. Вперше це слово зірвалося в неї з вуст. А хто його в цьому домі промовить, той через слабкість свою чи пиху зазнає великого лиха. Чи над землею так піднесеться, як покійний батько Мустафа, що й бачити її перестане, а потім упаде низько, нижче нікуди. Та не те спонукало мою Сену згадати про пекло. Вона просто ладна була віддати все, крім

того, чого справді не могла віддати. Крім води з нашої кринички. Якщо й це в Гурбета забрати, то що йому лишиться від життя?

Пішла Зумра, не отримавши того, що просила, і не взявши того, що пропонували. Я мовчав і вдавав, що нічого не чув. Чекав, що мати скаже. Але так я міг чекати до кінця світу, вона б і далі мовчала й носила свій гріх у собі. Тоді я сам сказав: нічого страшного, і я дозволяю недозволене. Нехай приходить Зумра до мого джерела по воду. Ружам моїм через те не убуде, а мені корона з голови не впаде, якщо на півгодини довше триматимусь від них оподаль.

Тут би все щасливо й закінчилось, якби я залишився там, де мені й місце. І якби вважав, що обіцянки, якими обмінялися двоє людей, чинні й після того, як один з них відійде у засвіти. А я ж пообіцяв покійному Менсуру Абазі, і він мені обіцяв, що Зумра ніколи не побачить мене, а я ніколи не побачу її. Казали, що такої красуні в Тешні ще ніколи не було, хай навіть вона сто разів котлярева дочка. Та що з того, коли носить на собі знак матері, яка заціпеніла, її народивши. Такого всяк залицяльник боїться, хоч у Корані про знаки такі нічого не сказано, а в місті є повно молодиків, яким до Книги менше діла, ніж до торішнього снігу. Але якщо рідна мати знерухоміла, привівши її на світ, то що буде з тим, хто наважиться Зумру поцілувати? Та ніщо з цього не впливало на обіцянки, якими обмінялися покійний Менсур і я. Він знав, що мені не має боліти Зумрина краса, а я знав, що Зумра не повинна свою біду до моєї рівняти.

Тому ми ніколи й не бачили одне одного. Так би було завжди, якби троянди не втрутилися.

Коли Зумра першого разу мала прийти по воду, мені кортіло дізнатися, що скаже про ружі і чи понюхає котрись із них. Уявляв, як переходить вона від однієї до іншої, підхоплює їх долонями, чудується і вдихає аромат. І так біля кожної з двохсот моїх троянд. Але я не визирнув у сад.

Тому-то тієї ж ночі побачив уві сні Зумру серед своїх квітів. Ясно бачив її. Вона була саме така вродлива, як говорили, танцювала поміж руж із глечиком на голові, поки глечик не перетворився на... Ні, краще про це не казатиму, бо як скаже людина щось про свої сни, бодай і самій собі, — одразу дурнем себе виставить. Світ у снах не такий, як насправді, але з цим було б легко впоратися. Біда в тому, що у снах

Мустафа більше не Гурбет. Другого ранку я вже знав, коли Зумра спуститься у мій сад. Бачив, як вона біля дзеркала зав'язує хустку. Бачив, як взувається, як іде до матиної кімнати й каже, що швидко повернеться. Бачив її, кажу, хоч нічого насправді не бачив. І краще було б, якби так і лишалося. Сидів на лаві, підібгавши під себе ноги, поклав Книгу на коліна, облаштував усе так, щоб якнайшвидше підвестися. Коли сиджу отак з Книгою, зазвичай кличу матір принести води, як замучить спрага. Та коли, водячи пальцем з правого боку ліворуч по сторінці за словами Його, побачив Зумру, що спускалася в сад, я захряснув Книгу грубо, ніби то були ковальські міхи, скочив із лави й підбіг до вікна.

Якщо око — це море, то я дозволив витекти лише одній краплі. Але й тієї краплі було забагато. Зумра рухалася поміж троянд, їхні голівки схилялися до неї, але жодної вона боком не зачепила. Як вітер ворушив квіти, так і вона ухилялася від них. Ані повільніше, ані швидше. Аби лише не поранити пелюсток. Чи то через їхню красу, чи щоб я не заборонив ходити до моєї криниці, того я ніколи не дізнаюся. А волів би, щоб це було таки через те друге. Меншим був би мій теперішній страх.

Звати мене Мустафа. Я з тих, на кого краще не дивитись. Якщо хочу покликати сам себе, промовляю: «Гурбет». Під цим ім'ям знають мене ті, хто ніколи мене й не бачив. Це ім'я було моєю гордістю. Не бегівською, і не Богом даною, і не з чужого страху витвореною. Я був Гурбет, і було мені легко з цим. Аж до того дня, як краєчком ока визирнув я у сад, коли до криниці спускалася Зумра. Після того виплакав я за нею обидва свої моря, а Гурбет — це більше не моє ім'я, це ім'я мого горя. А ми з горем, правду кажучи, поєдналися.

Я й зараз дивлюсь, як вона спускається до джерела, і прошу милосердного Бога — хай вона озирнеться і погляне на мене. Не журюся тим, *що* вона побачить, бо ж не може не помітити того, *як* на неї дивлюся, а не тільки мене такого, яким інші люди бачать. Благаю Бога, щоб озирнулась і тим учинила гріх. А молитися про чужий гріх — без сумніву, гірше за всі гріхи. Гірше й за те, коли батько зрікається власної дитини. Знаю це, але не можу інакше.

Стою край вікна і шепочу: Зумро моя! Вона проходить поміж троянд, і я точно знаю, що не озирнеться. Навіть якщо голосно покличу її, навіть якщо заспіваю, вона спуститься до джерела, а на

мене не гляне. Звати мене Мустафа. Я Гурбет у тому місці, де народився. Я саджав ружі, а коли містом розліталися їхні пелюстки, матері плели своїм дітям светри на зиму. Так би й запам'ятав мене людя, якби я не запишався й не забажав поглянути, чи подобаються Зумрі мої ружі. Тепер благаю Бога скасувати німу обітницю між мною та її покійним батьком. І знаю, що не скасує Він і що я стоятиму отак, доки пересохне джерело в моєму садку і все доки в домі Менсура Абази будуть спрагли.

Йилдуз

Араби, кажуть, придумали астрономію, але як же сталося, що не описали такого важливого астрономічного явища, через яке Місяць завжди утричі більший, якщо аскер^[4] боїться? Це питання безліч разів ставив собі Абдулрахман Шишко, поки сам-один посеред ночі й української пустки скнів у дубовому гайку, — якщо можна назвати гаєм сім дерев, а між ними ліщиновий кущ, — і шукав у собі сили, щоб перебігти якихось п'ятдесят метрів до ще одного такого ж, тільки трохи густішого, дубового гайка. Ноги витримали б, у них ще залишалися сили, хоч він уже третій день нічого не їв, та здавалося, що серце йому розірветься в грудях, якщо він вийде на відкриту галявину. Руси могли навалитися з будь-якого боку, шалені й люті, спрагли помсти за те, що наші чинили, відколи чотири місяці тому переступили кордон їхньої імперії. Не дай Боже знати всякий злочин, на який у нас здійнялася рука, але те, що ми спалили більше сотні сіл і розорили чотири міста, що заливали розплавлений свинець у горла людей, яких знаходили у землянках, що відрізали жінкам груди й пускали так бігти, поки не стечуть кров'ю, і що при тому трималися за животи від сміху, і що підпалювали монахам бороди й примушували їх пити власну сечу, і що все це робили найперше зі страху, а потім ще й таке чинили, про що нікому не можна сказати, навіть собі зізнатися, — того Абдулрахман Шишко перед самим собою зректися не міг, хоча власною рукою нікого не вбив і нічийого будинку не підпалив. Не тому, що був кращий за решту, а тому, що знав: військове щастя колись відвернеться, а землі руській нема кінця-краю.

Після першого ж бою, в якому ми менш ніж за півгодини порубали п'яний козачий загін і крізь сміх говорили, що перегарне дихання вмирущих зіпсувало нам абдест^[5], ми чотири місяці не зустрічали ворожих військ. Селіму-паші це не подобалося, тож він сповільнював просування, ми ночували на одному місці по три ночі, а він знай повторював, що це недобре і що гіршим за вдвічі краще озброєного і значно численнішого ворога може бути тільки те, що ворога ніде немає. Якщо нема людей, які з тобою воюють, тоді проти тебе

воюватимуть дерева, а коли й дерев не стає, тоді кожен житній колосок стає ворожим солдатом. А жита в Україні вже точно не бракує.

В якийсь момент ми почали сміятися за спиною в постарілого Селіма-паші. Найвизначніший герой в історії імперії, що доходив зі своїм військом до Шаму^[6] й Багдада, перед яким тремтіли Відень і Пешта, який не програвав битв навіть тоді, коли зникала підтримка з усіх трьох боків, — а це ставалося все частіше, відколи молодий султан намірився, не маючи батькового розуму, доскочити його слави, — той Селім-паша ставав похмуріший та мовчазніший з кожним днем нашого заглиблення в землю руську. Здавалося, щокроку йому все дужче бракує повітря в легенях і сили в кінцівках, і він замикається в собі й зникає, мов та бурулька, що тане на стрісі і, перш ніж остаточно розтане, ламається, зривається і летить на землю.

Ми не знали, що з ним таке, ми палили і вбивали, плавили свинець у казанах для їжі й труїли душі, поки він стояв збоку й мовчав. Не казав нам, чи добре, чи зле чинимо. Згодом я думав, що він мусив нам сказати бодай щось, — мабуть, і Абдулрахману Шишку це спадало на думку, поки він чманів у тому своєму гайку, — пашу ж зненавидять, як пса, усі, хто переживе Україну, але що більше років минатиме, і що ближчим ставатиме день, коли солдати з волі Божої підуть з цього світу, — почнуть миритися з тінню Селіма-паші. Те, що він міг нам сказати, наші вуха однаково не почули б, а наші крихітні мізки нізащо не допетрали б: чому дуже нерозумним є розорювати землю руську швидше, ніж це властиво війні з її природи.

Ось що сказав би нам Селім-паша, якби ми спроможні були йому повірити: старий солдат, нащадок багатого й шанованого ізмірського роду, він не раз критикував тих, що в Стамбулі вигривали зади на диванах і радили старому султану, в який бік йому краще повертати своє військо. А було це в ті часи, коли ще можна було рушити в якийсь бік, бо імперія трималась на піку сили, хоч і передчувався час занепаду, — тож і годилося відкряти собі чужих земель, поки ще змога. Селім-паша був надміру гордовитий, кидався на людей, якщо ті посміхались йому й затягувалися димом, трощив кальяни, топтав подушки, хапав за бороди вельможних сановників, лаяв їх в очі, а султанове ім'я вимовляв так, ніби йшлося про останнього ефіопського раба-євнуха, без пошани в голосі й у словах.

Чутки про високу Селімову славу й відвагу, про неперевершену військову майстерність і знання природних та людських сил, за допомогою яких він перемагає у війні, доходили до старого султана майже одночасно зі свідченнями про Селімову непокору та зухвалість, а також про нечуваний брак поваги до начальства і до символів імперії. Очікувалося, що Селіма-пашу відправлять у заслання, принаймні на два-три роки, поки голова йому не охолоне. Але султан цього не зробив. Чи тому, що не хотів зректися воїна в повній силі, найкращого з усіх, що мав, чи тому, що переживав якусь дивну насолоду від Селімової поведінки й постійного приниження тих, хто завжди догоджає султанам найбільше, — того ми ніколи не дізнаємося. Але після того, як одного разу той насмілився самому правителю в очі перечити, і після того, як султан мусив покликати вартових, щоб вивели зухвальця з його покоїв, усі були певні, що Селімові дні вже злічено і що страта — питання кількох днів. І знову нічого! Замість убити його, султан доручив паші вести армію на війну, що її, на його думку, неможливо було виграти. З великими втратами, як людей, так і коней, так і для імперської скарбниці, Селім прийшов переможцем з війни, в яку не вірив. Його зустріли в Стамбулі з найвищими почестями й захопленням, і всі думали, що мудрий султан у такий спосіб купив спокій для його душі. Ніщо так не підкупує і найтвердішу людину, як велика й небувала слава, та, яку пам'ятають до кінця світу і про яку книжки пишуть. Але Селіма-паші це не стосувалося. Він лишився таким же, яким був досі. Загадковий чоловік у володіннях холонокровного й жорстокого султана, що жартома рубав голови, щойно запідозрить, що ноги носять власників тих голів так, що коліна їм не тремтять.

Коли ж нарешті старий султан випустив дух, а престол успадкував його безрозсудний син, Селіму-паші вже перевалило за сімдесят. Роки анітрохи не потьмарили його розум і не відібрали сили. Могутній, як бик, він крокував Стамбулом, і супроводжували його легенди, буцім зламався би спис, якби хтось потайки намагався його прохромити, і про те, що жили на його шиї, кожна грубша за стовбур молодій тополі, зупиняли й найгострішу шаблю, якою його пробували зарубати. Єдиним, хто міг би зазіхнути на життя Селіма-паші, був він сам — у випадку, якби молодий султан прислав йому катул-фірман^[7]. Тільки він

сам був достатньо сильний, аби затягнути шовкову хустину на шиї так, щоб самому собі перекрити дихання.

То чи зробить молодий султан саме так, чи відправить Селіму-паші катул-фірман раніше, ніж той уперше наважиться йому в очі перечити? Він для цього недостатньо розумний, говорилося в місті. Не знає дурень, хто його голову на плечах носить, шепотілися люди, пригадуючи славетні часи і вже шкодуючи за похмурим сатрапом, якому ніхто й в очі поглянути не смів. Власне, молодий султан безперестанку сміявся, радників поплескував по плечі, наче це були його приятелі за гральним столом. Прогулювався в подвір'ї в товаристві самих лиш красунь, розбестив гарем, або ж перетворив на гарем цілу Високу Порту, а говорили ще, буцім він і чоловіків не цурається. Вони прислуговували йому напівголі, переважно суданські мурини, чії тіла були обмашені мигдалевою олією, і кожен м'яз у них, прости Господи, випинався так, ніби перса в гаремних красунь, і потьмарював розум кожному, хто до такого не звик. Хто зна, де молодий султан усього цього нахапався, з якої казки народився. Батько відправляв його всюди: і в Дамаск, і в Єрусалим — учитися, і до Відня й Рима — на перемовини, — і хтозна, яких він там звичаїв понабирався.

Крім того, що в перші місяці владарювання він виявив виняткову витривалість у гульні й розпусному житті, аж настільки, що ціла згряя танцівниць живота, спеціально привезених з Бейрута, танцювала для нього безперестанку три ночі й чотири дні, і що з Відня він виписав собі оркестр, який грав дивну нову музику, від якої всі, окрім нього, позасинали й бачили безбожні сни, молодий султан спланував і кілька воєнних походів, серед яких найбільшим, але й найбожевільнішим був оцей, на руську землю. Треба було захопити Київ, дійти до Москви, стати на вершинах Кавказу і таким чином назавжди віддалити східний хрест від воріт ісламу, започаткувавши епоху довгого миру. Такий план був не позбавлений здорового глузду, проте ніхто не міг прийти до тями, коли султан пояснив, як думає його здійснити. Він відправить свого славетного воєначальника з солдатами, набраними серед різного наброду в прикордонних провінціях імперії, серед агів та бегів, які пустилися берега й збідніли, а тепер потребують самоствердження, серед свіжих потурнаків і тих, кого помилувано після смертного вироку, серед дурнів, гордих тим, що в їхній родині військова наука

передається з покоління в покоління, і серед боснійського люду — він завжди достатньо впертий і дурноверхий, щоб у вогонь лізти, підкладати голови під колеса, коли вози застрягають в багнюці, і щось доводити цілому світові, навіть коли ніхто на нього не дивиться.

Упродовж шести місяців збиралося таке військо, а Селім-паша без жодного слова докору і без прощання став на чолі орди й пішов завойовувати землю руську. Вже тоді знав, що не дійде ні до Києва, ні до Москви, навіть Карпат не побачить, бо не це було справжньою метою першої війни молодого султана. Селіма-пашу було засуджено на поразку, розгром та ганьбу в глухій похмурій землі руській, щоб назавжди з народних та придворних історій зникла його воєнна легенда. Десять тисяч людей, які заплатять життями за втілення цього задуму, аж ніяк не завелика ціна. Молодий султан мав намір прибрати все сміття, що накопичилося по закутках імперії за панування його батька.

Чи знали щось про це руси, чи, може, через шпигуна у Стамбулі до них дійшла чутка про оманливі загарбницькі наміри — про те нічого не відомо напевно, але можна припускати, що саме так усе й було. Інакше чому б нам дозволили стоптати пів-України, ріжучи й палячи все нездатне до спротиву, що траплялося нам на шляху, а тоді зустріли посеред болотистих плавнів край ріки, широкої, як море, і за якихось чотири дні перетворили могутню турецьку орду на зневірене стадо, яке навіть не знає, в який бік утікати?

Місце, де поліг славетний Селім-паша, залишилося невідомим. Але ім'я його перестало бути славетним ще до того, як жменька вижилих і з розуму спалих боснійців повернулася додому. Коли найрідніша рідня їх нарешті впізнала, Селіма-паші вже ніхто не пам'ятав, ні в Стамбулі, ні за його межами. Молодий султан справдив свій намір: запам'ятався не завойованими землями і не вдалим правлінням, а тим, що за його часів у Стамбулі слухали віденську музику. Ім'я його згадуватиметься і в найтаємнішій з усіх палацових легенд, у тій, що передавалася поглядами, бо записана була в оці, яке бачило все.

За тією легендою, при дворі колись жив хлопчик на ім'я Шуяб. Його привезли з одного нубійського племені, знаменитого своїм високим зростом, вузькими стегнами і співучістю. У спекотні літні ночі Шуяб великим китайським віялом охолоджував повітря в султановому узголів'ї, а вдень прислуговував гостям, посланцям із

християнського світу, шпигунам різної масті й гінцям, що переказували султанові звістки, яких не можна було записувати. Якщо когось треба було отруїти — а треба було багатьох, які забагато знали і яких ні султан, ні той, хто до султана їх прислав, не хотіли бачити серед живих, — тоді Шуяб підносив їм отруєну страву. Він мав такі ясні очі й таку ніжну усмішку, що навіть найобережніша жертва нічого не запідозрила б. Невідомо достеменно, скількох він отак отруїв, невідомо також, скільки було серед них таких, що дивились на нього із захопленням і радо прийняли б отруту з Шуябових рук. Далі легенда стверджує, що султан збирався відпустити його з палацу, коли той дійде п'ятнадцяти літ, і влаштувати на високу посаду. Хлопець переріс свої обов'язки, пора було замінити його іншим, знову з племені з вузькими стегнами, щоб ніколи не зачепився боком за людей, яким прислуговує. Почувши про султанові наміри, Шуяб упав йому до ніг, плакав і благав, щоб світлий господар краще зарубав його власною рукою, але тільки не проганяв од себе. Любов'ю це зветься чи якимось інакше, нам невідомо, як невідомо й те, чи дав султан Шуябові привід так осліпнути серцем; але легенда стверджує, ніби султан сказав хлопцеві, що є тільки одна посада в палаці, яка йому з ласки правителя може бути надана. Якщо погодиться на неї — бачитиме султана майже щодня до кінця життя. А якщо не пристане, що для нього, безумовно, буде краще й розумніше, — не побачить більше ніколи. Він може стати рабом, охоронцем гарему і прислужником, але в такому випадку його спершу муситимуть каструвати. Султан був ошелешений тим, що обрав Шуяб, але звелів найкращим стамбульським лікарям якомога безболісніше позбавити закоханого юнака його чоловічої сили. Так Шуяб назавжди залишився поруч із тим, кого настільки любив.

Легенда, мабуть, неправдива, але й такою вона найкраще окреслює постать людини, здатної розпочати оманливу війну, пожертвувати в ній життями десяти тисяч боснійців і подібних до них, аби тільки знищити Селіма-пашу. Серед тих тисяч був і я, але й Абдулрахман Шишко, який в нашій історії досі посеред ночі, сповненої місячного сяйва, намагається зібрати до купи рештки відваги, щоб перебігти з одного дубового гайка до іншого. У мить, коли він майже зважився і ледве не скочив та не побіг, у мить, коли невимовний страх дедалі наростав, а серце гупало, мов копита арабських скакунів, щось зашаруділо в ліщиновому куці. Одразу ж після цього пролунало довге

«Шшшшшшшшшш», якого ніхто, крім людини, у цьому світі не здатний видати. «Борони мене Аллаг!» — вигукнув Шишко й вихопив шаблю. Якщо відповідь, то це наш, а якщо не відповідь — то привид. Відповіді не було, і тоді Шишко стрибнув на кущ і з воляннями замахав шаблею. Рубав довго, не дивлячись перед собою, міцно заплющувався й сподівався, що все це зникне, а наступної миті він прокинеться вдома, рубав — і нічого, крім себе, не бачив і не відчував.

Коли ж нарешті він заспокоївся і розплющив очі — побачив закривавлену шаблю, кров була в нього на сорочці, відчув її і на язичку, коли облизав губи. Щоб не дивитися, кого вбив, Абдулрахман Шишко побіг на галявину. За п'ять хвилин по тому він уже сховався в наступному гайку і продовжив бігти далі, тікаючи від чогось, що здавалось йому страшнішим від найгіршого страху. Те щось було не страхом, а думкою, що він убив, а кого — не знає. Мав би він достатньо розуму — напевне зазирнув би у кущ, але тепер, коли йому в голові шугали припущення, кого у своєму шаленстві міг зарубати, він був уже далеко, міг тільки знов і знов гортати свій список. Убив, можливо, чоловіка, який багато днів ховався в гаю і нічого лихого не мав на думці, тільки хотів урятуватися. Дивився на нього з куща і, поки Шишко стояв до нього спиною, міг вискочити й задушити. Але знав, чому не зробив цього. Може бути й таке, що убив якусь дитину, сироту, в якій вже загинули батько й мати. Або ж убив жінку. Чи жінку з немовлям. Може, воно заплакало, а мати вимовила оте «Шшшшшшшшшш», як зробила би кожна мати на цьому світі, і тоді він їх зарубав.

Та найгірше було те, що Абдулрахман Шишко зарубав і чоловіка, який не хотів його вбивати, і двох дітей, хлопчика й дівчинку, і матір з немовлям, і всіх тих, хто йому на думку навіть не спав. Тільки тому, що не зазирнув у ліщину.

Було пізніє літо, коли він повернувся додому. Війна, на яку його відправили, була давно програна й забута, а Сараєво як Сараєво — дрімало собі в долині. Газди мружилися на сонці, сидячи перед своїми крамницями, оповісники били в тулумбаси, носії вантажів лялися, дітлахи ганяли околицею, а Латінлук^[8] усміхався. Абдулрахман стояв посеред Атмейдана^[9] і не знав, у який бік іти. Сам собі здавався найнещаснішою людиною в світі. Шкодував, що залишився живий, і боявся кари, яка спіткає його, щойно він випустить дух. Поміж двох

світів, оцим дочасним і отим вічним, він обирав як між двох жахів і двох пекл. Те, що котрийсь світ гірший, не дає людині ані втіхи, ні бажання жити у менш страшному із двох.

Якби він знав про мене й мою долю, йому було б легше того дня на Атмейдані. Але таких речей ми знати не можемо і сердитися через це також не повинні.

Уже наступного дня йому пощастило. Він проходив повз майстерню газди Кемаля Курта, того самого цирульника, від якого втік, плюнувши йому в очі, бо газда дав йому ляпаса, коли він порізав клієнта бритвою. Але замість того, щоб запам'ятати це і зачати зло на все життя, старий покликав його до себе і сказав: «Ось, тепер ти був там, де був, робив те, що робив, бачив те, чого краще було б не бачити, тож, гадаю, порозумнішав». І взяв його на те саме місце, куди він п'ятнадцять років тому став підмайстром цирульника, злидота з Голобрдиці, якій Бог дав надміру зарозумілості, але обмаль розуму. Тим-то в якусь мить і подумав, що йому судилося бути великим воїном і що додому він повернеться героєм-газією^[10].

Ех, дурна молодість, думала полетіти, поки їй на душу каменя не поклали.

Невдовзі Абдулрахман Шишко збагнув, навіщо той камінь і чому він мусив пережити те, що пережив. Якби тієї ночі в дубовому гайку він не вбив — міг би назавжди залишитися собою колишнім. А так він робив свою роботу, потроху лагодив хатину на Голобрдиці і на другий рік одружився з Хаджирою, гарною дівчиною, сиротою, як і він. Її тато не повернувся з тієї ж війни, з якої Шишко прийшов, а мати померла від туги. Чи від якоїсь іншої хвороби, імені якої люди не знають, тому й називають її тугою. Окрім кохання, з Хаджирою його пов'язувала та війна. Могли говорити про неї, могли й мовчати. А це гарно — мати когось, із ким можна мовчати про одне й те ж.

За десять років Хаджира народила йому сімох дочок. Коли завагітніла увосьме, Абдулрахман Шишко був упевнений, що в нього народиться син. Так для нього розташувалися цифри, в таку склалися віру. Він матиме сімох дівчат і одного хлопця. Для когось це було б нещастям, бо ж як повіддаєш заміж стільки жіноцтва, але він тим не переймався. Дочки знайдуть кожна свою долю, а син виправить усе, що батько зіпсував у своєму житті.

Поки Хаджира носила восьму дитину, Шишко дотримувався правила, яке вигадав сам і яке не мало ґрунту в жодному з відомих йому вірувань. Щоразу, як думав про війну, читав подумки одну молитву. Тому в ті місяці був мовчазний. Не міг одночасно розмовляти з клієнтами й молитися Богові, тому просто мовчки стриг волосся та бороди, а сам увесь час промовляв Господнє ім'я. Ти або тримаєш солов'я під язиком, або сам перед собою у чомусь дуже завинив, казав йому Ісмет Тефтедарія, один із тих, що повернулися з війни, а Шишко тільки знизував плечима і всміхався, не розтискаючи губ, ніби й справді боявся, що з його рота втече соловей.

Коли Хаджира народила, дарма він сидів похнюплений за столом, на якому лежала дитина, й чекав, що у неї між ногами щось з'явиться. Нуль влігся на нуль, і так утворилася вісімка. Дівчинці він дав ім'я Йилдуза, на честь однієї з тисячі зірок тієї ночі, над Україною. Кожна з них бачила, яким великим був тоді його страх і що він з того страху вчинив. Якщо вже в нього не народився син, хай принаймні в цьому імені зберігається його страх.

Можливо, Абдулрахман Шишко дав би доньці якесь звичайніше ім'я, не пов'язане з ним, якби йому могло спасти на думку, що я не мав ні сина, ні доньки, і жінки я також не мав. Не те що своєї, а й такої, котра з власної волі під мене лягла б.

Йилдуза була не схожа на сестер. Сильніша й кремезніша за них, тверда, як звучання її імені, вона жодного разу не заплакала, коли мати щосуботи перед сном шмагала їх. Наказувала їм скинути штани, а тоді перехилитися через лаву, всім: від найстаршої до Йилдузи, — і кожна отримувала вербовою лозиною стільки ударів, скільки разів згрішила від минулої суботи. То був спосіб тримати вісьмох дівчат у покорі, бо якби мати карала їх упродовж тижня, не лишилося б часу ні на що інше. А отак Хаджира суботніми вечорами згнічувала серце і виховувала дітей. Сестри починали скімлити ще до того, як діставали перший удар, а Йилдуза мовчала, не ворушилась і не подавала голосу навіть після того, як лозина опускалася на неї вдесьте. Не розуміла, чому сестри плачуть, поки мати їх б'є, і чому та, яка найбільше нагрішила, а відтак найбільше й дістала, два дні не може сидіти. Поки була ще зовсім мала, думала собі, що сенс покарання полягає у спотворенні, у негарних червоних смугах, що лишаються нижче спини, а наступного дня перетворюються у ще потворніші фіолетові

сліди, але згодом зрозуміла, що тут є іще щось. Йилдуза не знала, що саме, але й була достатньо обережною, щоб не питати.

Аллаг не обдарував її єдиним даром, якого кожна людина і кожне живе створіння радо зреклись би: здатністю відчувати біль.

Тривалий час це було Йилдузиною таємницею, поки одного разу не почало перекипати молоко, а вона голіруч не вхопила горщика і не перенесла його на стіл. Батько дивився на неї, роззявивши рота, а потім довго лікував їй опіки бальзамом із трав з полонини Романія. Ні про що її не запитував, і вона сама теж не сказала йому нічого, але з того дня заборонив матері шмагати Йилдузу разом із сестрами. Якщо вона чимось завинить, хай мати скаже про це йому, а він учинить так, як батьки вчиняють у такому випадку з синами. Коли Хаджира запротестувала, він купив на базарі срібну голку завдовжки два дюйми, таку, як використовують дервіші, коли вчиняють зікр^[11]. Йилдуза тією голкою проколола собі щоки. Можу і язика, сказала після цього, могу все, що скажеш. Після того мати вже більше жодного разу не вдарила її.

Зразу після дванадцяти років дівчатка стають жінками, і надходить час, коли їм треба покриватися, бо ж сором і гріх, якщо на них дивляться чоловічі очі. Сестри вже ходили в хустках і туркотіли з хлопцями, коли ніхто їх не бачив, аж тут надійшла і Йилдузина черга. «Хочеш бути як вони?» — запитав Абдулрахман Шишко свою восьму дочку, але вона його не зрозуміла. «А як же інакше, коли не як вони?» — «А так, що ніхто й ніколи не дізнається, що ти жінка, ти ніколи не вийдеш заміж, ніколи не задивлятимешся на хлопця і житимеш так, як живуть чоловіки».

Більше за все на світі хотів, щоб Йилдуза погодилась, але боявся її наказувати. Не так Бога боявся, як власної дитини. Якщо зробить її нещасною, це буде найбільше лихо з усіх лих, які батько здатен заподіяти.

Але Йилдузі сподобалася перспектива відрізнятись від сестер і до таємниці, яку носила в собі, додати ще одну, цього разу більшу та спокусливішу. Вона дивитиметься на людей таких, якими вони є, а її всі бачитимуть такою, якою вона не є насправді.

Мати плакала, наче в неї помирала дитина, батько ж сказав: відсьогодні ти вже не Йилдуза, а Йилдуз, — тоді взяв ножиці й бритву і підстриг її як хлопця. На неї вдягли суконні шальвари й сорочку і так

випустили з дому. Сусідам на початку було трохи дивно, звідки це в цирульника Шишка раптом узявся син, але той подив тривав недовго. У голодні й жорстокі часи, — а такими є всякий час, коли довго нема війни, тож влада надумує, що вороги її серед народу, — люди припиняють перейматися чужими справами, і, замість видивлятися, з чого б це ще подивуватись, шукають звичайного і повсякденного. Живеш собі й нікого ні в чому не підозрюєш у надії, що й інші тебе не запідозрять.

Йилдуза, яку надалі годилося б називати Йилдузом, цілковито вжилась у свою нову роль. Ходила по-чоловічому, голос у неї погрубшав, тому батько невдовзі віддав її до кравця Саліха Прци навчатися ремесла. Воно давалося їй добре, не бракувало сили рукам і вправності пальцям, і вийшов би з неї добрий кравчик, якби світ знову не перевернувся догори дригом. На північних кордонах імперії громадилися руські війська, ходили чутки, що в москаля закрутилося в голові од ладану, от він і намірився зі Стамбула зробити Константинополь. Хай скільки сараєвці поняття про ці справи не мали, і хай які насмішки викликали ці вісті в Стамбулі, в обох містах здогадувалися, що надходять часи війни. Одні знову розважатимуться, а інші знову гинутимуть заради їхньої слави.

Але й султан уже більше не був молодий, щоб цілими днями розважатися і сміятися.

Абдулрахманові Шишку п'ятьма застелила очі, запаморочилося йому в голові і зробилося млосно, коли він збагнув, що Йилдуз муситиме піти тим шляхом, з якого він сам дивом повернувся. Якщо взагалі повернувся і якщо поверненням можна вважати вдивляння у світ очима, які бачили найгірше зло, і пестоці руками, які забруднив кров'ю в ніч свого найбільшого страху. Хаджира плакала і цілими днями повторювала одну-єдину свою материнську молитву: «Ох, доню моя, що ж тебе тато сином зробив, щоб ти в мене молодою загинула, хай Аллаг пошле блискавку і спалить москаля!».

Але Бог не відповідальний за війни між людьми, і не Його справою було викривати обман, через який Йилдуза зробилася чоловіком. Щойно у дев'ятнадцять років прощалася вона з Голобрдицею, кварталом, де виросла, а сусіди визирали зі своїх подвір'їв, *вела хавле вела куветіле*^[12], Боже мій, яка солдатка вродлива, чудувалися старигані, старші жінки заламували руки посеред вулиці, починалася

війна і повертався час, коли люди знову вільно дивуються одні одним і чудеса нанизують на нитку майбутніх спогадів. А Йилдуз плакав дівочими слізьми, бо чоловічими не навчився, і падав на груди божевільній від горя матері, поки батько тільки погляд убік відводив. Перед тим як піти на війну, його син знову перетворився на доньку. Так чи так, він його втратив.

Так Йилдуза дізналася, що таке біль, але від цього знання не було їй жодної користі. Бо ж прийшло воно запізно.

Для злидоти всі війни однакові, бо злидота дурнувата, гине і вірить, що її жертва люба Всюдисущому Богові. Він же насправді відвертає голову в інший бік, щоб не дивитися, як Його творіння на погибель ідуть. Створив одних та інших, і хреста створив, і півмісяця, люди з обох боків однаково вірять у єдиного Бога, творця Неба і Землі, і коли їм шабля стинає голову, остання думка в тій голові — що падає вона в багно на святому шляху і у священній війні. І що душа полине в рай, у якому, мабуть, хоч про це нічого ніде не сказано, відокремлено покої тих, що полягли під знаком хреста, і наші, тих, кого молодий місяць боронить. Якщо ж не відокремлено, якщо навіть рай влаштовано так, щоб одні душі перемішалися з іншими, тоді даремно ми омивали кров'ю свої шаблі.

Кажу, що для злидоти всі війни однакові, та насправді вони зовсім не схожі одна на одну. Мою війну і Абдулрахмана Шишка розпочав молодий чоловік, світлий правитель, щоб таким чином поразитися зі славетним старцем Селімом-пашею. Він переміг, оскільки Селіма-паші більше ніхто й не пам'ятає. Але оця війна прийшла до нього, султана, у покару за ту минулу. Його очі більше не сміються, як раніше, у палаці вже немає танцівниць живота, затихла віденська музика, красуні в гаремі від злості одна одну нігтями роздирають, а в Шуяба в мішках під очима назбиралося туги на три життя, бо його любов зістарілася, як і він сам. Хіба що за тими очима лишився усе той же нубійський хлопчик, отруйник із чарівною усмішкою — бо ж коли йому найкращі стамбульські лікарі розрізали капшук між ногами, зірвали дві молоді жерделі й розжареним ножом випалили жили, що ведуть до серця, Шуяб був засуджений до того, щоб душа його не старілася. Тепер навіть важко сказати, кому гірше: султанові, який пригадує молодість, чи Шуябу, який бачить, як виглядає старість.

Ось таким був найсвітліший володар, коли зібрав усіх найкращих воєначальників і запитав їх про голови на плечах. «Тут вони чи ні?» — гаркнув на них, і всі, окрім наймолодшого, скаженого і аж ніяк не розумом своїм славетного бімбаші^[13] Абдулкадіра, відповіли йому, що голови їхні тут, готові очолити військо. Султан засміявся, зібравши в тому сміхові всю гіркоту старечої зневаги, і сказав їм: «Неправда, воєводи, ваші голови відрубані, а я вам наказую взяти їх під пахви і віднести москалям. Нехай Аллаг зглянеться, і цього буде достатньо. А якщо не буде достатньо, я вам шкіру зі спин поздираю, вам і всім вашим рідним, і відправлю руському царю, щоб мав по чому топтатися, коли вранці вставатиме з ліжка».

Найкращі воїни імперії були вражені султановими словами, але найгірше було ще тільки попереду. Бімбашу Абдулкадіра султан за дві хвилини підвищив, честю додавши йому щонайменше тридцять років військової кар'єри, і поставив його на чолі незліченного війська.

Мало буде сказати, що такий його крок був не позбавлений здорового глузду. Абдулкадір був наче вовк у холодну зиму: якщо запустить зуби в жертву, відпустити вже не зуміє. Без дружини й дітей, без імені й коріння, навіть без амбіцій, і вже напевне — без справжньої віри, бо ж слово Боже не проникає в букове дерево, Абдулкадір був наче створений для короткого лютого бою і для війни, від якої багато не чекають, бо нічого великого й не задумано досягти. Справжніх воєначальників відправляють на завоювання, абдулкадіри ж слугують для того, щоб захистити кордони. Вони залякують ворога, але й формують у ньому відразу до землі, на яку той зазіхнув. Нащо їм країна, ім'я і честь якої боронять кровопивці.

За чотири місяці, які знадобилися, щоб усе військо зібралось на кордоні імперії, навіть найостанніший бідака, що воєначальника ніколи й в очі не бачив, мав змогу познайомитися з Абдулкадіровим норомом. Найкоротшим шляхом, наче хтось накреслив для нього рівну лінію на мапі, він гнав їх до землі руської. Якщо на шляху йому траплялося село, він розтоптував його, простував через ниви та орні землі, не зважаючи навіть на те, що коням на них було легко поламати ноги, або що врешті-решт із того походу бодай комусь годилося повернутись, якщо не заради чогось іншого, то бодай щоб доповісти про похід султанові. Було б, звісно, швидше рухатися нормальними дорогами, так, як військо зазвичай і робить, але в його голові навіть це

являло собою відступ від того, що світлий султан йому наказав. Краще хай постраждають коні, а з ними й вершники, які не можуть цього всього витримати, ніж руси випередять їх і підуть у наступ.

Коли він збагнув, що й піхота не зможе витримати такого поспіху, а кожне таборування й чекання на піхотинців триватиме по сім днів, Абдулкадір вигадав нову, доти небачену військову стратегію. Він і вісімсот кіннотників вирушать наперед і підуть в атаку, не чекаючи. Він розраховував, що піхотинцям знадобиться не більше п'ятнадцяти днів, щоб наздогнати їх, а стільки вони точно протримаються, то б'ючись, а то переховуючись, щоб москалі подумали, буцім завиграшки виграли битву.

І чи треба казати, що розрахунок анатолійського бімбаші Абдулкадіра був хибний. У самовбивчому поході полягла вся кіннота. Вижило тільки четверо. І він п'ятий. Руси, однак, не знали, що перед ними більше немає нікого, і що вони могли б просто кинутися вперед, і далеко зайти, натомість чекали і лікували рани.

Повні три тижні знадобилися піхоті, щоб прийти на берег мілкої, холодної й безіменної ріки, яку боснійці між собою називатимуть Дриною, хоч на Дрину вона зовсім не схожа, тоді як інші взагалі не даватимуть їй імені. У верболозі над самою водою отаборився страшний Абдулкадір, зраний та брудний, і звідти назирив за другим берегом. Тільки він бачив з того боку поміж вербами над водою руську нечисть, сотні й тисячі їх, і готовий був зубами рвати їм горлянки.

Русів там не було, Абдулкадір же схибнувся через поразку. Або через те, що з нього в Стамбулі сміятимуться, коли почують, що пожертвував найкращими людьми, в тому числі й тими, хто до вчорашнього дня був вищий рангом за нього, а нікому з піхотинців і волосина з голови не впала — хіба що трохи потомилися.

Йилдуз слухав нелюдські крики, що долинали з верболозу, втягував голову в плечі й роззирався довкола себе. Він геть нічого не розумів, раніше інакше уявляв собі війну. Спочатку чотири місяці не бачив ворога, а тепер, мабуть, прибув під його позиції, але замість атакувати, вони сидять собі на зеленому моріжку й дивляться, як один за одним зникають у верболозі ті, що їх сюди привели. Абдулкадір призначає і звільняє старших, а кого звільнить — той живим уже не повертається.

«Він божевільний, божевільний, божевільний», — шепотів Ресул, травничанин, біля якого Йилдуз постійно тримався, ніби біля когось

свого. Юнак боявся значно більше, ніж він, і, поки вони були в дорозі, постійно повторював: «Якби ж тут зараз був мій Бедрія, щоб дахіру^[14] скликати, джинів зібрати, не довелося б нам гинути молодими, джини б москаля раз і назавжди розбили».

Даремно Йилдуз казав йому, що недобре так думати і чекати спасіння збоку, слід просто пильнувати, щоб врятувати своє життя, але не втратити обличчя. Щоб із тебе не почали насміхатися. Бо якщо до такого дійде, ти вже людина пропаша і життя швидше згубиш. Але Ресул правив своєї: от був би тут його Бедрія, щоб дахіру скликати й джинів зібрати. А оскільки лиш довжина видиху у вимові відрізняє Бедрію-чоловіка від Бедрії-жінки^[15], з нього почали кепкувати, мовляв, бракує хлопцеві материної спідниці, щоб під неї сховатися, і що мати аж донедавна присипляла його казочками про джинів, от йому в голові щось і заклинило. Коли люди почали насміхатися, Ресулу було вже пізно пояснювати, що Бедрія — це його рідний брат, знаменитий травницький джинходжа^[16], до якого зверталися, коли було пороблено, і який однаково легко вмів склікати дахіру і розігнати її потім.

Йому дали спокій лише тоді, коли дорога остаточно зморила всіх, і після того, як із часом страхи у всіх зробились однаковими. Що ближчала земля руська, то менше було жартів із джинами. Ресул остаточно прихилився до Йилдуза, мабуть, ще й тому, що відчував: і в ньому є щось таке, що робить його вразливим. Можливо, не страх, бо Йилдуз не боявся, кажучи, що смерть — це дурниця, і видираючи при цьому ніготь на великому пальці ноги, що вріс у м'ясо. Тягнув його, а коли ніготь не схотів вилазити, взяв камінь і двічі вдарив по ньому. Назавтра дозріє, сказав. Це легше, ніж розбити горіх. Дурниця.

Ресулу тоді запаморочилося в голові, наче Бедрія вже скликав джинів.

Але тепер здавалося, що то були добрі давні дні й приємні спогади. Абдулкадір верещав у верболозі, а всі тільки чекали, чия голова наступною злетить із пліч. Він божевільний, божевільний, божевільний, повторював Ресул. Йилдуз мочав і дивився в траву. Внизу тривало життя, мураха квапилася кудись уздовж листочка кульбаби, двоє дрібних жовтих кузьок ганялись одна за одною поміж травинок і топтали по ще дрібніших кузьках, пролетіла бджілка, менша за дитячий нігтик. Якби він якось міг, то би знову перетворився на те, чим не є, на ту мурашу чи жовту комашку.

Настала ніч, і з вуст у вуста переходила чутка, що вранці вони йдуть в атаку. Мало хто після цього зміг заснути. Було безмісячно, Ресул тремтів зі страху, час від часу долинав Абдулкадірів шалений крик, і єдиним джерелом світла була ріка. Наче десь біля витoku назбирала місячного сяйва і тепер несла його в собі. Так несла, що видно було тільки її і нічого більше.

Йилдузу захотілося обійняти друга. Якщо він це зробить, Ресул більше не тремтітиме.

Близько п'ятої військо почало переходити річку. Та руська Дрина сягала їм ледве до пояса. Вони легко її перетнули, а було б краще, щоб вона була настільки глибокою, аби унеможливити переправу, хай навіть їм усім довелося би потонути. Бо те, що по тім наступило, було гірше від смерті. На тій нашій війні, моїй та Шишковій, такого не було. Нас розгромили й розбили майже милосердно, а тоді місяцями по одному вистежували й ловили. Ми страждали кожен за себе, а не як зараз — усі разом. У цьому, мабуть, відмінність між програними й виграними битвами.

Анатолійський бімбаша Абдулкадір з ордою піхотинців до ноги розбив русів. У Стамбулі ніхто не міг зрозуміти, як йому це вдалося, і щоб при цьому вижив тільки один кіннотник, окрім нього. Історію поразки, коли свої голови склали й славетні воєначальники, яким султан сказав, що голів вони й так не мають, ніхто не міг, та й не вмів розповісти. Принаймні в Стамбулі. У Сараєві, Травнику й Лівні все одно плескатимуть казна-що, як завжди плещуть, тому байдуже, правда це чи ні. Абдулкадір повернувся героєм, але поведився як божевільний, повторював слова без будь-якого сенсу й порядку, тому його не допустили до султана. Втрачений розум уже більше не повернувся до нього. Він уже остаточно збожеволів, коли повів військо у вирішальний бій, але про це ніхто ніколи не дізнається. Хоч, може, і варто було б.

Після того, як цілий місяць терпіли його божевілля, наказано було приборати Абдулкадіра. Його зв'язали, захали в клітку і так доправили до місця народження, щоб там про нього піклувалися. Якийсь час його доля ще пересипалася стамбульськими вулицями, ніби рис, говорилося, що він би ніколи не збожеволів, якби лишився простим бімбашею, що не можна мати мрії, більші від твого розуму, що для простолюдця немає суворішого покарання, ніж коли султан його

пашею назве, а тоді вже й про нещасного Абдулкадіра забули. Нешляхетний сіромаха, він навіть не спромігся перетворитися на повчальне прислів'я чи народну приказку.

Ресул вижив, бо весь час ховався в Йилдуза за спиною. А Йилдуз стріляв, поки були набої, знімав із мертвих шаблі й кинджали, рубав і різав на всі боки, і просувався вперед швидше за інших. Щоразу, як озирався чи робив крок назад, він нашттовхувався на Ресула, і в нього не залишалося іншого виходу, ніж продиратися вперед. Коли не боїшся болю, легше пильнувати, щоб тебе не вбили. І Йилдузова воєнна майстерність так вразила всіх, хто пліч-о-пліч із ним, а найчастіше — за спиною в нього бився, що він здобув несподівану славу у війську.

У наступні дні вже не було лихослів'я і насмішок. І дружили вже не тільки боснійці з боснійцями, арнаути з арнаутами, турки з турками — всі між собою змішалися й розмовляли, і видно було, яка дивна та наша імперія, із сотні мов та звичаїв складена, аж люди між собою часто й самими поглядами порозумітися не можуть. А щойно це помітиш — тобі воно вже не муляє, і раптом милим зробився тобі той чорний місирець, і той кульгавий солунець із урікливими очима став тобі таким навдивовижу близьким, що ти б залюбки розповів йому, який сніданок із жінчиних рук любиш найбільше. Такі моменти рідко трапляються і тривають коротко. Після битви, землетрусу чи повені чоловіки поводяться як рідні брати, чи, точніше, як тітки-сусідки, що сходяться до одного столу тісто на пироги місити.

А Йилдуз із Ресулом не могли і в очі один одному подивитись. Увечері вкладалися на двох протилежних кінцях табору, а як один вмивався в потоці — другий не підходив, поки перший не закінчить, а як біля вогнища зав'язувалася розмова, кожен з них сидів зі свого боку й не промовляв ні слова, поки всі інші не розходилися. Йилдуз ножем зчищав кору зі шматка дерева, підібраного мимоходом, а Ресул ховався десь і справляв усі п'ять щоденних намазів. Хоча вони були в дорозі, а подорожній звільняється від цього обов'язку, — він єдиний з усього війська молився кожен призначений раз.

Вони старалися бути чужими один для одного, а такі зусилля завжди марні. У Йилдуза почали ширшати стегна, застібки на грудях ледве не лускали, а волосся росло — шапку могло б підняти. Для інших він не змінився, лишився героєм битви, достойним пошани, але для нього змінилося все. Коли бачив своє обличчя на поверхні води чи

в чийхось зіницях — бачив жінку. А коли краєм ока зауважував Ресулову фігуру, солодкість розливалася його тілом, і стегна знову ширшали, застібки тріщали, а одна золота нитка десь і лускала.

Творячи світ, Бог створив три види розумних істот. Інсана, або ж людину, створив із землі недосконалою і слабкою, але тільки людина — міст поміж добром і злом. Джинів створив із полум'я, і тому джини невидимі. Але як вогонь може і гріти, і пекти, так і серед джинів є добрі, а є й лихі. Ангелів створив зі світла, і вони завжди добрі й Богу вірні. Ібліс також був джином, але таким лихим і зухвалим, що Бог прокляв його й назвав шайтаном. Ібліс — це спокусник, Ібліс — це коханець людських душ. Скликання дахіри — небезпечна річ, бо нелегко відділити добрих джинів від лихих, а з невмілими закличачами, бува, стається так, що на дахіру до них приходять сам шайтан.

Ресул був переконаний, що, забагато говорячи про брата Бедрію, дахіру і джинів, він викликав Ібліса. Закохався в Йилдуза, в його красу і силу, у його втішання, у те, як він ходив і як говорив. Не міг витримати, щоб не дивитися на нього, його охоплював гнів щоразу, коли Йилдуз із кимось розмовляв, а ночами він мріяв про те, як міг би підкрастися й умотитися на його постелі, обійняти його зі спини, усім тілом огорнути його цілого і так заснути. Найгірше було, що за одну таку ніч він ладен був вічно терпіти пекельні муки.

А якби не був боягузом, то вже би спочивав у прекрасному раю. Поцілила б його руська куля, зарубала би шабля, і він би так не мучився. І не були б йому такими любимими думки про битву, коли до Йилдуза він був найближче в житті і коли шайтан у ньому таки переміг. Ех, якби ж він знав, що і для Йилдуза не було ліпшої миті, ніж ті, коли вбивав людей, а думав тільки про те, щоб його врятувати.

Дев'ять місяців, наче дев'ять років, сплигло, доки вернулись додому. Світ ще не бачив довшого цурання двох закоханих. Військо потроху розсипалося, а як дійшли до Кладаня — лишилася всього сотня. Ті, що йшли до Травника, Турбета і Зениці, повертали праворуч, а інші простували далі. Усі стали обійматися й цілуватися, ставши в коло, наче до танцю.

Обійми їхні тривали лише два змити ока, та якби вони з тих обіймів упали замертво, кожен на свій бік, наче блискавкою навпіл розчакнута тополя — не було б нічого дивного. Після того вони

лишалися мокрими до нитки; за водою, яка з них лилася, ще довго можна було знайти шлях до Травника і Сараєва, а якби Боснія була щасливішою землею і такі історії на ній приймалися, то з місця, де обійнялися Йилдуз і Ресул, віднині й довіку текли би дві ріки.

У Абдулрахмана Шишка і його дружини Хаджири мало серця від радості не розірвалися, коли їхня дитина з війни повернулася. Лише поглянь, які в нього м'язи налилися! Нічого, нічого, на матусиних пиріжках вона знову стане м'яка, мов шовк!

Як лягла Йилдуза у ліжко того вечора, так наступного дня вже не змогла з нього встати. Чи принесла з собою якусь невідому воєнну хворобу, чи щось інше було причиною, але дні минали, а вона тільки слабшала і слабшала. Так, що вже навіть батько не називав її чоловічим іменем. Більшість часу проводила у якомусь напівсні. Тоді говорила про джинів, мілку Дрину і ще всілякі нісенітниці, через що Хаджира безперестанку плакала, а Шишко мовчав, тримався за голову і широко розплющеними чорними очима пожирав страх із повітря.

Я збрехав би, якби сказав, що мені його шкода. Та я вже й не маю рота, щоб ним брехати.

Коли Йилдуза ненадовго прокидалася, троє неодружених сестер сідали коло неї, батько бігав містом — збирав інших чотирьох, щоб побачили сестру. Але коли приводив їх, їй уже знову снилися джини і та мілка Дрина, так що Шишко її навіть і не бачив пробудженою. І не чув, як вона сміялася, розмовляючи з матір'ю й сестрами про ті жіночі дрібниці, на які кожен чоловік морщиться, не вміючи зізнатися, що подобаються йому ці історії і що він сам охоче посміявся б із ними. І Йилдуза колись морщилася теж.

На п'ятнадцятий день хвороби вона вхопила його за руку, коли він знову хотів побігти в місто. Зачекай, сказала, виконай мою волю і піди до Травника. Розшукай джинходжу Бедрію, про нього всі знають, а він тебе нехай спровадить до свого брата, що Ресулом зветься. Йому скажи, що я його шукаю. І нехай не лякається, бо це не те, про що він думає. Якщо не схоче піти з тобою, розкажи йому все, скажи йому, що я жінка і що це ти хотів сина. Якщо ж і тоді не схоче, присягнися Єдиним Богом і життям, і скажи, що мені зараз так потрібна його спина, як у битві йому потрібна була моя. Коли скажеш йому це, він точно піде.

Шишко пішов у Травник і легко розшукав джинходжу, та коли спитав його про Ресула, той спохмурнів і сказав, що брата нема. Йому розповідали, що незадовго до того, як мав заступити на гарнізонну варту, брат сказав товаришам — ідіть, я зараз! Ті подумали, що йому припекла мала потреба і що він зараз же їх наздожене, однак він так і не з'явився більше. Його шукали скрізь навколо — не міг же під землю провалитися, ні вовки в цю пору року не могли його з'їсти, і напасти в околиці Травника на нього ніхто не міг. Та й не міг він і збожеволіти за п'ять хвилин, щоб уже не знати, куди й навіщо пішов. Шукав його Бедрія повсюди, за сім днів із Ресуловими бойовими товаришами обнишпорив кожен кущ, зазирнув у кожную кошару й хатину, навіть ходив на Тучу Гору, в монастир, питати ченців, чи не бачили такого — але ніде ні сліду.

І тоді, сказав Бедрія Шишкові, підійшов до мене один товариш Ресула й каже, мовляв, є дещо пов'язане з Ресулом, про що говорити не можна. Що воно таке, питаю його, кажи негайно. Той вагається, роззирається навколо, каже, буцім йому і здатися могло, не було нічого, і як такий гріх на душу брати, але начебто мій Ресул закохався у когось. І мені полегшало, коли я це почув — поки не почув, у кого. Каже, віддав він своє серце іншому аскеру. Мені в очах потемніло, слова вимовити не можу, від муки вгатив чоловікові кулаком у носа. Той упав на землю, а інші, також Ресулові товариші, кажуть мені — не треба, ефенді, це правда. Що правда, коли ви навіть не чули, про що мова? Ми-то не чули, але що ж він ще міг сказати такого, щоб ти його вдарив. Та як же ви їх не зарубали обох, як не відрізали вуха і носи не повідтинали?

Вони на це замовкли, кожен дивиться вбік і чекає, щоб інший заговорив, а тоді озвався той, якого я вдарив: ми їм нічого не заподіяли, бо вони й не доторкнулись один до одного. Через якийсь час навіть не дивились одне одному в очі. Як же ви тоді дізналися? Отак і дізналися, каже він, і ти б дізнався, якби їх побачив.

Ось тобі й уся історія. Мого брата Ресула на світі більше нема. Знаю це. Далі нехай його Аллаг судить, я не буду. А ти хто такий, що розпитуєш про нього?

Абдулрахман Шишко хотів був збрехати щось, та хіба ж вигадасеш брехню про хлопця, якого й не зустрівач у житті.

«У сон до мене приходив Ресул Травничанин, брат джин-ходжі Бедрії, от я й хотів перевірити, чи є в моєму сні живі люди», — пробурмотів Шишко. А джинходжа подивився йому в очі, оглянув і вилиці, й чоло так, ніби хотів прибрати війку, що впала і мало в око не трапила, а тоді мовив: «Твоє щастя, що ти такий старий і на оцю останню війну піти не зміг. Якби ти був трохи молодший, я б тебе живим не відпустив. А тепер тікай звідси й ніколи більше у Травнику не показуйся! Зубами тобі печінку вирву!».

Ті слова Абдулрахман Шишко почув, уже добряче віддалившись вулицею, і не озирнувся. До Сараєва йому все здавалося, наче джинходжа його переслідує, його погляд колов йому шию й потилицю, але він жодного разу не озирнувся й не подивився. Здається, не оглядатися й не дивитися — довічна Абдулрахманова звичка.

Але Йилдузі він уже не міг збрехати. Розповів їй усе порядку, а вона відвернулася до стіни й заплакала. Коли перестала, ще тільки з подиху на дзеркалі можна було зрозуміти, що вона жива. Так і лежала з широко розплющеними невидющими очима, доки за два дні випустила дух. Безгучно, без переміни в обличчі, тільки на дзеркалі вже не було роси. Кажуть, що до померлого у вікно зазирає ангел. Якщо він був тут, то й він був безгучний.

Абдулрахман Шишко звелів поставити на кладовищі два надгробки, хоча похорон був лиш один. Або він когось підкупив, або знов обдурив сам себе. Один надгробок — звичайний жіночий, під ним похована Йилдуза Шишко, дівчина, чийого обличчя ніколи не затуляло покривало. Другий надгробок — чоловічий, зведений на честь героя бозна-якої за ліком битви з русами, героя, що повернувся додому, та все ж помер од війни. У першій могилі лежить Йилдуза, а друга могила порожня. Та все ж не можна сказати, що в ній зовсім нічого нема. Якби не було причин, із яких поставили другий надгробок, то не було би Йилдузиноного найбільшого щастя, ні її найбільшого горя. Інколи Аллаг так усе влаштовує, що нам здається, ніби вода в одній ріці пливе і за течією, і проти неї, і що це щира правда, що айва в раю росла, а пекло гіллям накрила.

І все тому, що чоловік чинить речі, через які Бог мусить розпорядитися подіями саме так. Але мені його не шкода. Абдулрахмана Шишка мені не шкода. Бо немає вже в мене серця, щоб його жаліти. Після того, як три ночі я не спинявся ані на мить, на четверту заснув у ліщиновому куці в Україні — і більше вже не прокинувся.

Теспіх

Не знаю, в якому то було місті, і чи пам'ятають іще його ім'я, чи стерто його із пам'яті з останньою людиною, котра пішла з нього живою, але історія розгорталася так: була зима, горіло й гриміло і в небі, і на землі. Невідомо було, коли день, а коли ніч, бо, щоб це дізнатися, людина мала вистромити носа назовні; востаннє ж хтось виходив надвір іще влітку, того пополудня, коли здалося, що гримотіння трохи стихило і що зблискує доквіл уже не так, як учора. Сонячне світло ринуло в кімнату, всі замружилися від болю в очах, а той, хто вийшов, не повернувся більше. Його чекали, але врешті й забули. Не шкодували за ним, бо не було причин. Він просто пішов. Відтоді ніхто не рушив зі свого місця, не поткнувся назовні і не знав: настав час обіду чи сну. Скоцюрблені кожен у своєму кріслі, вони глипали одне на одного і вже давно перестали сподіватися, що буря колись закінчиться. Забули вже, що були на світі такі часи, коли не гриміло й не блискало цілими днями. Не пам'ятали, ким були до цього, якими справами займалися, чи мали дітей, які в них були жінки. Про світ зовні вони знали ще тільки одне: вийшовши одного разу, вони вже більше не повернуться. А тоді першому з них потрапив до рук теспіх^[17].

Як він тут матеріалізувався і звідки теспіх у домі, де ніхто не вірив у Бога, — про це зовсім не думалося. Особливо не задумувався той, у кого та вервиця опинилася поміж пальців. Він опустився на коліна перед кріслом, сховав лице в долонях, а вказівним і великим пальцями затиснув крижану зернину вервиці. Не знав жодного слова молитви, ніколи не чинив абдесту. Ні, не забув, як забув усе інше, просто не знав цього зі своєї природи, хоча звався Ахмед, Абдурахман або Мірсад. Він молився за якимись питомими правилами й порядками, тими, що їх встановлює душа, коли вперше розіллється тілом. Про таку молитву нічого не відомо. Аж доки жива людина проживе її. І поки чоловік читав молитву, в нього наче танув лід між пальцями. З кожним називанням імені Божого одна крижана кулька вервиці перетворювалася на воду. Коли розтанула остання, чоловік упав замертво, а крижаний теспіх опинився на колінах в наступного. Той теж уляк, і все повторилося. Одне за другим порожніли крісла, а в

місті, назва якого невідома або чийого імені ніхто не пам'ятає, залишалось дедалі менше живих. Минула зима, за нею весна й літо. Може, надворі стояла осінь, а може, минула й вона, як і наступна зима. І ще одна. Може, минуло п'ять зим і шість осеней. Може, й більше. Або менше. Багато часу мине, поки людина між указівним і великим пальцями розтопить свою вервицю. Гриміло й блискало і на небі, і на землі, ніхто на світі не знав ні про те місто, ні про чоловіків, що вмирили з молитвою, навіть не знаючи молитовних слів. Мало їх іще залишалось у кріслах, і хтозна, що відбуватиметься далі, хто молитиметься, а хто вмиратиме, коли їх уже не буде зовсім.

26 червня 1991 року^[18] Веролоуб Бакрач сидів на порозі складу перед караульним постом номер три, ламав тонкі гілочки середнім та вказівним пальцями, курил цигарку й розмовляв з рядовим Турк Маріяном. Не пропонував йому закурити, бо солдату не дозволено курити на варті, але йому було трохи незручно через це. До біса людину, якій не буде незручно в такій ситуації. Байдуже, що завжди належить пам'ятати, хто тут старший прапорщик, а хто звичайний рекрут, Веролоуб Бакрач дотримувався переконання, що всі ми насамперед люди, і тому нам має бути неприємно. Був переконаний і в тому, що й Турк Маріяну незручно через те, що в ці дні на нього в казармі дивилися так, як дивилися, і замість доброго товариша бачили в ньому словенця. А Турк і є словенець, ким йому ще бути, і точно є різниця між тим, що він зараз думає, і тим, що говорить йому прапорщик. Та відмінність постала зненацька, і Бакрачу стало цілком зрозуміло, що з нею вже нічого не можна вдіяти. Цей солдат із автоматом уже не належить йому, дарма що досі вбраний в той сам однострій і має на голові кашкет з червоною п'ятикутною зіркою. Для нього він більше не командир, і між ними двома немає нічого, що міцно утримувало б їх на одному місці. Крім правила, що Бакрач може курити, а Турку це не дозволено. І крім іще дечого, що зненацька спало на думку прапорщику, через що й дим затримався у нього в легенях: Турк Маріян міг би зараз пересмикнути затвор і пустити йому кулю в лоба. Він би навіть ворухнутися не встиг. Непереламана гілочка залишилась би в нього між пальців, мозок забризкав би бляшанки з фруктовим повидлом і мішечки солі, а Турк уже перескочив би огорожу казарми й побіг до лісу. Сараєво близько. Там би він загубився між людьми, знайшов би собі цивільний одяг і за якийсь день

повернувся б героєм у Велене^[19]. Але чому героєм? Тому що вбив би свого прапорщика, батька єдиної доньки, майже дідуса? Бакрачу було тяжко зрозуміти, що це за часи такі настали.

Уперше він подивився на того хлопця з ненавистю. Може, з першою справжньою ненавистю, яку відчув до іншої людини. А тоді збагнув, що Турк Маріян такого вчинити не може. Не тому, що не усвідомлює, скільки в нього куль, і не тому, що не має палкого прагнення втекти додому, а лише тому, що не стрілятиме в людину, яка не заподіяла йому жодного зла. Не зможе вистрелити в того, хто сидить, курить і теревенить про відмінності у розведенні бджіл між Боснією та Словенією. Не зможе стріляти в того, хто, коли Туркові прийшла телеграма про смерть бабусі, коли сльози линули йому по щоках, сказав: «Синку!» — і спитав, чи потребує він грошей на дорогу.

Прапорщик погасив цигарку, підвівся зі складського ганку й поправив однострій. «Ну годі вже, — сказав солдату, — давай мені автомат!» Турк відскочив на два кроки назад. Думав, мабуть, що Бакрач перевіряє, чи добре той затямив, що солдат на посту нікому не повинен передавати своєї зброї. «Навіть якщо маршал Тіто прийде з Дому квітів^[20] і вимагатиме у тебе автомат, ти не повинен йому віддавати!» — розтлумачував він солдатам, як школярам-першачкам, і стукав крейдою по шкільній дошці. Вояки дрімали, сп'янілі від тепла, яке ширилося від печі на дровах, і невдовзі не прокидалися навіть тоді, коли він вигукував ім'я Тіто. Турк пам'ятав, як прапорщик погрожував їм, мовляв, колись вони можуть і життя збутися, бо дрімають тоді, коли не час для сну.

«Та годі тобі, от нещастя, віддай мені зброю, а сам тікай через огорожу. Забавки скінчилися. Вже ні я для тебе не командир, ні ти для мене не підлеглий. Іди додому і згадуй мене добрим словом».

Бакрача охопила туга, бо Турк Маріян, безсумнівно, вмирав зі страху, думаючи, що він може вистрілити йому в спину. Он воно як, попри все. Даремно ми стараємося бути людьми одне з одним. Малий словенець біг, ніби заєць, що очікує своєї кулі, тому раз по раз трохи міняє напрям, щоб її уникнути. Він дивився йому вслід, поки той не зник у лісі, а тоді хряснув автоматом об землю. Якби йому народитися ще раз, він би точно не став військовим. Веролоб Бакрач був у цьому переконаний. Хай навіть він сто разів із Колашина^[21] і хай навіть тисячу разів чорногорець найдобрішої породи, зброя зробилася йому

гідкою раніше, ніж він зустрів свою першу війну. За шість місяців по тому він уже був пенсіонером. Донька Дівна перед Новим роком привела на світ близнят, а що двоє немовлят — це водночас удесятеро більше клопоту і радості, ніж одне, то на нього ліг обов'язок займатися близнятами більше, ніж він будь-коли займався рідною дитиною. Для нього це не тільки не стало тягарем, навпаки, Ірис та Невен позбавили його будь-яких інших турбот. Він припинив дивитися телевізор і читати газети. Пропустив кадри з Вуковара^[22] і не обурювався, як інші, через те, що усташі посеред Страдуна^[23] палять автомобільні покривки, а перед Княжим палацом встановлюють міномети, з яких стріляють по Югославській народній армії. Штовхав собі візочка з близнятами до готелю «Панорама», де роки поспіль пив свою недільну каву і де тепер Бог йому дав можливість пити її щодня, і тільки усміхався, коли знайомі говорили, що з його боку було б розумніше готуватися боронити рідну домівку, замість безперестанку бавитися з дітьми, ніби й сам геть здитинів. Це ж Пале, полонина Романія^[24], дикий край, і люди дикуваті. З них станеться розпочати війну, та вони ще й трохи в тім'я биті, тож вірять, що одного ранку усташі можуть зійти на Романію. Усташі й *муджахедини*. Ну з першими зрозуміло, а де ви других взяли? Так підсміювався Веролюб Бакрач і штовхав свого візочка у напрямку «Панорами», аж доки одного дня до нього підійшов такий собі Кошта Брчкалович, гімназійний учитель фізики, і сказав: «Браво, Любо, наших ріжуть по Славонії, а ти усташат колишеш посеред Пале!». Питьма застелила йому очі, і якби міг відпустити візочка, то би голими руками задушив того чоловіка. А так тільки вилаяв його мертвого батька і тих, хто його таким зробив.

Та якби не було Кошти Брчкаловича, хтозна, чи згадав би він узагалі, що Дівна вийшла заміж за хорвата. Горан був уроджений загребчанин, це було чути і з його вимови, та оскільки тесть ніколи про це не думав, то й зятю не спадало на думку втікати з Пале. Він працював у муніципалітеті, по суботах грав із друзями в футбол, рубав дрова на зиму і восени ходив по гриби. А вже про доїння овець і про те, коли пора робити сир, він знав більше за тих, що ніколи й носа не висунули зі своєї Вовчої Луки. У всьому його Горан уже був палянином і сербом. За винятком того, що взагалі не був ні палянином, ні сербом.

Першого весняного дня Веролоуб Бакрач сидів перед своїм будинком, посадивши Ірис на ліве, а Невена на праве коліно. Горан задовго налаштував об'єктив, малеча сповзала з колін, дід ловив їх в обійми і садовив на місце, дівчинка сміялася, а хлопчик супився. «Давай уже, майстре, цілишся, наче снайпер у Кеннеді. Я міг би вже до Далласа доїхати за той час, що ти лаштуєшся», — сердився тесть на зятя. Але в того ніяк не виходило. Вчора він був у Сараєві й купив фотоапарат, перший у своєму житті, і не був упевнений, на чому слід сфокусуватися — на Бакричевому обличчі чи на верхньому гудзику його сорочки. Якщо сфокусуватися на обличчі, діти будуть розмиті, — то, можливо, варто було б зловити гудзика, і тоді всі три обличчя матимуть однакову середню різкість.

Так думав Горан і крутив об'єктив, аж доки Ірис набридло сміятися і вона розплакалася саме так, як плачуть діти, коли батьки вперше хочуть їх сфотографувати. Той плач триває довго, і з якихось причин його ніколи не увічнюють на фото. Так сталося й того дня, коли Веролоуб Бакрач захотів зробити знімок з онуками, яким розпочав би альбом свого нового життя, а натомість мусив повернутися у старе.

За півгодини після невдалого фотографування на порозі його дому з'явився підполковник Здравко Мажар. Те, що він був у камуфляжному однострої, Бакрача не стурбувало б, але генеральська зірка на його погонах краще за всі слова пояснювала, навіщо Мажар прийшов.

Наступний ранок Бакрач зустрів за кухонним столом, сидячи поміж Дівною та Гораном. Казав їм, що справжньої війни у Боснії, можливо, і не буде. І не надто розумно тікати у Загреб, бо хтозна, як їх там зустрінуть, коли почують, що приїхали з Пале. Та й що вони взагалі мають у тому Загребі? А тут мають усе: будинок, роботу і його, щоб глядіти дітей. Гаразд, якийсь час він їх не зможе глядіти, але це довго не потриває, та й справжньої війни не буде. Його викликають лише для годиться. Якби не для годиться, то хіба запропонували б старшому прапорщику звання полковника? Ех, брате, та ти хоч знаєш, що таке полковник? Та якби все було серйозно, я в Булаїча ^[25] навіть зіграти полковника не міг би! Та що там зіграти, я не міг би бути навіть каскадером-дублером полковника!

Отак балакав Веролоуб Бакрач, намагаючись насмішити доньку й зятя, а вони переважно мовчали й дивилися на його пальці, що витанцьовували на столі. З двома малими дітьми, спокійним і

влаштованим життям і першою палкою закоханістю, яка успішно тривала вже третій рік, вони двоє знаходили достатньо причин, щоб стати біженцями, і добре знали, якою небезпечною дурницею було все, що він тут говорив. Майже потерпали, що ніхто не постукав їм у двері й не сказав, що мають десять хвилин на виселення. Старий і сам, звісно, не вірив у свої балачки. Серце леденіло йому в грудях, більше через те, що міг залишитися без них, і менше через те, що Мажар поставив йому ультиматум: «Настав час, брате Любо, боронити те, що наше. І якщо ти в оборону не станеш, я не знаю, хто й стане. Чи, може, гадаєш, що ця дрібнота мусить без батька лишитися, бо дідові миліше сидіти вдома і бавити внуків замість солдатів навчати? Якщо батьки не йдуть, тоді сином доводиться захищати вітчизну».

Отже, Бакрач вирішив таки вдягнути новий однострій і начепити полковницькі відзнаки. І вірив, що жоден би на його місці не вчинив інакше, дозволивши мобілізувати зятя, який ще й до того ж хорват, і загнати його в шанець тільки тому, що сам затявся і вирішив, що після занепаду Тітового війська жодне інше його вже не зацікавить. Якщо його від попереднього вернуло, то й це не полюбитися, але є щось більше й важливіше за будь-яку армію. Це те, що робить нас людьми. Хай як йому було страшно, Веролоуб Бакрач знав, що чинить правильно, і сподівався, що доля його за це винагородить.

Надія його сповнилася навіть раніше, ніж очікував. На початку липня 1992 року він стояв на скелі над містом, склавши руки за спиною, і розглядав долину ріки, що простягалася вдалеч, до новосараєвських багатоповерхівок та Ігмана^[26]. Він знав, що в нього не поцілять, а тих десять хвилин у ворожому прицілі важили більше, ніж усе, що міг би сказати солдатам. Вони боялися куль, хоч не пережили ще жодного обстрілу. Може, саме тому й боялися. Їхній полковник — скільки б не нагадував собі, що він тільки старший прапорщик — особистим прикладом показував їм, що причин для страху немає. Для них він був героєм, але сам у глибині душі знав, що ця війна виїденого яйця не варта. Він дивився на місто, залите сонцем, на дахи, що розквітали хмарами порошу, на мурашок, що бігли вузькими вулицями і ховалися за мініатюрними сміттєвими контейнерами, і думав: як би добре було, якби існувала отака іграшка. Великий макет міста, населений дресированими мурашками, навченими

поводитись як люди. Він купив би таку іграшку своїм онукам, скільки б вона не коштувала. Хай би тільки вони трохи підросли.

Він пішов у затінок, подалі від міномета, за кожним пострілом якого в нього боліло ліве вухо — він пробив барабанну перетинку ще хлопчиськом, наслідуючи батька, що завжди завзято чистив вуха; ліг на траву й заплющив очі. Прислухався до вибухів удалині, міномет озивався щодесять хвилин, а тоді раптом подумав, що більше не чути бджіл. Раніше він завжди їх чув, коли лягав у траву. Хай якою нікудишньою була ця війна, все ж вона спромоглася розігнати бджіл. Полковник Веролоуб Бакрач зітхнув за ними, подумав також, що ніколи ще не був таким важливим, як нині для свого переляканого війська. Йому здалося, що від того не може бути зла.

Але те, що й військо у своєму страху не таке вже дурне і що його ілюзія миру й щастя не досить точна, стало ясно за якихось три дні. Було оголошено загальну тривогу, бо супротивник пішов у наступ. Мусульмани видерлися на горби й схили над містом, застали вартових зненацька й захопили перший ряд траншей, яких ніхто не стеріг, і тепер їх треба відбити. Почалася контратака, артилерія додатково засипала мурашине місто, а Бакрач зі своїм загоном вирушив на передову. У вантажівці панувала тиша, хлопці трусилися зі страху, і як же їм було не труситися, коли все це були міські діти, які навіть мотики, не кажучи вже про автомат, досі в руках не тримали. Коли вони зупинились, один із солдатів почав плакати й кричати, і вони заледве випхали його з машини. Хтось копнув хлопця ногою під зад, і він розтягнувся на леваді на повен зріст, наче чимось дуже завинив.

Контратака вже закінчувалася, супротивника відкинули, а Бакрачу тільки й треба було, що прочесати периметр і перевірити, чи все чисто. Це була надмірна військова завбачливість, але він не протестував проти участі в першому бойовому завданні. Бодай і символічному. Навіть якщо ні до чого не дійде, котрогось дня це стане доброю історією для внуків.

Вони переходили з одного горба на інший, вилазили на скелі й одразу ж спускалися до міста, майже до крайніх будинків, але не побачили нічого цікавого, крім кількох мертвих людей. Солдати трохи осмілилися, хоча й далі відвертали голови від убитих. Це нормально. Бакрачу й самому було неприємно бачити чоловіка з рознесеною головою. І коли вже хотіли повертатися на вихідні позиції, щось

шуснуло за кущем, долинув скрик, а зразу по тому розляглася стрілянина. Кулі засвистіли в них над головами, полковник крикнув: «Лягай!».

Про те, що відбувалося далі, полковник Веролюб Бакрач нікому не розповість. Але не тому, що хоче зберегти таємницю чи вберегти інших від страшної картини, а тому, що не певен, скільки тут усього було насправді, а скільки прийшло до нього зі снів і не дає спокою. За кущем ожини, на кілька метрів нижче від їхньої позиції, була гола скеля завширшки з десять метрів. На тій скелі він угледів хлопців з «калашами». Їх було семеро. Жодному не могло бути більше вісімнадцяти. Над ними було небо, а під ними — хмара, ще одне небо, а під ним, імовірно, місто. Або ж йому так здалося. Хоча мить зустрічі була короткою, достатньою тільки щоб розвернути дуло в їхній бік, він запам'ятав кожне обличчя. І знав, чому вони не ціляться зі своїх автоматів. З автоматів не цілиться тільки той, хто точно знає, що обойма порожня, і бачить перед собою звіра, якого не налякаєш порожнім дулом. Ті діти були у відчаї.

Один, світлокосий, вигукнув: «Аллагу екбер!» І після цього стрибнув у прірву. Інші стрибнули мовчки. Зникли так, наче їх ніколи й не існувало. Лишилася гола скеля, на яку не ступала людська нога. Такою видавалася. Запанувало мовчання, а потім хтось за спиною в полковника засміявся. І тоді розсміялися всі. Окрім нього. Він не міг вдихнути повітря. І крикнути, щоб солдати припинили. Стояв скам'янілий, зі скелею на грудях, а тоді знову запанувала мовчанка і Бакрач почав дихати. Того дня, наступного і аж до кінця війни вони більше не дивились одне одному в очі. Ні солдати між собою, ні будь-хто з них — полковникові.

Тієї ж ночі Бакрач зрозумів, що донька і зять мали рацію. Вони повинні були поїхати кудись. Для людини замало врятувати своє життя і дім. Варто було рятуватися й від того, що недобре бачити. Чи від хвилини, коли розмивається межа між тим, що бачиш, і тим, що тобі примарилося. Сни страшні, якщо ти не певен, що це тільки сни. І дитяча казочка страшна, коли її проживає доросла людина.

Діти на скелі залишилися без боєприпасів. Їм роздали по одній обоймі й відправили розблоковувати місто. Вони видерлися на шпиль і далі не мали куди — ні вище, ні нижче. Якби їх не знайшли, вони, може, і зуміли б якось спуститися, але навіть у цьому немає певності.

Його мучило те, що тільки один із них вигукнув «Аллагу екбер!». Якби крикнули вони всі, може, він повірив би, що мав справу з фанатиками, які радше стрибнуть у прірву, ніж потраплять у руки ворогу. А може, навіть і цього не було б достатньо.

Верослав Бакрач знав, що ті діти за рік-другий могли стати його солдатами, він був би їхнім прапорщиком і розставляв би їх по караульних постах. Коли б вони спізнювалися з відпустки чи верталися з міста п'яні, він приховував би це від коменданта казарми й тішився, коли солдати говорили б між собою, що прапорщик Любо — чоловік душевний і взагалі хаджія^[27]... Так було б, якби обставини під цим небом розпорядилися дещо інакше. А так — вони втекли від нього у смерть, переконані, що він їх різатиме, здиратиме шкіру зі спини, саджатиме на палю, бозна-що з ними робитиме... Даремне тепер переконання, що нічого з цього він з ними не робив би. Не дав би й волосині впасти з їхніх голів. Хлопці в кросівках і з порожніми автоматами в руках були мертві. І той, що дивився йому в очі, коли крикнув «Аллагу екбер!», теж був мертвий.

Бакрач не вірив у Бога, але не сумнівався, що існує якась кара за все скоєне. Її не призначають жодні суди, і ніхто не знає про кару, окрім того, кого покарано. А покараним може бути тільки той, хто вірить, що в чомусь винен.

Решту війни він проспав. Якщо навіть бачив щось страшне і якщо вчинив якесь зло — це не йшло у жодне порівняння з дітьми, що зникають. Він прокинувся навесні 1996 року перед своїм будинком у Пале, на тому самому триногому табуреті. Ірис сиділа в нього на лівому, а Невен — на правому коліні. Горан привіз із Сараєва новий фотоапарат, знову морочився з об'єктивом, але діти вже були великі. Терпляче позували і всміхалися стільки разів, скільки батько й дідусь просили. Хоча фотографування тривало довго, цього разу ніхто не прийшов і не порушив родинну ідилію. Веролоб Бакрач очікував, що прийдуть, боявся щоночі, і ще дужче — коли щось нагадувало йому про один воєнний епізод.

Просто диво, що того дня не з'явився підполковник Здравко Мажар в однострої генерала армії Республіки Сербської і не повів його за собою, на війну чи на дно Зворницького озера, де в мирі Божому і за власним рішенням він спочивав уже другий рік. Диво, що не з'явився й наступного дня, і через день. Бакрач його чекав і сподівався його

приходу, як здорова людина сподівається смерті, готовий не зробити того, що вимагатиме від нього Мажар. Цьому колись має настати кінець, думав він, лягаючи спати з пістолетом під подушкою. Його втішало те, що залишався ще тільки один сон перед поверненням Горана із Сараєва з готовими фотографіями.

Знову палало у небі й на землі, і невідомо було, коли день, а коли ніч. Чоловіки випадали зі старих порохнявих крісел і один за одним брали до рук кришталеvu вервицю. Під гарячими пучками танув лід, а коли остання намистина перетворювалася на воду, чоловік падав за мертво. Вони вмирили в якомусь порядку, що здавався незбагненим для куцого людського розуму. Але ясно було, що порядок існує. Безлад легко розпізнати в будь-якій формі, але голова кульбабки, як і зоряна галактика, побудована за певною логікою, що може бути вищою за людську; але нема жодного настільки дурного створіння, яке б заперечило, що логіка тут є. Так само було і з чоловіками, що падали ницьма, брали крижаний теспіх і промовляли молитву, слів якої не знали. Та не буде такого, що двоє впадуть одночасно, а нікого не здивує таке падіння. Після того, як умре останній, в іншому світі почнеться новий день.

Час тобі вже зійти в Сараєво, сказав Горан і простягнув йому фотографії. Він завжди казав те саме, коли повертався. Перед тим, як він поїхав до міста вперше, тесть казав йому, що це не надто розумно. Ще хтось упізнає його, а довкола різні люди й несхожі долі. Якщо в когось загинув син, тоді йому кожен, хто наважиться зійти з Пале, буде як червона ганчірка для бика. Горана не впізнали і пізніше не впізнавали теж, але в нього лишилася звичка підколювати Бакрача щоразу, як повертався з Сараєва. Той лише усміхався і ніколи не відповідав. Хай що б він сказав, усе буде неправильним, бо правди він сказати не міг. А правда була в тому, що йому здавалося нестерпним, коли його зять, батько його онуків, ставав мурахою у великому іграшковому будиночку, в іграшковому місті, і що хтось із верхівки Требевича^[28] міг бачити його, як ходить вулицями, переходить міст через Міляцку, стоїть перед вітриною крамниці... Люди смертні, але ж не настільки.

Фотографії трохи підняли йому настрій. На них було все те, що людина хоче бачити, і нічого з того, чого бачити не хотіла б. Тому люди й люблять фотографуватися. Щоб аж самим здивуватись, які вони

щасливі й безтурботні. Він поскладає ці фотокартки у великий жовтий альбом, на якому написано: «Дід Любо і його розбійники». Дівна довго опиралася, не хотіла, щоб альбом назвали саме так, але діти наполягли. Навіть пропонували написати «гайдуки», але Невен, розумничок такий, зауважив, що в такому разі дід був би отаманом, а не полковником. Вона здалась і пішла у своїх справах. Старий і сам здитинів коло дітей, думала собі, поки її гнів перетворювався на розчулення. Для Дівни старий так і лишився прапорщиком.

Він приклеїв знімки на першу сторінку, щасливий, що перед ними немає нічого. «Я купив лотерейний білет», — сказав Горан, — «може, виграємо квартиру в Сараєві». Бакрач поглянув на нього, спершу нічого не сказав, потім подумав, що все-таки мав би щось відповісти на таку провокацію, і тоді показав йому язика. «Оце тобі дід Любо і його розбійники!» — крикнув у напрямку ванної кімнати, але Дівна не могла його чути за шумом води, що наповнювала ванну. Веролоуб Бакрач вірив, що фотографії змінять його життя.

У наступні сім днів Веролоуб Бакрач не бачив снів. Або не міг їх запам'ятати, або вони були неважливі. Вперше за останні чотири роки він не опинився в місті, імені якого ніхто не пам'ятає і де невідомо, день надворі чи ніч, бо гримить і блискає і на небі, і на землі, а люди одне за одним випадають зі своїх крісел і топлять між пучками крижані зерна вервиці. Восьмої ночі він спав без пістолета під подушкою і бачив уві сні, як ходить по Пале в костюмі з краваткою, але босий. Наступного ранку реготав, як дурна Фата перед пустою мейханою^[29]. То був дитячий сон, схожий на отой, про падіння з хмари, тож тепер невдовзі можна було сподіватися сну про те, як у нього, курсанта військової академії, вкрали зброю зі скрині з речами, чи як його, молодого бджоляра, ганяв усією Романією рій шершнів. Значить, пройшло, сміявся він. Значить, минулося. І нема його більше. Наче коли перший вітерець здуває кульбабині голівки.

По телевізору в підсумковому випуску новин показали бородатих арабів, що несли на руках мертво дитину й кричали: «Аллагу екбер!» Веролоуб не здригнувся на своїй канапі. Спокійно дивився і був щасливий, що перебуває не там, де вбивають людських дітей. Якби був там, може, і він би кричав. Точно не дивився б на таке спокійно і не вигадував виправдання для вбивства дітей.

Здається, то був уже початок літа, коли Горан прочитав у газеті список переможців лотереї. «Полковнику, не хвилюйся, квартира в Сараєві нам не дісталася!» — розшукав його, коли той пив ранкову каву в «Панорамі». «Я навіть і не сподівався, нема вже більше тих Тітових лотерей, де переможці не були відомі наперед», — відповів Бакрач. «Так, але ти ледве викрутився! Другий приз, сімейна подорож до Греції».

Він пхнув йому під носа і білет, і газету: нехай старий сам усе добре перевірить і порівняє номери. Бакрач замовив напої для цілого кафе — на щастя, на терасі готелю було не більше п'яти-шести людей — змусив Горана випити чарку, а потім і другу, ракії, тішився так, наче Греція мала всім, як часто висловлюються футболісти, «забезпечити існування» до кінця життя.

Першого серпня двоє молодих із дітьми поїдуть до Греції, а старий гарнесенько собі відпочине. Так сказала Дівна, просто щоб упередити всі його страхи. Але насправді такої необхідності не було. Бакрачу тих десять днів самотності здавалися привабливими, як дитині, яку батьки вперше залишають удома саму. Він трохи працюватиме коло бджіл — з Белграда йому якраз прийде «Книга про матку», перший переклад капітальної французької праці з бджолярства, якого він чекав п'ятнадцять років, майстер Вукан зробить для нього два нові вулики... Роботи буде по горло. Хоча річ не тільки в роботі та бджолах, а ще менше в тому, що йому діти набридли чи, боронь Боже, внуки втомили. Бакрача тішило дещо інше.

Після того, як у п'ятнадцять років він покинув рідний дім і вирушив на навчання, він більше ніколи, на жодну ніч, не залишався сам. У дев'ятнадцять він одружився, і вони жили зі старими батьками Міліци у квартирі на тридцять квадратних метрів, і возили їх за собою всюди, куди його переводило командування, і завжди їх селили у квартирку на тридцять квадратів. Старий Крсо Абрамович помер за десять років такого життя, а Міліцина мати Роза прожила іще п'ять.

Тільки по п'ятнадцяти роках шлюбу вони zostалися самі в своїй маленькій квартирці, і їм лишилося ще рівно стільки молодості, щоб народити Дівну. Коли Дівні виповнилося сім, за армійськими правилами він отримав більшу квартиру, на сорок вісім квадратів. Та, як на біду, то було у Тітограді^[30], якраз у той час, коли Шчепо, син Веролобового брата Йована, доріс до університету. Тож одну кімнату

довелося виділити йому. Нарешті надійшов наказ про переведення у Пале, і тоді він пішов у командування округу, особисто до генерала Джеміла Шарца, і спитав, чи є якась можливість подовше залишити його у Пале. Власне, він хотів би побудувати будинок. А генерал Шарац був добрий чоловік, співчутливий до командирів, які завжди отак — мали завелике серце і замало розуму, тож і сказав йому: «Давай, прапорщику, ти собі будуй, а я подбаю, щоб тебе ніхто не чіпав, поки дах не перекриєш!». І справді, Бакрач два роки зводив будинок, власними руками поклав кожен цеглину, але не пройшло ще й місяця відтоді, як він поклав останню черепичину, ще навіть фасад не був завершений, коли Міліца захворіла. Швидкоплинна лейкемія, сказали йому, вона не доживе до осені. А був уже початок літа. Він возив її в Люблян у до найкращих лікарів, хотів навіть відправити до Швейцарії, де, казали, є ще кращі лікарі, але порятунку не було. Вона померла на Іллі^[31], з казарменного репродуктора лунало «Бітола, мій рідний край»^[32], перед їдальнею марширував покараний за щось інженерний взвод, а прапорщик Веролюб Бакрач із непокритою головою пройшов перед солдатами. І якби просто з непокритою головою — то не таке вже велике порушення, але ж він іще й плакав як мала дитина.

Про ті сльози роками велися дебати у пивничках по всьому Пале, у більярдній залі Дому ЮНА, на святах і п'ятиках, якими офіцери скрашували нудьгу гірської глушини. Щойно перший з них напивався — заводив мову про те, що Бакрача слід було б відправити під трибунал, бо немає гіршого способу підірвати бойовий дух військових підрозділів, аніж сльози, а якщо командир плаче, то й солдатам не залишається нічого іншого, як голосити. Решта погоджувалися з промовцем і намагалися якнайдотепніше змалювати пообідню з'яву прапорщика Бакрача тоді, на Іллі, коли сльози котились завбільшки із залупу, а метеорологи вмовляли верховне командування перевести плаксія на пересохле Ябланицьке водосховище. Рідко хто знаходив виправдання для Бакрача — хіба часом якийсь лейтенантик або майор, чия дружина якраз мала народжувати.

Після смерті Міліци Веролюб мусив сам піклуватися про Дівну, а щойно вона стала на ноги — одразу ж вийшла заміж, привела в дім зятя, народила дітей... При всьому тому в будинку побувала сотня родичів, як його, так і покійної дружини, родини втікачів із Сараєва,

Кладаня і Тешня, деякі затримувалися на сім днів, а деякі, їй-богу, і на сім місяців. Жодної ночі Веролоуб Бакрач не провів у власному домі на самоті.

Ось тому його й тішила їхня Греція. Він залишиться сам і спокійно зазирне всередину себе й побачить, що лишилося після всього цього життя. Універсами проводять інвентаризацію раз на рік, а прапорщики — коли вийде. Ця думка так сподобалася йому, що він її навіть записав, аби не забути.

Цілий липень двоє молодих готувалися до поїздки. Дівна складала речі, а Горан раз у раз їздив у Сараєво, бо вона забувала щось важливе. Скажімо, крем для засмаги, фактор десять. Коли у найбільшій крамниці Пале він замовив фактор десять, продавчиня не зрозуміла його, і він попросив покликати менеджера. Той спершу розгублено дивився на нього, а тоді розсміявся. Друже, у нас факторів давно вже нема, відколи Радован став легендою! Після того він уже їздив у Сараєво, хай би що знадобилося купити. Бракувало ще тільки, аби його прозвали Фактором. Прізвисько, яке прилипне в Боснії, буде з тобою аж до кінця світу. А йому ж навіть подобалося спускатися в долину, туди, куди до війни ходилося до Міста. У нього й досі часом виривалося: замість «до Сараєва» казав «до Міста». Але ніхто його не розумів.

А тоді, за два дні до від'їзду, надійшла телеграма із Загреба, в якій тітка Мириця повідомляла, що померла Горанова мама. «Мир їй у Христі, — говорилося там також, — на спочинок вічний родина та друзі проводжатимуть її третього серпня о тринадцятій годині, на кладовищі Мирогой». Чи була в цих словах іронія, чи Горану просто здавалося, що мамина сестра картає його за те, що з весни 1990 року не з'являвся у рідному домі, чи — ще гірше — дорікає, що оселився в самому вовчому лігві, у місці, непристойнішому навіть за Белград, — у тому ніхто не міг мати певності. Для Бакрача текст телеграми звучав наче промовлений шістдесят котрогось року зі сцени вараждинського театру, куди він водив молодих солдатів задля підняття культурного рівня. Він не міг дотумкати, чи має та незнайома жінка на увазі щось ще крім того, що написала. Дівна була переконана, що Горан перебільшує і що тітка Мириця не мала на увазі нічого поганого.

Але не було жодних сумнівів у тому, що він мусить поїхати на материн похорон. З поїздкою в Грецію нічого не вийде, як прийшло,

так і пішло, і тим підтвердилося, що щастя в грі — не таке вже й щастя. Радше це привід для того, щоб у людини з іншого, важливішого боку життя було відібрано те, що їй належить. Так думав Бакрач, але нічого не сказав. Мовчала й Дівна, шукаючи в шафі білу сорочку і чорну краватку. Мовчав і Горан, сидів за кухонним столом і проводжав поглядом дрібні порошинки, що сідали просто у траварицю, якої, за давнім звичаєм, налив йому тесть, щоб притлумити горе. Близнята крутилися довкола, знали, що сталося щось страшне, але їх це не зачіпало. Серця в них були порожні, бабусі вони ніколи й не бачили, і міста Загреба так само, далекого чужого міста, в чиєму імені відчувалася невимовлена, але питома закладена загроза. Те, що тато там народився і ще раз мусить туди поїхати, було ніби казкою. Перейде дев'ять гір і дев'ять долин, змагатиметься з жахливим змієм і перехитрує старого чаклуна, тільки б дійти до Загреба і там зробити те, в чому насправді й сенсу нема, але без чого не було б ні бабусь, ні батьків, які народжуються з бабусь.

Якби хтось йому сказав хоч слово, або якби ракія була достатньо міцною, щоб зробити його інакшим, ніж він був, Горан не поїхав би до Загреба. Не з'явився б на Мирогої в першому ряду біля катафалка, не потискав би вологих долонь і не цілував би щік старих тіток та їхніх сердитих чоловіків. Скандал, який спричинив би таким чином, його й не стосувався б, бо тих людей він більше ніколи не побачить і ніколи більше не поїде до Загреба. Колись давно він поїхав кататися на лижах, познайомився з жінкою, яку покохав, і насправді так ніколи й не повернувся додому. Сталася війна, в якій кожен мусив обрати свій бік, деякі обирали між державами чи народами, а він обирав між Дівною та мамою. Хоча ніхто цього не визнає, його вибір був болісніший і людськіший. А після того, як вибір було зроблено, його потрібно було триматися завжди й до кінця. Мама так і померла, не побачивши його. Їй однаково, приїде він чи не приїде на Мирогої.

Він чекав, що хтось йому скаже, підтвердить, що це цілком нормально — поїхати з дружиною й дітьми у Грецію, а не на материн похорон. Але все дарма. Сам, у тестевому чорному костюмі для весіль та похоронів, з хорватським паспортом у кишені, він стоятиме в сараєвському аеропорту й почуватиметься обдуреним. Не знатиме, хто й навіщо його обдурив, чекатиме, що зненацька щось зміниться, що з

гучномовця пролунає його ім'я, що його зупинять на митному контролі.

У ніч перед від'їздом двоє чоловіків стояли перед будинком і курили. «Ти мусиш це зробити», — сказав молодший. «Знаю, можеш мені цього не казати», — відповів старший. «Не хочеш їхати?» — запитав молодший. «Та як же не хочу, мені просто шкода, що ти не поїдеш», — збрехав старший. Потім вони мовчали, голоси долинали тільки тоді, коли той, котрий не мав запальнички, хотів закурити нову цигарку. І відомо було, що той другий думає і як легко було б зробити щасливим світ, але вони так само добре знали, що зробити цього не можна. Не в цьому світі і не серед цих людей, з якими вони живуть.

Не було жодних проблем зі зміною одного імені в бронюванні, особливо після того, як в агенції почули про причини такої зміни. Те, що в переможця померла мати, спричинило майже родинну жалобу серед світлокосих хостес. Додаткова причина допомогти, тож, якщо треба...

Літак до Афін вирушав із сараєвського аеропорту о восьмій двадцять. Вони прокинулись о п'ятій, треба було ще добратися з Пале до аеропорту. Автобус до Лукавиці був о шостій, а далі треба брати таксі. Доки вони спускалися у Сараєво, у Веролуба Бакрача всі кишки зав'язались у вузол, такий велетенський, яким прив'язують човни на дунайських набережних, і він постійно дивився в інший бік, на гору, яка ставала все вищою, поки автобус спускався все нижче.

У Лукавицю вони приїхали саме вчасно. У таксиста була довга борода, а на дзеркалі заднього огляду гойдалась іконка з ликом Святого Сави^[33]. Ні те, ні те за нормальних обставин йому не сподобалося б, але зараз, коли на відстані витягнутої руки, в межах досяжності пістолетного пострілу чи сильно копнутого футбольного м'яча лежало місто, в яке він і ногою за життя ступати не хотів, четник^[34] та ікона здалися Бакрачу кривною ріднею, мало не гербом із шістьма смолоскипами^[35]. «Де ти воював, брате?» — спитав він таксиста. Той тільки глянув на нього й нічого не відповів. Перед будинками край дороги до аеропорту діти грали в футбол. Один із них, не старший семи років, на спині мав цифру сім, а над нею напис — Саліхаміджич^[36]. «Хороший гравець», — сказав Бакрач. «Бувають і кращі», — відгукнувся водій.

Греція виявилася місцем, у якому він завжди хотів опинитися, навіть сам того не знаючи! Ні, Греція була тим місцем, де Веролоуб Бакрач мусив народитись. А якщо вже не народився — то хоча б провести тут старість. Він одразу забув і Пале, і будинок, що його будував, життя, яке там залишає, забув навіть про бджіл: нехай здичавіють чи перейдуть у чийсь добрі руки, а він хоче залишитися тут, у Греції! Тільки хай йому залишать онуків, без них він усе ж не зможе, а разом вони отак, автобусами з кондиціонером і телевізором кочуватимуть благословенною країною з кінця в кінець і шукатимуть рай. Спершу він думав, що знайшов рай в Афінах, на Акрополі, але наступного дня вони проїхали тридцять кілометрів до містечка, назви якого не запам'ятав, і він уже знову був упевнений, що це рай. За сім днів курсування по Греції кожне місце, в яке вони потрапляли, здавалося Бакрачу кращим за попереднє. Мимохідь він ще й дивувався молодим, які нарікали, що стільки їздять, співчутливо дивився на дівчат, які блювали у чорні пластикові пакети, втішав тих, які плакали й повторювали, що більше вже не витримують...

Дівна дивилася на нього і тільки посміювалася. Батько ніколи не був таким. Та й хто б міг подумати, що він, селянин, який більше чудувався кожній травині, ніж найкрасивішій белградській будівлі, буде такий захоплений античними руїнами.

Восьмого дня вони прибули до Епідавра^[37]. «Все, що ви скажете тут, однаково добре буде чути на верхніх ярусах амфітеатру», — пояснив гід, коли вони спустилися всередину. Грек, який грав роль господаря і якому належало заплатити за вхід, заспівав, щоб підтвердити слова гіда. Екскурсія розсипалася по амфітеатру. Декотрі бігли догори, щоб послухати звідти, перш ніж грек закінчить пісню. Ірис та Невен першими видерлися на горішній ярус. «Діду, діду, ходи сюди, скоріше!» — махали вони йому. «Не можу, я застарий!» — крикнув у відповідь він. «Не кричи, діду, тут усе добре чути!»

Грек сердито обірвав пісню. Ну ж бо, люди, заспокойтеся, даремно прохав екскурсовод, ніхто його не хотів слухати. Люди, що сім днів тяжко поневірялися по Греції, замість того щоб спокійно і за менші гроші засмагати на узбережжі Чорногорії чи в Болгарії, нарешті побачили диво. Можна було почути, як дихає той, хто стоїть за двадцять метрів від тебе, як шурхотять капронові колготки, коли труться одне до одного стегна дівчини, що спинається нагору, почути,

як хриплять легені чоловіка, що невдовзі помре... Бакрач не чув своїх легень, але чув усе інше, і жодної думки про смерть не було у нього в голові. Він мав серце дитини, але шкодував, що ноги вже не служать так добре, щоб гасати вгору-вниз і наслухати, як змінюються звуки.

Півгодини тривав гамір у Епідаврї, а потім екскурсія потроху вгамувалася. Всі спускалися до центру амфітеатру, туди, де стояв їхній гід, а тоді один хлопець — Бакрач давно його помітив, хороший такий, на ім'я Алмір, він ще був Дівні допоміг із валізою, коли треба було поспішити на корабель, — запитав екскурсовода, чи можуть вони з другом щось заспівати. Той відповів, що треба спитати дозволу, бо за правилами тут лише греку дозволено співати. «Та дай же ти хлопцеві заспівати», — втрутився Бакрач. «Але дозвіл...» — наполягав гід. «Хай йому грець тому дозволу, якщо тобі тяжко, я сам спитаю грека», — горіжився Бакрач. На щастя, обійшлося без його розмови з греком, бо не було такої мови, якою вони двоє могли б порозумітися.

Гід отримав дозвіл. Алмір та Деніс стали посередині кола, а всі решта розступилися чи пішли на горішній ярус театру, туди, звідки найкраще чути. Веролоб Бакрач став біля хлопців, переконаний, що в цьому є і його заслуга. Вони заспівали тихо: «Довга зимова ніч, світанок не настає, тільки текбір^[38] чути в глухій п'їтьмі...» На цьому місці — мабуть, у пісні так говорилося — Алмір упівголоса, та все ж достатньо ясно вигукнув: «Аллагу екбер!». І поглянув на Бакрача, ніби жінка, що перепрошує небо за те, що день зайнявся хмарний. Він злегка здригнувся, але не знайшов у собі лихої думки, за яку зачепився б. У пісні далі співалося про юнаків, які вирушають на війну, залишаючи сестер, про дощ, сніг, про Бога та вмирання. Про білу мечеть і про те, як люди сподіваються без надії.

Мелодія була знайома — стара народна із сербських весіль, що її за часів його молодості грали циганські духові оркестри, але проспівана отак, такими словами і на тому місці, де все можна розчути найкраще, вона звучала ніби докір Богові за те, що Він, творячи світ, і горе створив у ньому.

Йому стиснулося горло, він би й розплакався зараз, якби тільки ніхто його не бачив і не чув. Або заспівав би з ними, якби зумів запам'ятати слова. Пам'ятав тільки оті два, які вже давно прагнув забути, так само як і місце, де їх уперше почув. Усе інше було просто картинкою, ніби лялькове місто, населене дресированими мурахами,

чий голоси людське вухо здатне розчути лише в Епідаврі. Тут було добре чути, як мурахи плачуть за своїми дітьми.

Після вечері йому стало зле. Дівна бігала готелем у пошуках допомоги. Приїхала швидка, а він усе ніяк не міг звести дух, аби сказати їм, щоби зняли йому ту невидиму каменюку з грудей. Проблема тільки в ній. А загалом він у порядку. Просто дихати не може.

Наступним, що він побачив, була біла лікарняна палата й блискуча зелена мушка, що залишала яскравий слід на чорному екрані. Моє серце, подумав він. А тоді до нього вчепилася нав'язлива думка: мушка зелена тому, що він приїхав із Боснії. Так ті грецькі лікарі розсудили. Боснійцю — зелена, росіянину — червона, американцю, мабуть, блакитна... Потім думав, що добре було б, якби Дівні хтось міг переказати, аби не приводила дітей до лікарні. Хай не бачать його таким. Потім він побачив білявого хлопця, що подивився йому в очі, вигукнув оті два слова і стрибнув униз.

Це сон, подумав Веролоуб Бакрач. Але це ще був не сон. Наступної миті зникли біла палата, екран і зелена мушка, що залишала на ньому яскравий слід. Він сидів у темній кімнаті. Знав, що досі тут ніколи не бував. Але знав також, що сидить отак уже дуже довго, у кріслі, зручно склавши руки, серед людей, які раді його бачити. Вони нічого не кажуть, але вони щасливі. Не мусять навіть співати, щоб відчувалася пісня поміж них. Ота, на стару мелодію, яку колись давно грали циганські оркестри. Поки людина живе, її мучить колись побачене і почуте, подумав тоді він, і навіть здалося, що усміхнувся. Його нічого не мучило, він уже нічого не пам'ятав.

Запис

Перший танго-бал відбувся в Сараєві 15 квітня 1928 року в готелі «Європа», перед приголомшеною міською громадою на чолі з Саво Чераничем, старим танцмахером і адвокатом австрійським. Його дружина Роза, уроджена парижанка, тричі зомлівала, поки якийсь тип, званий Герардо, водив залюбу Сонечку, дочку полковника Соловйова, просуваючи ногу між її стегон і лівим плечем доторкаючись спершу однієї, а тоді другої Сонеччиної цицьки. Росіяночка танцювала танго вперше в житті, але це, очевидно, не мало значення. Все, що потрібно було від неї, — розпружитись і підкоритись, аж доки — таким є, мабуть, завершення цього непристойного танцю — дрібний та лисуватий Герардо згвалтує її остаточно. Та не від цього в пані Розі спинялося дихання й затуманювався погляд, а від того, що Герардо весь час тримав у зубах вогненно-червону троянду. Добре видно було, що шипи увіп'ялися йому в язик та губу, потекла кров, проте він нічого не відчував. Коли він переломив Сонечку через свою праву руку, аж здавалося, що в неї ось-ось трісне хребет, а її світле волосся підмело паркетну підлогу, кілька крапель Герардової крові окропило її підборіддя, а одна крапля стекла на білу блузку, яку пані Пелагея Соловйова запхала у валізу в паніці й поспіху, коли їм 1919 року довелося тікати з Петрограда. Підбіг кельнер із сільничкою й посолив пляму, перш ніж Сонечка бодай зрозуміла, що сталося, але важко повірити, що Герардова кров дала себе вивести, коли Яня, гувернантка у Соловйових, якось випрала ту блузку.

Розлючений Пан Саво пішов із «Європи», посварившись із кельнерами через рахунок, а із Зігфрідом Вернером, розпорядником готельних балів — через запрошення непристойної паризької трупи до міста. «У нас є й власні дупокрути й курви на експорт, ще тільки французьких тут бракувало!» — сказав Вернеру. І нехай той більше не розраховує на нього в організації щосуботніх вечорів вальсу. Вернера це не зачепило. Черанич і так уже досягнув віку, коли чоловічий норов робиться прикрим, тому краще б йому сидіти вдома і не псувати молоді забаву. Так йому й сказав, поставивши таким чином остаточно крапку на їхній дружбі, розпочатій ще в ті роки, коли вони щоосені разом їхали до Відня: Саво на студії, а Вернер — у гості до рідні.

Черанич походив із багатой родини, а Вернер був бідний як церковна миша. Скільки разів перший нагодував і напоїв другого — про те обоє думали після скандалу, спричиненого першим танго-балом. Савові допікало кожне куряче стегенце, яким він почастував Зігфріда, а Зігфріда мучив запізнілий сором, тож він шукав розради в абсенті й цілими днями потерпав від страшного похмілля.

Після закінчення балу адвокат Саво Черанич звелів своєму водієві везти Розу додому, а сам із дванадцятьма розгніваними одностудцями, представниками найдобрішого міського панства, пішов до ресторану «Два воли», де за ракією й закусками вони розмірковували, як годилося б відповісти на випад Вернера. Більшість вважали, що не можуть тут нічого вдіяти, але Черанич наполягав, що вони мусять кудись поскаржитися. Він особисто готовий написати доповідну міністрові віровизнання у Белград, піти до єпископського палацу й поговорити з владикою, домагатись аудієнції в архієпископа... «Покинь ти дурну справу», — переконував Йозо Сунарич, стискаючи йому передпліччя. Таса Кочович тим часом плескав його по плечі й повторював: «Так, так, Йозо правий». «Та йдіть ви всі до бісової матері!» — розкричався адвокат Черанич і десь близько першої чи пів на другу демонстративно покинув ресторан.

Дорогою додому на нього напали двоє невідомих чоловіків, побили палицею по спині й голові й відібрали годинника та гаманця. Намагалися зняти й персня з печаткою, але безіменний палець лівої руки в нього так розтовстів, що перстень стягнути було неможливо. Уже лежачи в лікарні, трохи заспокоївшись і навіть радіючи, що врятувався, Саво Черанич жартував, що його ненажерливість врятувала йому честь і адвокатську практику. Якби він не набрав тих двадцять кіло, заїдаючи жаль за пропалою Австрією, перстень би легко зіслизнув у розбійницькі руки, і хтозна, під якими неподобствами ставили б тепер його печатку.

Поліція не знайшла винуватців злочинного нападу на шанованого сараєвського адвоката, але довго ходила чутка, буцім Чераничу натовкли гарбуза не через гроші, а через те, що заголосно бунтував проти аргентинського танцю. Всякий надмірний бунт призводить до того, що бунтівник дістає по голові, і немає жодного значення, проти чого він повстав.

Хай там як, Саво й Роза більше не ходили на вечори вальсу, але й танго не ввійшло в моду: в Сараєві не було чоловіків, які б навчилися його танцювати, а Вернер більше не привозив танцюристів із Парижа.

Але за шість років по тому сталося дещо, заради чого й варто було розповісти історію про перше сараєвське танго анонімного Герардо і Сонечки Соловйової, а також про роль Саво Черанича в цьому танці. Навесні 1934 року Карлос Гардель^[39] відвідав Сараєво! Відомості про цю подію неможливо знайти ні в біографіях Гарделя, ні в тогочасних газетах. Біографи нічого навіть не знали про цю подорож, а для тодішньої преси в глухій балканській провінції ім'я Гарделя нічого не означало. Та й хтозна, як відреагував би на увагу знаменитий аргентинець з огляду на те, що в Боснію його привела біда.

Отже, по порядку. Карлос Гардель на той момент уже записав близько тисячі композицій, з'являвся у музичних постановках і кінофільмах, спочатку на батьківщині, а потім і в Сполучених Штатах Америки. Більшість його пісень мали в основі танго, що зумовлювало дивовижне переплетення фатальних елементів у ритмі, мелодії й тексті. Про що б не співав — Гардель завжди віщував трагічний кінець. По суті, кожне його танго готувало до того останнього удару, від якого зупинялося дихання, навіть у слухачів, що вже казати про танцюристів, яких з останнім тактом охоплювало короткочасне, але абсолютно чітке передчуття смерті. Гардель вірив, що одного прекрасного дня буде створено таке танго, останній такт якого означатиме й останній удар людського серця.

Однак за кілька місяців до поїздки в Сараєво, точніше — на День мертвих, Гардель, п'яний від слави й пихи, простягнув свою долоню одній циганці в Буенос-Айресі. Раніше завжди відмовлявся: боявся будь-яких віщувань, сахався ворожок і провісників долі, яких було повно на кожному кроці, бо ж злидота мусила з чогось жити. Але того дня він повірив, що нічого поганого з ним не може статися і що на його долоні записано, буцім він господар власної долі. Якщо це не так, хіба промовляло би танго його голосом?

Циганка повернула йому гроші. Пхнула їх у долоню, яку щойно перед цим розглядала, склала її в кулак, а очі в неї наповнилися слізьми. Він хотів знати, у чому річ, а вона все повторювала, що краще йому не знати. Долі легше уникнути, коли нічого не знаєш про неї. Гардель запитав, якої ж долі уникати. Циганка відповіла, що йому

лишилося два роки життя. І врятуватися він зможе тільки якщо робитиме те, що було можливим п'ятсот років тому. Він подумав, що вона відмовляє його співати танго, і зіштовхнув її з паперті церкви Святого Мігеля. Натовп ледве не розірвав її, вимагаючи зізнатись, яку долю вона прочитала на долоні Карлоса Гарделя, якщо він так розлютився, та вона нічого їм не сказала.

Гардель повірив, як вірить кожен, хто боїться, що циганка читатиме з його долоні. Вірив так, як вірять оті, що не ходять до церкви, але, щойно будівельники покладуть навхрест дві дошки, бачать лик Спасителя.

Якось він поскаржився Моріцу Албахарі, музиканту з готелю «Хілтон», що вже не може спати ночами. Моріц не порадив йому ні випити склянку холодного молока, ні порахувати до тисячі, натомість запитав про погані новини — чи були такі останнім часом.

— Циганка щось побачила у мене на долоні, — зізнався Гардель.

— Ти не повинен був дозволяти їй дивитися, — сказав Моріц. — Вони не читають долю, а щось вписують у неї.

— І що робити тепер?

— Якщо можеш, забудь.

— А якщо не можу?

Моріц не відповів. Керівник оркестру подав знак, і вони заграли «*Mi noche triste*». Карлос Гардель співав гірше, ніж будь-коли. У нього стиснулося горло, й він шипів, наче старигань. Але мало було здатних це розчути. Транс, у який люди впадали перед ним, був могутніший за саме танго і за голос Гарделя.

— Якщо не минеться, дай мені знати. Але май на увазі, що в такому разі на нас чекає довга дорога, — сказав Моріц Албахарі.

І вже знав, що нічого не минеться і що він разом із Гарделем відвідає країну, яку покинув п'ятнадцять років тому. Тривога й радість змінювали одна одну в душі Моріца, так само як в Буенос-Айресі змінюються вітри, що приносять задушливу спеку, й ті, які розганяють хмари. Йому не було байдуже до хай і короткого, але повернення в Боснію.

Коли їхав — спершу в Спліт, а зі Спліта кораблем до Трієста, а з Трієста суходолом аж до Іспанії, а звідти знову на кораблі через океан, — Моріц Албахарі був переконаний, що не повернеться. Взяв із собою акордеон, з палаючого будинку на Белавах урятував тільки

батьків годинник; із усієї рідні в Сараєві мав саму лише тітку Руту, дідову сестру, якій тоді було вісімдесят вісім років і яка, проте, була при цілком ясному розумі й добре знала, що означає від'їзд Моріца. Вона не мала що дати йому, крім старого ключа, який вже кілька століть не відмикав жодного замка, але в родині Албахарі передавався з покоління в покоління, ніби своєрідний оберіг. Можливо, у якомусь далекому майбутті котрийсь щасливчик знайде достатньо великий замок для цього великого й гарного ключа, яким, мабуть, відчиняється лише палац. Тітка не намагалася затримати Моріца, бо думала: якщо залишиться — може померти раніше за неї. Так визначив Мозес Пінто — Моріц мусить заплатити життям, хай який би він був невинуватий. Бо життям заплатила Морена, єдина донька Пінто, яка була ще менш винна від Моріца. Вона пірнула на Бентбаші^[40] й не впливла більше того разу, як Моріц таємно повів її купатися посеред листопада, коли купаються лише ті, які чорта на свою голову прикликають. Коли вже він украв дівчину, що й саме по собі було занадто, мусив тоді загинути й сам, рятуючи її з крижаної води. Так міркував Мозес Пінто і наступної ночі після похорону Морени підпалив будинок покійного Арона Албахарі, сподіваючись, що разом із ним уві сні згорить і Аронів син. Вогонь — справедлива помста за воду. Але Моріц тієї ночі не спав. Згорьований батько не взяв до уваги його кохання й туги, що проросла з того кохання. Хлопець утік, більше переживаючи через відчай Мозеса, а не за власне життя.

Після розповіді Гарделя про циганку, яка щось прочитала у нього на долоні, Моріц ще не мав чіткого плану, не знав, до кого його поведе. Прагнув ще раз побачити рідне місто, це бажання прокинулося в ньому на тиждень чи два раніше, а якби не воно, то й на думку йому не спало б пропонувати чоловікові звільнитися від лихої долі по той бік океану. Насправді Моріц Албахарі не вірив у уроки, а ще менше вірив, ніби існують люди, що можуть від них звільняти. Йому потрібен був привід для подорожі в Боснію, і він знайшов його у тривозі Гарделя.

Корабель «Король Георг» увійшов у сплітський порт 12 травня 1934 року. Карлос Гардель та його друг переночували в готелі «Асторія», щоб наступного дня продовжити свій шлях у напрямку Сараєва. Невдовзі Гардель уперше в житті побачив мечеть. Йому здавалося, що з реального світу він перемістився в якийсь інший, може, й не такий уже нереальний, але, безперечно, менш знаний і менш матеріальний.

Те, що він бачив довкола, нагадувало картини з антикварних магазинів Буенос-Айреса і єврейських крамничок з екзотичними дрібницями, в яких сини гаучос купували подарунки для своїх наречених — речі незвичних форм і безмежно загадкових призначень. «Чи можу я побачити музикантів — заклиначів кобр?» — запитав він, а Моріц тільки усміхнувся.

Решту подорожі Гардель поведився спокійно й безтурботно, він заснув у потязі й не прокидався аж до Сараєва. Повірів, що скоро прибуде в той край, де легко вирішуються проблеми з попсованими долями. Він подорожував власною долонею, і йому здавалося, що тут би варто було й лишитися.

Моріц вирішив повести його до першого ж ходжі, що зробить йому запис від вроків^[41], — і все буде вирішено. Якщо ж Гардель не повірить, він знайде йому циганку, яка точно не побачить того, що побачила інша, в Буенос-Айресі, а якщо й цього виявиться недостатньо, він знайде йому якусь бабцю, що ворожитиме для нього на бобах, на кавовій гущі й на вугіллі, а тоді ще й малярку, що розкладе для нього карти, і одну з тих жінок із Сараєвського поля^[42], які ворожать на розташуванні родимок на животі. Хай там як, мало шансів, що він повернеться в Аргентину, ні у що не повіривши.

Вони зупинилися в готелі «Європа». Вікна Моріцового номера виходили на північ. Він довго стояв біля вікна, кутив і намагався визначити, чи оті будинки на схилі — Белави? Чи це, може, Мейташ, Потхрастове або якийсь третій сараєвський квартал? Здавалося, що впізнає дахи будинків Фінці та Камгі^[43], за якими колись був його батьківський будиночок, менший та бідніший. Його даху було б не розгледіти, навіть якби він і не згорів тієї ночі. Трохи далі, за трьома тополями, мав би бути будинок Мозеса Пінто й подвір'я, в якому вони зустрічалися з Мореною. Якщо тільки це не якісь інші дахи й тополі, і якщо Белави взагалі видно з вікон «Європи». Панораму міста, побачену з готельних номерів, ніколи не можна розібрати чітко. Гості готелю не знають міста, щоб зрозуміти, що в них перед очима, а людям, які Сараєво знають, бо в ньому живуть, нічого робити в готельному номері. Якщо ж їм, як Моріцу, випаде-таки опинитися в готельному номері, те, на що дивитимуться, вже не буде їхнім містом.

Поки Моріц видивлявся з вікна Белави, Карлос Гардель сидів у «Віденській кав'ярні» на першому поверсі готелю, пив французький

коньяк і слухав оркестр, що грав російських пісень. Через деякий час до оркестру приєдналась і співачка, мініатюрна блондинка у дещо недоречній чорній сукні, яка більше пасувала б до театральної прем'єри. Її грудний голос сподобався Гарделю, натомість не сподобалося те, що кожна пісня звучала як голосіння. Та все ж він не йшов у номер, добре виспавшись у поїзді, пив свій коньяк і слухав. Люди за іншими столиками, самі лише чоловіки, не звертали уваги на музику, розмовляли між собою й сміялися. Мабуть, вони вже надто добре вивчили репертуар, думав Гардель, і йому стало шкода співачки. За океаном вона мала би кращу долю.

Карлос Гардель не дізнається, що її звати Сонечка Соловйова, що вона донька полковника російської імператорської армії і що за шість років до цього вона танцювала перше танго в Сараєві. Може, нічого й не змінилося б, якби було кому сказати Гарделеві про це, але іноді трьох таких фактів достатньо, щоб змінити життя людини.

Рано-вранці, перш ніж Гардель прокинувся, Моріц пішов до Магрибії, мечеті, де колись правив ходжа Муйо Фазлінович, мабуть, найвеселіший слуга Божий, який будь-коли ходив по землі. Він завжди знав, що все закінчиться добром, а людині тільки належить за розкладом і всіма правилами молитися та виконувати всі обов'язки вірянину і приходити на допомогу іншим, найбільше — сміхом та добрими словами, ніж у який інший спосіб. Як буде потреба, знайдеться той, хто прийме тебе під своїм дахом, коли паводок знесе твій будинок, трохи менше знайдеться тих, що опустять руку до власної кишені, коли тобі забракне грошей, але найрідкісніші ті, що позбавлять живу людину гризот, позолотять сміхом жіночі сльози й розбудять щастя у чоловікові. Аллаг чомусь вважав, що це ставатиметься саме собою, а тепер навіть Він не припиняє дивуватися, як же тяжко насмішити нас у тяжку годину. Так говорив Муйо Фазлінович і тільки й видивлявся довкола, кому б це розігнати хмари з голови й серця. Він мав глибоку віру, але часто траплялося, що робив людям запис. Це суперечило його довірі до Всемогутнього Бога, та він знав, що Добрий і Праведний не дорікатиме йому, бо до запису докладалося дещо цілком відповідне до місії Муйо. Слово, два, сотні, тисячі слів — скільки треба було залежно від важкості випадку, — промовлених з усмішкою й добротою, які часом небезпечно межували із жартами, після яких людський відчай танув, наче сіль у воді.

Говорили, мовляв, нема нічого кращого за той запис, що зробить Муїо, — він позбавляв людей усеможливих тривог, лікував важкі хвороби, і по тридцяти роках шлюбу, здавалося, чоловік знову закохувався в дружину, і тільки Муїо знав, що річ не в записі, а в тому, що він людям сказав. Він торкався потаємної струни — і люди ставали щасливішими, або принаймні легше зносили найгірші нещастя. Улеми^[44] не надто поважно сприймали ходжу Муїо Фазліновича, хоч не могли заперечити ані його знань, ані чесності, ані абсолютної відданості Богу, але що ж будеш думати про Божого слугу, який кожному, навіть найостаннішому зайді, казав: не називай мене Мустафою, бо Мустафа я перед Милостивим Аллагом, перед тобою я Муїо.

Моріц гадав, що всі проблеми Гарделя вирішаться, якщо він приведе його до ходжі Муїо. Сам перекладатиме слова Муїо, а все інше Гардель прочитає з обличчя.

Однак у Магрібії він його не знайшов. Замість нього застав маленького чоловічка з жовтавим лицем і довгою білою бородою. Той назвався Заїмом і сказав, що ходжа Муїо Фазлінович два роки тому поїхав до Туреччини і не повернеться більше. Набридло йому возитися з різношерстим людом, каже, що настали безбожницькі часи, але він вирушить на Схід і сподіватиметься, що ті часи його не наздоженуть. Моріц запитав, куди саме поїхав Муїо, до якого міста. Заїм відповів, що не знає, і малоймовірно, що хтось у Сараєві може знати. Коли Муїо їхав — не виглядав на людину, яка радітиме, коли її знайде хтось із рідного краю.

— Гаразд, коли вже Муїо нема — чи робиш ти записи? — поцікавився Моріц у Заїма.

— Залежить кому і залежить коли.

— Чи робиш для людей іншої віри?

— Роблю, якщо гадають, ніби це їм допоможе.

— То чи не допоміг би ти одному іноземцеві?

— А звідки іноземець?

— Здалеку.

— Наскільки здалеку? — питав чоловічок, змінивши тон і постійно роззираючись довкола, наче людина, що загубила парасольку.

— Із Аргентини, — сказав Моріц, уже трохи нервуючись.

— А звідки з Аргентини, то ж чималий край?

— Не такий уже й великий, — затявся Моріц, — якихось двадцять мільйонів мешканців. А зате пасовиська — ніде таких нема, а з міста до міста по сім днів доводиться їхати.

— Тому й питаю, звідки він, то ти скажи: з Кордови, з Ла-Плати чи з Санта-Фе. Не з Буенос-Айреса ж, мабуть.

— Та от саме з Буенос-Айреса, — Моріц почувався приблизно так само, як і Гардель, що вперше побачив мечеть.

— І що він тут у нас робить?

— Нічого, це я його привіз.

— Звідки, з Буенос-Айреса? — тепер здивувався Заїм і вперше трохи підвищив голос, і навіть перестав роззиратися довкола.

— Так, на кораблі до Яхина, потім до Спліта, а далі автомобілем і поїздом.

— Боже мій, але навіщо?

— Щоб Муйо зробив для нього запис. Якась циганка читала долю в нього на долоні й побачила щось лихе.

— Добре, тоді приводь його до мене, бо Муйо не знайдеш, хоч би й до Судного дня чекав, — сказав Заїм.

Моріц застав Гарделя за сніданком. Він виглядав стурбованим і знову наче цілу ніч не спав. Ти глянь на нього, уже й при звичаївся, подумав Моріц, коротко ж протривав і цей його подив. Вони негайно вирушили до Заїма, Гарделю не сподобалося, що перед входом до мечеті довелося роззутися, і Моріц спробував його насмішити: «У цій країні найбільшим гріхом вважається крадіжка чужих черевиків, так що тобі нічого тривожитися за взуття». Гардель поглянув на нього спантеличено — отак, значить, саме черевиків?

Заїм сів на килим, схрестивши ноги, і запропонував їм зробити так само. У нього брудні нігті, подумав Гардель.

— Вчора я копав город, довго стояла посуха, а коли глина наб'ється під нігті, її й за два дні не виколупаєш. Переклади йому, що я сказав.

Моріц переклав, після чого в Гарделя затремтіли губи і він заходився вигадувати годящу брехню.

— Облиш, це зайве, — відмахнувся Заїм. — А що тобі сказала та циганка?

Гардель розповів, що вона прорекла йому два роки життя, якщо не буде жити так, як п'ятсот років тому.

— То чого б тобі справді так не пожити?

Моріц почав пояснювати ходжі, що Гардель — знаменитий музикант, найвідоміший в Аргентині, і що співає він особливий різновид музики, якої не було п'ятсот років тому.

— Танго? — запитав Заїм.

— Так, танго.

— Чудово, то нехай припинить, — знизав плечима ходжа.

— Він не може припинити, — засичав Моріц. Подумав, що від цього типа вони не отримають запису.

— Не переживай, друже, зроблю я для нього той запис, та от не впевнений, що він йому допоможе.

Моріц сполотнів і глянув на Гарделя. Тому теж хотілося звідси піти.

— Я мав би бути зовсім дурником, щоб не помітити: ви обоє вже шкодуєте, що прийшли до мене. Мовляв, Заїм — ходжа страшний, знає, що у вас у головах і про що ви думаєте! Та ні, друже, просто на що ж ти дивитимешся, коли проситимеш незнайомця про допомогу, як не на руки? А що зауважиш на моїх руках, особливо якщо прибув із далекого краю, як не брудні нігті? Моя справа пояснити, чому вони брудні. І дурнем би я був, якби не знав, як тебе налякає, коли скажу, що твоєму дорогому другові найлегше було б послухатися циганки. Але якби він планував її послухатися, то не прийшов би до мене. А тепер переклади йому все це гарненько.

Він дивився на цих двох людей, але його більше цікавило, чому тутешній подався в такі далекі світи, ніж чому приїхав чужоземець.

— Найлегше йому послухатися циганки, бо все інше, що може йому допомогти — це питання віри, а ніхто не може бути абсолютно впевнений, вірить він чи не вірить. То лише Богові відомо, за цим він і розподіляє душі туди й сюди. І ніхто, окрім Нього, не знає, що в кожного з нас на душі і які думки крутяться в голові. Я не знаю, але й та його циганка теж не знала. Але так само, як я міг зауважити, що він дивиться на мої брудні нігті, і так само, як я зміг тебе налякати, так і вона знала, як підкорити його своїй силі. Важливо тільки: вірить він у те чи не вірить. Переклади йому.

Мабуть, він утік від якогось великого зла або лиха комусь заподіяв, бо тільки від помсти тікають так далеко. Тому й повернувся — побачити, чи минулося те, що його прогнало. Всі рано чи пізно вертаються. Людина не зможе заспокоїтися, якщо не повернеться.

— Коли б я тобі сказав зараз, що ти впадеш і зламаєш ногу, хоч, Аллаг мені свідок, я нічого такого нікому не бажатиму, ти б тоді спіткнувся і зламав ногу. Може, не сьогодні, не завтра, але два роки — це довгий час. Це сталося б, але не тому, що я тобі так прорік, і не тому, що я тобі, не дай Боже, наврочив, лише тому, що ти мені віриш. Я прийняв тебе у мечеті, в мене тюрбан на голові, довга борода, а обличчя таке, ніби я вже помер. Ти б сказав собі: такий точно знає все наперед. Отак і баби ворожать. Займаються цим, тому люди й вірять, буцім вони теж знають майбутнє. Тоді, навіть не замислюючись, спіткнешся, зламаєш ногу і скажеш: лише подумай, який цей Заїм розумний. Або ж його розум від шайтана, або йому відомо, що шайтан задумав. А насправді це тебе добрий Аллаг карає, бо ти вірив у те, у що вірити не слід. Ану ж бо, переклади йому це, дізнаємось, що він із цього приводу думає.

Карлос Гардель нічого не думав.

Йому просто було страшно, і він хотів повернутися додому.

— Цього не мусиш мені казати, — всміхнувся йому Заїм, — я б і сам хотів на твоєму місці. Що далі їдеш, то краще бачиш: слід було залишитися.

— Чи ж добре я сказав? — звернувся він до Моріца.

— Я тут неважливий, ми не через мене прийшли.

— Ну, бачиш, я от думаю, що ви саме через тебе прийшли, а не через ту циганку. Ліпше я вам обом розповім дещо, а ви вже собі розумійте, як кожному заманеться. Ще до того, як ти народився (та й твій друг, мабуть, теж), жив у Сараєві такий собі Ібрагім-бег Кустура. Учений чоловік, гафіз^[45], люди кажуть, ще й евлія — святий. Я не знаю, чи насправді він був евлія, — ні про кого не наважуся судити, бо як це я, дрібний Божий хробак, мірятиму чиюсь святість. Але людям можна навіть таке — не відправить же Аллаг увесь народ у пекло, хоч би вони й помилялися, то нехай залишається все по-людському. Ібрагіма-бега зустрічали як святого. За османських часів він не надто переймався своєю славою і не пишався, боронь Боже. Був скромний, якраз настільки, як то розумна людина, коли бачить: усі й так її шанують, тож нема чого надиматися. Завжди зі спокійним обличчям, ясным поглядом, а рухи такі, наче постійно боїться перекинути горщик із братками. Такий, кажу, був наш Ібрагім-бег Кустура, поки султан над цим краєм панував.

Та коли шваби увійшли в місто^[46], він різко змінився. Раніше йому місця на вулиці було треба рівно стільки, щоб плечі пройшли, а тепер наче якийсь ширший став. Походжав, як газія, все хотів, щоб жандарми його сахалися. І вони таки сахалися, правді бути. А людям це подобалося. Як же не сподобається, коли настала влада невірних, у місті будують церкви, і кожна пнеться, щоб мати дзвіницю, вищу за Бегову мечеть^[47]. Ото вже ми осоромилися, хоч завжди здавалося, що це інші ганьблять нас. І тільки він єдиний зробився ширшим і ходить собі.

Ходив отак Ібрагім-бег Кустура, погляд у нього став якийсь гострий, весь він здавався мені як ті старигані, коли до них прийде друга молодість, але за деякий час і шваби почали зауважувати, як ходить гафіз. І можу тобі сказати: їм це не сподобалося.

За турецьких часів Ібрагім-бег, наскільки мені відомо, не робив записів. Хто б до нього не звертався, він радив регулярно молитися і зазирнути до себе в серце, і якщо в серці чисто — Милостивий Аллаг допоможе, щоб життя прохача покращилося. Та щойно прийшла Австрія, він тих записів понаробляв кому треба було і кому не треба. Мене й не здивувало б, якби він їх сам собі складав. Я було думаю: недобре так, мій Ібрагіме, скуштуєш ти біди, як ніхто досі, але що ж я, маленький ходжа, казатиму самому Кустурі. Мовчу-мовчу, та своє знаю. Муйо Фазлінович звеселяє народ і розповідає, що все добре, ніколи досі краще не було, Ібрагім-бег Кустура напускає їм туману в очі й готує заколот, а Заїм дивиться на них і нетямиться з подиву. Та все ж так, щоб ніхто мене не бачив.

І як пішов поголос про Кустурині записи — а коли хтось таким забагато займається, його одразу проголошують чудотворцем, — так і серед хрещених пішла гуляти чутка, що є в місті один ходжа великої сили. Почула про те і така собі Катаріна, донька австрійського офіцера, уродженка Вараждина, що якраз переживала великі страждання. Закохалася у Йозо Степановича, міського гуланфера^[48], сина багатого варешського коваля, якого тато відпустив тинятися Сараєвом без діла і колобродити на офіцерських балах. Як він, що війська й близько не нюхав та й навряд чи німецьку знав, міг опинитися на офіцерському балу? Ет, про це годилося б спитати фельдфебелів, генералів та адміралів нашого доброго імператора Франьо, а з ними й тих, які донині думають, буцім не було кращої держави за Австрію і що в

їхньому війську панував лад. Звісно, панував, як же без нього, такий самий, як на православному весіллі!

Ну отож закохалася дівчина у Йозо, а він їй спершу дав якусь надію, як давав кожній, але потім тікав і ховався, щойно її забачить. Що більше тікав, то дужче вона його любила на відстані. Мабуть, це теж якесь правило, але не дай Боже його перевіряти.

Зрештою вона пішла до Ібрагіма-бега, аби той зробив для неї запис, такий, щоб і Йозо теж у неї закохався.

Ось вам і вся історія. Та якби це був кінець, то і я б її не розповідав, і ви б мене не слухали, і багато чого не було б зараз так, як є.

Біда лише в тому, що існують два продовження, жодне з яких не є правдивим. Істину знає тільки Бог, він же знає й причину, через яку приховав її від людей. Може, для того, щоб перевірити, хто, розповідаючи цю історію, тяжкого гріха вчинить. Я ж вам, щоб не згрішити, розповім і одне, і друге закінчення.

Найперше те, котре забуто, бо ж навмисне хотіли, щоб забуття покрило й Ібрагіма-бега Кустуру, гафіза, якого народ уважав також за святого!

Ось як усе було: однієї суботи, страхітливо волаючи, із Вратника спустилася дівчина, вся в крові і з перерізаним горлом. Збіглися люди, знайшли й молочарського воза, відвезли нещасну до лікарні, збудованої менш як півроку тому. Тут же зразу намалювались і поліцейські агенти і, поки лікар зашивав рану, намагалися допитати дівчину, аби дізнатися, хто їй таке заподіяв. Або ж вона не могла говорити від болю й крові, яка точилася з рани й душила її, чи якусь жилу, відповідальну за мову, було перетято, але вона переважно тільки хрипіла і вирячувала очі. Але хтось упізнав її, і тоді лікарнею, а відтак і містом покотилася звістка, що зарізано доньку майора Язбеца. Народ, звісно, заледенів од жаху, бо не так уже й часто ніж налітає на жіночу шию, і ніколи ще не траплялося, щоб замах здійснили на дитину такої високої персони, як імператорський і королівський майор. Для людей це було все одно що напад на доньку аги чи паші, і вони розбіглися по домівках, налякані тим, що завтра шваби у відплату підпалять місто.

Мало хто встиг пожаліти бідолашну дівчину. Налякана людина втрачає душу, якою б доброю не була до цього.

Дівчина не дожила до ранку і перед смертю не розповіла, хто їй це заподіяв. Агенти пхнули їй до рук папір, щоб писала, і вона накреслила

на ньому якісь карлючки. Наче й літери, а наче й не літери. Аркуш віддали такому собі Наїму Хаджітерзичу, щоб розібрав, а то був прикрий чоловік, його боялися, доки насаджував турецьке правосуддя, і продовжили боятися, коли шваби прийняли його до лав своєї поліції. Дивився Наїм, дивився, та й каже: «Не зрозуміло, що тут написано, якщо взагалі написано!». Але тоді передали записку Шварцу, той був нібито шефом над усіма, прибув із Загреба, от він і каже, мовляв, на папері написано — «ходжа». «Та де ти тут ходжу побачив», — збунтувався Наїм, бо як це той може розібратися краще за нього, але Шварц гне своєї — «ходжа» і крапка! Тоді покликали ще одного чоловіка, той був писарем в поліцейському управлінні, католик. І він підтвердив, що там написано «ходжа». А потім прийшов ще й такий собі Кемаль Бурназович, один із тих, що по корчмах підслуховують, хто що говорить, а тоді повідомляють куди слід, то він сказав, що на папері не написано нічого і що жодної літери розрізнити неможливо.

Чергувалося так, може, і з двадцятіро людей, що полісменів та жандармів, а що міських засідателів і їхніх писарів. Одні чітко бачили, що дівчина написала «ходжа». А другі не бачили нічого. Перші — всі як один християни, другі — мусульмани. Я собі думаю: ох, тяжка наша біда, якщо по тому міряти, хто як читає. Але згодом Кемо Бурназович присягався мені, що таки не міг нічого прочитати, а Шварц божився, що чітко бачив — «ходжа» там було написано. І знаєш що? Я вірю обом. Наші боялися побачити, що там написано ходжа, а їхні бачили краще, ніж зазвичай, коли розгледіли слово «ходжа».

Ось такі справи. І, виявилось, неважливо, було там щось написано чи не було, бо агенти допитали подружок убитої. Ті розповіли, що за день до нещастя вона говорила, буцім піде до когось, хто зробить їй запис, щоб хлопець у неї закохався. А кого першого могли шукати після того? Звісно, Ібрагіма-бега Кустуру. І не мали з ним жодних проблем. Він зізнався, що якась християнка приходила до нього, щоб зробив їй запис, але він не схотів. Сказав, що кожна вівця має йти до свого стада.

— Ти її зарізав? — питали його перед судом.

— Не я, — сказав Ібрагім-бег Кустура.

— Звідки нам знати, що це не ти? — питали його далі.

— Бісміллягі рахмані рахім^[49], я не вбивав! — сказав Кустура, і його засудили на смерть. Суддя сказав, що немає такого вбивці, який

би не божився, начебто не вбивав. У подвір'ї Кустури, як виявило слідство, були сліди крові.

За місяць по тому Ібрагіма-бега Кустуру повісили як злочинця. Ще якийсь час австрійське панство нетямалося з подиву, в домівках куферашів^[50] панував страх, тому ніхто не виходив на вулицю затемна, та й містом без потреби зайвий раз не тинявся, щоб цей випадок якнайшвидше стерся з людської пам'яті. Майор Язбец, нещасний батько, після страти Кустури разом із дружиною покинув Сараєво і навряд чи ще колись повертався до цього міста. У грудях холоне, коли подумаєш, що живеш у місті, яке для живої людини є мірилом найгіршого зла, і ти сам, хай навіть про тебе він і не знає, теж є часточкою безмежного зла в імені Сараєва. Хай добрий Аллаг буде милостивий до бідолашного майора Язбеца.

Отакий вам кінець історії. Правда ж, ви у нього повірили? І тепер дивитесь на мене із закрижаними серцями, бо я тієї ж віри, що й Ібрагім-бег Кустура, і ще й такий самий служитель Божий? Зіщулилися душі у вас, особливо у тебе, гаучо, але все-таки послухайте інший кінець. Це буде добре для вас, та й я сам не хотів би згрішити перед Богом та перед правдою, коли розповідаю про Ібрагім-бегову долю.

Ось вам ще й інший кінець:

Агента, якому Катаринині подружки сказали, ніби вона намірилася йти до ходжі по запис, звали Мурадиф Шефік, він був уродженим турком на службі в австрійського імператора. Прибув до міста з військами барона Філіповича^[51], тому люди його не любили. І нехай з часом багато хто й собі став примазуватися до швабів, йому довіку не забули тієї зради. Ніхто не дізнався, та й нікого, окрім мене, це не цікавило, як уродженець Стамбула раптом опинився на службі в короля й імператора, не вирізняючись при цьому особливим знанням ні німецької, ні нашої мови. Одного разу, найпершого свого року в місті, він прийшов до мечеті на п'ятничну молитву. Як увійшов у мечеть, люди одразу ж почали виходити. Ось така була репутація у Мурадифа Шефіка, хоч і невідомо, чи він бодай криво глянув на когось, не кажучи вже про те, щоб заподіяти лихо.

Щойно йому сказали про запис, Шефік, перш ніж доповісти вищим чинам, пішов до Ібрагіма-бега. Знайшов його самого в мечеті, якраз перед вечірньою молитвою. Кустура, як і завжди, тримав у руці вервицю, обличчя його ховалося в сутінках, тільки кисті рук було

видно чітко. Агент роздивлявся ті руки, наче міг щось на них побачити, і тоді запитав ходжу, чи це він зарізав дівчину.

— Не я, — спокійно відповів Ібрагім-бег.

— А ти знаєш, про кого я питаю? — вів далі Шефік.

— Знаю, дівчина-католичка, майже дитина.

— Як ти знаєш?

— Вона була тут.

— І що ти зробив?

— Сказав їй, що не можу допомогти.

— А вона?

— Плакала, потім витягла ножа з-за пазухи. Я кажу, вбий мене, але допомогти тобі не зможу. А вона каже, я не тебе вб'ю, я себе вб'ю.

— І?

— Нічого, я їй сказав, щоб не робила того, бо гріх великий перед Богом. Ти молода, кажу, все минеться.

Шефік трясся, як осиковий листок. Не був певен, що Ібрагім-бег Кустура каже правду, але ще менш упевнений був, що той бреше. Проте знав, що суддя не вагатиметься. У людини всередині мусить бути страшна сила й мука, тяжча від пекельної, щоб саму себе зарізати. А що мусило сидіти у жінці, в молодій дівчині, котра робить щось таке? Нічого з того, що Мурадиф Шефік у житті знав, про що чув і що міг собі уявити мукою. Ібрагіма-бега засудять на смерть, а винен буде він, бо йому розповіли про запис. Якби не йому, то сказали б комусь іншому. Але це його не врятує, бо відтепер і до кінця своїх днів, щоночі перед сном чи щоразу, як здаватиметься, ніби добре стало на душі, він згадуватиме про те, що забрав життя у невинної людини, в гафіза, у святого, в батька, що казав дитині достоту так, як напучує рідний батько: «Ти ще молода, все минеться».

— Утікай, маєш іще півгодини, щоб зібратись, а я до завтра не доповідатиму про тебе. Якщо потрібен кінь, я знайду його для тебе.

— Не потрібен, бо я не тікатиму. Я ні в чому не винен.

— Вони скажуть, що винен.

— Це буде на їхній совісті.

— Тебе ж повісять, Ібрагіме!

— Аллаг усе бачить. Він знає, що я не винен.

— Я теж знаю, тому й кажу, щоб ти тікав.

— Не вмовляй мене. Я знаю, що мені робити, ти ж не бери гріха на душу. Аллагу любо, коли ти добре виконуєш роботу. А я тобі пробачаю.

Мурадїф Шефік усе ж дочекався ранку, не полишаючи надії, що Ібрагім-бег Кустура передумає, а тоді повідомив про те, що дізнався від Катарининих подруг. Та ще й додав, що найперше треба перевірити гафіза Кустуру, бо його записи найвідоміші серед містян. Але про зустріч із ним не обмовився й словом. Знав, що захистити його не зможе, а службу втрачати не хотів.

Шваби холоднокровно винесли присуд Кустурі, а містяни навіть не писнули на його захист. Великі очі в страху, і тому лише в той єдиний місяць від суду до страти ні від кого не можна було почути, що Ібрагім-бег — святий. Люди не говорили про це навіть між собою, щоби шваби їх, бува, не підслухали.

Але ще не встиг Ібрагім-бег охолонути, як його вже почали прославляти, лаючи його катів. Повісили невинну людину! Хай би й слід їхнього поганого сімені вражого на землі стерся! Місто вирувало, і ніхто вже більше не боявся, що австріяки можуть їх почути. Навіть краще, якщо почують! Нехай знають, що народ пам'ятає свого евлію і не забуде його, хай би як імператорська влада старалася.

А насправді люди втямили різницю між османським та австрійським пануванням. Раніше не можна було казати, що думаєш, а тепер не можна робити, що хочеш. Тому більшість і зберегла добрі спогади про цісаря Франьо. Розмова, хай навіть пуста балаканина, для людей дорожча за все те, що можна зробити руками.

Оце ж вам історія з двома кінцями, а ви вірте у той з них, який вам більше подобається. Аллаг знатиме, як усе було і як кожен ітиме через Сірат-міст^[52] Але знайте, що вам добра справа не зарахується, якщо віддасте серце тільки одному закінченню і в Ібрагіму-бегові визнаєте тільки злочинця. Може, й був він таким, а може, й ні. Згодом наш народ іще всякого понавигадував, навіть буцімто брат Алія супроводжував його до шибениці і що Ібрагім тоді заповів йому пильнувати його дітей так само, як і своїх. Забули люди, що в гафіза дітей не було.

Так з'явилась і пісня про сонце, яке би сяяло, та сяяти не може, бо навіть саме сонце не здатне дивитись, як Ібрагіма-бега зв'язаного ведуть, щоб повісити. Але та пісня розумніша від тих, що її співають,

бо в ній ніде не сказано, невинного чи винного повісили. І ось вона тобі, в кожній корчмі й мейхані можеш її почути, чи над річкою, коли спадають сутінки, і їй-богу, співають її і ті, хто забули, кому пісня присвячена, тобто християни, і ті, хто вірять, що Кустура був святий, тобто мусульмани.

Не знаю, чи я цією історією допоміг вам двом. Якщо так — добре, якщо ні — теж добре. Бог допоможе там, де люди допомогти не здатні. Ось так. А для тебе я зроблю запис, якщо потрібно ще, але він тобі допоможе, тільки якщо не будеш вірити в те, у що вірити не слід. Забудь циганку і все, що вона сказала! Співай своє і не здавайся, гаучо.

Так попрощався з ними Заїм, а вони й не знали, що б це мало означати. Мовчки йшли до готелю, і кожен намагався вгадати, що в голові у другого. Гардель чекав, що Моріц запитає про щось, а Моріц не знав, про що питати. Звідки ходжі відомо, які міста є в Аргентині, і чому він так солодко, наче агдою поливав баклаву^[53], називав Гарделя — гаучо? Де він чув про танго? Про це Моріц хотів би поговорити з Гарделем, але як пояснити аргентинцеві, як це дивно, що Заїм знає про Аргентину та гаучос?

— Я хотів би почути ту пісню, — сказав Гардель, коли вони сиділи у «Віденській кав'ярні».

— Нема там що слухати, — відповів йому Моріц.

— Все одно хотілося б, це могло б допомогти мені.

Того ж вечора Моріц Албахарі заплатив Сонечці Соловійовій, щоб вона заспівала Карлосу Гарделю «Сонце би сяяло, та сяяти не може». Оркестр відмовився грати пісню, що була не російською, сказали, що не знають її, і Моріц послав кельнера по акордеон.

Він ледь не провалився крізь землю, граючи перед маестро щось, що не було танго. Слухав акордеон його вухами: як той голосить, ніби сліпий жебрак без обох ніг перед церквою святої Лусії у Санта-Фе, як неритмічно розтягується, ніби шмарклі з носів у дітисьок по фавелах Сан-Паоло, слухав акордеон, від якого стрімголов утік, щоб його не наздогнало горе Мозеса Пінто, та ні на мить не спромігся згадати свою Морену. Її обличчя стояло йому перед очима, він знав, яким був дотик її маленьких рук, упізнав би колір її очей — колір злежалого горіхового листа, але йому не вдавалося воскресити у серці свою любов. Холодний, як ніж, Моріц Албахарі був тоді винен у її смерті. Ця провина триватиме довше за пісню, яку він грав Гарделю.

— Красива пісня, — сказав Гардель, — але вона її співає некрасиво. Жінкам взагалі не варто співати чоловічих пісень.

Сонечка Соловійова тоді пішла, і вони її більше не бачили.

Зранку Моріц пішов по запис сам. Заїм саме читав ранкову молитву, тож він зачекав його перед мечеттю. Місто виринали з тиші, з Бистріка почувся писк першого паровоза на вузькоколійці, пурхнули сполохані голуби, і один за одним почали приходити звуки, наче кожен наступний народжувався з попереднього: завирував базар, задзеленчали трамваї, зарипіли завіси на воротах, і річка потекла гучніше. Так Сараєво звучатиме до пізньої ночі, коли все вгамується й затихне у глухому спокої, і в ті кілька годин до світанку можна буде почути тільки вітер у церковних дзвонах, шелест листя і скрип старих тополь.

Поки Моріц прислухався, йому вперше після приїзду в Сараєво здалося, ніби він повернувся додому. П'ятнадцять років не чув шуму денного міста, а в Буенос-Айресі ніколи про нього й не згадував. Дивно навіть, як міг жити, щоб йому цього не бракувало. Він народився в цьому денно-нічному протистоянні гамору та абсолютної тиші, він засинав у темряві, вгадуючи, звідки який звук долинає, і прокидався завжди раніше того моменту, коли місто знову заговорить. Сараєвська долина має форму гітарної деки, тому жоден голос тут ніколи не губиться, завжди долітає до вух, що прагнуть почути саме його і саме в цю мить. Є міста, значно гамірніші за це, Буенос-Айрес, без сумніву, — одне з таких, але немає в світі іншого міста, де одночасно лунає стільки розмаїтих голосів, шумів та звуків, і кожен при цьому можна розрізнити.

Заїм приніс запис, не питав, де аргентинець, чому не прийшов. Вони розійшлися мовчки, ходжа — з погаслими очима, ніби ще вчора з ним розпрощався. Моріц почувався приви́дом. Йому здалося, наче він стоїть, прихилившись до стіни мечеті, і дивиться, як сам же звідси іде.

— Я зіпсував шлунок, — похмуро сповістив Гардель.

Він сидів за столом у ресторані й заламував пальці, один за одним, поки не хрусне суглоб. Спершу на лівій, потім на правій руці. Закінчивши цикл, починав усе спочатку. Відчайдушно старався, щоб тріснув ще бодай один. Здавалося, він сказав собі, що день почнеться добре, якщо він видобуде хрускіт зі ще одного суглоба. Зробив це

запізно: вигинав пальці до болю, але нічого не вийшло. Моріц простягнув йому запис: ось, це воно. Завжди носи його з собою.

Моріц повернувся до готельного номера, щоб спакувати валізу, і знову підійшов до вікна, видивлявся дахи будинків Фінці й Камги і ті три тополі, за якими стояв будинок Мозеса Пінто. Потім перевірів, чи не забув чого під подушкою, зазирнув під ліжко, а там хтось кинув порожню пачку від цигарок «Альбатрос». Недбала покоївка не вимела її. Він запхав руку в кишеню і не знайшов нічого іншого, крім монетки у десять сентаво, але кинув під ліжко і її.

Гардель двічі ходив у туалет, перш ніж вони вийшли з готелю, а потім ще раз зажадав, щоб таксі зупинилося, і забіг до кав'ярні «Опленац» на Маріїн-Дворі^[54]. Його довго не було, і повернувся він розлючений: його не пустили в туалет, тож Моріцу довелось іти з ним — сказати, чого чоловік хоче, і замовити ракію, бо кельнер заявив, що в «Опленаці» ніхто не бере задарма. Так вони врешті-решт спізналися на поїзд. Бігли поряд з останнім вагоном, але Гардель не наважувався застрибнути, хоча поїзд рухався лише трохи швидше від людської ходи.

Вони повернулися до готелю «Європа», рецепціоніст дав їм ключі від інших номерів, і вікна Моріцового вже не дивилися на північ. Цього знаку було досить, щоб зробити те, чого він увесь час боявся.

Шлунок у Гарделя заспокоївся, щойно вони спізналися на поїзд, і настрої його покращав також. Моріц запропонував йому прогулятися у квартал, де він народився.

— Чого ж ми досі там не були? — запитав аргентинець.

— На те є причина, — відповів Моріц.

— Якби не моя діарея, ти не пішов би до рідного дому! — чудувався Гардель.

— На те є причина, — повторив Моріц, і більше вони про ту причину не розмовляли.

Піднімалися на Мейташ, дерлися вгору на Сепетаревац, у прочинених вікнах деренчали каструлі, жінки перегукувалися з одного кінця вулиці в інший, ширилися запахи капусти й баранини, а схилом униз, з індіанськими криками, з'їжджали діти у химерних візках з металевими коліщатами, від звуку яких у Гарделя волосся їжачилося на шкірі. Що вище вони піднімалися, то стрімкішою ставала вулиця, піт стікав йому по спині, він ледве дихав, а тоді його розібрав сміх.

Він реготав, поки Моріц намагався віддихатися. Вони стояли перед останнім великим підйомом, і йому не хотілося питати, чого аргентинець сміється. Ще трохи — і вони піднімуться на Белави, аж тут він уперше подумав, що звідкілясь міг би вигулькнути Мозес Пінто. Обличчя його якимось спохмурніло, і якщо досі він не виглядав щасливим від повернення до рідного дому, то тепер узагалі здався Гарделю схожим на школяра, що вертається з самими двійками у щоденнику. Тому той і сміявся.

На будинку Фінці великими червоними літерами було написано: «Електричний струм “Едісон”», а трохи нижче дрібним чорним нібито рукописним шрифтом: «Підімкніться до майбутнього у Баранона Фінці!». Вони зайшли всередину, колись тут була крамниця колоніальних товарів, а тепер за прилавком у чорному вечірньому костюмі й краватці-метелику стояв старий з орлиним носом і приязно мружився до відвідувачів.

— Мерхаба, шалом і добрий день, — мовив і змахнув рукою, показуючи на те, що було в нього над головою.

На дерев'яних полицях, застелених синім пакувальним папером, лежали лампочки різних розмірів, електричні праски і радіоапарати, а в кутку, на маленькому червоному килимі, стояла перукарська сушарка-ковпак зі стільцем.

— Що панство більше цікавить: лампочки «Осрам», найякісніший дойч-товар, чи оця дивовижна праска, особистий патент містера Едісона, чиїм ім'ям наша маленька крамничка має честь бути названа, чи, може, радіоапарат, по музику в наші дні вже не мусите йти в оперу, і поневіряння в поїзді, щоб дістатися нашого королівського й імператорського Відня, теж зайві: тепер і музику, і Відень ви отримаєте разом із радіоапаратом, виробленим фірмою «Сіменс», спеціально для вас! Чи, можливо, вас цікавить оце найдавніше відкриття сучасної техніки — підійдіть, пане, ви просто підійдіть, випробуйте його самі...

Старий витягнув з-під прилавка старовинний джугум^[55] і тазик, гукнув:

— Симхо, принеси мені теплої води, панове хочуть випробувати чудесну сушарку!

Симха, очевидно, чекала за дверми, тож негайно й забігла з джугумом, з якого кучерявилася пара, а іншою рукою взяла той, що вже був тут, і, усміхаючись клієнтам найширшою з орієнтальних усмішок, обидва нараз вилила в тазик.

Моріц застиг як укопаний, упізнавши старого Баранона і його дружину, та вони його не впізнали. Він хотів припинити цю виставу, але не знав як. Гардель, який нічого не розумів, але був очевидно зачарований тоном викладу й досконалою хореографією, підійшов до прилавка, охоче дозволив старому скинути з нього куртку, а тоді нахилив голову — і вже мав мокре волосся, пальці Симхи милили його, Баранон побіг по свіжу воду, і поки Моріц збирався на силі, щоб заговорити, Карлос Гардель уже сидів під першою перукарською сушаркою в історії Сараєва і не приховував задоволення від участі в такому незвичайному ритуалі.

— Тьотю Симхо, ти мене не пам'ятаєш?

— Любчику, синку, як же я можу тебе не пам'ятати? Я тебе на руках тримала, коли ти з матері вийшов, — сказала вона, але без

образи. Просто не могла зрозуміти, чому малий Албахарі думає, ніби вона може його не пам'ятати.

— А він?

— Та його трохи очі зраджують. Котику, чи ж ти бачиш, хто до нас прийшов? — вхопилася вона за Баранона, який саме демонстрував Гарделю, що чудесна сушарка для волосся може дути і як адриатичний бриз, і як пустельний вихор, і — щоб мені осліпнути, якщо брешу — наче карибський ураган.

— Моріце, дороженький, чого ж ти зразу не сказав, що це ти? — старий погладив його по щоці. — Знаєш, скільки разів я думав, що в землю ляжу, а тебе так і не побачу? Тебе стільки років немає, а ми, бач, старіємо, — сказав старий, сльози наповнили його очі й потекли по щоках.

Без гримас та схлипів, вони просто текли, наче він їх і не відчував. Симха витягла носовичка й стала їх витирати.

— Стара, облиш мене зараз. Бачиш, я з нашим Моріцом розмовляю!

Голова Гарделя вже починала потихеньку підсмажуватися під ковпаком, але він не знав, що слід робити. Його налякали сльози старого, власне, налякало те, що не сталося нічого такого, що віщувало б їх, тож усе це здавалося теж частиною ритуалу.

— Я приїхав подивитися, як іде життя в моєму давньому краю, — сказав Моріц.

— А чому ти поїхав? — запитав старий.

— Мусив.

— І невже тобі було легше там?

— Так, було легше.

— Ну то добре, якщо легше.

— І йому було легше мене не бачити.

— Кому?

— Дядькові Мозесу.

Старий зітхнув, гачок легкої іронії підчепив і підняв йому кутик губ, і він замахав вказівним пальцем до підлоги. Покручений ревматизмом палець нагадував голову карликового півника. Разів із десять той півень дзьобнув повітря, перш ніж Баранон сказав:

— Він уже нікого не бачить. Десять років під землею лежить, і земля, сподіваюся, йому не пером!

— Не дай Боже, Котику, як можна так про людину говорити! — запротестувала Симха.

— Мені можна. До мене він добрим не був. До кого був, той нехай інакше й говорить.

Так завершилися відвідини «Електричного струму “Едісон”». Так, так, він обіцяв старому Баранону заходити на каву. «Чи якщо голодний будеш, синку...» — сказала Симха. Він тільки кивав, погоджуючись, і з якоїсь причини не міг сказати їм, що знову їде, насправді був би вже й поїхав, якби його друга не спіткала раптова діарея. Про того навіть не питали, хто він і що, навіть не зверталися до нього, вочевидь, розпізнали іноземця. У Гарделя трохи боліла голова, коли вони пішли далі, але це пусте, минеться. Волосся в нього було сухе, як солома, і пахло руками жінки, що цілий день прала білизну біля кринички на подвір'ї.

На пустирі за будинком Фінці виріс ліщиновий кущ. Дівчинка в інвалідному візку простягала руку, намагаючись ухопити листок. На вигляд їй було років дев'ять-десять. Поруч хлопчик бавився ганчір'яним м'ячем: копав його ногою і намагався поцілити у вузьку щілину між її нерухомими ногами.

— Як тебе звати? — запитав Моріц.

— Палома, — відповіла дівчинка. — А ото мій брат, його звати Саламон, — сказала вона й поважно надула губи, як старші жінки, що за кавою говорять про те, хто помер на Бистріку, в кварталі по той бік річки.

— Що ви тут робите?

— Я наглядаю за ним, а він показує футбольний матч. Грають САШК і «Цивільний»^[56]. Саламон — це САШК, а мої ноги — «Цивільний». Це тому, що я не можу ними ворушити. Якби могла, все було б інакше, кущ був би «Цивільний», — сказала вона і розвела руками. — Немає нічого досконалого, навіть футбольного матчу.

— А чи є у цього місця якась назва? — запитав Моріц.

Палома розгубилася, бо чого б це у пустиря мало бути якесь ім'я. Їй спершу сподобався цей чоловік, а тепер отакі речі питає. Вона звикалася з розчаруванням, набурмосилася і думала, як би цього чоловіка прогнати.

— Тут був дім, у якому я народився, — сказав Моріц, — але потім він згорів. Тітонька Рута незадовго до того дала мені цілий мішок

ліщинових горіхів, їй принесли горяни з Требевича. Вона не знала, куди їй стільки ліщини, от і віддала мені. Сказала: якщо маєш дівчину, нехай приготує тобі з них баклаву. Жартувала. Після полудня я завжди стояв край вікна, і коли проходила Морена — кидав у неї горіхами. Бачиш, із одного з них виріс цей кущ, — сказав Моріц.

Дівчинка дивилася на нього підозріливо:

— Ти правду кажеш чи так, глузуєш із мене?

— Правду. Нащо мені глузувати?

— Тоді це твій дім?

— У певному сенсі так.

— І тепер ти житимеш тут? — вона була розчарована. Думала, що вже не зможе гуляти із Саламоном на цьому пустирі.

— Не знаю. Думаю, що ні.

— Краще не треба. Тобі буде холодно, а Саламон неслухняний. Кричить цілу ніч, ти заснути не зможеш.

— Добре, ти мене відмовила. Житиму деінде.

— А хто це з тобою такий, що постійно мовчить?

— Не зважай на нього, то мій брат, але він німий, і мені доводиться постійно доглядати за ним.

— Нелегко тобі, — пожаліла його Палома, — але й мені з Саламоном нелегко.

— Ну, мені вже треба йти. Шалом, Паломо!

— До побачення. І вітання твоїм домашнім.

— Хто ця дівчинка? — спитав Гардель, коли вони пішли.

— Не знаю, — відповів Моріц, — можливо, онука сусіда Камги. Він був рабином і щось зробив не так.

— А де твій будинок? — запитав Гардель.

Моріц поглянув на нього і хотів був щось збрехати, але не вийшло.

— Я народився точнісінько на тому місці, де ти стояв. Там було ліжко, на якому мене народжувала Рахель. Тепер ти знаєш.

Останньої ночі в Сараєві Карлосу Гарделю наснився страшний сон.

Снилося, що його переплутали з Ібрагімом-бегом Кустурою. Якась жінка впізнала його, поки він дерся на Белави, закричала: це він! Приїхали поліцейські, кожен з яких мав бакенбарди Франца Йосифа, меч при боці й глибокі сині очі. Вони закували його в ланцюги й відвели до темниці, а там видали аркуш паперу та олівець, щоб

написав своє ім'я. У сні Гарделева рука геть ослабла, з десятої спроби він заледве взяв олівець, але й тоді не міг достатньо сильно натиснути на нього, щоб на папері лишився слід. Коли нарешті вдалося й це, замість літер вийшли нерозбірливі карлочки, але поліцейські одразу ж вихопили в нього аркуш. «Ходжа, ходжа!» — кричали вони, на що він у паніці намагався переконати їх, що ніякий він не ходжа, а співак танго і аргентинець. «Чому ж ти говориш арабською, якщо аргентинець? І навіщо носиш на голові такий великий тюрбан? Покажи нам, як танцювати танго!» Йому наче камінь з душі впав, він попросив, щоб зняли ланцюги, став посеред в'язничної камери, заплющив очі у своєму сні, щоб почути звуки Моріцового акордеона і затанцювати. Але звуку не було, а ноги не знали, в який бік їм рухатися. Гардель не вмів танцювати танго. Потім з'явилася дівчинка на візку, раптом вони опинилися на якійсь галявині, посеред якої ріс кущ. «Який це кущ?» — запитала вона. Він не знав. «Якби ти був аргентинцем, ти мав би знати», — сказали поліцейські. «Він убив мене», — сказала дівчинка. «Я читала йому з долоні й сказала, що він помре за два роки, а тоді він мене убив». — «Ми це знаємо», — відповіли поліцейські. Наступної миті Гардель опинився у залі суду. Суддя мав на голові чорний капюшон, а за спиною в нього стриміла шибениця. «Тебе підвісять, поки ти не випустиш дух!» — був присуд. Поки Гарделя вели до шибениці, він згадав! «Я не ходжа!» — крикнув голосно. «Знаю пісню про ходжу!» Всі завмерли, поліцейські зупинилися, застиг і суддя в чорному капюшоні. Дівчинка насупилася. Гардель заспівав «Сонце би сяяло, та сяяти не може». Коли співав, до нього повернувся його урочистий смокінг, а над шибеницею з'явилася велика кришталева люстра готелю «Хілтон» у Чикаго. «Пробачте, пане Гардель, — мовив суддя. — Як ми тільки могли щось таке подумати!» А тоді він ухопив інвалідний візок, у якому була дівчинка, і зіштовхнув його зі скелі, що з неї добре видно було ціле місто. Але це було не Чикаго, і не Сараєво теж, це було Ріо-де-Жанейро. Гардель дивився, як дівчинка падає на дахи будинків, на тополі й каміння. Був настільки щасливий, аж навіть почав підсміюватися, тертися стегном до стегна і відчув, що фонтанує сіменем уві сні, як колись давно, коли був ще хлопчиком.

Вранці він був приголомшений. Пив чай у «Віденській кав'ярні» й не хотів розмовляти з Моріцом. Більше від того, що його могли

повісити уві сні, його налякало те, чим усе закінчилося. Він насолоджувався загибеллю десятирічної паралізованої дівчинки так, як це часто буває у снах. Почав міркувати про те, як дивився на неї вчора, і чи не подумав, бува, чогось такого, за що його власний сон покарав у такий спосіб. Здавалося, що ні. Він дивився на неї, як завжди дивляться на інвалідів: з незручністю й усмішкою, яка, очевидно, служить для того, щоб незручність лишилася непоміченою.

— Що сталося? — спитав його Моріц, коли потяг уже виїздив із сараєвського вокзалу.

— Нічого, — відповів він, — просто страшний сон, про який ліпше промовчати.

Моріц Албахарі усе розумів, або просто йому самому теж було не до розмов. Він збагнув, що насправді достатньо було б, аби хтось сповістив йому в Буенос-Айрес, що Мозес Пінто помер, — і він би вже наступного дня був на кораблі, плывучи додому, аж до пустиря з кущем ліщини. Але він не мав нікого, хто міг би йому про це написати. І так само не знав, коли померла тітка Рута. А мусила ж померти, бо люди так довго не живуть. Він міг запитати про неї в Баранона й Симхи, але йому було соромно. Та й не змінилося б нічого від цього. Звістка про смерть Мозеса Пінто надто спізнилася у його життя. Настільки, що він повертався до Аргентини і знав, що більше ніколи не приїде в Сараєво.

— Можеш навчити мене пісні про чоловіка, якого повісили? — запитав Гардель після кількох годин мовчання.

— Це нелегко, але можемо спробувати.

— Це важливо для мене, — сказав Гардель, — можливо, навіть важливіше за те, що тут написано.

Він витягнув із кишені запис. Та маленька штука не виглядала на щось таке, що може врятувати йому життя, а пісня, яку він знав уві сні, вже витягала його з-під шибениці.

Ось так і закінчилися відвідини Сараєва Карлосом Гарделем, про які не згадують у біографіях найважливішої людини в історії танго. Можливо, Астор П'яццола залишив глибший музичний слід, можливо, пізніше наступники зробили більше, щоб танець пристрасті й фатуму поширився західним світом, і, можливо, найфатальнішу роль у цілій історії відіграв актор, безсмертний Рудольф Валентіно^[57], та не було нікого важливішого за Гарделя. Йому були відомі ритм і мелодія долі.

Карлос Гардель загинув у авіакатастрофі над Колумбією, всього за місяць до того, як сплив напрозорчений циганкою термін. У літаку, яким він летів, мав би бути й Моріц Албахарі, акордеоніст, що акомпанував йому в малих залах та клубах, всюди, де не грав повноцінний оркестр, але за декілька днів до подорожі той захворів на вітрянку. Разом з Карлосом Гарделем загинуло ще одинадцятьоро людей: члени його квартету включно із запасним акордеоністом Вітто Монтово, гуртовий торговець кавою із Сан-Паоло, пілот, другий пілот, стюардеса і ще троє невідомих осіб, імовірно, колумбійців. Чи вірив хтось із них у лиховісне пророцтво, чи був жертвою пристриту чи котроїсь із численних латиноамериканських магій, — про те неможливо було нічого довідатись. Але важко позбутися упевненості, що ті люди стали випадковими жертвами Гарделевої долі, яку, знов-таки, годі реконструювати. Можливо, на злеті йому спало на думку, що саме зараз він порушує заповіт циганки — не робити того, чого не робили п'ять століть тому? А якщо справді перестав у це вірити, як пообіцяв сараєвському ходжі Заїму, тоді, можливо, до загибелі Гарделя призвело те, що відколи «Королева Вікторія» причалила до латиноамериканського берега, він більше не згадував про пісню, яка врятувала йому життя уві сні, та й Моріц не згадав, що мав би навчити його співати її наяву?

Нічого з цього не відомо напевно, та й ніщо з цього не могло бути правдою. Зрештою, врятувати життя йому могла тільки Сонечка Соловйова. Якби сказала йому, як зветься, звідки приїхала і кому належать пісні, які співає, Карлос Гардель найпевніше не опинився би в тому літаку.

Моріц Албахарі після того пропущеного рейсу і перенесеної вітрянки ніколи більше не літав літаком. Страх чи випадковий збіг — хтозна. Більше ніколи не їздив у Європу. Із загибеллю Карлоса Гарделя він утратив друга, але й найкращого працедавця. Згодом грав для туристів і місцевого панства по барах Буенос-Айреса, переважно європейські шлягери, італійські канцони й тужливі єврейські пісні. Був такий час перед Другою світовою війною, коли можна було жити зі свіжої ностальгії буржуазної аристократії, яка щоденно прибувала на прекрасних білих кораблях. Згодом кораблі посіріли, біженці ставали усе біднішими, а обставини — такими, через які вони не мали особливих підстав ностальгувати за містами, з яких утекли. Але

Моріцові Албахарі завжди вистачало роботи. Щоб вижити і щоб заощадити на ті місяці, коли не грав. Вістей з Боснії не надходило, чи просто його слух не був налаштований їх чути.

Моріц Албахарі помер 1978 року в старечому домі Святого Антонія Падуанського десь на околиці Мар-дель-Плата. Там він доволі жвавим стариганом провів останні п'ятнадцять років життя. Грав на загальні свята, на дні народження та іменини, а також керував невеличким церковним хором. Усі думали, що він до останнього свого дня залишиться при ясному розумі, бо коли тобі перевалить за вісімдесятку, а духом ти ще молодий, тоді мала ймовірність, що зістарієш; але останньої осені, цілком несподівано, впродовж одного спекотного дня його здолав маразм. День за днем він забував друзів, лікарів і медсестер, імена людей і назви речей, призначення ложок та виделок, той факт, що рукою не можна пройти крізь скло, навіть якщо крізь нього все добре видно... Він залишився сам серед чужих людей, без мови та імені, з одним-єдиним чітким спогадом і питанням, що мучило його до останнього: звідки ходжа Заїм знав усе про Аргентину і про танго?

Халал

Салко. І знову, трохи згодом: Салко. Повторюю, щоб не забути, бо тут, де я зараз є, легко забувається. Усе. Навіть ім'я, під яким мене знали. Я все думаю, нещасний, що мене кликали Салком більше разів, ніж упало на мене крапель дощу, та все одно може так статися, що забуду. А якщо забуду, то загублюся. І не знатиму, що їм сказати, коли одного дня придуть по мене. Мусять прийти, бо ж нікого отак не полишають. Принаймні наскільки я знаю, а мені здається, що знаю я таки немало. Ви не ображайтесь, якщо я ще кілька разів, перш ніж вони придуть, повторю своє ім'я. Знаю, що ви його запам'ятали, та недобре буде, якщо сам забуду. Як тоді розповім їм, що зробив і чому тут лежу? А лежу я на Требевичі, трохи нижче від Першого Шумара^[58]. Повз мене проходять діти, коли всією школою вибираються на екскурсію. Якщо трапиться якийсь неслухняний хлопчисько або якщо вчителька за дітьми добре не пильнує, він, буває, збочить зі стежки і наступить на мене. Я не звинувачую його — як можна звинувачувати дитину, — просто сумно стає. Думаю: тільки подивіться на цього малого — викапаний мій Файко: теж іде, куди не слід, робить те, що не гоже. Дай Боже, щоб мати йому народила брата, бо як не народить — несолодко йому в житті поведеться.

Але мій Файко не такий, як про нього говорять. І він мене не забув, просто підкупив директора кладовища Барє і поставив там для мене надгробок. У могилі нікого немає, вночі насипали каміння в порожню труну, щоб ніхто нічого не запідозрив, а за півроку по тому поставили надгробок. Чорний. Такий вже мій Файко: хоче, щоб його брат вирізнявся серед інших. Поміж тисячі білих надгробків на кладовищі Барє чорних не набереться й десятка. Один із них — мій. Над могилою, повною каміння. Салко. Мене так назвали на честь дядька, що помер молодим. Він був хороший, у співжитті з людьми додержував звичаю, а перед Богом був менший від просинки. У мечеті ніколи не сідав у перший ряд, завжди пропускав інших перед себе, а сам займав місце, яке вже лишиться. Тільки одного дня йому кров пішла горлом і не хотіла спинятися. Кажуть, він усе старався, щоб вона не пролилась на килими. Більше журився, що зіпсував людям неділю,

ніж що дух випускає. Таке розповідали про дядька Салко. Дали мені його ім'я, щоб я був на нього схожий.

А чи був схожий, про це не мені судити. Нехай про те люди скажуть.

Моє ім'я Ісмет Чаякович, але всі кличуть мене Ісма. Я приїхав з Мостара п'ятдесят сьомого року, мені тоді щойно виповнилося двадцять, і я розтягував слова так, як у нас розтягують, відколи Бог сотворив сонце й камінь, і не міг сприйняти отого сараєвського: «Ісмете, Ісмооо!». Те «оооо», брате, було для мене так само, як коли б мене звали Гівно. Тому я від початку й казав усім, що звуся Ісма. Так, їм було дивно, але потроху звикли, і дотепер ніхто мене інакше й не називає. Думаю, я єдиний Ісма у цілому Сараєві. Напиши це ім'я на конверті — й кожен листоноша знатиме, кому його адресовано.

А Салко я знаю, відколи він ще був отакісінький. Тонкі губи, великі чорні очі, а обличчя таке бліде, наче сонце на нього й не світило ніколи. Таким був змалку. Не бавився з іншими дітьми, та й дорослим не особливо до душі був. Знаєш, буває, коли влітку зненацька рине злива, жінки вискакують у двір знімати білизну, а чоловіки хапають дітлахів і закидають до хати. Салко завжди залишали до останнього, ніби й не дуже шкода, якщо він намокне. Тяжко таке говорити, але мені здається, що його навіть рідна мати не надто любила. Завжди більше упадала коло його брата й сестри, сиділа над ними, коли ті хворіли, переживала, як їм ведеться у школі. Салко був для неї якось між іншим. Якби не це, може, з ним усе добре вийшло б. А може, й ні.

Коли треба було переходити до середньої школи, Салко заявив, що не піде. Мати знизала плечима, батькові було байдуже. Головне, щоб Файко і Санела пішли правильним шляхом, а про молодшого вони вже якось подбають. У той час Файко саме закінчував гімназію, а сестра їхня щойно вступила до університету, на економічний факультет. Старий був задоволений, його підприємство успішно працювало, він був заступником директора, будувалася сімейна дачка у Подаци, і здавалося, що немає нічого, що може піти не так. Я навіть не певен, чи він хоч раз спитав Салко, що той робитиме, якщо не буде ходити до школи.

Минув перший рік, а Салко ніхто не чув і не бачив. Бува, пройде вулицею, чемно привітається, але ніколи ні з ким не розговориться,

тож ніхто й не знав, куди він ходить, що робить. Гарзд, сусіди не знали — це ще нормально, але ні батько, ні мати не знали теж. Аж доки через рік, у вересні — діти щойно пішли до школи, — до старого Османовича в кабінет не нагодилися товариші з комітету.

— У чому справа?

— Ні в чому! — кажуть товариші.

— Чого ж ви тоді прийшли?

— А чого б нам не прийти як друзям до друга? Чи ти нас бачити не радий?

— Радий, як же я можу бути не радий...

— Якщо не маєш часу, ми можемо зайти іншим разом. П'ятниця нині, то ти, може, поспішаєш. Бо ще на джума-намаз^[59] спізнишся.

У першу мить старий Османович подумав, що товариші жартують, тому й згадали про джуму. Він засміявся, а вони ні. Тільки дивилися на нього, позакидавши ногу на ногу, сьорбали каву, а обличчя при цьому мали гидливі, наче сцяки хлебчуть. Це його й підкосило.

— Де твій син? — запитали товариші.

— Та де ж йому бути, їй-богу, — в університеті. Філософія! — хотів похвалитися.

— Не той син, а другий. Де він?

— А, Салко. Салко вдома.

— А що, медресе^[60] для тебе — дім? Якщо медресе тобі дім, то що тоді для тебе Партія?

Ось так сусід Османович і дізнався, що його син таємно вступив до релігійної школи. Як Салкові вдалося це зробити без відома та схвалення батьків, про те ніхто ніколи так і не дізнався, але говорилося всяке. І що один ходжа порекомендував його і підписи підробив, а згодом через це опинився у в'язниці. І що брат старого Османовича збрехав, ніби Салко його син. І що Салко збрехав, буцім батьки його загинули в автокатастрофі, і привів якогось чоловіка, видавши за свого опікуна... Різне говорилося, завжди різне говориться, а моєю справою завжди було слухати. Якщо й мушу щось казати, то завжди жартую, випаляю якесь мостарське шалапутство, бо не хотів би, щоб до моїх слів занадто прислухалися. Не моя то справа — судити, як усе було і чому було саме так, як було. Але зі спокійною душею скажу зараз, що мені не жаль ні батька, ні сина. Шкода мені родини. Вони не заслужили, щоб таке з ними сталося. Завжди були добрими сусідами.

* * *

Салко. З імені можна було б сказати, що я маляр якийсь чи сантехнік. Кожен другий маляр у Сараєві називається Салко. Може, я й міг би маляром стати, але не лягла душа. Я багато про це думав у перші дні в медресе. Довкола мене були Мехмед, Абдулла, Джемалудин, ще один Мехмед, Мустафа, Джавид, і ще Шахсивар — приїхав зі Скоп'є, Ісмет із Ніша, Абдулфетах, Дервіш... Усе такі імена, які отримуєш при народженні, а потім маєш їх перед Богом заслужити. Та чи був колись хоч один гафіз чи алім, який би звався Салко? Я думав, що не було і що так звуть лише малярів та сантехніків. Згодом збагнув, що ім'я твоє завжди таке, яким ти його носиш. Я — Салко. Саліх означає «добрий». А Великий Аллаг знає, чи я справді був добрий. Він усе бачить і не забув про мене, Він знає, чому так довго не посилає їх по мене.

Того дня я повернувся з медресе, бачу — батько сидить за столом і мовчить. Було близько полудня, він мав би бути на роботі, але я знав, чому він тут, чому поблизу немає матері і чому він мовчить. Я став перед ним і не боявся його. Здалося мені тільки, що я завеликий супроти нього, коли стою, — він подумає, що це навмисне зухвальство, а я ж не хотів бути зухвалим. Нікому, навіть батькові, я не перечив.

Тому сів на стілець навпроти нього. Він закурив цигарку й видихнув дим, кудись угору, в напрямку люстри. Не зняв краватки, не розстебнув верхнього гудзика сорочки. Інші робили так, але він — ні. Хотів завжди бути вишуканим, взірцем для своїх працівників. Вбраний був у сірий костюм, а на зміну йому ще мав зелений. Коли мати відносила один костюм у хімчистку, він одягав інший. Хотів завжди бути елегантним. Ну ось, того дня був у сірому. А на лацкані — золотий значок із підписом Тіто.

Я задивився на той значок, і мені раптом захотілося плакати. Кажуть, що кожна людина, навіть свята, переживає таку мить, коли сумнівається в Бозі й гірко кається, що погодилася стати Його свідком. Католики навчають, що навіть пророк Іса колись впав у сумнів. Вірю, що так і було. Зізнаюся перед людьми, але зізнаюся й перед Ним: я засумнівався у Милостивому Аллагу, коли дивився на золотий значок на батьковому лацкані. Не раз бачив, як він стоїть біля дзеркала у

передпокої і приміряється, куди б його приколотити: трохи вище чи трохи нижче, посередині чи трохи збоку, все приміряється мій старий, де значок виглядатиме найкраще. А як вийде надвір — той значок промовляє до всіх, кому Аллаг не дав розуму й дару читати з людських очей. До тих, хто не знає, що мій батько — добра людина, і все в житті робив із доброти своєї: вступив у Партію, брав участь у молодіжних трудових кампаніях, збирав робітничі ради, боровся в комітеті за більші зарплати — про все це говорить значок із підписом Тіто. Гріх вірити в ідолів, чіпляти на себе знаки не від віри, гріх шукати більшого Бога за Одного і Єдиного, але я знав, що мій батько у серці не чинить гріха, і тому мені захотілося плакати. Коли стало відомо, що я відвідую медресе, — а це стало відомо, бо інакше він не сидів би отак, не мовчав би і не кутив — завалилося все, що він будував ціле життя. Він більше навіть цей значок не носитиме так, як носив раніше. З високо піднятою головою і трішки випнутим лівим боком, отим, на яким йому Тіто розписався, мій батько більше не ступатиме по вулиці, ніби Маріян Бенеш^[61].

Коли батько зауважив, що я дивлюся на його значок, то тільки очі зіщулились, аж вони стали як дві бійниці в бункері; і я знав у ту мить, що він ненавидить мене. Думав, що я почуваюся переможцем, не бачив сліз у моїх очах, йому було занадто тяжко, щоб міг будь-що побачити. Я хотів, щоб він ударив мене, дав ляпаса, захопив стільця й забив мене на смерть на цьому ж місці. Мені було б легше. Але батько відколів із лацкана значок, повільно, без жодного поспіху, і став запихати голку собі під ніготь. Навіть не зойкнув, жоден м'яз на його обличчі не здригнувся, так він і пропихав ту голку собі в пальця, доки підпис Тіто не вперся йому в ніготь. «Отак, сину!» — сказав мені, підвівся і вийшов.

Я лишився сидіти, ноги мені трусилися, б'ючись коліньми об ніжку столу, і я чув, як у шухляді дзенькотять ножі й виделки. Подумав, що ми ніколи вже більше не будемо обідати разом за цим столом і ніколи вже мій старий переді мною не розріже кавуна. З іншої кімнати долинув жіночий крик. Я не впізнав голосу, але знав, що це не материн.

* * *

Мене звати не Вера, а Муневера, але перукарський салон я назвала так, бо коротше. Та й краще звучить — «Вера». Хто захотів би стригтися у салоні «Муневера»? Жінки б думали, що це якась тітка-сусідка, до якої треба приходити пити каву й теревенити, а я, мій пане, у Загребі на перукарку вивчилася. Тому й краще, щоб салон називався «Вера». Як Вера Ніколич^[62]. Та осточортіли мені зараз і салон, і клієнти, найохочіше я б усе те бензином облила й спалила, щоб і самій згоріти разом з добром, щоб не думати більше про все те і не згадувати.

Я ні про що не здогадувалась, поки одного дня не прийшла до Хамдо — принесла йому сир і молоко, що мати була нам передала з Іліяша, а мій Хамдо стоїть у дверях і дихає. Так, як дихають люди, по яких видно, що скоро перестануть, так, наче в нього легені продірявлені й він дарма повітря хапає, бо нема вже для нього повітря. «Що сталося? Щось із Фікретою?» У нього дружина слабе серце мала, от я й подумала: не дай Боже щось... Він ледь похитав головою: ні, мовляв. То що ж тоді? Аби лише Файко не розбився на машині...

Аж тоді я побачила, що біля ніг у нього стоїть кицька. Злизує кров із лінолеуму. Ту саму кров, що у мого Хамдо з пальця скрапує. Голова мені запаморочилася — ну, думаю, зомлію зараз, і, щоб не зомліти, скрикнула на повен голос. Це завжди допомагає. Щойно подумаєш, що от зараз зомлієш, найкраще, про мене, голосно заволати. Одразу ж вертаються сили і голова починає працювати.

А він — нічого, стоїть, спершись на дзеркало, скло аж прогнулося під його спиною, якщо лусне — сім років нещастя накличе, а він лише дихає і нічого не каже. Я забігла до вітальні, щоб побачити, кому там зле чи хто помер, коли ж бачу — Салко! Сидить за столом, мов і не було нічого.

«Добридень, тітко», — каже мені.

Ах ти ж нещастя, хіба це добрий день? Питаю його, що сталося, що це з його батьком. А Салко мені: «Нічого, тітко, нічого!».

Щойно він це сказав, я вже все і втямила. Так і на суді казала. Немає в нього серця навіть стілечки, як у тої кішки, що кров лизала, — говорила я й показувала на Салко, а він хоч би оком змигнув. Знай сидить і дивиться перед собою, а якщо колись і мав дещицю розуму, то ті сури коранські з нього все висотали. Я не проти віри, боронь Боже, знаю добрих людей, які ходять до мечеті, і серед моїх клієток є жінки,

що усі п'ять намазів справляють, та й шостий би справляли, якби їм ходжа приписав, є й такі, що до церкви ходять, — усе це добропорядні жінки, хороші клієнтки, я б ніколи проти них і слова не сказала і проти церкви та мечеті теж не сказала б; але якщо та віра така хороша, чого ж вона Салко від зла не відвернула, — навпаки, направила його на лихе? Про це я вас питаю і суддю теж питала про це. Та все дарма: не знає він, тільки думає, що здатен розсудити. А насправді не може нікому присуду винести, особливо Салкові, який сидить спокійний — навіть долоні не спітніли. Та віра так зробила, що в ньому навіть страху більше нема. А що таке людина без страху? Акула! Ось що таке людина без страху.

Нема такого суду, що виніс би присуд синові, який убиває батька. І не один раз ударив його сокирою, а більше п'ятдесяти разів. Стільки слідчі змогли нарахувати, а скільки загалом було — невідомо. Він рубав мого Хамдо, ніби це пень у лісі, а не його рідний батько. Нема такого суду, що міг би його за це покарати. Якщо б існував Бог, то й він би після такого навіки відвернувся від людей.

А брата мого звати Файко. Цього я точно не забуду. Та й своє ім'я мені легше пам'ятати, коли воно до його імені так пасує. Файко і Салко. Чим не рима з народної пісні? Добрий був до мене мій Файко.

Коли хтось, як ми були малі, бив мене у школі, Файко негайно прилітав з горішнього поверху, де навчалися старші класи. І питав: «Хто це був, я зараз щелепу йому розвалю?». А коли я не хотів казати, хто на мене напав, він інших випитував, брав за горло, все догори дригом перевертав, бо його брата зачепили. Мені це не дуже подобалося, інших теж били, а в них не було старших братів, але я його любив саме таким. Коли в першому класі нас вивчили дивитися фільм «Бошко Буха»^[63], я все казав: «Ось таким би й мій Файко був, якби завтра війна почалася!». Який би партизан не з'являвся на екрані, я знай повторював те саме. Показують Сірогойно^[64], а я знову: «Ось таким би й мій Файко був, якби завтра війна почалася!». Однокласники сміялись, але ніхто нічого не наважувався мені сказати. Вони боялися Файко, хоч і знали, що я не жаліюся йому, коли хтось мене зачіпає.

Та після того, як Файко пішов у гімназію, для мене настали чорні дні. Кожен, хто боявся брата, тепер підходив, аби бодай ляпаса мені вліпити. Однокласники цупили в прибиральниці відро, дзюрили в

нього, поки не наповниться по вінця, чекали кінця уроків, щоб я вийшов надвір, а тоді з вікна виливали на мене ту сечу. Ось так розважалися. Правду кажучи, я не знаю, чи образився на них хоч раз. Я йшов додому весь у сцяхах, мене обнюхували собаки, циганчата затискали пальцями носи, а я думав про те, що залишився зовсім сам, і мені хотілося плакати. Отак одного разу в моїх думках з'явився Бог. Не знаю як. Просто я згадав про нього, і мені стало легше. Я знав, що ні батькові, ні матері не зможу нічого розповісти. Вони б не сердилися, не сварили б мене, але я знав, як подивилися б на мене. Як тоді, коли ми їхали на море і край дороги конав пес, якого збило авто. Права половина тіла розтрощена, лапи відірвано, розчавлено півголови, але песик намагається підвестися. І не розуміє, чому не може. Дивиться на нас одним уцілілим оком, видно, як міркує, що важливіше: якнайскоріше звестися на ноги й побігти чи помахати нам хвостом, щоб нагодували. Я запам'ятав, як мій батько дивився на того собаку. Так само подивився б і на мене, якби я сказав, що мене осяяло Господнє світло.

Був я Салко і залишуся Салко, аж поки не прийдуть по мене і не віднесуть до підніжжя Його престолу. Потім — буде, що буде. Не знаю або не пам'ятаю, чи зберігають люди в раю свої імена. Кажу так, хоч і не знаю, чи для раю я достатньо добрий, та все ж його сподіваюсь. А доти маю пам'ятати, що я Салко, щоб міг сказати, якщо мене запитають, адже обличчя більше не маю, тож і неможливо буде впізнати мене в обличчя. У строю було дванадцятьох людей. Я їх бачив, перш ніж мені зав'язали очі. Дев'ять пістолетів було заряджено холостими, а в трьох були справжні кулі. Ті, хто вбивали, не знали, що вбивають. Їм сказали стріляти в серце, але один хотів знати напевне, що вбив мене, тому стріляв у голову. І так, у його пістолеті була бойова куля. Я лежав і виразно чув, як командир кричить на державного зрадника, що стріляв у голову. Але я не знав, хто саме це був із тих дванадцятьох. Знала лише одна людина. І знала, чому так вчинила. Я йому пробачаю, хоч він і завдав мені клопоту: тепер мушу пам'ятати, що я Салко. Файків брат. Він стріляв мені в лице не від гніву чи злості, а тому, що не мав в серці Бога, хай яким би іменем його кликав, тому й не знав, що помста — не людська справа. А помститися він хотів тому, хто вбив рідного батька. Не знав нічого, бідолашний, але дізнається, коли надійде на це час. Час для кожного надходить і для нього надійде.

Людина не помиляється, коли пробачає. Ніколи. Обов'язком є пробачити навіть найгіршому з найгірших. Доброта — подарувати пробачення, радість — прийняти пробачення. Сподіваюся, що й мені батько пробачив, перш ніж із душею розпрощався — по-своєму, по-комуністичному пробачив, — що свій значок із Тітовим підписом уже не міг носити так, як колись. Я Салко, і його пробачення потрібне мені навіть тут, де я зараз є, чи де мене нема, бо без того я наче зі свинцю відлтий, і ті, що без людського пробачення мене в небо нестимуть, добре натомляться.

Він брат мені, і зректись його я не можу. Маю чотирьох синів, а якщо народиться п'ятий, він буде зватися Салко. Моє право назвати дитину так, як хочу, і нехай при мені залишиться, чому хочу дати їй братове ім'я. Хто посміє в це втручатися? Суд його судив і засудив, справа ця вирішена раз і назавжди, а рідні — і мої, і жінчиній — краще мовчати. Їх не було поруч у потрібній час, коли можна було всьому запобігти, то хай не буде їх і тоді, коли у світ знову прийде малий Салко. Я не віруючий, а от брат мій був. До мечеті я заходив лише як турист, і то в Стамбулі, але всередині мені не сподобалося. Я не вірю і не маю зайвого часу, щоб гаяти життя на вірування. Я був заблизько до смерті, щоб так чинити. І не Аллаг мене тоді врятував, а людина. Одна-єдина. Нікого, крім мене, не має обходити, хто це. Та хай би який невіруючий я був, платитиму, щоб для мене читали молитви, — всі, що потрібні, аби в мене знову народився син і я назвав його Салко.

Ось і все, що я міг би сказати про свого брата. Ще хіба додам про несправедливість закону, за яким рідні не мають права знати, де похований засуджений на смерть. Для нашої рідної матері це не має значення, а от для мене має. Я хотів би знати, щоб поховати його по-людському. Якщо злочинця покарано, то нащо карати тих, хто по ньому серед живих залишився.

Оце все, і ні слова більше від мене. Відколи Салко більше немає, я й краплі ракії до рота не взяв. І не тому, що хотів би, але борюся з собою, просто вона мені остогидла. Того дня, коли нам повідомили, що страту виконано, було близько п'ятої вечора, і мене пронизав якийсь біль, я різкіше відчув усі запахи й думав: ось, я дихаю, а він більше не дихає; і тоді я налив собі ракії. Як налив — так у мене шлунок і

збунтувався, вся кислота з нього ринула назовні. Дві години я блював жовчю і не міг зрозуміти, що зі мною. Амра розхвилювалася, хотіла викликати швидку, а я їй сказав: «Не треба, чуєш, лікар тут не зарадить!». І справді. Чотири рази я марно лікувався від алкоголізму і не міг вилікуватися. Лікар казав: «Минеться, коли у вас народиться дитина!». Народився перший, другий, третій і четвертий син, але якщо я й міг без ракії, то ракія не могла без мене. Врешті я опинився у закритому відділенні ягомирської психарні. Бився головою об стіни, благав, щоб мені дали випити. Нічого не допомогло, але відколи повідомили, що мого Салко більше немає — ракія зробилася мені огидною.

Усе почалося ще в гімназії. Хлопці любили заноситися перед дівчатами і вихилити на перерві два подвійні «влахови»^[65], а потім п'яними глузувати з учительки музики. Такі були часи тоді: волосся довге, розум куций, а які зараз — не знаю. Та ще й відколи батя злетів з рейок, відколи його витурили з Партії й він із заступника директора зробився службовцем низького рангу, лихо поселилося в хаті; все, що вчора було добрим, сьогодні стало поганим — тож я дістав нову причину для пиятики. Справжню, чоловічу. Коли п'єш від горя й страждань.

Не знаю навіть, як я такий вступив до університету. Та все ж мене прийняли. Старий казав: «Дивися ж тепер, сину, ти в мене один залишився!». Мовляв, щоб я покинув пити і взявся за книжки. Я сказав: звісно, як же інакше. Думав, що вийде, але мене, бач, не відпустило. Сестра всім на зло вийшла заміж, аби тільки втекти з цієї божевільні, поїхала жити в Тузлу, народила дитину і зразу ж розлучилася. Але вона не любила приїздити. Чого дивитися на старого, який перетворювався на руїну, на матір, від якої й так не було жодної користі, на мене, що брив додому п'яний, і на Салко, що взагалі нікуди не виходив, відколи йому заборонили ходити до медресе.

Тільки спускався в підвал, розстеляв там на вугіллі молитовний килимок і знай собі молився.

Я сидів в університетському кафе, наливався віньяками^[66], поки мене не викидали геть. Так кілька разів я сп'яну побився. Чи хтось скаже щось проти Салко, чи мені просто здається — і зразу ж починається движуха. Досить було, щоб при мені згадали Джиласа^[67]

— коли той Джилас уже злетів з катушок, — і я одразу думав, що це з мого старого знущаються, і знову був готовий битись.

Коли на мою п'яну бійку вперше приїхала міліція, мене одразу ж відвезли у лікарню на промивання шлунку. Наступного дня я вже був у психлікарні. Ось так усе й почалося. Амра ж наче знала, що одного прекрасного дня ракія мені остогидне, терпіла мене й супроводжувала з лікарні до лікарні, вийшла за мене такого заміж і народжувала мені синів. Хай ще тільки народить мені Салко, і я їй поставлю пам'ятника, більшого за пам'ятник Енверу Ходжі в Тирані.

* * *

Коли йде дощ, я відчуваю, що мене розносить. Те, що було моїми пальцями, тепер далеко від мене, хто знайде їх, скаже — камінь і земля. Мої легені й те, що лишилося від голови після того, як мій мозок вилетів з неї і розметався подвір'ям фортеці в Златішті, — все воно перетворюється на землю, поки я чекаю і не можу дочекатися. Салко мене звати, а дощ не зупиняється уже третій день. Звуся Салко, — підказує і мій мозок, який зібрали у відро і викинули в сміття, прибираючи подвір'я. Тепер я у двох кінцях Сараєва одразу: на Требевичі біля Першого Шумара і на сміттєзвалищі над Хумом. Салко до Салко не може поглядом сягнути, а між нами місто, тече Міляцка, і, здається, потроху забувається, чим я був. Сьогодні вранці мені спало на думку, що по мене досі не приходять, бо я не цілий в одному місці лежу, але ж Бог всемогутній, для нього цей світ маленький, і йому недалеко від Хума до Требевича.

Я маю час перебрати усі свої недобрі вчинки. Або недобрі думки, що, по суті, виходить на одне, коли вже я не можу нічого виправити. Я думав, що мій батько мене не бачить. Для нього не було мене так само, як у ньому не було Бога. Мій нещасний Хамдо, ходячи по хаті, пильнував, щоб не роздушити павука, пильнував, щоб якась дитина не вибігла йому під колеса, знайшовши ж на вулиці шматочок хліба, він підіймав його і клав на бляшане підвіконня, на все зважав, та мені здавалося, що у своєму безперервному вдивлянні під ноги він не бачить мене, коли йду назустріч. Але чи так воно було?

Не знаю і не дізнаюся, якщо це не гріх — що думав про нього так. Якщо ж я скоїв цим зло, мені про те скажуть, коли надійде час.

І чи у мечеть я пішов через батька, чи через Аллага? Тому, що батько на мене не дивився, чи тому, що я відкрив у своєму серці Бога? Мене звати Салко, і мені було б легше, якби я знав чітку відповідь. А що довше чекаю, то більше упевнююся, що я її не знаю.

Я не звинувачую його, що замкнув мене в будинку і що не пускав до медресе. «Відпусти його, старий, нічого вже не виправиш», — говорив йому Файко. «Е ні, я його не випущу, тільки через мій труп він піде до мечеті», — відповідав йому батько. Мені не боліло, я не вибухав гнівом через те, що батько не пускає мене до Бога, ні, мені навіть якось приємно було. Йому не байдуже до мене. Я для нього такий же, як Файко та Санела, тільки раніше цього не видно було. Він, бідолаха, не зрадив жодного з нас трьох, це тільки ми, кожен по-своєму, зрадили його і те, у що він вірив так палко, як мало хто з мусульман вірить у Бога. Файко спився, Санела поїхала, а я таємно навернувся до Бога. До Того, хто для мого Хамдо існував тільки як невидиме непорозуміння, що стане між ним і Партією. А мати — мати робила все те саме, що й інші матері. Дбала про дітей та про дім, і ще про сусідів, щоб усі з усіма були в добрих стосунках, і щоб на наш будинок ніхто не глянув лихим оком. Робила усе, що роблять у нормальні часи. І вдавала, ніби нічого не бачить, коли часи перестали бути нормальними.

Ось, моя Фікрето, до чого ти дожила: народила вбивцю! Ох, Фікрето, дитино моя, якби ж ти знала, що в тебе під серцем росте, було б тобі піти до доктора Вагнера, отого німця з Маріїн-Двору, і сказати: витягни це з мене, чоловіче Божий! Немає Бога, Фікрето, бо якби він був, не допустив би, щоб син батька убив, і тобі не дав би такої дитини. Ти ж у житті ні на кого криво не глянула...

Так мені говорили жінки, а я мовчала й не відповідала. Знала, що кажуть вони це не з добрим серцем, смакують моєю бідою. Плямкають вустами, ніби рахат-лукуму наїлися. Я б сказала їм: то не мій син убив, мого сина звать Файко, а вбив хтось інший. Той, хто опинився в мені випадково, народився випадково і крутився коло мене, але ніколи, жодного дня, не був моєю дитиною! Так би я їм сказала, і це була б правда, але не скажу, бо їм наймиліше почути від мене щось таке. Тому

й говорять мені оте все, і постійно думають, і від їхніх думок аж Требевич стугонить, не те що моя голова, у якій пульсує: «Зречися його, Фікрето, зречися його, Фікрето!».

Ні, не зречуся, хоч він переді мною ніколи й не заплакав, не пригадую навіть, щоб хоч раз матір'ю мене назвав. Не пам'ятаю, щоб узагалі кликав мене, щоб я була йому потрібна. Салко. Прокляття моє, зречися його я не можу, бо він — не мій. Моє тільки це горе і ще оті двоє інших дітей, аби були мені живі-здорові.

Так, я часто думала в ці місяці, чому його такого мусила привести у світ. Чи знайшла відповідь? Ох, я перебрала безліч варіантів. І такі, що на старості мали б мене до Бога навернути. Але все-таки думаю: якби-то Бог існував, хіба сповістив би мене про своє існування отаким злом? Гадаю, ні. А коли й так, коли й існує Він, тоді нехай чує з неба, як Фікрета його проклинає. Я не лятимуся, ніколи не ляялась, але могла б, і це було б від серця. Аби ж тільки знала, що Бог є.

Скоріше правда те, що кажуть старі люди: серед великого щастя завжди з'являється той, хто перетворить його на велике нещастя. Часом йому це вдається, часом ні.

Салкові вдалося. Добра наша держава не повідомляє нам, де його могила. Бо якби повідомила, я б завжди знала, в яку сторону світу не повинна повертатися. З моїм Хамдо я познайомилася на молодіжному будівництві. Будувалася дорога, я була молодою бригадиркою, а він — командиром усіх сараєвських будівельників. З цілої Югославії молодь з'їхалась, а Сербія гарна була ранньої осені, палахкотіли ліщина і дерево сумах у горах, текла річка Морава, красивіша за всі боснійські річки, а люди були добрі й гостинні, приймали нас як рідних дітей. Від самого початку між нами склалося своєрідне змагання. Кожна бригада мала свою ділянку, і ту, котра пробивалася найдалі, оголошували найкращою. Белградці копали як навіжені, бо ж сором, що молодіжне будівництво у Сербії, а вони не будуть найкращими. Загребчани на будівництво відрядили самих мужичур: по два метри хлопці, яким би стало сили й Транссибірську магістраль прокласти, а на всіх нас, на решту, вони поглядали з висока. Мовляв, ми й культурніші за вас, і копаємо краще. Тільки словенці не напружувалися надміру. За п'ять днів зрозуміли, що перемогти не зможуть, то й махнули рукою на дурну роботу. Для них будівництво радше правило за екскурсію. А наша ділянка була найважча: найбільше скель і скрізь провалля —

загинеш, якщо не пильнуватимеш, куди ногу ставиш. Мабуть, розраховували, що ми з цим не впораємося і не станемо найкращими.

Однієї ночі перед відбоєм Хамдо зібрав усю сараєвську бригаду. Став перед нами й каже: «Де велися найважчі бої Народно-визвольної війни? Де були й де лишилися Козара, Неретва, Конюх і Сутеска^[68]? Де кожна п'ядь землі залита партизанською кров'ю? Яку соціалістичну республіку товариш Тіто назвав колискою братерства і єдності? Як називалося місто, в якому Гаврило Принцип вистрілив у серце монархії?..». Не каже Хамдо, що робити, як поводитися і скільки кубометрів землі треба нам прокопати. Тільки ставить запитання, і з кожним запитанням нам усе ясніше стає, що маємо робити. А я, маленька, білява, зовсім дівчинка у два вершки, дивлюся на нього, слухаю, і все мені здається, що я помру, коли ще щось запитає. Хамдо питає і знову питає, а я все не вмираю. Хто такої смерті не пережив, той і кохання не знав.

Ми одружилися за півроку. Весілля було на Іліджі, маленьке й скромне, бо такі були часи. Ми не мали нічого, але нам було дозволено збудувати все власними руками. А це дуже багато. Деякі не мали й цього. І як щось давалося зі скрипом, поки ми жили в підвальній кімнатці, а стеля звідусюди протікала і я, вагітна Файко, не знала, де поставити дитяче ліжечко, — я тільки й казала своєму Хамдо: «Ану ж, чоловіче, запитай мене про Принципа та колиску братерства і єдності!» А йому було приємно, він обіймав мене, і одразу робилося легше. Я знала, що разом із Хамдо все може бути тільки добре, бо ж марно перемогла тоді сараєвська бригада. Марною була чоловіча сила Загеба, пусте, що за белградцями стояла уся Сербія, коли в нас був наш Хамдо!

Навіть місяця не минуло, відколи я Файко народила, аж ось приходять мій чоловік з ордером на квартиру. Мій Хамдо не пив, але того дня ледве на ногах тримався. Став перед ворітьми й кричить: «Грбавіца^[69], двокімнатна, шістдесят два квадрати!». Сусіди повистромлювались у вікна, одні вітають, інші насупилися, — люди такі, різні серед нас є, — а я його обіймаю й не відпускаю. Не дбаю навіть про те, що немовля моє на саме лишилося, тримаю в обіймах мого Хамдо і плачу — сльоза сльозу доганяє, бо життя починається не тоді, коли народишся, і не тоді, коли шлюб візьмеш, воно починається

тоді, коли заселишся до власного дому. Ми були молоді, і все, що з нами ставалося, приносило тільки щастя.

Потім і Санела знайшлася, і ми переїхали в більшу квартиру на Скендерії, з'явилась і дача на морі, купили ділянку в Пале. Настали й багатші часи, а мій Хамдо на роботі підіймався сходинок за сходинок все вище, і від комірника дійшов до керівника виробництва. Це було якраз тоді, як я втретє завагітніла. Та вагітність була для мене найважча, ніби я наперед знала, що народжу: повилазили вени на ногах, обличчям пішли якісь червоні плями, а вага показувала зайвих двадцять п'ять кіло. Хто ж на мене таку схотів би дивитися? Тому я ніколи й не звинувачувала Хамдо, що він оком накинув на директорову секретарку. Молода, весела, ноги від вух ростуть, Мір'яною звалася, приїхала в Сараєво із Шабца. Справжнісінька сербська курва, очі б мої її не бачили, я так ніколи й не простила їй. Ну і ось, поки я ледве дибала по хаті й упадала коло дітей, які одне за одним похворіли на свинку, а оте олово у мене в животі знай розросталось і тяжчало, мій Хамдо з Мір'яною волочився по мотелях в околицях Сараєва, був то в «Панорамі» у Пале, то у Клачара на Біямбарах, то на Яхорині, чи біля Борачкого озера, чи в Ябланиці, а мені завжди казав, що об'їжджає будівництва по цілій Боснії. І я йому, втомленому, догоджаю, хоч і знаю вже, де і з ким він був. Розказують мені люди — і його співробітники, і сусіди, — кажуть, що бачили, як вони, обійнявшись, гуляють над озером, доповідають, що їли і що пили, і хто їм на вухо грав, і що мій Хамдо тій курві говорив і обіцяв. Люди знали й таке, чого ніяк не могли знати, але їх тішили мої страждання, тому вони начебто справді знали й переповідали мені. А я слухала й терпіла, знала, що інакше не можна, і тільки зціплювала зуби, коли про нього щось погане казали, мовляв, такий-сякий. Може мій Хамдо гуляти, може їй обіцяти, що зі мною розлучиться, а з нею одружиться, може на підприємстві балакати, що вона і в ліжку за мене краща, — бо як же їй не бути кращою, коли вона курва! Але я знала, що кохання, рівного моєму, в його житті немає і що він повернеться до мене. Знов я йому годитиму й берегтиму його, а як буде мені тяжко, лишень скажу йому: «Ану ж, чоловіче, запитай мене про Принципа і колиску братерства та єдності!». Якби мене третя вагітність так не спотворила, мій Хамдо ніколи б не злигався з директоровою секретаркою. Коли було вже по всьому, я спитала його про це, і він мені так сказав. Тоді я його ще

запитала: «Чоловіче мій, а чи зараз до мене краса повернулася хоч трохи?». «Так, Фікрето, повернулася, ще й розквітла», — сказав мені він і розплакався. «Пробач мені, Фікрето!» — благально складав руки, а я йому сказала, що не маю чого пробачати. Отаке було наше щастя — більшого я не знаю і не вірю, що буває на світі більше, — поки не народився той, хто на мого Хамдо руку здійняв. Чому не здійняв її на мене? Якби він мене убив, а не його, мама б йому пробачила.

Я тільки раз їй сказав: «Не давай йому пити, сховай від нього ракію!». А вона мені відповіла: «Мій Файко не п'є, тільки іноді трохи випиває. Це тебе в медресе навчили такі речі говорити».

А коли Файко забрали на лікування, вона всім сусідам розповідала, що його відправили на стипендію в Німеччину. Там найкращі філософи! Переді мною теж таке казала, поки одного разу в неї не вирвалося посеред обіду, — вона тоді сказала батькові й мені: «Коли Файко повернеться зі стипендії...». Я тільки опустив ложку в тарілку, а батько нічого, мовчав і їв собі далі. Вона поглянула на мене так, ніби це я привчив Файко до пияцтва. Гріх, великий гріх, коли син не любить рідної матері, тож ось я й звідси вчуся її любити, але якщо є правда на світі і якщо всяку правду дозволено промовити — тоді правда в тому, що мати не любила мене. Не знаю, чому і яка моя провина в тому.

Салко мене звати, а назвали мене на честь дядька, що помер молодим. Добрий був чоловік, і про те постійно говорили, поки я не прийшов у цей світ. По тому мого дядечка вже не згадували. Інші пояснили мені, що я отримав ім'я на його честь, сусіди розповідали, яким був той Салко. Але батько замовк, ні слова про нього. Я все думаю: це тому, що не було вже чого говорити, коли ім'я жило далі зі мною. Якщо в мого брата Файко народиться ще один син — він має вже чотирьох, нехай береже їх добрий Аллаг у здоров'ї і щасті, — він його назве на мою честь. Не можна мені забувати, як звуся, щоб міг сказати, коли по мене прийдуть. А я чекаю вже довго, десять шкільних екскурсій пройшло повз мене, і завжди якась дитина, схожа на мого Файка, вислизає з-під нагляду вчительки, продирається крізь дерева й кущі і наступає на мене. Я не ображаюся на дитину, просто бажаю, щоб мати народила йому брата, який замість нього ходитиме цією дорогою.

Після того, як Верховний суд підтвердив присуд, а канцелярія Маршала не внесла мого імені до списку помилуваних з нагоди Дня республіки, адвокат запитав мене, чи хочу когось побачити. Брата? Брата не хочу, з ним я вже попрощався, і не годиться це повторювати ще раз. Хай уявляє мене таким, як я був, а не яким став зараз.

«Хочеш побачити матір?» — коли він про це запитав, щось аж здійнялося усередині. Не знаю, що це, ніби якась вода, що раніше не мала виходу, ніби хтось спустив греблю на озері, а вода залила подвір'я — так і мені душу залило. Я не заплакав уголос, але сльози струмком ринули з очей. Я засміявся б, якби мав причину і якби не остерігався, що мій адвокат, добрий чоловік, — Светолік Джорджевич звався, він усе зробив, щоб мене від смертної кари врятувати — не подумав, бува, що я збожеволів.

Краще хай думає, що я плачу. Я не відповів на його запитання. Гадаю, він знає, що це означає — коли вода тече з очей.

Так з'явилась остання велика тривога в моєму житті — це я тепер знаю, що вона була остання, бо відтоді я вже не мав жодних турбот і тривог, — що скаже мати, коли адвокат розповість їй, що я хотів би ще раз її побачити? Якщо вона йому відмовить — а я був певен, що відмовить, — як почуватиметься той старий добродій, коли муситиме прийти до мене у в'язницю і сказати, що вона не хоче мене бачити? Людям часом доводиться переказувати погані новини, і їм буває важко, часом навіть важче, ніж тим, від кого ті погані вісті йдуть. Але чим завинив перед добрим Богом дядько Светолік, щоб мусив казати засудженому на смерть, що мати не хоче прийти до нього?

Наступного дня мені полегшало, і я так радів, наче довідався про моє помилування. А потім почав міркувати, чому вона погодилася прийти. Тому, що не хотіла перед адвокатом показати себе матір'ю, що зрікається сина, хотіла лишитися жертвою — чи справді бажала мене побачити? Хоч я й знав відповідь, усе ж сподівався, що не знаю її. У цьому й сенс надії, тому Милосердний Аллаг і подарував її людині.

Вона прийшла й сіла. Міліціонер, що стояв біля дверей, запитав, чи ми хочемо, щоб він вийшов на п'ять хвилин. То було проти правил, він міг втратити роботу, якби лишив засудженого й відвідувача наодинці, але добрий був чоловік той Мехо — прізвища його не знаю — і хотів зробити для мене щось добре.

Але вона сказала:

— Ні, не треба!

— Це тому, що ти мене боїшся?

Вона не відповіла. Мовчала й дивилася на мене тим поглядом, яким дивились і на суді. Там вони не знали мене і не могли бачити, якого кольору були в мене очі, як надималися мої ніздрі, коли я дихав, які я мав зморшки у кутиках вуст. Вони бачили тільки того, хто вбив сокирою рідного батька і рубав його по голові, доки й паркет під головою порубав. Вони думали, що це я і що я — нічого іншого поза цим. Так вона й дивилася на мене. Я ні про що їй не питав.

Тільки коли вже Мехо готувався мене забрати, я сказав їй:

— Не дозволяй, мамо, братові стільки пити. Він біди наробить.

Вона не відповіла мені, а я вже знав, що надвечір одного з наступних п'яти днів у мою камеру придуть чужі люди і що більше нікого знайомого, крім міліціонера Мехо, я не побачу за життя. Серце моє було спокійне, але що більше спокою — то більша туга наповнює людину. Надійшла субота, і я думав, що життя моє триватиме принаймні до понеділка. Але вони прийшли у неділю. Поки мені вдягали кайданки на руки й на ноги, один чоловік притримував мене. Я б сказав йому, що це зайве, але така, мабуть, у нього робота, то й не моя справа у неї втручатись. Якщо я впаду, впісяюся зі страху чи почну вириватися, він буде наготові. Мене посадили у тюремний фургон; там було темно, жодного віконця, але крізь вентиляційний отвір із кабіни водія долинав звук радіо. Якись команди грали вечірній матч, я чув голос Мірка Каменяшевича, його мій батько любив найбільше. Казав, що й матч не матч, якщо його коментує не Мірко Каменяшевич. І ще казав, що його дід, а мій прадід Міралем твердив, ніби муедзин кличе до молитви не тільки людей, а й Аллага закликає підготуватися до їхньої молитви, і тому він піде тільки до тієї мечеті, з мінарету якої езан^[70] виголошує Халід Буразерович. Коли той стане на верхівці мінарету й подасть голос, Небо радіє Землі. Так от, Мірко — це теж такий Халід, казав батько в неділю, щоразу, коли передавали футбольний матч.

Бог обдарував мене, дозволивши саме його голосу проводити мене з Сараєва.

* * *

Ще за старої Югославії я працював в'язничним наглядачем, а на війні допомагав усім, хто потребував допомоги. Комуністам, євреям, сербам — кожному, і покривив би душею, якби не зізнався, що був добрим і до вбивць, злодіїв та шахраїв, незалежно від їхнього віросповідання. Раніше я таким не був, злочинець для мене лишався злочинцем, а справедливість — справедливістю, та оскільки на війні немає справедливості й суду, я думав, що варто бути добрим до людей, хай що вони зробили і хай чим завинили. Я допомагав їм утекти, передавав звістки й листи, приносив із дому харчі й багато разів міг через це розпрощатися з життям. Але ж ні, щось мене берегло. Як котрий усташ чи німець пронюхав, чим я займаюсь, — а бувало й таке, — то натякав мені, що знає, але мене все одно не чіпав. Один такий собі Йозо, герцеговінець, начальник варти, перелічив мені імена в'язнів, яким я приносив пошту, і євреїв, яких підгодовував, а тоді сказав: «Орхане Деміровичу, за одного, а не за двадцять одного, люди йдуть під суворий суд, але я тебе не здам, тільки заприсягнися дітьми, що не забудеш мене в годину потреби». Егей, то було 1942 року, на самому початку лихоліття, коли мало хто міг передбачити, куди війна поверне! І я його не забув, та йому від цього було мало користі. Партизани вбили його, щойно ввійшли до міста 6 квітня 1945 року. Не встиг бідолаха Йозо навіть Богу своєму нещасному помолитися, не те що на мене послатись.

А я вийшов у цій історії комуністом-підпільником, хоч для мене комуністи завжди були лише трохи кращими злочинцями. Заробив собі відзнаку і кращу посаду. У райкомі мене спитали, що я вмію робити. Сказав: нічого, тільки порпатися в городі коло хати й стерегти в'язнів. Е ні, відповіли, на цій роботі ми не можемо тебе залишити. Із двох причин не можемо. По-перше, сором буде, якщо підпільник з 1941 року у вільній комуністичній країні працюватиме тюремником, а друга причина, для тебе, можливо, і важливіша: ти, звісно, знову допомагатимеш в'язням, тому нам врешті-решт доведеться тебе розстріляти.

Отак мені сказали й звеліли подумати, яку роботу собі виберу. Я думав цілий місяць і вже додумався, що, може, найкраще для мене було б повернутися на дідизну та обробляти землю подалі від державних справ, через які, бачте, з життям недовго розпрощатися, коли мене знову покликали до райкому та й кажуть: «Вітаємо, ти став

начальником департаменту виконання покарань Народної Республіки Боснія і Герцеговина!». І ще наголосили, що це така посада, на якій нікого дурити не можна.

Прийшов я додому, а дружина питає, яка в мене тепер платня. Коли я сказав, вона мало не впала з подиву. «Та чи ж ти, Орхане дорогенький, не міністром став?» — «Ні». — «А хто ж ти тоді, якщо маєш таку платню?» Я витягнув папір з кишені і прочитав їй. «А які твої обов'язки?» — «Не знаю», — відповів я.

Отак я й став тим, кого в інших країнах чесно називають «державний кат». За цих тридцять із гаком років я більше нещасних спровадив на той світ, ніж будь-яка повитуха привела на цей. На початку я не орієнтувався й мені було тяжко. Потім призвичаївся, але мені все одно було тяжко. Моя справа — командувати процесом, призначити розстрільну команду, зарядити зброю і допровадити засудженого з камери до місця виконання вироку. Те місце раз на рік-два обов'язково змінюється, щоб люди про нього не дізналися. Я завжди питав себе, чому людям не можна знати, а тоді зрозумів, що справа не в людях, а в нас самих. Убивство неможливе без потайності, і байдуже, відбувається те вбивство для власного задоволення чи в ім'я справедливості й закону.

Я той, хто дбає, щоб засуджений цілим та здоровим прибув на місце виконання покарання, і товариші з райкому свого часу таки мали рацію: тут точно не можна нікого надурити! І я не можу допомогти ні собі, ні йому. Тримаю його, поки в камері на нього вдягають наручники, дбаю, щоб мати з собою зміну чистої білизни, аби перевдягти його, якщо впісяється зі страху, часом знаходжу для нього якесь слово, якщо бачу, що він цього потребує. Були й такі, що хотіли, аби я тримав їх за руку, як на прогулянці тримають дитину. Я вдовольняв їхнє бажання. Що б у мене не просили, я виконував. Окрім того, що не міг відпустити їх на волю, перш ніж три кулі зроблять своє. А не було серед них жодного, кого б я не звільнив. Дарма, що серед них були серійні вбивці, гвалтівники дітей та рідних матерів, проте не було жодної людини, яку б я в ту мить був готовий убити. Легко виносити вирок у суді, а ти спробуй розсудити під розстрільною стіною!

Я тих людей переболіти не можу, у ніч після виконання вироку ніколи не сплю, і завжди мені на думку спадає одне й те саме: Орхане, безголовий Орхане, якби ти не допомагав людям в усташській в'язниці, не мав би того, що маєш! Знаю, що не по-людськи так думати, але кожна людина найперше думає про себе і про своє лихо. А моє лихо в тому, що я, допомагаючи іншим, нашкодив собі. Так, я давно міг просити про переведення, але після того, як поставив до стінки першого засудженого, було вже запізно.

Мені залишалося два місяці до пенсії, і я вже думав, що жоден в'язень більше не зачепить мене за живе. У канцелярії Маршала опинилися два смертні вирoki, за якими уже відмовив у помилуванні Верховний суд: Стеван Каралич із Санського Моста, який через одну вівцю вбив сусіда, жінку й жінчиного брата, і Салко Османович із Сараєва, який сокирою зарубав рідного батька. Про Стевана говорилося, що він одержить помилування, бо згодом встановили, що вівця була таки його, а не сусідська. Салко міг би викрутитися з двох причин. Він раніше не був судимий, а в такому випадку за одне вбивство зазвичай отримували помилування. Крім того, думки психіатрів щодо його підсудності розійшлися. Один стверджував, що Османович психопат і тому підсудний, а другий підписав діагноз із серйозним психозом та релігійним божевіллям. Суд узяв до розгляду висновок першого лікаря, але в канцелярії Маршала, без сумніву, знали про це розходження. Я все це відстежував, уважно читав, розпитував фахівців, телефонував у Белград, де мене вже всі на ім'я знали. Я ж багато років тільки те й робив, що гортав книги й енциклопедії, шукаючи причини, щоб черговий засуджений на смерть міг бути помилуваний. Я закінчив чотири класи школи і не вирізнявся особливим розумом, бо якби вирізнявся — хіба був би тюремником? Але по роках служби я вже міг би стати доктором права, політології та психіатрії — стільки прочитав на ці теми. І з метеорології теж міг би стати доктором. Якщо осінь дощова — будуть паводки й подорожчає зерно, одразу ж подорожчає і хліб, тому помилувань буде більше. Але якщо після цього надійде важка снігова зима, то люди почнуть стиха нарікати на державу, і тоді смертникам гаплик. Ще гірше — якщо серед літа студенти вийдуть на демонстрації, бо після цього навіть суди найнижчого рівня стають суворими, залюбки впаяють смертну кару навіть за те, за що зазвичай дають п'ятнадцять років. Тому

найкраще, коли нема забагато ні дощу, ні сонця, коли не зима і не літо, а народові не добре і не погано, а товариш Тіто при цьому мандрує світом. Ну і ось, Тіто саме був поїхав у Америку, а в Югославії стояла хороша погода і хліб не подорожчав, і я чомусь розраховував, що спокійно вийду на пенсію. Якщо Стевана та Салко і не помилують — а таки не помилують, поки Тіто не повернеться і поки не вляжуться враження від поїздки, — канцелярія Маршала без нього все одно не підтвердить їхніх вироків. Не думаю, що це залежало від Тіто і що він взагалі бодай раз підписав комусь помилування, але знаю, що люди в канцелярії любили, коли народ вірив, начебто він сам те все вирішує.

А тоді мене ніби громом ударило, коли прийшла депеша про виконання смертного вироку Салкові Османовичу. Та як же це, матері твоїй сторч, якщо Старий ще не повернувся з Вашингтона? Оце, Орхане, маєш.

Ну, коли так, пішов я до лікаря відкрити лікарняний. Два місяці на лікарняному, а далі пенсія. Ходив од лікаря до лікаря, скаржився на легені й нирки, тричі мені робили електрокардіограму, я вмовляв, пхав у руку блакитні конверти, але дарма. Або ж лікарська братія за одну ніч зробилася чесною, або доля вхопила мене за горло і не відпускала. Не знаю, що то було, але мені не дали лікарняного, так само як Салкові не дали помилування. Бог зробив так, щоб ми подивилися в очі один одному.

Що я побачив у тих очах? Тепер, коли я на пенсії, і ні за що більше не відповідаю, і ніхто мене ні про що не питає, зі спокійною душею можу сказати: побачив невинну людину. Кожному своєму клієнтові я дивився в очі, окрім тих нещасних, що осліпли від страху, і бачив там усяке. Я не робив би цього, якби не мусив, а мусив — бо без цього ми не люди і немає між нами ніякої правди. Якщо в очі не дивитися. Без цього мені здавалося б, що це я суджу і вбиваю, а я так не можу.

Я бачив тугу, бачив каяття, бачив тих, що вбили раз, але нізачо не вбили би знову, бачив тих, які вбили раз і охоче повторили б убивство, бачив людей у відчаї, людей, які не розуміли, що скоїли, і тих, які не знали, що заподіють їм, але дітьми своїми присягаюся: до Салка Омановича я жодного разу не дивився в очі невинній людині. Я вхопив його за плечі, але він стояв спокійно, ніби чекав своєї черги в голярні. Я сидів поруч із ним у тюремному фургоні і слухав, як він дихає. Наче дівчинка, як моя Белькіса, коли розв'язує задачу з математики, — так

дихав той чоловік. Звісно, хтось скаже, що Орхан верзе дурниці, але після того, як стільки разів слухав у темряві дихання засуджених на смерть, уже все про це знаєш. Я злякався його дихання.

У той момент водій увімкнув радіо. На стадіоні Грбавіца саме починався матч «Жельо»—«Гайдук»^[71]. Я думав: не слухай цього, синку, бо ж думатимеш, що живим не дочекаєшся другого тайму. Але Салко заговорив:

- Мірко Каменяшевич. Він найкращий.
- Так, але є ще один коментатор із Загреба, він теж добрий.
- Мій батько цього найбільше любив.
- А за кого вболівав?
- За «Жельо».
- І я за «Жельо».

Ось і все, про що ми з ним у житті поговорили. Пізніше було вже не до розмов. Салко Османович не затремтів і не впісявся зі страху. А один із розстрільної команди вистрілив йому в голову. Ех, якби ж я знав, хто то був, він би державної служби довіку вже не бачив. Але звідки було мені знати.

Тепер от сиджу перед будинком, дивлюся, як люди ходять вулицею, і часом здається мені, що впізнаю знайоме обличчя, коли людина вже зникає за рогом пекарні. Трапляється, що це й справді хтось знайомий, але частіше просто здається. Одного разу я отак побачив покійного брата Рахмана, і хотів був гукнути його, коли згадав, що він уже сімнадцять років як мертвий. Таке буває, коли забагато дивишся на людей, а я на них за життя не надивився, тож надолужую зараз. І завжди, коли перед пекарнею проходить перший з уже померлих, я кажу собі, що на сьогодні досить розглядин, і йду поратися в садку. Садок у мене доглянутий, нема в Сараєві ліпшого. Жінка мені каже, що я мусив бути садівником. Авжеж, я мусив бути усім, чим не був.

Сьогодні біля пекарні пройшов Салко. Я знав, що це не він, але все одно покликав його. Про всяк випадок, бо ж різні дива на світі бувають, дасть Бог, і на мою долю одне випаде. Потім я пішов у свій садок і трохи копав землю, а трохи дивився на місто під ногами. Якби ж мені все забути — я б народився заново.

Земля не мовчить. Земля — це стара бабця, в якій болять кості. Уві сні вона ворухиться й стогне, скриплять її кістки і хрускають суглоби.

Це я дізнався, відколи лежу тут і думаю, як здивується кожне живе створіння, коли одного разу стане мертвим. Земля не мовчить, але я ніколи не міг її почути, бо людське тіло теж не мовчить.

Ми тільки думаємо, ніби не чуємо стугону своїх сердець, але коли серця зупиняються, тоді чуєш, що той звук був гучніший від грому. Коли серце зупиняється, ти чуєш Землю, і тебе охоплює неспокій. Що, як і вона жива? Що, як Аллаг створив Землю живою, тоді кожен важкий крок — це гріх? Може, в цьому причина, що по мене так довго не приходять?

Пам'ятаю, що я Салко, а якщо дощі мене всього рознесуть, мені залишиться саме ім'я. Його я віддам останнім, бо як же без імені перед Його престолом постану. Салко, що ступав по Землі важкою ногою, а Земля стогнала, бо в неї боліли кістки. Якщо Бог дасть Файкові ще одного сина, він замість мене зватиметься Салко. Так завжди звалися малярі й сантехніки, але ніколи — гафізи й аліми. Я не був ні маляром, ні алімом, а тепер я просто ніщо, яке чекає, коли по нього прийдуть ангели.

Змилуйся, добрий Боже, дозвожь, щоб Земля тоді була жива, бо якщо й вона замовкне, Салко замовкне разом із нею.

А мене залято на мовчання. Якби й ні, не знаю, як би я про це розповіла, навряд чи мої свідчення врахували б перед народом і народним судом. На мовчання мене заляли двоє братів: один був п'яницею, а інший ні. Той, що був п'яницею, мав хорошу й багату долю. Його кохала вродлива молода дівчина і взяла його за мужа, як беруть дорогу й безцінну річ. Народила йому чотирьох синів — із любові, а не у сподіванні, що так він покине пити.

Другий брат, той, що п'яницею не був, народився на світ невчасно. Батько й мати саме розтринькали свою любов, і син прийшов до них, ніби телеграма на адресу покійника чи трояндова насінина на крижану брилу. Тому вони й не подарували його обличчю краси. Ніхто не захоплювався його першими словами. Батьки не бачили, як він росте. Той другий брат дихав, але для людей його не існувало.

Та не про це мене заляли мовчати. Якби я оце зараз сказала, воно вже ні для кого не мало б жодного значення.

Мене заляли мовчати про те, що сталось одного дня в батьківській оселі двох братів. Матері не було вдома, коли прийшов п'яний брат. Не

було й другого брата, бо він у підвалі, в своєму храмі з поганого боснійського вугілля, молився Богові перед заходом сонця. Вдома був лише батько.

П'яний син вимагав грошей, а батько, як завжди, сказав: «На пійло немає!».

У п'яного сина заплітався язик, він знову просив, батько знав, що це триватиме якийсь час, і тільки повторював свої слова. Але воно тривало задовго, батько хотів було вийти з кімнати, легенько відштовхнув сина — але син був такий п'яний, що впав. Коли ж упав, у нього в голові проясніло, і якраз настільки, щоб збагнути, чому він упав. Бо його відштовхнули, як мертво й непотрібну річ. Якби так не було, думав він, батько принаймні подивився б на нього.

П'яний син пішов на балкон і взяв сокиру. Батько сидів до нього спиною і намагався просилити нитку в голку, щоб пришити гудзика до сорочки. Замахуючись сокирою вперше, син думав, що це не набагато гірше, ніж бути відштовхнутим. Зрозумів, що це таки значно гірше, коли в батька тріснув череп і коли той заскавулів, ніби пес, якого збила машина. Після того п'яний син рубав і рубав сокирою, щоб переконати себе й батька в тому, про що думав перед цим: це не гірше, ніж бути відштовхнутим.

Так їх і застав отой другий брат, що у своєму храмі з поганого боснійського вугілля молився Богу. Задовго тривала його молитва.

— Я вбив його, — плакав брат, що вже й не був тяжко п'яний.

— За що? — питав його другий брат.

— Не знаю.

— Як не знаєш? — він обійняв його, і так вони стояли якийсь час, а я питала себе, що ж може статися далі.

— У тебе четверо синів, — сказав той брат, який не мав нічого. — У тебе дружина.

— Ти зможеш мені пробачити? — питав брат, що вже анітрохи не був п'яний.

— Це ти мені пробачиш, — сказав брат, який не мав нічого, взяв сокиру до рук і ударив по тому місцю, де мала б лежати мертва батькова голова, якби від голови ще щось лишилося.

Я була тоді єдиним свідком і єдиним свідком лишаюся дотепер, поки він чекає на Требевичі, що по нього прийдуть.

Коли на суді його спитали, за що він убив батька, якого не вбивав,
брат, що народився на світ невчасно, відповів:
— Не знаю.

Асаг

Не пам'ятаю, коли це було. Дивно, що взагалі щось пам'ятаю у свої роки. Тому більше не питай мене: коли, коли, коли... Звідки я знаю коли! І чому тобі так важливо, коли це було? Головне, що було. Може, навіть і не те головне. Головне, що це добра історія, яку розповідають, скільки себе пам'ятаю, — а це, Богу дякувати, вже дев'яностий рік. Можливо, розповідали її й раніше, але того не знаю і не брехатиму, коли вже не знаю. Тобто можу і збрехати — мені не вперше й не всоте: здається, в житті я брехав частіше, ніж правду казав, але нащо тобі мене слухати, якщо наперед знатимеш, що десь набрешу?

Мав один дубровницький купець єдину доньку на ім'я Мара. Вона прийшла у світ, так би мовити, у крайній час: мати її народила, маючи повні сорок три роки, коли вже ніхто не сподівався, що дід Іветича може побачити пологи. Старий Шимун — так звався купець — спершу й не дуже радів, коли Вінка — так звали його дружину — привела на світ дівчинку. Обірветься його рід, зникне ім'я, не буде більше Іветичів, наче їх ніколи й не було на світі. Але за три місяці, коли дитинка вперше усміхнулася татові, в Шимуні щось зламалося, зник усякий гнів, і вже він свою Мару й на сотню синів не проміняв би. Так воно в батьків зазвичай і буває. Хочуть синів, хочуть виряджати їх на війну, і щоб з війни ті вже не поверталися, і щасливі, коли сини в них народжуються. Але те щастя триває коротко. Справжня, інша батьківська любов починається з доньками.

Дівчинці виповнилося п'ять років. Шимун дивився на неї, як на Бога, зірки б для неї з неба познімав, якби міг, але Місто не припиняло гудіти, що невдовзі згасне рід Іветичів, і навіть Шимуна вже не варто Іветичем кликати. Скоро він помре, тож краще наперед звикати, що роду-племені Іветичів більше немає. Зі злостивості поховали ім'я, перш ніж останній зник, хто його носить. Люди такі речі люблять так само, як і похорони. Ніде не відчуваєшся настільки живим, як на похороні, і ніколи твоє ім'я не постане таким великим і важливим — хай би ти був послідуцим злиднем з найбільшої родини, — як тоді, коли згасає котрийсь зі шляхетних родів.

Долітали до Шимуна такі слова, бо й мовлені були, щоб поцілити в того, кому заболить найбільше, але Шимун змовчував, не відповідав,

не парировав, тільки лють наростала в ньому. Іветичі, щоб ти знав, здавна жили за межами міських мурів, і хай як зросло їхнє багатство, всередину їх не пускали, не дозволили остаточно стати шляхтою. Був у цьому злий умисел, та було й дещо інше. Сім'ї, що мали шану та міць, але жили за міськими мурами, колись були найкращою військовою силою Республіки^[72]. Їхня лють захищала мури від завойовників. Звісно, дубровчанам зрештою завжди вдавалося домовитися з турками, але й завжди потрібен був хтось, кому напевно не важко й загинути. До дідька дипломатичні домовленості, якщо перед тим жодна мертва голова на землю не покотилася. І перемир'я були б нічого не варті, якби їх не підписували кров'ю. Кожна держава в усі часи потребувала шаленців, які на перший поклик готові кинутися в бій. Як оті чорношкірі, що тепер бігають стометрівку. Низький старт — і стриб у гріб.

У Іветичів смерть була в крові. У крові їхній гула ота бджолина лють, що від усякої люті найбільша: бджола знає, що має лише одне жало і що після укусу помре. Тому й береже його до тієї миті, коли вже нема рятунку ні для неї, ні для її племені. Ось так і Шимун Іветич прогулювався з малою Марою по Страдуну, з одного краю міста на інший, а тоді до свого гарного будинку на Пілах, і в ньому росла його бджолина лють.

У церкві всі хихотили, коли бачили його, а піп говорив, мовляв, Бог створив жінку, щоб мовчала й лягала під чоловіка, коли їй велено. І ще сказав, що жінка не має власного обличчя, бо жіноче лице — то лице чортове, а побожна й благочестива жінка повинна мати обличчя свого чоловіка. Паства зраділа поповим словам. Раділи баби з чорними хустками замість голів. І черниці тішились, мабуть, упевнені, що замість власних обличчя носять лик Божий. А Шимун припинив ходити на месу, ще й Вінці заборонив будь-коли переступати церковний поріг. Не знаю, що то були за часи, та, мабуть, дуже давні, бо тепер попи таких речей не кажуть.

Шимун дивився на розп'яття над ліжком, і в якусь мить йому здалося, що й Розп'ятий підсміюється, як підсміювалася з нього паства в церкві. Або ж йому не це здалося, а щось геть інше. Хай там як, він зняв розп'яття зі стіни й поклав у шафу, на стос накрохмалених білих простирадл. Вінка просила його не робити так, а він відповів: якщо вона скаже іще хоч слово, він візьме сокиру й порубає хреста,

щоб вони мали тріски на підпал. Дружина мовчала й дивилася на нього. Вона не переймалася ім'ям, вигасанням Шимунового роду. Жінки ніколи не переймалися такими речами. Якщо хочеш знати мою думку, вони праві. Ім'я — причина зла, кровопролиття й війни, тож для нас усіх було б краще не мати імен. Нещасна хрестилася щоразу, як міняла постіль і витягала з-під хреста простираadlo. Коли розгортала його, на ньому замість одного відбивалося дванадцять розп'ять. Дванадцять однаковісінських, а яке справжнє — невідомо. Для вбогої Вінки це було важливіше за будь-які імена.

А тоді Шимун однієї ночі пішов на Єврейську вулицю, до такого собі Саламона Леві, що не був рабином, але знав усе, що рабинові знати належить, і сказав, що він та його сім'я хочуть стати юдеями, — що для цього можна зробити? Леві йому відповів, що справи прості, якщо їх правильно зрозуміти. Коли від початку знаєш, що буде наприкінці, тоді просто треба перейти до кінця і зробити останній вчинок.

— А що буде останнє? — запитав Шимун.

— Наостанок ти підпалиш цей будинок і решту єврейських будинків у Місті. На додачу можеш хіба перерізати горлянки всім синам Авраамовим.

— Отже, ти не приймеш мене до своїх? — не зрозумів Шимун.

— Це неважливо, — відказав йому Саламон Леві, — бо нічого не матиме значення, окрім того, що й твою горлянку буде перерізано і твій будинок теж буде спалено. Тому йди собі з миром Божим додому, а якщо ти добрий чоловік, то й не скажеш нікому, що в мене був. Уже самого твого зізнання, що ти був тут, стане, аби ми спалахнули, як свічки.

Та лихий не давав Леві спокою, поки він урешті-решт не запитав Шимуна Іветича, чому той захотів стати юдеєм. Коли Шимун пояснив, що то через доньку, яку любить більше за Бога, і лінію роду, яку хотів би нею продовжити, Саламон Леві дістав із шафки апельсин і простягнув йому. То був найбільший апельсин, що його Шимун будь-коли бачив. Апельсин із Португалії.

— Віднеси його дитині, — сказав Саламон, — і живіть щасливо, ти й твоя сім'я.

Очі в нього були повні сліз.

Шимун ішов Містом, у якому більше не було жодної живої душі. Сама п'ятьма, у якій світилися лише дві речі: повний місяць і апельсин у Шимуновій руці. Він знав, що в Дубровнику для нього більше немає місця. Нема, якщо не бажає терпіти сором чи вбити із сорому. Тому він продасть будинок, а тоді вирушить з дружиною й дитиною туди, де його ніхто не знає. У Трієст або до Венеції? Ні, він учинить таке, чого не робив досі ніхто. Поїде в Боснію, під султанову владу й турецький закон. Якщо його предки гинули за Місто й билися з турками, Шимунові належить піти до них жити. Чому? Тому що дарма було проливати кров за батьківщину. На світ мусила народитися дівчинка, щоб Шимун це збагнув. Якби народився хлопчик, він помер би смертю героя за те, чого насправді не існує.

У Біхач він прийшов з мішком дукатів в одній і дитиною на другій руці. Нещасна Вінка цілими днями плакала й благала його не їхати. Казала, що турки настромлять їх на рожни. Його — на рожен, а її — хтозна на що... Ну гаразд, вона такого не казала, це я зараз додав. Кожен додавав щось від себе до цієї історії, тож і мені не гріх. А як зістарієш, тоді хто про що — а ти про справи нижче пояса... Поки я був удатний, вони не так мене цікавили. Але ти прийшов не на те, щоб я про ті справи просторікував, ти прийшов про красуню Мару послухати. Яка ще й не була красунею. Діти завжди гарні, тому про їхню красу якимось і не згадують ніколи. Більшість споганіє, як виросте. І тому про тих, що не споганіли, в народній пісні співається, мовляв, лишилися гарними. Гарними, як діти.

Так вони й пройшли центром Біхача: Вінка — два кроки позаду Шимуна, не відриваючи погляду від бруку і вмираючи зі страху. Люди на них дивились і не могли повірити своїм очам. Вбрані за християнським звичаєм, очевидно без помешкання і без будь-якої рідні, з'явилися незнайомці. У ті часи таке нечасто траплялося. Точніше, ніколи такого не траплялося. Хто б не прийшов чужий — завжди добре відомо було, що він робить і нащо з'явився. Чи торговець, чи французький мандрівник, шпигун і пройдисвіт, чи прибув із державною місією. Але ніхто не з'являвся з дружиною і дитиною. У ті часи не було туризму, щоб посадити на горба жінку й дитя і кинутися в поневіряння глушиною — задля втіхи й відпочинку! Та й небезпечно це було. Якщо в котромусь боснійському містечку і з'являвся незнайомиць із жінкою та дитиною, тоді напевне можна було

сказати, що він *мугаджир* — утікач, вигнанець із рідного порогу. Османська імперія впродовж століть зменшувалася, як сорочка, що збігається щоразу, коли її випереш, тож не дивно було, що приходили мугаджири. Але диво в тім, що оці мугаджири були не турецької віри! Люди в місті не знали, що й думати. А тоді, мабуть, збагнули, що не їхня то справа — думати про таке. Є кому думати. А кому? Та ж владі, братику!

— Я б хотів оселитися тут із дружиною й дитиною, — сказав Шимун туркові, що поглядав на нього спідлоба й стукав люлькою по столі.

Стіл був канцелярський, віденський, і з його вибору можна було зробити висновок, що турок — не раб старих звичаїв і від нього можна чогось сподіватися.

— А що ти тут робитимеш? — запитав турок Шимуна, помовчавши рівно стільки, щоб християнину стало ніяково.

— Мені було зле там, де я жив, — відповів той.

— І ти гадаєш, що саме тут буде добре? — зайшовся турок тим сміхом, що не виражає радості, а радше звучить погрозою.

— Будь-де мені буде краще, ніж там, де я жив досі, — сказав Шимун.

Турок поглянув на нього, як розумний дивиться на дурня. Потім трохи помовчав, повітріщався на якусь мушку на столі, а коли та полетіла, турок промовив:

— Якщо так, тоді лишайся! Ніхто не чіпатиме тебе і твоєї сім'ї!

Чим керувався той ага, чи паша, чи хто він там був, пускаючи дубровчанина в місто, — того ніхто й ніколи не зрозуміє. Та відомо, що нічого він собі таким чином не купував: ні прихильності, ні чого іншого, за що платять дукатами. Він дозволив Шимунові оселитися так, як оселився би будь-який турок. Наостанок не подав йому руки, навіть не глянув на нього більше. Кажуть, що за півроку той турок повісився. Душа в нього надірвалася — от і здійняв руку на себе. Хтозна, чи правда це, чи хтось із оповідачів знічев'я додав таке до історії.

Ось так Шимун і оселився у ворожій імперії. На голову надів феску, чорну, як носили християни, вбрався по-турецькому і в одну мить перетворився на когось іншого. Легко зробитися іншим, якщо ніхто тебе до цього не примушує. А Шимуна ніхто не примушував.

Хіба що примусом називати те, коли йому в Дубровнику говорили: з тією пісхою згасне його родове ім'я. У Біхачі не могли сказати нічого такого, бо ніхто не знав, що собою являє Шимун Іветич. А якби й знали, це нічого б не міняло. Кому яке діло, що згасне ім'я, яке для міста однаково нічого не означає.

Шимун дозволив Марі бавитися з турецькими дітьми. Вінці це не подобалося. Мати боялася, що діти цькуватимуть малу, бо ж вона іншої віри. Наче діти переймаються вірою! І ніби хоч одна дитина на світі знає, якої вона насправді віри. Але треба й матір зрозуміти. Її страх більший за всяку любов і страшніший за найжахливіший злочин. Тільки найкровожерніший душолюб і мати знають міру зла на землі. Душолюб — через те, що чинить зло, а мати — тому що зла боїться. Але батько розраховував, що донька його залишиться жити серед цих людей, тож нехай змалку до них зве. Зрештою, хіба допомогло йому в житті те, що в турках бачив чортяк пекельних і ходив проти них воювати? Так його змалку навчали, та тепер він бачить, яка користь з тієї науки. Тому хай дитина спілкується, знаходить друзів, це їй в житті знадобиться, а як прийде час іти заміж, він знайде для неї хлопця-одновірця, але такого, щоб знав оте, що нині він сам знає. Що немає міста, кращого за це, немає інших людей, окрім тих, з якими виріс. Залишившись без свого Міста і без своїх людей, Шимун не хотів, щоб Мара пережила те саме. Крім того, Біхач здавався йому гарним, а люди іншої віри — милими серцю.

Лише Бог знає, що насправді коїлося в голові Шимуна Іветича, щоб аж так усе в ній перевернулося, щоб полюбив усе, створене для ненависті. Турків бо на цей світ послано, щоби хрещений люд мав кого ненавидіти, щоб наша кров не закисло й віра не втратила сили. Щоб нас отаких Бог із рота не виплюнув. Що, дивуєшся, чого я досі так думаю? Чи просто собі запитуєш? Та ти глузуєш, а зі старого чоловіка глузувати негоже, щоб ти знав. Можливо, тепер усе перемінилося і сусіда ненавидіти сором, хай він хоч турок, хоч китаєць, хоч мурин, та якщо й перемінилося — то лише відчора чи з позавчора. А ненависть до турків робила з нас людей століттями, як і турків робила людьми ненависть до нас. І кожну людину на земній кулі, ще й раніше, поки не дізналися, що Земля кругла, сотні років людиною робила ненависть до іншого. Ти зараз кажеш мені, що ця ненависть зникла? Гаразд, може, й зникла, та саме вона зробила з нас людей. Востаннє, коли не відчували

ненависті, ми ще були не людьми, а мавпами. А щойно дали одне одному імена і почали у щось вірити, тобто щойно виявили людські якості — то й ненавидіти почали. Аж раптом одного дня перестали! Та до дідька це, синку, до дідька, що перестали! Я тільки про Шимуна Іветича точно знаю, що перестав ненавидіти турків. Бо в нього в голові перевернулося щось таке, чого не було в інших. Чи тому, що ненависть до своїх переважила його ненависть до турків. Перестав ненавидіти їх через усеосяжну любов до Мари. Ось так, якщо можеш це зрозуміти. А інші далі ненавиділи, бо в них нічого в голові не переверталось. Може, і зараз ненавидять. Але не показують, бо начебто непристойно навіть говорити про таке. Так само непристойно, як пердіти, коли притисне. Та, мабуть, варто початися новій війні — і героїство знову здолає пристойність, тоді й побачиш, як і куди зникла ненависть, що зробила людину людиною.

Марі лише десять виповнилося, коли жіноча краса вповні показалася і в обличчі її, і в тілі. Містяни дивилися на неї зачудовано. Ходжа Ісмет Салкан, добрий чоловік і друг, із яким Шимун найохочіше бавив вечори, сам із ракією й сиром, а Ісмет — лише з сиром, одного літнього вечора порадив Шимуну припилувати дитину. «Чого раптом припилувати?» — не зрозумів Шимун, бо лиш він дивився на Мару не чоловічими, а батьковими очима. «Мені досить на неї глянути — і я вже згрішив перед Аллагом», — опустил голову Ісмет. «То й не дивися, дурню старий!» — сказав Шимун і обійняв його. Замість образитися й розгніватися на зізнання друга, він прийняв його за комплімент. Дивний був Шимун Іветич. Чи то ми всі дивні — хто не такий, як він.

Одного дня навідати рідню в Біхачі приїхав требинський бег, молодий газія Алі-паша. Високий, вродливий, достоту як ті герої в народних піснях, проїхав Алія через усе місто на рудому коні, на дивовижному створінні, якого тутешній люд, звиклий жити й працювати поміж миршавих, шишкуватих і сумнооких боснійських шкап, навіть уявити собі не міг. Кінь паші справив такий ефект, як коли б сьогодні хтось проїхався Біхачем на «феррарі». З тією відмінністю, що «феррарі» не дивився б на нас звисока, а рудий кінь саме так і розглядав народ, повз який проїздив — згори вниз. Ніби знав, наскільки він кращий і цінніший за цих людей. Може, і справді знав.

Людина не має ані найменшого уявлення про те, що тварини розуміють і відчують.

Ти ось тепер думаєш, що я собі просто так, знічев'я, аби лиш подовжити історію й полоскотати тобі нерви, згадую, як кінь Алі-паші роздивлявся містян? Бач, тут ти й помилився. Якби кінь дивився інакше, цієї історії могло б і не бути. Власне, не було жодного, хто б не зауважив різниці між конем і його господарем і хто тієї різниці не визнав би господаревою чеснотою. Алія був усміхнений і, як нині сказали б, природний, вітався з кожним, чий погляд зустрів, і відповідав кожному, хто з ним вітався. А коли зауважував, що хтось криво дивиться на нього, знічувався, як і годиться нітитись прийшлому перед неприязню хазяїв.

Одним словом, погляд Алії був на одному рівні з поглядами людей, яких він минав. Цього не помітили б, якби не кінь, що й землі під собою не бачив. І не поширилася б містом історія про бега, що з висоти вершника вміє бути рівним кожній людині. А коли ти рівний людям — тоді ти більший за себе самого.

У такого Алію в одну мить закохалося все жіноцтво Біхача. Були, мабуть, і чоловіки, що теж закохалися, тільки вони в тім не зізнавались. За ті сім днів, що Алі-паша залишався у Біхачі, місто пережило таке, чого не пам'ятала його історія. Похмурі й важкі обличчя проясніли перед чоловічою красою, всі почали звертати увагу на своє ранкове вбрання, чи чисті їхні сорочки, чи гарно підголені бороди, а жінки під укривалами почали так виблискувати очима, аж здавалося — наближається гроза. У певному сенсі, гроза й прийшла. Ось тільки ніхто її лихим словом не згадає, хоч за останні сто років через цю грозу пролилося більше сліз, ніж через усі трагедії, що Боснію спіткали. Але не всі сльози від горя. Є й такі, що їх проливають лише щасливі очі.

За звичаєм газія мав прогарцювати містом верхи у день свого прибуття. Щоб народ знав, хто приїхав. Щоб отерпли зі страху ті, хто має причини боятися. А злостивці й люди без причин для боязні щоб тішились їхнім страхом. Але ніхто не мав причин боятися Алії. Тож ніхто дуже й не здивувався, коли він і наступного дня проїхав містом. Та коли він і на третій день з'явився верхи, люди почали мізкувати, що ж за цим стоїть. На четвертий день збагнули, що світлий Алі-паша нагледів якусь красуню серед місцевих. Бо інакше навіщо б йому

їздити містом і з усіма людьми сердечно вітатися? Коли кажу «серечно», то й маю на увазі — сердечно. Так, як вітаються й дивляться тільки ті, кому серце прояснює погляд і затьмарює розум.

Ох, скільки було в місті батьків, які тієї ночі ніяк не могли заснути, які благали Великого Аллага, щоб саме їхня донька була обраницею Алії! Добрі молилися з упевненості, що Алі-паша ласкавий, як сама душа, а злі й жадібні зверталися до Аллага, бо знали, що Алі-паша багатий. Таким здавалося, що йому належить уся Герцеговина, ще й чверть Боснії, і що, породичавшись із ним, вони самі перетворяться на бегів та газій. Думали, що через доньчину красу й багатство Алі-паші їм печені перепілки самі до рота полетять. А ще вони знічев'я всім сусідам, із якими ворогували, постинають голови дамаською шаблею.

Та даремні були молитви і злих, і добрих. Алія закохався у ту єдину, що навіть не глянула на нього, єдину, чий батько спокійно спав щоночі, в єдину, в яку не можна було закохуватися. Красуні Марі тоді ще й одинадцяти не виповнилося, і вона не вміла зауважувати змін у чоловічих поглядах. Роздивлялася газію на коні так, як ведмідь роздивляється захід сонця. Бачила красу, та не усвідомлювала її сенсу. І їй навіть на думку не спадало, що ця краса може їй належати. Наступної весни Алія знову сім разів проїхав центром Біхача. Знову місто сяяло, знову не могли спати батьки. Але цього разу не спали тільки лихі. Добрі знали, що Алія не закохався ні в кого з їхніх доньок, і легко змирилися з цим. Добра людина ніколи не побиватиметься над згаяною можливістю. Щастя не треба прикликати, йому треба віддатися. Як тихій ріці без порогів. Ті, що прикликали щастя, завжди здобували біду замість нього. Потопали, як Бог свят, а всі тільки приказували: як же так, як можна було втопитися в такій ріці, тим паче найкращим плавцям. Так воно було в ті часи, та й донині нічого не змінилося.

Сім років поспіль Алі-паша щовесни приїздив у Біхач і сім днів поспіль проїжджав містом верхи. Тим часом міські дівчата виходили заміж, підростали нові, а любовний туск усе прибував, як прибуває море, коли в нього починає впадати нова велика ріка. Неможливо це, бо не може так статися, щоб на світі з'явилася ріка, якої не було. У природи свій чіткий порядок, а от серед людей порядку нема. Ти зараз думаєш, що людський безлад — це злість, різанина й війна? Де там! Усе це існує і поміж скель, і серед каміння. Всяке зло — частина

природного порядку. Єдиний справжній безлад — у коханні. Алі-паша ж, як ти вже знаєш добрих півгодини, смертельно закохався у красуню Мару. У десятирічну дитину. От і навідував її сім весен поспіль, а вже на п'яту весну Мара й сама закохалась у нього.

Вони стояли навпроти й дивились одне на одного. Годинами. І ніколи не доторкалися, ніколи жодного слова не промовили. Йому не було що сказати їй, та й вона не знала, що йому казати. Він був османський бег, а вона чужинка, та ще й християнка. Та якби й не це — що в ті часи двоє закоханих могли казати одне одному? Слова прийшли значно пізніше, з багатством і комфортом. Раніше люди тільки мовчали й дивилися. Нескінченно довго.

Звісно, врешті-решт їх викрили, і містом розлетілася чутка, що Алі-паша спав із розуму й задивився на красуню-дубровчанку.

Та не було ненависті, якою містяни зазвичай відповідали на зражені колективні прагнення й надії, — у людей наче камінь із серця впав. Добрі батьки були просто добрими, тож нічия любов не могла їх роздратувати, а лихим полегшало, бо Алія закохався не в сусідську дитину, не в конкурентку тобто, а в доньку Шимуна Іветича, що ніяк не міг стояти їм на перешкоді — бо, хай і ділив з ними те саме місто і тим самим повітрям дихав, та аж ніяк не був людиною з їхнього світу.

Звісно, і до Шимуна у свій час дійшла чутка про те, що Мара і Алі-паша цілими днями дивляться одне на одного. Він думав, що люди брешуть і обмовляють від нічого робити. Обмови не мають сенсу, якщо вони не є геть безглуздими. Мару ні про що не розпитував, дружині Вінці теж нічого не казав. Якщо йому зрідка й спадало на думку, що в людських балачках могла бути дещиця правди, Шимун знав, що ні від розпитувань, ні від нотацій у таких справах немає великої користі. Буде так, як має бути, тож і тут людина нічого не змінить.

На восьму весну Алі-паша проїхав містом один тільки раз. Та й то лише тому, що мусив дістатись обійстя Шимуна Іветича. Той відчинив йому ворота, впустив його в дім, а величний кінь чотири години спокійно стояв посеред подвір'я і звисока поглядав на людей, що визирали з кожного кутка, гуртувались і зацікавлено перешіптувалися: про що там розмовляють у Шимуновому домі? Вже й вечір спадав, коли Алі-паша нарешті вийшов у двір. Вперше люди побачили його

похмурим, він ні на кого не глянув, ні з ким не привітався, лише скочив на свого коня і поїхав геть із Біхача.

Шимун Іветич не віддав Алії своєї доньки. Проте й не відмовив йому. Сказав, щоб той сам запитав Мару, і якщо вона схоче — батько відпустить її з гідним посагом. «Як же я питатиму, коли ми досі ані словом не перемовилися?» — запитав Алі-паша. «Не знаю, — відповів Шимун, — але інакше не буде». Тож Алія пішов до покою красуні Мари, вони знову дивились одне на одного, а язика йому наче вузлом зав'язало.

І тоді вона нарешті заговорила: «Якщо заміж мене хочеш покликати — не піду. А якщо з іншою оженишся — отруюся». — «Чому?» — запитав він. «Бо так», — мовила вона. «Чому?» — перепитав ще раз. «Бо так», — відповіла знову.

І то було все. Якийсь час вони ще дивились одне на одного в тиші, а тоді Алі-паша пішов. Більше вони не бачилися, та завжди знали одне про одного. Як знали? Та ну тебе з твоїми питаннями! Прекрасно знали, як закохані знають одне про одного. Ось як знали. Можна сказати, що і Мара, і Алія ні про що в житті не знали так багато, як одне про одного. А якби лишилися разом, якби хоч раз обійнялися, значно менше знали б одне про одного в житті. Одних обіймів було би досить, щоб Мара здалася, зламалася і пішла за Алію. Хтозна, як би їй з Алією жилося, чи кохав би він її завжди так само, як без жодного дотику кохав. Ніколи не вгадаєш, на кого людина в шлюбі перетвориться. Одні стають кращими, ніж були, інші робляться найгіршими з найгірших. Тут немає жодних правил. Розтає в людині бажання, мов кубик льоду, що падає офіціантові з таці і дзенькає по підлозі тераси. Ще кілька секунд існує, а потім перетворюється на воду й на ніщо.

Але й він знав, що треба лише обійняти її — і все буде вирішено. Красуня Мара належатиме йому. Чому не зробив цього? Тому що був бегом у той час, коли це таки дещо означало. А може, й тому, що хотів мати Мару, тільки якщо віддасться йому отака. Отака, якою бачив її, коли звіддалік дивився. Це велика різниця: дивитися на щось іздала і тримати це в руках. Усе, що тримаєш в руках, стає частиною тебе. Ні кращим, ні гіршим, але тим самим, чим є ти. А Мара для Алії була чимось більшим і значно важливішим, ніж сам він для себе.

Між ними двома було дещо більше за будь-яку з наших любовей. Те, про існування чого ми здавна знаємо, те, без чого маленькі життя не мали би особливого сенсу. Подібно до неба в нас над головою. Уяви, що неба немає і коли дивишся вгору — там лише провалля й нічого більше! Жити було б неможливо. Еге ж, Мара і Алія — як оте небо. Вона за нього піти не схотіла, але вбила б себе, якби він пішов за іншу. Та клятва була більша за життя. Тому так довго про неї й говорять, тому легенда про Алі-пашу й красуню Мару передається з покоління в покоління, і тому над нею пролито більше сліз, ніж над усіма боснійськими нещастями вкупі.

Так плачеш лише над тим, чого недостойний, що більше за тебе, але чого сподіваєшся, як невіруючі сподіваються осягнути Бога. Їхній Бог більший за Бога віруючих. Міцніша його сила і ясніший його престол. Тому Бог любить невіруючих. І тому тужливе прагнення більше за віру.

Є сотня дрібних приземлених причин, із яких красуня Мара могла відмовити Алі-паші. Добре знаю, що більшість із них уже спала тобі на думку, і ти ладен розпитувати мене про це. Та не треба, прошу! Бо за твої причини я й ламаного шеляга не дам. Вони ображають мене як людину. Ображають історію, з якої я створений. Всі люди створені з якихось історій. Більшість — із героїчних. Тому більшість і зла. Моя історія й історія моїх людей — не героїчна, хоч Алі-паша був героєм, а красуня Мара була ще героїчніша від нього. Але їхня відвага була не з цього світу. Так само і я вже більше не з цього світу. Якби був звідси, давно збожеволів би від усього, що знаю, і всього, що зі мною сталося за ці дев'яносто років.

Тобі цікаво, чому Шимун Іветич не хотів дати Алі-паші руку своєї доньки? Ось тепер би ти кружним шляхом дійшов до того, щоб я визнав сотню твоїх дрібних приземлених причин. Ти б мав і сам зрозуміти з історії, чому він не міг цього зробити. Якщо не зрозумів, тут не винні ні я, ні моя історія. Всі, хто її знають, розуміють мотиви Шимуна, але ніхто не буде їх тобі пояснювати. Бо це та частина історії, що має сенс, доки її не поясниш. Якщо ж поясниш — чари зникають. І я б тобі теж міг сказати зараз: «Якщо мене до шлюбу кличеш — не піду за тебе, як сам оженишся — отруюся». Ось тепер і думай, що я тобі хотів цим сказати.

Коли отак розглядаю своє життя, в ретроспективі, бо тільки в ретроспективі й можливо життя розглядати, повсякчас мені здається, що я був би щасливіший, якби вчинив так, як і красуня Мара. Принаймні про мене розповідали б і тоді, коли вже не буде мене на світі. І нічого не втратив би, жодної радості. Якщо й траплялася мені радість, то завжди закінчувалася сумно. Ми мертві, брате, мертвіші й бути не можемо.

Я теж ніколи не одружувався; тому, може, ця історія зачіпає мене більше за будь-кого іншого. Був би на двадцять років молодший, не став би ці речі пов'язувати. Або не зізнався б тобі, що пов'язую. Побоявся б. А тепер я вже застарий для всіх страхів. Особливо для страхів, що стосуються мене й моєї репутації. Спитаєш, якої репутації? Е, того я тобі теж не скажу! Але не тому, що боюся зіпсувати історію, а тому, що це знання тобі не потрібне. Тепер уже нікому, навіть мені самому, не важливо, чому я ніколи не одружився. Скажу тільки, що мотиви мої не такі величні, як у Мари. Вони значно дрібніші, і нема в них жодної моєї заслуги. Просто я такий вродився. Чи таким життя зробило. Щодо цього є різні теорії. Щодо чого? Та щодо того, чоловіче Божий. Коли б ти краще слухав і менше питав, може, збагнув би, про що я говорю.

Колись давно, здається, в середньовіччі, існувала найстрашніша й найтужливіша з усіх любовей. Втілювалася вона між лицарем і дамою. Вони жили разом, спали в одному ліжку, але ніколи не торкались одне одного. Посеред ліжка між ними лежав меч. Той меч був межею, яку не вільно перетинати. Мав меч і власне ім'я. Звався він Асаґ.

Лежав із його лівого і її правого боку, щоб ті боки ніколи не дотулилися.

Давно вже я чув і цю історію теж, але й дотепер не зрозумів її. І нині не зрозумію. Нащо так робили, якщо не мусили? Ну ж бо, скажи мені, ти все знаєш! От бачиш — у моєму житті було дещо схоже на той меч, що не було моїм вибором. Тому я й щасливий, що жили колись Мара і Алія. Вони мали вибір, а ти здохни, якщо не знаєш, чому Мара обрала саме те, що обрала. Здохни, якщо думаєш, що то був Асаґ.

Зулум

Ім'я брата Якова Дурма завжди якось оминали в літописах Крешевського монастиря. Та все ж не можна стверджувати, ніби його не згадували, коли слід, або що, не дай Боже, превелебні літописці через нього фальшували списки наших братів. Ні, ім'я брата Якова Дурма записували, як і будь-яке інше, а потім випадково перевертався каламар — монастирський кіт винюхував солонину там, де її нема, — і непоправно заплямовував сторінку з іменем брата Якова, були й такі випадки, коли миші згризли саме ті сторінки, на яких описувалося, що цей монах упродовж своїх монастирських років робив, у які халепи потрапляв і за якими чудесами треба було б запам'ятати його добру душу.

Якщо десь у сувоях і монастирських книгах і нині видно чорнильну пляму, якщо десь вицвіло написане, якщо папір де-не-де погризений чи зотлів, під кожним слідом котячої лапи посеред написаного безумовно ховається ім'я брата Якова Дурма.

Була рання весна, сніг іще не до кінця розтанув, коли одного суботнього надвечір'я хтось постукав у ворота монастиря. Брат Шишко, що завжди був найлегший на підйом, відчинив і побачив перед ворітьми жінку, таку тілисту, вбрану по-турецькому. Навіть не встиг запитати, чого вона хоче і яка біда привела її в такий час до оселі Господніх слуг, а вона вже опинилася посеред покою і миттю наблизилися до вогню, всілася на Шишковому триногому табуреті, гріла руки і все повторювала: «Уф, бідна я, мамочки мої, ой, Боже милий». Братові Серафіму і братові Ілії в ту мить стало холодно, хоч вони долонями майже торкалися вогню. Брат Шишко роззявив рота і завмер, стоячи посеред покою, ніби знову повернувся той француз, якому ми позували для дагеротипії. Але ніякий це не француз був, а мусульманка. Справжнісінька, ще й, здається, несповна розуму.

І ніколи, правду кажучи, не вдалося дізнатися, була Рейхана божевільна чи просто тішилася страхом приголомшених ченців. Але що в час, коли руйнувались імперії, в нашому монастирі більше розмов було про Рейхану, ніж про вбитих правителів і близьку війну — то свята правда.

Проте брата Якова не було в монастирі, коли вона з'явилася, і нікого не дивувало, що його нема. Дивно було б, якби він повернувся додому до глупої ночі, і ще дивніше було б, якби він з монастиря не здимів, щойно розвидниться. Таким він був, і до такого всі й звикли. Настоятель давно вже опустив руки і припинив погрожувати йому засланням. Та й, зрештою, куди, в яку дупу світу могли заслати брата Якова, тим його не ошчаслививши. Одного разу хтось із братів казав, що найгіршою карою цьому дикунові було б, якби відправили його назад до Рима, бо в Римі самі тільки люди і часом який голуб пролетить. Немає вовків, ведмедів, лисиць, а найкраще — що навіть рисей нема! У Римі наш брат Яків сконав би од самоти або почав би сам до себе вити, ревти і гарчати, бо не мав би більше достойного співбесідника.

Нащо його прислали до нас, побивався покійний брат Симо; але ж його не прислали — просто повернули несправного. Мовляв, кмітливий учень, то замість учити його тільки теології й тих наук, що можуть знадобитися ченцю в нашій дикій провінції, посвятили його в науки про тварин. Наче він відправлятиме для орлів і навертатиме зайців у віру! А йому все змішалось в голові: і теологія, і зоологія, і те, що святий Франциск говорив про братерство всіх живих істот. Замість перейматися душами людськими, брат Яків заповзявся переписувати тваринні. Тут уже нічого не можна було змінити. Надто ж після того, як він уперше в Уманських лісах зустрів рись.

Зібравшись нарешті з духом, ченці запитали Рейхану, нащо вона прийшла і чи знає, де опинилася. Вона й розповіла, що їй пороблено, і то вже три роки тому, і терпіти далі вона не може, бо пропаде її молодість, а не дай Боже й усе життя, якщо все так і лишити. Сказала, що знає, куди прийшла, як же не знати. Ніби можна опинитися в такому місці, не знаючи, куди йдеш.

«А чи знаєш ти, ханума, — запитав її брат Стефан, — що зробили б із нами твої, якби дізналися, що ти тут?» Тут вона начебто всміхнулася й сказала, що це значно менше від того, що з нею вже зробили. «То ми ж не винні, нащо кличеш до нас біду в дім?» — «Не кличу, — каже, — Богом присягаюся, прийшла, аби ви мене врятували». — «Як?» — «Якби знала як — сама собі допомогла б. Ви маєте знати». — «А якщо не знаємо?» — «Ну, тоді мені однаково, і нікого вже не врятувати...»

Така точилася розмова між ченцями-францисканцями і жінкою, яку наче сам нечистий склав із різних частин, а тоді пустив межі люди. Завширшки як невеликий казан для ракії, а на її тілі кожна з жіночих гір та долин на те й створена, щоб ображати погляди тих, які присяглися до смертної години залишатися чистими й вірними Богу. Ще й прийшла в час, коли без угаву говорилося про те, що Висока Порта покинула Боснію напризволяще, і з дня на день війська австрійського імператора перейдуть Саву і рушать на Сараєво. Ніколи ще в мусульманських очах не було стільки мороку й ненависті, і ніколи ще не доводилось аж так пильнувати, щоб не розізлити їх. І чи можна уявити щось гірше, ніж якщо вони дізнаються, чи пронюхають і відчують, що Рейхана в монастирі.

Від Крешевського монастиря тоді навіть згадки не залишиться, але й це, і те, що голови монахів можуть по моріжку покотитися, не було достатнім приводом витурити її. Тож брати почали розпитувати спочатку, охоплені ще більшим страхом: нащо ти прийшла, чи знаєш, куди прийшла, і чи спадало тобі на думку, що буде, коли твої дізнаються. А вона знай повторює: їй пороблено, і вона не може більше терпіти.

Наближалася північ, коли нарешті з'явився брат Яків Дурмо. Забрюханий і подряпаний, замість сутани — лахміття, в одній руці сокирка, в іншій ніж. Якби було інакше, усі б здивувалися. Одного разу, коли він повернувся таким же, як пішов з монастиря, брат Серафін запитав його з удаваною тривоگوю: «Ти що, женитися зібрався?» — «Ні, нащо мені женитися», — відповів той, і оком не змигнувши. Завжди було краще ні про що брата Якова не питати — він був як той павук, що полює в чужій павутині.

Гадаєте, здивувався, побачивши жінку, та ще й мусульманську жінку, яка сидить посеред монастиря біля вогню і гріє руки? Аж ніяк, він і собі підійшов погрітися. Ні її ні про що не запитав, ні в нас не звідав, що Рейхана тут робить. Затримався хвилин на десять, а тоді пішов у свою келію. Щоб надолужити згаяні молитви, як сказав би покійний брат Симо.

А жінку братів просили й молили, обіцяючи зняти закляття і самому Господу Богу за неї словечко замовити, тільки хай вона піде спати на сінник. Спершу вона впиралася, мовляв, хоче ночувати коло вогню. Поступилася лише після того, як брат Серафін сказав їй, що ченці

перестають бути ченцями, коли заночують під одним дахом із жінкою. Втратять свою духовну силу, а якщо це станеться — значить, Рейхана даремно приходила, уроки з неї зняти не зможуть.

Коли вона нарешті вийшла, брат Шишко замкнув монастирські ворота на засув і пообіцяв, що не відчинятиме цілий місяць, навіть якщо прибуде мексиканський імператор. Брати позасинали в мирі Божому, не здогадуючись, що це їм ще добра випала ніч проти наступних.

Коли на світанку брат Яків Дурмо не з'явився в каплиці, не з'явився й після цього на сніданку, всі спершу подумали, що він вийшов з монастиря раніше, ніж зазвичай. Але як це можливо, якщо ворота замкнені так само, як учора їх залишив брат Шишко? Тоді подумали, чи не відійшов, бува, уві сні, — інакше б повідомив, що захворів, — тож брат Серафін та брат Ілія побігли до його келії.

Було вже по дев'ятій годині, якраз той час, коли найпрекрасніше сонце осяває келії у східному крилі монастиря, проганяючи з них усяке страждання й злобу. Першим, що ченці побачили в келії брата Якова, були дерев'яні сандалі. Скидаючи важкі черевики, брат Яків завжди ходив монастирем у тих сандалях. Казав, що побачив таке у Падуї. Тільки він бачив, і ніхто більше. Стояли оті сандалі біля ліжка так само, як він залишив їх уночі, незастелене ліжко зберігало обриси тіла того, хто на ньому спав, ряса на своєму місці, черевики на вікні, але брата Якова не було.

Посеред ліжка сидів птах, красивий, великий сокіл, і спостерігав за братами. Погляд мав як у людини, тільки трохи докірливий. Мовляв, як вам не соромно у чужі гнізда вриватися.

«Ото вже звір в людському тілі: тепер ще й птаха в монастир притягнув», — буркнув брат Серафін і махнув рукою, щоб прогнати приبلуду. Але сокіл — нічого, тільки закліпав, як людина кліпає, коли їй махають перед очима. Чернець хотів був ухопити його за шию, а сокіл, замість дзьобнути його добряче, лишень схилив голову і здивувався. Достоту так, ніби хотів сказати: «Господь із нами, на що то від неробства зійшли Твої слуги, коли вже за шиї хапають і душити хочуть чесний люд». Брат Серафін завмер. «Ану ж, Іліє, чого стоїш, як пуста мидниця, зроби щось!» — «Не можу, брате милий, ти ж бачиш, як він на нас дивиться!» Вийшли обидва з келії брата Якова і залишили відчинене вікно, щоби птаха могла вилетіти, якщо надумасє.

Того дня братія поводитися так, ніби все як завжди і ніщо не порушує звичної монастирської нудьги. Знайомими молитвами укріплювали душі й привертали увагу Господа до цієї землі, до якої він уже давно повернувся спиною; готувався обід, знову були капуста й картопля, та ще з ласки Божої кілька зернятк рису, просто щоб знати, як далеко на схід ступила християнська нога; брат Ілія, як і щодня, чистив пістоля і ті дві рушниці, що йому довірив брат Грго, вирушаючи в Падую три роки тому; брат Шишко в підвалі переливав вино з однієї діжки в іншу, бурмочучи при цьому якісь свої замовляння проти зброджування на оцет. Усі вдавали, що сокола немає, а він дибав навколо, схожий на ошляхетнену курку, заходив у кухню, наглядав за змашуванням зброї, ішов у капличку і довго стояв перед віттарем, задивившись на Ісуса і Марію, сумний тим сумом, що відомий тільки людям, які не бачать щодня тієї самої картини, а тому вміють помічати в ній внутрішній біль. Часом злітав і робив кілька кіл під низькими склепіннями, але не бився об стіни, як голуби чи горобці, що випадково залітали в монастир. Потім спускався і продовжував ходити, крок за кроком, повільно і з усвідомленням того, що цей світ малий, а наша чернеча спільнота у ньому ще менша.

Надвечір він став край вогнища, біля триногого табурета брата Шишка, і розправляв то одне, то друге крило, щоб краще їх зігріти. Братія довго мовчала, наче їй було незручно відповідати перед незнайомцем монастирські таємниці, і навіть не презиралася, щоб хтось один не помітив розгубленості і душевного сум'яття іншого і не мав приводу для якогось недоречного жарту.

«А куди ж зникла ханума?» — промовив раптом брат Серафін. «А хто її знає, жінка як жінка», — видихнув хтось у відповідь. «Їй ще пороблено чи вже минулося?» — «Це ти запитуєш чи просто так кажеш?» — «Бачить Бог, я просто так, нащо мені розпитувати, головне, що вона пішла». — «Дай Боже, хай іде». — «Отож. А якби лишилася?» — «З Божої ласки, хай собі». — «Еге ж. А якби й справді залишилася?» — «Нічого б не було, як і зараз нічого нема». — «Саме так, нічого. Не доведи Господи, аби щось». — «І що робити тепер?» — «Ти мене питаєш? Когось іншого спитай». — «Дістане ж Яків, коли прийде!» — «Якщо прийде». — «Ох, матиме він цього разу, святим Ілією і цим хрестом присягаюся, ох, побачить...»

Тієї ночі братія не заснула, а брат Яків Дурмо не повернувся. Сокіл пішов у його келію і, судячи з усього, він єдиний у монастирі спав. Поклав голову межі крил, здавалося, аж чутно, як сопе уві сні.

Назавтра брат Серафін зібрав у бібліотеці всіх монахів. Вони зачинили двері та обидва вікна, щоби птах не міг зайти. «Лишається три дні до повернення настоятеля з Пожеги, — почав Серафін. — Він довірив мені монастир, щоб я дбав про порядок і охороняв святість дому Божого. Це легко, коли нам усім разом не бракує розважливості, і навіть хай тут тричі перевернеться казан із ракією, моя рука до пістоля чи кинджала не потягнеться. Тому й призначив мене настоятель. За розважливість...

Брат Серафін потерпав від того, що намагався сказати, та ніхто не хотів йому допомогти. Брати замкнулися в собі, мовчали, як фойничани на віронауці, і чекали, щоб він першим виповів те, чому не зарадить жодна розважливість.

А він усе зволікав, обливався потом, провадячи: «Те, що сталося позавчора, нам усім краще забути. У Давньому Римі сказали б, що в нас побувала фурія, а в Греції це називалося інакше. Я забув слово. Дітям велять не відчиняти дверей абикому. Я не звинувачую брата Шишка, всі ми діти Божі...»

Брат Шишко стрепенувся на згадку свого імені. «Ну ось, тепер я буду в усьому винен», — подумав. А брат Серафін подивився на нього благально, все б віддав, якби зараз міг добряче з кимось посваритись, а ще більше — якби хтось замість нього сказав те, що потрібно сказати.

«Браття, я думаю, що наш брат Яків тут, у монастирі, нам же тільки здається, ніби його немає», — нарешті видушив із себе Серафін. Переводив погляд від одного монаха до іншого, очі спалахували, як зорі у вечірньому небі, і підтверджували його слова. «Чи не так?» — запитав він брата Ілію, що сидів навпроти нього. «Так», — тихо відповів той, а всі закивали головами. Якби хтось їх побачив у ту мить, подумав би, що вони передражнюють старих бабів, що сидять біля печі й з радістю очікують останнього причастя.

Врешті все сталося так, як і хотів брат Серафін. Коли настоятель повернеться, він не почує нічого, що змусило б його сумніватися в розважливості Серафіна, і зустріч у бібліотеці не перетворилася на історію про несосвітенну дурість, якою братія псувала б йому кров до самої смерті, а потім передавала б її з покоління в покоління, поки

стоятимуть Крешево і Крешевський монастир. Щось було сказано, але й не сказано було нічого.

Головне, що з'ясувалося: всі думають однаково. Брат Яків Дурмо перетворився на сокола.

Щодо того, як це сталося і чи відбулася трансформація з доброї, чи ж зі злої волі, через те, що брат Яків забагато розмовляв із тваринами чи тому, що хтось його зачарував, братія не мала певності. Кращий, звісно, перший варіант, принаймні не буде тепер стільки вештатися поза монастирем і ретельніше виконуватиме духовні обов'язки, та все ж вірогідніше, що сталося друге. Якщо це так, тоді Рейхана могла бути якось пов'язана з цим. Зрештою, хто ще, крім неї?

Брат Серафін не стільки шкодував, що Яків змінив подобу (він не любив тварин — у дитинстві його вкусив сусідський Сірко, ще й тепер було видно шрам на нозі); не міг йому особливо подобатись і чернець, що дбає лише про тварин; але щось інше будило в ньому серйозні тривоги й потьмарювало його зазвичай веселу вдачу. Хоч і не вірив у чаклунство, замовляння й людські забобони, йому доводилося на власні очі бачити людей, які калічилися, дітей зі здоровими очима, що раптом сліпли, матерів, у яких зникало молоко, коли бачили павука на стіні, священників, у яких ставався удар під час вигнання демонів із юнака, та й існування привидів він не заперечував. Насміхався був з мусульманського повір'я, буцім перед Різдом усюди вештаються каранджолози^[73] і хапають людей, щоб напитися їхньої крові, поки років із десять тому не довелося їхати у переддень Різдва з Кіселяка. Ніч застала його в дорозі, бо потривало застілля в такого собі Гаври Степича, якому дружина народила трійню синів нараз. Дітей годилося охрестити, брат Серафін і собі трохи випив, якраз стільки, щоб страшно було сідати на коня, тож пішов пішки, помалу ступаючи поруч зі своїм гнідим. І тоді, в п'ятьмі безмісячної ночі, на нього зі страхітливим вереском накинулося оте створіння і всього подерло. Шкіра на лиці звисала клоччям, насилу потім загоїлася, а ряса була така, ніби її загін турків шаблями рубав.

То міг бути тільки каранджолоз. Усі погоджувалися, хай як заперечували такі дурниці раніше. Крім того-таки брата Якова. Той спокійно сказав братові Серафіну: він думає, що на нього напала рись, бо тварина злякалася запаху ракії. Оце йому тепер «не каранджолоз» — погляньте лишень, на що перетворився!

Було вирішено дозволити птахові робити все, що він хоче, поки він робить усе, що личить людині. Якщо схоче їсти за столом — нехай їсть, як усі інші. Якщо хоче відвідувати месо — нехай відвідує і нехай заходить у каплицю, коли забажає. Тільки причастя не прийматиме. Бо ніхто не може бути абсолютно певним, що в соколі душа брата Якова, та ще й, до всього, облатку не візьмеш дзьобом. Тіло Христове не можна гризти зубами, а дзьоб — це те саме, що й зуби, підсумував брат Серафін.

Братія звикла до птаха того ж дня. Та й не мала особливо до чого звикати, бо ж зникло все, чим брат Яків раніше діяв їм на нерви. Він більше не бруднив підлоги ногами, повертаючись із лісу, не виглядав розумнішим, затаюючи щось. Але птах і диким створінням не був, щоб заважати їм, плутаючись під ногами; вони відчували у ньому людську душу, судячи з усього — мудрішу після переселення з одного тіла в інше. Вони отримали кращого брата, ніж мали, і в той же час не втратили його. Трохи заплутана ситуація, її розплутав би тільки брат Ігнацій, славетний логік із гімназії у Високому, якби не помер торік.

На пообідній відпочинок і контемпляцію всі пішли в такому спокої, якого брат Серафін не відчував із літа перед висвяченням, коли вони з сімома ровесниками й молодим братом Ілією у Плехані вдень висаджували сливові дерева, а вночі йшли до брата Юліана дивитися на зірки. Йому було вже за вісімдесят, і він усе ще працював над справою свого життя — мапою зоряного неба над Боснією. Розпочав він її трохи запізно, уже відійшовши від обов'язків, а про астрономію не мав жодного поняття, натомість вірив, що над кожною країною зірки розташовані по-своєму, і небо над Флоренцією в жодному разі не може бути таким же, як і небо над Дервентою. Ніхто не хотів його переконувати у протилежному, це ж гріх — забирати в старого небо, тож йому ще й придбали новий телескоп. Його привезли з Відня якраз перед Серафіновим літом, і, мабуть, у цілій Боснії не було більшого дива техніки. Брат Юліан тішився, як мала дитина, стрибавав довкола нього і розгортав свої небесні папери на столі. Його радість протривала багато днів, уже й цілий Плеханський монастир помалу покидав цю нещасну холодну Землю і вирушав до зірок. Щоночі старий з олівцем у зубах дивився в телескоп, кружляв від одного краю неба до іншого, мабуть, щоб чимшвидше познайомитися з небесним роздоллям, раніше недоступним через оту розвалюху з Падуї — старий

примітивний телескоп, що його він привіз із собою, коли їздив туди востаннє.

А тоді сталося те, що змінило сенс зоряної історії брата Юліана. Одного ранку він пішов моріжком і перечепився об саджанець сливи, який юнаки посадили напередодні. Він прудко підвівся, пішов в інший бік і перечепився об інший саджанець. Так падав п'ять чи шість разів, поки хтось не прибіг йому на допомогу, на що старий розкричався так, ніби йому шкуру зі спини здирали. З вуст його посипалася така добірна фірманська лайка, якої навіть поміж найрозпуснішої братії чути не траплялося, потім він обтрусився, побіг і знову перечепився об саджанець.

Бідолашний брат Юліан нічого не бачив. І то вже бозна-відколи. Він був уже майже сліпий, та приховував це, бо тоді б цілий монастир дізнався, що небесна карта залишиться незакінченою. Поки брати думатимуть, ніби він малює, це й для нього самого буде правдою. Він навчився рухатися, керуючись звичкою і внутрішнім зором, знав до сантиметра, де лежить кожна річ, усі його кроки вже давно були полічені, тож у світі, де століттями не змінювалося нічого, його міг здивувати тільки молодий сливовий садок.

Домовлено було про неприємний випадок мовчати, а брата Юліана підбадьорити, щовечора посилаючи до нього молодих богословів, яких він учитиме споглядати зірки. Старий монах нетямився зі щастя. Бог створив небо, щоб людина час від часу підводила погляд, щоб голова не переважила, шия не викривилася, а в ніздрі не почали залазити мурахи й усіляка комашня, казав він на першому занятті. Молодий Серафін слухав його — і здавалося, що не має істини, більшої за ту, яку бачать сліпі очі.

Він показував їм усе, що треба бачити на небі, питав: «Ну, юначе, бодай тобі тими твоїми пагінцями, на що тобі схожа ота-он зірка?» — і чудувався, коли хтось відповідав, що ота-он зірка — достоту краплина води, що вночі замерзла на віконному склі; для нього та зірка була джерелом потоку Богородиці, така малесенька, що людина й не сказала б ніколи, яке сяйво може з неї вилитися, як і джерело ніколи б не сказало, що з нього рине стільки води. У тих довгих нічних спостереженнях за небом ніколи не народжувалося неспокою, що спричиняв би насмішки через невидючість старого. Якщо душевний

спокій існує, то для брата Серафіна ним було сповнене літо, коли садили сливи, а вночі дізнавалися від брата Юліана про світ зірок.

Цей спокій повернувся до нього, коли він лежав на своєму дерев'яному ліжку, дивився в стелю й слухав, як сокіл дибає коридором, цокотить по каменю своїми гострими кігтями, дорогий наш брат Яків Дурмо.

Було б добре, якби історія того пообіддя й закінчилася, не довелося б жодного імені чайти у літописах Крешевського монастиря. Але кінець не там, де хочеться людині, історія триває доти, поки не вичерпає те, з чого все почалося.

Минули два звичайні дні і три спокійні ночі, а третього ранку, якраз того дня, коли настоятель мав повернутися з Пожеги, хтось знову постукав у монастирські ворота. Брат Шишко знову, не замислюючись, кинувся відчиняти — а там стояв чоловік, весь у лахмітті, брудний і неголений, ні на що не схожий. «А ти ще хто такий?» — здивувався монах. «Як це, дурню, хто такий», — розлютився незнайомиць. «Ти лише поглянь на нього, брате Іліє!» — і далі чудувався брат Шишко. «Бачу, як же не бачити. Чого тобі, добрий чоловіче?»

Чоловік дивився й нетямився, на півдорозі між люттю і великим страхом, і ще з маленькою підозрою про знущання. Одначе ті двоє були серйозними, як ніколи. «Брате, хочеш трохи хліба?» — запитав брат Ілія. «Ні, дякую, але я б зайшов», — сказав чоловік, а вони двоє трохи відсторонилися.

Але брат Серафін одразу все знав і одразу впізнав у обшарпанці брата Якова. Зрештою, той і не міг сильно змінитися за чотири дні відсутності, та й раніше не був надто охайним і чистим, але братія так щиро повірила, що душа монаха переселилася в сокола, що його лице для них більше нічого не означало. Мусили знову звикнути до нього, а це потребувало такого ж зусилля душі й розуму, як і звикання до перетворення людини на птаха.

Попри все інше, їхня віра була глибока й щира. Світлому Батькові навернулися б сльози на очі, якби їх побачив, думав брат Серафін згодом, а гнів усе не відпускав його.

Брат Яків Дурмо спершу не хотів розповідати, де був, та коли його притиснули й пригрозили, мовляв, цей монастир — не його дідизна, і може так статися, що на ворота крешевського монастиря йому завжди доведеться зовні дивитися, він зізнався, що пішов з тією жінкою. «Я

згрішив, — казав тоді, — згрішив страшно, страшніше й бути не може». — «Знову брешеш, тебе жінка не втягнула б у халепу, та й вона не за твоєю міркою скроєна: утричі за тебе ширша й більша», — відповів йому брат Серафін. І тоді Яків розповів те, що лишилося б занотованим у літописі, якби наступного року добре родила пшениця і миші не мусили потім гризти папір. Ось як брат Яків пояснював свою відсутність — оповідь із його голосу:

«Десь над ранок, уже було й третю пробило, і четверта наближалася, зачув я голоси під вікном. Один голос був людський, жіночий, а інший — пташиний. Вони сперечалися й лаялися, як зовиці перед весіллям, через що — не розібрати, але відчувалося, що вони вже довго це роблять і явно не вперше. Таке легко вгадати. Коли люди ціле життя ненавидять одне одного, але Бог, доля чи одне миро, яким мазані, не дають їм розлучитися бодай на день, тоді з їхньої ненависті постає якийсь вищий порядок. Перебивають одне одного, та завжди відомо, чия черга лаятись і лихословити, видряпують одне одному очі, але завжди про це попереджають, жбурляють одне в одного мисками й товкачами, — якщо товкачі траплять під руку, — але завжди так, щоб інший зумів ухилитися. Такий порядок існує і серед тварин. Коли вовк накидається на вовчицю, щоб їй горлянку перегризти, чи коли сільські пси один одного за хребет хапають, здається, жодне не виживе, а у висліді нікому нічого не стається. У протилежних кінцях лігва кожен зализує свої рани, але так близько одне коло одного, що їхні хвости дотикаються — і всі знають, що інакше й бути не може.

Слухав я їх отак, сон мені пішов з очей, туман у голові розвіявся, наче й не спав я зовсім. І все думав, що ж таке з тією жінкою, що не говорить людською мовою. Знаю, що не німа вона, бо якби була німа — втекла би од неї птаха. Мабуть, їй від тривалих розмов слова з язика повтікали, то й устав перевірити. Коли ж бачу: під вікном жінка, на ній м'яса — на двох богатирів, руками махає, розчервонілась уся, ось-ось лусне, а навколо неї сокіл літає і в лице їй кидається. Красивий, великий птах, видно, що не надголодь жив. Та все одно його щось невимовно мучить, коли отак та ще й довго з жінкою розмовляє.

Я сказав: “А чи не можна тихіше, слуги Божі через вас не виспляться”. Тільки щоб побачити, чи справді жінка забула людську мову, і приперчити жартом їхню сварку; вона ж підняла голову, мало не

спалила мене очима, замахнулася і вдарила птаха, сокіл відскочив і замовк. Бачить, що не до нього.

Тоді вона мені й каже, щоб я не клеїв дурня, ми біля вогню разом грілися, звати її Рейхана, і що монастиреві вона спокою не дасть, поки не звільнимо її від пташиного закляття. Чому саме ми, чому вона до ходжі не піде? Ходила, каже, і він сказав, що нічим не може тут допомогти, бо в нього нічого не записано проти пташиних заклять і чарів, але монахи могли би щось знати, бо в їхніх книгах багато різного непотребу. Ти глянь на того ходжу, ото вже не дурний: і клопоту на свою голову здихався, і християнство очорнив.

“Ну ж бо, спустися, — покликала вона, — і я розкажу тобі, як усе було”. Я відповів: “Як це я спущуся в таку пору — що інші ченці подумують”. — “Спускайся, — каже тоді, — бо якщо я піду тебе спускати, сам уже назад не вилізеш”. Ну й що ти будеш робити — спустився. Крізь вікно, як же іще. Так, рясу забув, але вона мені й не знадобилася б.

Стала вона переді мною, ніби копиця сіна, став і сокіл поруч, трохи більший за курку, а красивий такий, якою людина ніколи не зможе бути. Стали собі, а ти, Якове, розсуди!

“Добре, — сказав я, — послухаю, як усе було. Тільки не думай брехати, щоб потім твій агбаб мені очі не повидирав!” І Рейхана все мені розповіла.

Казала, що як виповнилося їй п'ятнадцять, вона була найліпшою дівчиною в своєму селі, та й у сусідніх трьох не було вродливішої. На горі Белашниці, доки око сягає, у родинах Брутусів, Хорватів і Крджалій не було жодної такої. Серце мліло за Рейханою в кожного, хто її бачив, чоловіки мчали додому — робити синів, яким би вона нареченою стала. Пропадала картопля в буртах, здихали корови у стайнях, вовки пробиралися в овечі загани, але чоловікам було байдуже. Тривала довга ніч Рейханиної краси, і того року на Белашниці було зачато хлопчиків більше, ніж до і після того.

Та позаяк краса й розважливість не ходять разом, а дівчина в такому віці не знає спокою, Рейхана була просто нестримною. Втікала з дому, спала в снігу, грілася у ведмежих барлогах, запускала пальці у звірине хутро і порпалась у ведмежих снах. Казала, буцімто дізналася, що сниться кожному ведмедеві на горі Белашниці, і що ведмеді бувають різні, як і люди. Одні вві сні відпочивають, а інші вилазять,

щойно потепліє, втомленіші, ніж були до сну. А коли була не з ведмедями — гасала околицею разом із зайцями або дерлася на найвищі скелі, щоб удалині побачити Стамбул. Гадала, що з тієї висоти можна роздивитися найдальшу далеч, і мріяла, що молодий муедзин з найвищого стамбульського мінарету подивиться в напрямку Белашниці, помітить її і закохається. Або сини султанські з найвищих веж поглянуть на ту красу, приїдуть і заберуть її. Таким бідолашна Рейхана уявляла собі майбутнє.

Отак вона дерлась одного разу по скелях і саме хотіла з однієї перебратись на іншу, взялася рукою за камінь, коли це щось ухопило її за мізинця. Як ухопило, так і відгризло його. Побачила вона, як струмує кров, подумала, що ні принци, ні молоді муедзини вже не схочуть її такої, і зродився у ній великий гнів. Отой, коли людська душа стискається в найменшу зернину, у спалах сонця, гостріший від шаблі.

Вона подивилася, хто це зробив, і побачила сокола з трьома соколятами. Соколиці не було. І як глянула на них — так і запалало гніздо. Даремно сокіл кружляв над своїми дітьми. Не було їм спасіння. Вони згоріли в найбільшій тузі, в отій, коли діти вмирають, гадаючи, що всемогутні батьки не хочуть їм допомогти. Між Ісусом на хресті й соколятами, чи й найменшою мурашкою, яка знає, хто її батько, а хто мати, немає ніякої різниці. Ти залишаєшся дитиною, поки не збагнеш, що твій батько безсилий. Коли переживеш це чи збагнеш — сам стаєш батьком комусь чи чомусь.

Як Рейхана збагнула, що сокіл прокляв її, — сама не знає, але збагнула це одразу ж. Вона повернулася додому і ніколи більше не швендяла по Белашниці, палець загоївся, і майже не видно було, що його нема, але від того дня вона почала втрачати красу. Спершу погладшала, груди в неї вирости, ніби постійно народжувала, стегна стали широкими, а голос — грубим. Ніс зробився як велика картоплина, вуха — як у чоловіка, все тіло волоссям поросло, а насамкінець почала рости ще й борода. Смерділа вона, як сучка в тічці, лилося з неї на всі боки, і вже навіть найрідніші родичі тікали від неї.

Як той, хто через усі гори ніс на плечах жертвовного барана і по трьох днях шляху кинув його господареві під ноги, так пітніла й смерділа нещасна Рейхана.

А тоді, після всього, що з нею трапилось, після того, як стало ясно, що заміж її не візьме навіть найгірший злидень, сокіл уперше прилетів до її будинку. Тоді й почалася розмова, яка триває ось уже три роки, у якій вона не навчилася пташиної мови, але вивчила пташині прокльони, лайки й лихі побажання.

Так вона й прийшла в Крешевський монастир, щоб ми звільнили її від прокляття, а сокола вмовили пробачити їй.

“Важке завдання, — відказав я їй, — важке навіть для великого Бога, якщо не віриш, що тваринний світ живе за тими ж законами й правилами, що й світ людський”. — “Вірю і в це”, — мовила вона. Я ж нічого, мовчав і думав, що не моя то справа — визначати, чи вірить хтось, мені годиться чинити так, ніби вірять усі, а Рейхана швидко зможе свою віру зміряти, бо ні Бога, ні його відчайдушних дітей — тих, що літають, як і тих, що тільки ходять, — неможливо обдурити в їхньому горі.

Сокіл залишився підмінити мене в монастирі, пообіцяв, що все буде достоту так, наче я на місці, — мої брати й не помітять різниці, а я нехай вчиню, як годиться по справедливості. І якщо є на світі справедливість, а жінка справді щиро вірить, він їй пробачить.

Так ми з Рейханою вирушили на Белашницю. Я звелів, щоб відвела мене на ту саму скелю, де вона поглядом підпалила гніздо сокола. Якщо не пам’ятає, хай спробує пригадати, перш ніж ми прийдемо, бо жодної користі не буде, якщо вона мене до іншої скелі приведе. Вона відповіла, що знає і не треба багато думати, бо ту скелю вона ніколи б не сплутала з жодною іншою. Та й як би забула місце, де соколу горя завдала. Такі речі, навіть якщо не вриваються в пам’ять, запам’ятовуються душею. Небагато є на землі людей, які б, кривду вчинивши, забули де, кому і як. Бог так влаштував, щоб це не забувалося.

Два дні знадобилося нам, щоб дійти до тієї скелі, і ще один — щоб на неї видертися. На сірому камені не лишилося і сліду, що колись тут було гніздо. Я спитав, чи знає вона, з чого і як це гніздо було зроблене. Знає, сказала, бачила сотню таких. “То й добре, — кажу, — походи собі довкола, пошукай гілочок, замішуй багно зі своєю слиною, а як забракне слини, то згодиться й піт із-під пахви. Тут я тобі допомогти не зможу, бо гніздо мусить пахнути тобою і кожна гілочка має бути твоєю рукою принесена”.

Поки я викурив дві люльки тютюну, гніздо вже було готове. Ми спустилися швидше, ніж піднялися, вона пішла у свій бік, у своє село, а я — ось, перед вами стою, брати-монахи. Самі розсудіть, що і як, чи повірите, що я вас від великої біди визволив і добру справу зробив, чи подумаете, що я схибнувся. Чого мені не смієте вголос сказати, ні позаочі колись про це шепотітися, — що я згрішив і впав у блуд. Бо про це я вам уже збрехав, а ви мені не повірили, хоча мені було б миліше, якби вважали мене грішником, а не дурнем».

Коли брат Яків Дурмо завершив свою сповідь, усі погляди звернулися до брата Серафіна. Мовляв, зараз він повинен вирішити, до того, як увечері з подорожі повернеться настоятель. А той мовчав: назбиралося в ньому муки на десять життів наперед, і не знав, що гірше. Чи те, що почув щойно, чи те, чого від нього очікують, чи те, що тільки може статися, коли настоятель повернеться.

«Де те пташисько? Приведіть мені пташиська!» — крикнув він, і братія розбіглася монастирем, шукаючи сокола. Тільки брат Яків лишився сидіти. Усміхався сумно й дивився братові Серафіну прямо в очі. «Немає сокола, він додому пішов. Тепер уже має де тужити».

Сказавши це, брат Яків розридався. Затулив лице долонями, а долоні в нього — як ті найбільші лопати, що їх жорстокі газди дають слугам, яким платять найменше. Перед Богом вони чисті: окраєць хліба за сто повних лопат, наче Бог нічого не розуміє і не має очей, аби побачити, що в кожній такій лопаті поміститься щонайменше десять нормальних, людських. Отож саме такі долоні у брата Якова Дурма. Сльози стікали лініями на долонях, прокладали русла, штовхаючи перед собою пил та бруд. Якби на долоні випадково опинилася якась мурашка — втопилася б у чернечих сльозах.

Братія не знайшла птаха, який донедавна ще був тут, а брат Серафін раптово наче забув, що мав на думці, про що говорилося і щодо чого треба винести присуд. Сказав, що настоятеля треба зустріти в чистому і прибраному монастирі, аби не вийшло так, що той залишив ченців, а знайшов свиней, такого брат Серафін не дозволить, бо це його репутація, — і розігнав братію замітати й підлоги шкребти.

«У тебе щось у голові зіпсувалося. Чи в душі. Чи на півдорозі. Але щось точно зіпсувалося. Тому ти підеш у свою келію і наразі відпочиватимеш. Коли настоятель запитає, підтвердиш мої слова.

Вночі сон тобі не йде на очі, голоси чуєш там, де їх нема, втратив апетит. Ось як ти зробиш, і не дай Боже, щоб якось інакше вийшло».

Брат Яків Дурмо ліг у своїй келії і так пролежав наступні три місяці, аж поки ця історія не призабулася.

Настоятелю дещо розповіли, про дещо промовчали, але й від почутого в голові в нього почався феєрверк. Спершу йому здавалося, що скоєно якесь зло, яке чомусь — але чому? — намагаються приховати від нього. Ченці здавалися йому схожими на дітей, які розлили молоко, а матері збрехали, що випили. Врешті-решт він покликав брата Серафіна у свою келію і сказав йому: «Це твій єдиний шанс, зараз і ніколи більше! Ти зараз можеш розповісти мені, що то за птах з твого дозволу ходив на месо і ночував у монастирі. Чи цей птах — людина, якщо ви з ним так гречно спілкувалися, а якщо так — чому Ілія називає його птахом, адже хрещені душі мають імена, а не крила? І що Шишко мав на увазі, коли казав, що літав той птах по-панському, не торкаючись крильми стін? Скажи мені, чи, може, ви напилися якоїсь тирсівки, що вам усім на три дні розум відібрало, — навіщо ти наказував відчистити монастир? І від чого чистити? Яке паскудство хотів приховати від мене? Кого турки наслали на монастир? Чув, що була тут якась жінка. Чи це ви про ту птаху? І як це так, що тільки Яків трохи прихворів, а решта мелють дурниці і при тім удають, буцім здорові? Оце все ти мені зараз гарненько розтовкмач! А якщо не поясниш — не дай Боже, Серафіне, щоб я ще колись бодай слово про теє почув. Вдамо, що нічого не сталося, бо мене ти в дурні не пошиєш».

Брат Серафін тільки мовчав і час від часу зітхав. Щоразу, як хотів заговорити, думка його спотикалася об якесь божевілля — щось таке, чого не можна казати, не підготувавши наперед настоятеля, тоді він зітхав і починав думати, як можна було б його підготувати, але завжди доходив до ще одного божевілля, що могло супроводжуватися тільки ще одним зітханням. І нічого, крім сповненого зітхань мовчання.

Те мовчання пам'ятали, розповідаючи про нього наступних сто років, що минули, поки ця історія дійшла до мене, а я її потайки записав. Кажу «потайки», бо і в наші часи розповідалося її як чернечий жарт про самих себе. Чи жарт про давні часи, коли монахи могли подумати, що людська душа переселилася в сокола, і коли могло статися так, що сокіл, птах, якого в нас майже не лишилося, — а ті, що

лишилися, тікають подалі від усього двоногого, — любесенько чимчикував коридорами францисканського монастиря. Я ж не міг історію про чудесне життя брата Якова Дурма, монаха, чийого імені не згадують, узяти за жарт, як не міг сміятися і з мовчання й зітхань брата Серафіна. Нехай за це мені буде пробачено брак почуття гумору.

І перейдімо нарешті до фіналу.

Про Рейхану більше ніколи нічого не чули, невідомо, чи сокіл пробачив їй, і чи залишив у спокої, і чи повернулася до неї краса. Про неї більше не говорилося не тільки перед настоятелем та братом Серафіном, монахи не згадували її, й розмовляючи між собою, хоч важко повірити, щоб бодай день минув без думок про хануму. Одні довіку питали себе, чи брат Яків пошив їх у дурні й вигадав усю цю історію, аби лиш приховати, де вештався кілька днів. Такі не припиняли перебирати, зіставляти і зважувати його слова і шукати в книгах пояснення незвичайних подій, що стались у ті дні. Інші не могли пробачити, що він їх, принаймні на день-два, заволік у свій тваринний світ і в оману впізнавання людської душі в пернатому створінні.

Сам же він, по місяцях покори, коли мусив удавати з себе божевільного при здоровому глузді й брехати, що вночі очей не зімкнув, хоч насправді спав не згірше за тих ведмедів із Белашниці, повернувся до лісу й розмаїтих лісових створінь. Знову йшов на світанку і повертався, коли вже давно споночіло, але про те, що бачив, кого зустрічав і з якими тваринами нині розмови вів, більше ніколи нікому не розповідав. Та й братія вже дуже його не розпитувала. Єдине, що зворушувало його і змушувало розговоритися — запитання брата Серафіна, чи не зустрічалась йому, бува, рись. Брат Яків Дурмо тоді заходжувався розповідати про кішку з його лісів, що жила тут іще до того, як понад міру розплодилися люди всіх трьох релігій, а тоді все менше й менше давала потомства, налякана людьми, хоч сама дужча й гнучкіша за них, і тепер уже майже зникає, і якщо монахи святого Франциска їй не допоможуть, невдовзі зникне зовсім.

Так говорив брат Яків про останню в житті річ, яку ще хотів обговорювати з людьми. Брат Серафін тільки слухав його, час від часу кивав, кінчиками пальців гладив шрам на шиї, залишений йому каранджолозом, і думав про те, яка слабка в ньому віра: навіть зараз він би радо посперечався про те, хто напав на нього тієї п'яної ночі —

рись чи дух із мусульманських легенд. Брат Яків вірить в одне, решта ченців — у інше, а брат Серафін завжди на півдорозі. Він писатиме про них усіх у літописі, а іменем брата Якова годуватиме мишей, zalиватиме його чорнилом і під'юджуватиме монастирського kota стерти його мокрими лапами. І наступний літописець чинитиме так само, поки брат Яків Дурмо не зникне з цього світу, закоханий у Рейханину красу, якої ніколи не бачив.

Алкатмер

Того року грім сім разів бив у мінарет нашої мечеті. З кожним разом люди все рідше носа з хати витикали, а слава про Алію Ферізовича все гіршала. Коли вперше вдарило — ціле містечко здригнулося, а сусідки з непокритими головами бігли під зливою й кричали: «Матінко рідна, вбило нам ходжу!». А що з нашого містечка до найближчого порядного міста три дні їзди, то біда буде, якщо нашого Альйо вбив грім — залишимося і без ходжі, і без муедзина, тим-то чоловіки й не дивувалися, коли їхні жінки, забувши про сором, повибігали з дворів.

Але сталося диво: з Альйо нічого не трапилося, хоч він і присягався всім живим і мертвим, що блискавку бачив за півметра від себе. Як так, то й так, добре, що ходжа наш живий і здоровий, — заспокоїлись люди й розійшлися у своїх справах.

І тижня не минуло, коли посеред ясного дня — якби хоч хмаринка з Фірдусової люльки заклубочилася! — проломилася небо і вдарила блискавка якраз тоді, коли наш Альйо на вершечку мінарету був. Із того дня ми прозвали мечеть Кіптягою, бо на вигляд була вона й справді наче з комина витягнута, а ходжу Алію Ферізовича діти прозвали «ходжа-яйце», бо в нього більше ніколи не виросло жодної волосини ні на голові, ні на руках, ні там, певне, де не видно.

Потім грім бив іще п'ять разів, завжди в той час, коли ходжа був у мечеті, але народ уже звик, для всіх це стало звичною справою, і невдовзі ми вже й хвилюватися починали, якщо блискавки довго оминали нашу Кіптягу. Ми, чоловіки, знали: це через те, що Аллаг гнівається на врічливі жіночі очі, які проводжали ходжу, куди б не подався, а жінки тільки мовчали й думали своє, і нічого не відповідали, якщо котрийсь із нас казав, що Альйо споганів, відколи йому спалило волосся й бороду. Того року чоловіки й жінки в нашому містечку змовилися між собою.

На Джурджевдан^[74] молода вдова зільника Мехмеда Крджалича, Бегзада, народила здорового сина. «Лишив мені чоловік радість, ідучи з цього світу», — мовила тоді. «Аллаг таке тільки найкращим дарує», — докинув Альйо. А я сів полічити, скільки часу минуло, відколи Мехмед на той світ виправився, вийшовши однієї ночі глядіти

овець. І як не рахував — виходило десять місяців плюс-мінус п'ятдесят днів. Якщо Бегзада переносила дитину, то добряче ж переносила, а якщо причина в чомусь іншому — тоді Бог її від наших людей не врятує.

Але ніби ніхто, окрім мене, нічого не вирахував, чи то кожен чекав, що інший заговорить першим. Дитина отримала Мехмедове ім'я, щоб не забути, ким батько був, або щоб приховати материн сором. По Мехмедові покійному лишився добрий спадок: назбиралося потроху, бо його бальзами й мазі лікували людей від Солуна до Бішча, а на здоров'я ніхто дукатів не шкодує, тож Бегзада могла жити в достатку, нічого не робити й лиш виховувати дитину. Але так усе виглядало тільки перший рік хлопчикowego життя. Коли він не пішов у ту пору, що інші діти, коли не навчився складати докупі слова, а знай горлав, як був голодний, чи видавав якісь тваринні звуки, коли нічого не потребував, Бегзада збагнула, що ні до чого їй усі багатства цього світу і що з тим малим добра вона не побачить.

Альйо ж собі як Альйо: закликав батьків до порядку, бо діти прозивали його ходжею-яйцем, погрожував поїхати з містечка туди, де слуг Божих більше шанують, і все частіше під час п'ятничної молитви згадував шайтана. Дорікав нам, буцім щоранку залишаємо голови під подушками, казав, що наші серця засмерділися від облуди, аж не продихнеш у мечеті, лякав, мовляв, скоро зизоокими станемо від заглядання в чужі подвір'я, нагадував, що нам роти покривило через брехню, мовлену впівголоса... І так щоп'ятниці. Виходячи з мечеті, ми мусили як слід перевірити, чи всі кінцівки в нас на місці, бо рідний ходжа шпетив нас, не оминаючи жодної частини тіла. Окрім однієї. Про те не згадував, бо ж сором про такі речі в мечеті розводитися. Або щоб комусь на думку чого не спало. Якщо Альйо й приходив до Бегзади, то добре ховався, бо ніхто його ніколи не бачив. А чи знала щось про те Фаділа-ханім, його стражденна жінка, про те ми ніколи не довідаємося. Вона завжди ходила з опущеною головою, і навіть рідному чоловікові рідко вдавалося побачити її очі. Я казав їй: «Не треба так, Фаділо, бідолашко, хто ж тебе винуватить, може, то в ньому річ, може, то Альйо не здатен зробити дитину». А вона тільки мовчала, наче знала все. Може, й знала, недарма ж кажуть, що від Бога можна сховатися, але жінка завжди відчує, коли її чоловік іншої ноги

розсуває. Нанюшать шайтана, хоч ти його сховай серед тисячі й однієї гвоздики.

Не знаю, чи це з мене язичництво промовляє, та гадаю собі, що весь цей час він ходив до Бегзади знімати уроки з дитини і навчати її тому, чого Бог не дав. Інакше малий Мехо нізащо не пішов би і не заговорив би з часом, не припинив би верещати, як скажена звірюка, і врешті-решт не зробився би схожим на інших дітей. Альйо поправив йому рота, щоб не пускав слину, і Альйо ж пояснив йому, що голова на плечах не на те, щоб нею все в подвір'ї буцати й чолом в одвірки битися, навчив сміятися серцем і поскладав докупи всі ті частини тіла, які проклинав на п'ятничній молитві. Єдине, чого не зміг виправити, були очі. Мехо мав блакитні очі, як його мати, але ходив завжди із затуманеним поглядом, наче в потік налили лугу.

Подеколи буває, що всі містечкові плітки вляжуться і на якийсь час забудуться, зло зблідне в людських душах, тоді ми пригортаємось одне до одного, наче брати, і починаємо дякувати милостивому Богові за все, що раніше здавалося найважчим і найгіршим. Славимо Його, бо ж містечко наше на краю світу і в гузні імперії, так що навіть імені в нього немає, бо немає й іноземців, що мали б його на ім'я називати. А ми те ім'я змінюємо залежно від настрою: то воно Містечко, то Нижнє Пекло, то Дупа Дупиної Дупи, то, Богу дякувати, місце, заховане від усілякої людської погані.

Надійшла звістка, що половина Боснії повстала. Половина Боснії і вся Герцеговина. Одні кажуть, що хрест повстав проти султана, інші кажуть: та який там народ, що народові з того, — це беги за зброю похапалися, щоб візира на місце поставити. Хай там як, не було ні річки, ні потічка, щоб від крові не почервонів, і не було палиці, встромленої в землю, на якій не стриміла б людська голова. А позаяк голова — не ота потайна штука, щоб одразу розрізнити, мусульманська вона чи християнська, то так нараз і не скажеш, проти кого й нащо ця голова повстала.

Хто б не їхав по дрова чи з караваном, у кого б не поламалася коса, змусивши йти до найближчого ринку й нову купувати — кожен повертався одурілий від жаху, три дні йому руки тремтіли — не міг чашечку кави до вуст піднести. Од відрубаних голів, спалених сіл і зруйнованих храмів, по яких уже й не видно було, до якої віри

належали, погляд у людини робився каламутним, як у Мехо, сина Бегзади.

Дякувати Богові, що б там Боснією не ширилося, до нас не дійде!

І тоді одного ранку, ледве благословилося на світ, з'ясувалося, що це неправда. Крізь сон, коли ще не знаєш, твої це думки й життя, чи сонна голова веде туди, де тебе немає, почув я дитячий плач. Не здивувався б і не прокинувся б, як не прокидаюся через четвірко сусідських дітей, та був той плач якимсь не таким, до якого я звик. Не один голос і не два, не троє і не четверо дітлахів рюмсало водночас, а значно більше. Що ж змусило розплакатися стількох дітей?

Взув я черевики й вийшов надвір, аж там Альйо і сімнадцятеро малоліток. Напівголі й замурані, туляться до нього, зразу видно, що голодні й спрагли, а очі в усіх — як чорні виплакані колодязі, в яких усе живе втопилося. Він їх обіймає, втішає, та видно — не знає, що з ними робити. Гарзд, що ж, як не твої вони, подумав я, та вголос нічого йому не сказав.

Невдовзі перед мечеттю зібралось півмістечка. Ходжа ходив із сувоєм і переписував дітей. Найменшенькі не знали, як їх звати, а старші були Лазар, Міланка, Йован, Ружа... А один, синьоокий, сказав: «Я Мілошевий брат». «Добре, а звати тебе як?» — спитав ходжа. Малий знову своєї: «Я Мілошевий брат». Нічого більше не знав, та й звідки йому знати. Якщо в дорослих руки тремтять від жаху, то що дитина може знати. Окрім брата, якого вже немає.

Переписавши всіх, Альйо звелів усім, хто може, взяти додому дитину. Щойно це мовив, люди почали задкувати й розбігатися. «Ет, ще я християнят під своїм дахом не приймав!» — озвався Хасан Муягич, останній злидень, хата в нього на відшибі за межею містечка, там, куди вовки приходять, коли їм заманеться подивитися на людину. Як же вони обманюються! Якщо Хасан — людина, тоді й вони за півкроку, щоб нею стати.

Альйо тільки глянув на нього й нічого не сказав. Але цього людям було достатньо. Яким би не був ходжа, що б про нього не думали і як би живо не пригадували сім громовиць у мінарет нашої мечеті, люди знали: можуть дорого заплатити за те, що душі їхні зіщулилися й зносилися так тонко, аж крізь них видно гниле нутро.

Ось і взяв кожен собі християнча: хто з поваги до ходжі, хто зі страху перед Богом чи тому, що за все в житті треба платити; ми теж

заплатили за те, що містечко наше на краю світу й до нас не докочується жоден бунт, байдуже чий і нащо. Але якщо й можеш лишитися далеко від бунту, страждань невинних жертв тобі ніяк не обійти. Жодна чужина для них не буде далекою.

Розібрали по домівках малих Лазарів і Йованів, бабці усе чудувалися, коли дітей доводилося на ім'я кликати, а я, хоч і довго вже їх перелічував, ніяк не міг нарахувати більше шістнадцяти. Одна дитина згубилася десь, і неважко здогадатись, котра. Бракувало ясного блакитного погляду, бракувало Мілошевого брата. Я ходив околицею і перевіряв, розпитував мимоходом, наче й не цікаво мені, та все ж хотів би знати. Я не тільки не знайшов його — виявив, що ніхто більше його й не пам'ятав. Коли я нагадував комусь, як християнська дитина не знала свого імені, але пам'ятала брата, той дивився наче крізь мене або казав, буцім я щось наплутав і ця історія народилася у моїй голові. Давно вже, добрих двадцять років, нема у містечку причинного, нема свого юродивого, от і думають з мене такого зробити. Якщо я єдиний, хто пам'ятає Мілошевого брата, отже, я з розуму спав. «Мовчи, нещасний, — сказала мені Халіда, вдова шевця Ібро. — Не згадуй того, чого немає, бо народ подумає, що й тебе немає теж».

Бачу, нема іншого виходу, тільки самому перевірити, куди поділося ще одне християнча. А де ж його шукати, як не там, де воно є, — я це точно знаю. Я кружляв довкола обійстя Бегзади, все чекав, коли відчиняться ворота, щоб зазирнути, та, як на лихо, ніхто не приходив, і не вдавалося застати, коли вдовиця іде на базар. Так тривало шість-сім днів, я припинив ходити обідати, одного разу навіть заночував під горіхом у садку через дорогу, але ворота все ніяк не відчинялися.

І тоді одного ранку його рука опустилася мені на плече.

Підкрався до мене з-за спини, ніби кицька, я навіть кроків не почув, не вловив дихання, і отак він просто захопив мене за плече. До тієї миті був нічим, був повітрям, але нагло ожив. Без жодної волосини на обличчі, піт залива йому очі, бо немає ні брів, ні вій, от і мружиться, ніби постійно на сонце дивиться. Спитав, що я роблю тут. Я відповів: «Нічого, стою собі». — «Як це — стоїш, коли сидиш навпочіпки? Отак», — каже і присідає поруч. «Ну, — кажу, — якщо ти можеш так сидіти, то чому не можу я?» — «Воно-то так, — відповідає він, — але ніхто так не сидить цілий тиждень».

Отже, ходжа Алія Ферізович, по-народному Альйо, а по-дитячому ходжа-яйце, бачив мене усі сім днів, поки я чекав, коли відчиняться ворота обійстя Бегзади, щоб з'ясувати, одна там у неї дитина чи двоє. Ніхто, крім нього, не знав, що я тут, бо нікого це не цікавило. А от його цікавило. Чи запитає ще хтось, окрім мене, чому? Не запитає, як ніхто не запитав, куди подівся сімнадцятий сирота, і як це в покійного Мехмеда Крджалича через десять місяців по смерті син народився, і чому мечеть у нашому містечку прозвали Кіптягою. Про останнє, правда, могли питати, але припинили, щойно громовиці припинили бити в мінарет.

Такий у нас народ. Про добро не питає, а зло швидко забуває.

Із того дня я зачинився вдома і чекав. У п'ятницю не пішов у мечеть. Наступної п'ятниці мене теж не було, як і в усі п'ятниці того року. «Чи хтось питав про мене?» — кажу до батька. «Ніхто, їй-бо». — «Чи хтось питав про мене?» — «Ніхто, їй-бо». — «Чи хтось питав про мене?» — «Ніхто, всі лише поглядають на мене скоса, ніби я ведмідь, а вони бояться, що про мед їх запитаю. Та вийди ж ти на вулицю, синку, заради батька, якщо не заради себе».

Я послухався батька й вийшов на вулицю, і мав на що подивитися. Був гарний весняний день, після довгої зими розквітли й фруктові дерева, і люди, а Бегзада-ханім вивела свого Мехо на прогулянку. Все очима блискала у вікна крамничок, все мацала шовки на ятках, все розпитувала про здоров'я поважних господинь і пальцем на малого показувала. Мовляв, який же він гарний, який же розумний, його б у великі школи відправити, наш Альйо каже, що у вісімнадцять років з нього вже готовий гафіз буде... Я дивлюся, і слухаю, і стямитися не можу!

Невже я єдиний, хто бачить, що ця дитина — не Мехо? Так, хлопець блакитноокий, але в сина Бегзади очі каламутні, ніби в потік налили лугу, а в цього малого обидва ока ясні, ясніших і не буває. Хай навіть він тричі вивчить напам'ять Коран, лишиться тим, ким є, — Мілошевим братом, а не дитям нашого спільного сорому. Сорому Бегзади, яка того року, коли громовиці били, вчинила таке, чого людські уста і вимовити не сміють, а наш цей сором тому, що не хочемо бачити: волосся, борода та брови нашого ходжі вже в пеклі. Решта потрапить туди разом і усіма нами.

Чому Бог випробовує мене, якщо я не вчинив ніякого зла? Навіть не думав про це. Лише на власні очі дивився, що діється в містечку. А тепер мав би виправити те, що виправити неможливо. Шайтан ховається поміж тисячі та однієї гвоздики.

Вирішив я Мілошевого брата відправити до рідні, а мутноокому Мехо нехай Бог помагає, якщо тільки проклята мати його ще не задушила і не зарила у гній у стайні. Мені й уві сні не могло наснитися, що муситиму таке вчинити, і порадитися було ні з ким. Батько вже старий і поволі спадає з розуму, а на додачу він з тих людей, які воліють не бачити того, що бачать. Мати любить мене більше за Бога, тому завжди тримала подалі від усякого зла. Коли б дізналися, що я маю на думці і що збираюся зробити, вони обоє у ланцюги б мене закували. Не дозволили б здійснити те, що мушу, навіть якби через те світ запався.

Певне, бунт ущух, а візир лишився той самий, бо люди почали вертатися з лісу без жаху в очах, і не хапався більше за голову кожен, у кого коса затупилася. У Боснії запанував мир, хоч і неясно було, скільки він протриває. Може, сто років, а може, й трьох днів не протримається, — залежно від того, скільки часу знадобиться, щоб кров закипіла. Створюючи наш світ і цю землю в ньому, розділяючи людей на віру й невіру, на півмісяць і хрест, добрий наш Аллаг у всьому зробив нас різними, і тільки одне маємо спільне. Ми гинемо легко і не шукаючи причин, вони самі знаходяться. А Він сидить на небесному престолі й дивується, як мало ми цінуємо життя, поки його маємо, і скільки сліз проливаємо, коли воно закінчується. Та якщо навіть не від Бога все, що стає нашою долею, історія про розумне християнча і тупе мусульманське байстря точно від Бога. Вона випробовує нас, як старий дід кінчиком язика пробує, чи гаряча кава, щоб не дуги, ніби жіночка якась, і не обпектися, як малолітка, якому і каву пити зарано. Чому мені випало рятувати цю місцину на краю світу, про те не думатиму, щоб не завагатися.

Наступного дня по Байрамі, коли всі спатимуть найміцнішим сном, я поверну Мілошеві брата. Якщо тут лишилися люди, які хотіли б урятувати свої душі, вони мусять слідувати за мною.

А поки що я заспокоюся й чекатиму, щоби хтось, бува, чого не запідозрив, чи щоб ходжа-яйце, шайтан, що прибрав ім'я Альйо, не розгадав моїх намірів. Якщо бачив мене й тоді, коли я був невидимий,

то й з погляду мого може прочитати, яке завдання дав мені праведний Господь. Я сидів на канапі, перекочувався з одної сідниці на другу, пив ромашковий чай і пускав дим з люльки, мати казала: «Ти диви, зовсім пашею зробився, а от пашиниці в нього нема!» — на це я раніше насупився б, як, мабуть, супиться кожен син, якого мати силоміць женить, але тепер сміявся на повні груди, широко розплющивши очі. Щоб догодити їй, щоб нічого не запідозрила. Нехай думає, що в мене легка голова, а розум іще легший, що я в небі золотих птахів бачу, бо тільки так можу бути впевнений. Приноситиму татові крісло, бо в нього вже нема сили в руках, зберу гвоздики замість нього й не перепитуватиму, що це за квіти, бо тато вже не пам'ятає, як звуться квіти. Невдовзі й людські імена позабуває. Його потроху огортає морок, туга крадеться покоем, цілиться, обирає, в чие серце ввійде. Добре батькові: оминуть його прийдешні часи.

А тоді, за кілька днів до Байраму, я приліг був, щоб голова відпочила, і щойно задрімав, як зачув голоси за стіною. Один — материн, слів її не розібрати, але чув, як після кожного другого чи третього цокотіла язиком, ніби цикада серпневого надвечір'я. Інший голос також був мені знайомий, жіночий, але попервах не міг його впізнати. Або не чув його достатньо часто, або просто не хотів, щоб виявився тим, про який думав. Та дарма я старався, дарма вірив, що все закінчиться добре, коли це був голос Фаділи. Жінка, чийого погляду ніхто не міг зловити, чийого кольору очей ніхто не бачив, бо неплідна, прийшла в наш дім. А навіщо, раніше-бо ніколи не приходила? Ходжа відправив її до моїх мами й тата, щоб поговорити про мене. Хай навіть не знаю, що і як вона говорить, досить мені матиного цокотіння, щоб усе зрозуміти.

Мене замкнуть у кімнаті без вікон і закують у ланцюги. Так і триматимуть, поки Мілошевий брат не вивчиться на гафіза, поки шайтан у світі не запанує.

Я потайки вибрався з будинку, щоб ніколи більше не повертатися. Не увійде до раю той, хто на батька чи матір здійме руку, байдуже з якої причини. Тому краще мені піти і в лісі за містечком дочекатися дня, коли поверну Мілошу його брата. Перш ніж останні будинки зникнуть між сосен, я озирнуся ще раз. Верхівка Кіптяги — загострений кіл, увіткнутий в небо. Відкриється кровотеча з Божої

підешви, велике зло станеться, а перед Його гнівом кожна людська голова — що та кульбаба.

Ночі поміж дерев крижані, хоч би для людей сто разів було літо і фрукти вже майже дозріли. Я не міг спати, до самого світанку тремтів і все ховав руки в рукави, поки не вхопився долонями за холодні яблука власних плечей. Хотілося заплакати й побігти додому, до матері, залізти до неї в ліжко й зігрітися, як зігрівався дитям. Чи то від безсоння, чи від страху й порожнечі в серці, але я забув, навіщо опинився тут, і здалося мені, що не варто рятувати містечко на краю світу, хоч я й народився тут і маю тільки його одне, і немає сенсу рятувати людей, якщо бачиш, що вони не хочуть бути врятованими. За дешицю сну, тепла і спокою я ладен був терпіти вічні пекельні муки.

А тоді прийшов мій порятунок. Не з дійсності, а з того, що лиш могло бути. Я уявив Мехо, сина Бегзади, справжнього, а не Мілошевого брата, бачив, як він росте, уявляв матір, яка підмиває дитині дупцю, і вередливе дитя. Бачив я грішницю й страждальницю, що лягла під чужого чоловіка, тож її ще в земному житті спіткала страшна кара: мусить чистити й мити плід свого лона ціле життя так само, як чистила й мила його найпершого дня. Коли дитя росте в неї на руках і переростає її саму, коли вкривається чоловічим волоссям, коли послід його перестає бути милим дитячим даруночком і набуває страшного дорослого смороду, коли перед сном колише його і лічить перші сиві волосини, — воно залишається завжди і тільки плодом її гріха. Коли дивиться на нього, перед очима в неї мусить стояти покійний Мехо Крджалич, який десь перебирав своє зіллячко і дубнув у труні, коли розпусниця розсувала ноги. Все, що з нею сталося, — кара за вчинене. Навіть коли їй здасться, що минулася кара, що трохи розвиднілося в каламутних синіх очах, що маєток, спадок від Мехо, дорожчий за розум, тож і недоумка свого можна віддати під опіку молодій дружині, Бегзада тільки перейде від однієї муки до іншої. І щоразу, як вимовляє «Меддет Аллаг!»^[75], їй тільки важче стає. Ось, ясно бачу, як приводить вона додому сироту, прегарну, як віла^[76], що сотням уже віддалася за крайчик хліба, і як показує їй майбутнього чоловіка. Навіть якщо то буде курва над курвами, такий наречений не може не викликати в дівчини огиди. Та все ж краще він один, аніж сотні інших за таку саму ціну. Тож нещасна піде за нього й під пильним оком Бегзади буде годувати його за столом, напувати біля

джерела, ще й митиме зад, коли доведеться. Свекруха стоятиме над душею, пильнуватиме, щоб невістка не припустилась якоїсь помилки, та найбільшою карою для Бегзади буде неможливість пильнувати їх уночі в ліжку. І поки мати холонутиме від жаху на думку, що невістка задушить її дитину подушкою, нещасна жінка скидатиме все із себе, частуватиме Мехо пряниками з пазухи й кликатиме зазирнути нижче, поглянути, як у неї ластівочка з-поміж ніг вилітає. Невідомо, що гірше — чи материн страх котроїсь ночі втратити сина, чи усвідомлення, що невістка, живучи у в'язниці без справжнього чоловіка, тамуватиме свої бажання і навчатиме свого недоумка руками ловити пряники, а язиком вітати ластівок.

Страшно це, але й мусить бути страшно, бо кара Божа завжди важча за гріх, а муки змінюються, щоб звичка не давала грішникові полегшення. Перш ніж звикне, завжди з'являється нова мука. Отакі справи з Бегзадою у крижаній лісовій ночі, поки сон мене не бере, поки ловлю долонями крижані яблука плечей. «Меддет Аллаг, меддет Аллаг», — озиваються грішні душі, коли вже не сміють промовити жодної іншої молитви. «Меддет Аллаг, меддет Аллаг!» — чую, як голосить Бегзада. «Меддет Аллаг, яка довга ніч», — промовляю я, але з-поміж сосен визирає сонце. «Це чудо», — думаю я, і здається мені, що сплю.

Полудень розбудив мене, легкого й звільненого від сірих страхів ночі. Я пішов до води, а потім шукати трав і корінців, придатних до їжі. Їх я впізнаю, хоч раніше не знав про такі. Зустріну Байрам у лісовій пущі, як мандрівник, як хворий, як солдат, у якого немає зброї, окрім серця. Так воно й було. Я знав: щойно надходить ніч, у голові розгортається історія про муки Бегзади, про божевільного Мехо і ту нещасну, що за крайчик хліба під сотню чоловіків лягла, а тепер страждає, бо недоумок не розуміється на жіночих чарах. Я мерзну з цією історією, та якби не вона — я втратив би віру й мету. Як нагорода, на світанку до мене приходять сон. «Меддет Аллаг, яка довга ніч». Промовляю так і думаю про біду тих, кому інших молитов не дано.

А потім, коли збирав я груші-дички, здалося мені, наче рука, що потягнулася по одну, закоротка рука, що ледве пучками ковзнула по гладенькій шкуринці — не моя. Чия — не знаю. Мене охопив жах. Чи не з'їв я щось отруйне. Та хіба хтось чув про отруйні груші? Я засміявся і втік. Мабуть, шию вивихнув, тягнучись по груші, і в голові

в мене щось змістилося. Вирішив шукати їжу на землі. Так натрапив на гніздо, звите у заростях ожини. Зміїне чи пташине — невідомо. А в гнізді — єдине біле яйце, гострим кінцем догори. Я подумав, що це голова ходжі Алії Ферізовича. І щойно люто його розчавив — усвідомив, що назвав його на ім'я. Не ходжа-яйце, не Альйо, не шайтан, а ходжа Алія Ферізович.

Стояв я і не міг пригадати, чи чув, щоб хтось колись говорив про сім громовиць у мінарет нашої Кіптяги. Мабуть, говорив хтось, а хто — не знаю. Хоч і хотів би прикликати в пам'ять хоч когось. Потім було б легше. Бо якщо не пам'ятаю нікого, хто за всі ці роки про таке говорив, може, ті блискавки мені тільки примарилися. Так, мечеть наша зветься Кіптягою, так, ходжа в нас зовсім безволосий, але чому? Поки я цілісіньку ніч накликав муки на Бегзаду, вони були уявними, а коли ніч минала — видавалися справжніми. Що, коли й усе інше — ніби долоні на холодних яблуках плечей?

Я струснув головою, раз, другий і ще... Струшував так, поки не відпустило. Перш ніж збожеволію, я проберуся в покої Бегзати, виконаю обітницю і поверну Мілошу його брата. Меддет Аллаг, ще тільки одна довга ніч!

Вранці після Байраму містечко порожнє. У подвір'ях цвітуть гвоздики і зусібіч пахне трояндовою олією. Пахне постіллям, що провітрюється на обійстях, по бруківці тарабанять горіхи, викинуті якоюсь розбещеною дитиною, бо ж порожні. Перележали, чекаючи нагоди стати дарунком, і в них повисихали ядерця. Печально знати, що виростають люди, які не розуміють, що саме в акті дарування, а не в плодах, причина для щастя, вдячності й віри. Ще печальніше, що в цьому містечку на краю світу всі такі.

Я перескочив через стіну в подвір'я. Біля кринички стояла дерев'яна палиця, якою вибивають нечисть із простирадл. Я взяв її і прокрався в дім. Увійшов навшпиньках, і в першу мить мені видалося, що тут нікого немає. Аж побачив, як він сидить на скрині, нахилившись, а на долівці біля ніг його лежить книга. Вчиться. «Мілошевий брате!» — гукнув я, а він здригнувся і випростався. Якраз настільки, щоб я замахнувся. І він не встиг відвернутися.

Ми обоє чули той самий звук, і з цього в Судний день знатимемо, що були людьми: посвист палиці, як посвист вітру, що приносить сніг і холод.

Він відійшов безгучно, з тріском гарбуза, який з переповненої дараби падає на брук.

Тепер я біжу містечком, а за мною голоси й тупіт, усе численніші й гучніші. Навсібіч розлітаються будинки, з подвір'їв глипають німі очі, відтак теж перетворюючись на тупіт. Я бігтиму, поки не задихнуся чи поки не добіжу до краю містечка, до скелі Орловачі, на яку видертися може тільки мураха. І жодне інше створіння. Або добрий Бог перетворить мене на мураху, або зробить так, щоб зникли мої переслідувачі. Меддет Аллаг, меддет Аллаг...

Місир

Не дай тобі Боже Івана Завишиного сну, говорили люди ще в давнину. Або: збав Боже Івана Завишиного сну. А пізніше, коли велике й непоясненне лихо спіткало людину, казали, що це їй від Івана Завишиного сну. Зрештою, вже ніхто й не знав, хто був той Іван Завишин і що означало слово «сну». Але хто вимовляв його і хто відчував мить, коли язик вигинався між *с* та *н*, а в горлі затискалося *у*, той добре знав, коли на Івана Завишина слід послатися і влаштувати ту коротку гру літер, яка найкраще може описати нещастя, від яких не вмирають, але які не полишають людину аж до смерті.

Іван Завишин був останнім нащадком багатого прімоштенського роду, чий герб іще досі можна побачити на фасадах міських будівель, що колись їм належали, а тепер стоять переважно без дахів, у колишніх салонах ростуть кущі ожини, по спальнях ганяють коти і кожного лютого так горляють і завивають, що тутешній люд у безмісячні ночі щиро вірить, буцім це голосять душі померлих господарів. Завишинові діди стогнуть під страшними турецькими тортурами, кричать гребці на венеційських галерах, коли вода продирається в черево корабля, дзвенять намертво прикуті ланцюги, горять на вогнищах Завишинові бабусі, відьми високого лету, ламаються кості слуг, що підмішували оцет у вино, котяться сходами додолу новонароджені байстрюки, і чого лише, прости Господи, не приверзеться людям у безмісячні ночі, коли коти завивають.

Таких будинків було п'ять, усі однаково поруйновані, бо Завишинів із покоління в покоління все меншало, та будинків цих ніколи не продавали. Соромно продавати, бо продають лише ті, хто нічого не має. А Завишини завжди мали, тож уважали за краще, щоб дахи провалювалися, а в руїнах розвивався світ, через який ціле місто не спатиме, охоплене жахом, коли в лютому хмари затулять місяць, а коти розпочнуть свою любовну учту. Коли помер Іванів батько, а за ним дядько й тітка, почали занепадати ще два будинки. Треба було лише дочекатися дня, коли підуть на дно ще двоє дахів і все багатство Завишинів зведеться до останнього, найменшого будиночка, у якому Іван жив самотою, бо так і не одружився.

До нього приїздили люди із Задара й Шибеника, щоб купити будинки, поки є що купувати, він приймав їх, гостив і вислуховував, та щойно гості казали, скільки пропонують, Іван Завишин відказував, що грошей має досить, іще на два життя стане, і якщо покупці якимось домовляться зі святим Петром, щоб він, Іван, таки отримав ті свої два життя, — віддасть їм ключі задарма. Люди тільки презирались і йшли, не прощаючись. Коли покупці перестали приїздити, Іван з місцевого дурника виріс до небезпечного шаленця, якого варт остерігатися. Хоч ніколи і не глянув ні на кого скося, не те що ніякого зла не вчинив, достатньо було котячого завивання в порожніх стінах, тих голосів привидів Завишинових, щоб люди остерігалися навіть потрапити в думки Івана Завишина. Повірили, що він шукає способу здобути свої два життя, яких йому бракувало, щоб до решти розтринькати предківський спадок.

У той час, коли про Івана Завишина ніхто вже й чути не хотів, коли люди окільними шляхами обходили його будинки, п'ять руїн і два, що тільки мають стати ними, а його імені не згадували навіть у найбезневинніших розмовах, — у той час на острові Сусак одна жінка народила сина й дала йому, за велінням батька, ім'я Аладин. Такого імені не було ні в кого у цих краях, та ніхто не дивувався. Моряки якого тільки дідька не притягнуть додому: шаблі з Дамаска, кальяни з Каїра, секстанти з Маніли, різноманітні хвороби з різних крав, то чому б і не таке ім'я. Піп, який дитя хрестив, сказав, що в церковні книги запише його Карлом, а батько й матір можуть кликати його як заманеться. Все одно в Судний день розпізнаватимуть нас не по земних іменах, а по глині, з якої нас зліплено. На сороковий день після народження Аладина його батько несподівано з'явився вдома. «Я вбив людину, — сказав тоді, — і мусив утекти з корабля. Без сумніву, мене шукають, і знайдуть без сумніву, якщо не втечу дуже далеко. Хочу тільки сина побачити. Якщо й не запам'ятає мене, хай лишиться йому від мене знак».

В узголів'ї хлопчика поклав фінського ножа. Лезо так яскраво зблиснуло в світлі гасової лампи, що здалося, ніби в невеликій бідній хатині спалахнули три маяки мису Доброї Надії. Сліз на жінчиних щоках він не побачив. Бо й не дивився на неї. Пильно розглядав малого, намагаючись у його обличчі розпізнати дорослі риси, ті, в яких виявляється схожість між сином і батьком, та не знайшов їх, бо такі

риси прорізаються, коли людське дитинча починає пам'ятати. А до того часу ще потрібно було почекати.

Він пішов розчарований, бо не лишив на Аладинові свого знака. Чи тільки здавалося, що не лишив.

Мати сховала ніж на буфет, щоб не потрапив хлопчикові на очі, коли той підросте. Її не лякало лезо, вона, мабуть, освітлювала б ним халупку, якби жила сама, але чорні здогади охоплювали її через три риски, вирізані на колодці з рожевого дерева. Її чоловік убив не один раз, учинив так іще двічі, зі смаком, і не хотів про це забувати. Мусив бути ще й другий ніж, яким він закарбував злочини першого, і дай Боже, щоб там на колодці теж не було позначок.

Знала, що чоловік не повернеться, і не хотіла його пам'ятати. Вирішила ніколи не розповідати малому про батька.

Але марно: щойно заговоривши, Аладин уже вимовляв його ім'я. «Мій тато моряк», — сказав, коли ще в штанці пісяв. Ще дибуючи непевним кроком у дворі, він уже знав назви островів у Північному морі. Нічого дивного не було б, якби Аладин мав од кого почути це все. Але ні вона, ні будь-хто інший не казали дитині, як звати її батька, і ніхто не міг знати, що він моряк. Назви островів мати знала, бо колись давно, ще вірячи в благословення їхнього шлюбу, вивчила їх від чоловіка однієї зимової ночі без свічок та газової лампи. Хлопчик усе знав сам, йому й казати не довелося.

Подумала: може, вона говорить уві сні? Щоб нещастя не ширилося і щоб Аладин з її провини не перейняв батькового зла, щоночі перед сном вона вкладала собі до рота сиру картоплину і обв'язувала вуста хусткою, щоб не виплюнути уві сні. Так була певна, що не говоритиме зайвого.

«Де ніж?» — спитав одного прекрасного дня Аладин. У ту мить під кожним її хребцем наче крижана градина луснула. «Немає ножа», — відповіла. «Як немає?» — здивувався Аладин. «Батько його для мене залишив. Ти не зберегла?»

В очах у нього не було злості. Він виглядав розчарованою дитиною, що навіть і не плаче. Він ніколи не плакав. Був спокійний, тихий і слухняний, в усьому кращий за решту дітей на острові. Нічого, крім назв островів у Північному морі, не тривожило в ньому. Мати вилізла на стілець і намацала фінського ножа. Аладин узяв ганчірку і протер

лезо. «Гарний ніж, — мовив. — Таким і живу мушлю можна відкрити».

Назавтра ж і спробував це зробити. Пролунав короткий крик, наче мартин озвався чи жінка послизнулася біля водозбірні, а тоді він з'явився у дверях з розрізаною долонею. Від кореня вказівного пальця навскоси тягнувся поріз, із якого юшила кров. Начеб малий намагався виправити лінію життя. Мати обклала йому долоню ганчірками, перев'язала передпліччя, але кров не зупинялася. «Ось тобі й фінський ніж», — казала вона, намагаючись викликати в сина сльози. Тоді їй було б легше. Він не заплакав.

«Люди, допоможіть мені, дитина моя вмирає!» — полетіла мати містом. Народ ховався по домівках, жінки відводили погляди убік, чоловіки з потрійним завзяттям веслували у відкрите море. Недобре опинитися поблизу місця, де вмирає дитина. Молода душа міцна, жилага, і запросто може у смертну годину переселитися в інше тіло. А тоді починається боротьба, яку зазвичай називають божевіллям. Дві душі борються за одне тіло, та оскільки корінну неможливо викинути геть, бо хай яка вона слабка, все ж сидить у власному гнізді, з божевільною людиною найчастіше вмирають чи відходять дві душі; тож і жалоба мала би бути подвійною. Зазвичай воно не так, але це говорить лише про те, що людям, які залишаються на землі, не стільки жаль втраченої душі, скільки страшно через відсутність тіла, до якого вони звикли. Та це вже інша історія, і тут вона має значення, хіба щоб зрозуміти, чому люди тікали від Аладинової матері. Було б інакше, якби вона просто сказала, що дитина розрізала долоню і кров ніяк не спиняється.

Ось як сталося, що єдиними охочими допомогти виявилися троє чужоземців, чий кораблик з єдиним вітрилом уже десятий день стояв пришвартований в порту. Говорили вони якоюсь незбагненою мовою, яку вухо за п'ятдесят кроків приймало за венеційську, на п'ять-шість кроків ближче її розрізняв кожен, хто вивчав іспанську, вже на двадцятому кроці це була сицилійська, підійшовши ж до них упритул, людина не розуміла нічогосінько, навіть якщо в голові тримала всі мови вавилонські. Тому в місті говорили, що прибули вони з Місира^[77], бо місирської мови ніхто ніколи не чув, та й одяг мали такий, ніби походили з країв, де нога далматинця ніколи не ступала. Були загорнуті в чорні мантиї, що нагадували попівські, проте

різнилися від них тим, що сягали долівки, і незрозуміло було, як їх знімати, бо комірці, без жодного гудзика, дуже щільно прилягали до шиї. У мантиях був проріз лише для правої руки, а лівиця завжди була захована. Що б не робили ці люди на кораблі чи поза ним, робили однією рукою, аж здавалося, що лівої вони й не мають.

Вони прийшли з матір'ю додому. Один узяв нитку, тоншу за волосину, навіть за ті найтонші на дитячих пальчиках, інший узяв голку. Третій не припиняв бурмотіти незрозумілою мовою. Мати щось говорила йому, а він поважно кивав головою і провадив своєї. Очевидно, все розумів.

Поки один тримав хлопцеві руку, другий зашивав долоню, а третій між указівним і великим пальцями притримував кінець нитки. Аладин був спокійний і здригнувся, ніби пес, що ховається від дощу, тільки коли після останнього стібка довелося затягнути нитку.

Коли незнайомці йшли, мати замість платні простягнула їм кусень хліба. Вони не взяли, та якби вона знала венеційську і якби стояла за п'ятдесят кроків — зрозуміла би, що чорні люди ще до неї повернуться.

Нога Івана Завишина ніколи не ступала на палубу корабля, і в море він ніколи не ходив. Ніколи в житті й пальця не вмочив у морську воду, перевіряючи, чи справді вона солона, і чи гладеньке каміння під водою, і чи небезпечні крабові клешні. У дитинстві йому заборонялося наближатися до берега, і то була єдина заборона, яку мав від батька й матері. Але й єдина очевидна зовнішня ознака шляхетства Завишинів. Ніколи не ступати на корабельну палубу, ніколи не спускатися до моря, ніколи не розглядати — не те що до рук брати — рибальські сіті чи вудку. Море — це покута злидоти без імені й коріння, а їм, за чиїми іменами пам'ятають славетну минувшину міста, і то не одну, а цілих сім минувшин, велено жити край моря і не помічати його. Коли дув юго^[78] і запах моря ширився Прімоштеном, шлунки Завишинів корчила нудотна судома. Це також була ознака шляхетства. У дитинстві Іван імітував ті страждання й наслідував дорослих, що в такі дні вивертали з себе усе з'їдене, а коли виріс — і справді не міг заспокоїти шлунок, зачувши запах моря.

Острови були для Завишинів тим же, чим для решти людей зірки та інші небесні тіла. Місцями незбагненої туги і таємниць, де найохочіше замешкує людська фантазія і куди щоночі мандрує світла

частина душі. Якби можна було перестрибнути море або дати людині крила, зник би рай. Злидота полетіла б до зірок, а шляхта опинилася б на островах. Ця туга така водночас і сильна, і сліпа, що непоміченими лишилися всі ті, хто, може, прилетів із зірок, отак і Завишини ніколи не зустрічали жодного острів'янина. А якщо й зустрічали і якби й мали нагоду заговорити з таким чоловіком, навряд чи повірили б йому, що приїхав з острова.

Позаяк ніхто вже не завертав у завулок з руїнами, палацами, які тільки мали ними стати, і будиночком, де мешкав Іван Завишин, той почав потроху відвикати від людей. Попервах він ще зустрічав загірних селян, що приносили йому ягнятину, сир, картоплю й сіль, а тоді почав просто залишати для них дукат під порогом. Селяни щоп'ятниці підіймали камінь, забирали золоту монету й залишали біля дверей крам. Двічі дзвонили у коров'яче брязкальце, Іван чекав п'ять хвилин, доки підуть, а тоді забирав харчі. Так найкраще. Коли достатньо довго не бачиш людських очей і не чуєш мови, починає здаватися, ніби людей немає, а цей світ створено лише для тебе. Не існує кращого способу досягти безсмертя. Коли зникають всі інші люди, твоя смерть втрачає сенс.

Коли троє чорних людей зашивали Аладинову долоню, Іван Завишин уже був упевнений, що лишився на світі сам. А тієї ночі перед світанком, коли чорні люди прокралися в кам'яну халупку, де спала жінка з картоплиною в роті й пов'язкою на вустах, Іван Завишин остаточно укріпився в своєму намірі забути людську мову.

Три руки винесли жінку надвір, тихо, щоб не розбудити хлопчика, а вона дивилася на них широко розплющеними чорними очима і не могла ні крикнути, ні поворушитися. Руки її висіли, ніби мертві соснові гілки, що не встигли ще всохнути після того, як їх зламала буря.

Хлопчик прокинувся на самоті. Надворі його зустріли людські погляди, яких не впізнавав. Добрі й богобоязні люди дивилися зі зневагою, відступали від нього в свої домівки, ті, з чийх вуст він уже чув прокльони на адресу Бога, дивилися з ненавистю, а руки або схрещували на грудях, або запихали в кишені, м'яли долонями яйця й пильнували, щоб не попастися, бува, на який гачок. Ті ж, котрі мали пильнувати два світи — той, що молиться, і той, що кляне, — і забезпечувати їхнє співіснування в мирі й злагоді, кричали, що курва

втекла з місирцями, а байстрюка покинула їм. Суки серуть під порогом у чесних людей, і треба було б заплатити гицлям із Шибеника, щоб улаштували облаву і очистили острів. Бійся дня, коли в церквах запахне свіжиною, бо тоді забракне ладану. Так вони кричали, Аладин же наступного ранку заповз у рибальські сіті в човні, заборпався між макреллю, морською травою та омарами і втік з острова.

Із собою він узяв тільки фінського ножа і вирішив розшукати батька. Не знав, чого хоче більше: врятувати матір від чорних людей і повернутися з нею додому, чи помститися людям. І добрим, і тим, які зовсім інші, а найбільше охоронцям земного й небесного порядку.

Коли він вистрибнув із човна з оголеним лезом, укритий риб'ячою лускою, з морською травою у волоссі, з сімома крабами, що в передсмертному страху вп'ялися в його тіло, рибалки повірили, що перед ними сам чорт. Чи принаймні чортів учень, відповідальний за справи рибальські. Вони навіть перехреститися не встигли, як Аладин уже біг набережною, видаючи крики, від яких навіть приголомшеному риб'ячому народові хотілося назавжди заплющити очі перед страхіттями цього світу. Знаними, але й тими, з якими ще тільки належало зустрітися.

Аладин гадав, що світ не набагато більший за Сусак, а опинився у Прімоштені, що був більший не тільки за світ, але й за все, що могло ввижатися у снах, що завжди здається більшим і ширшим за бачене наяву. А де Північне море і острови, де Місир, у який чорні люди повезли матір, де усе, про що він знав, хоч і не розумів, звідки?

Він біг містом, поки ноги несли, люди тікали від нього, і він тікав од людей. Стискав ніж пораненою долонею, бо знав, що без нього не зможе з'явитися перед своїм батьком. Коли все-таки його знайде. Потім він просто захотів перепочити, та куди не потикався — всюди вигулькували ті, що його боялися. Зрештою опинився у безлюдному завулку, поміж руїн, перед будинком, двері якого здавалися давно замкненими.

Він ліг під ганком, схиливши голову на кам'яний поріг, і поклав ножа біля себе. Лезо світило йому, поки не зайшло сонце, а потім Аладина поглинув морок.

То була остання ніч Івана Завишина. Потому йому належатиме тільки час, проведений без сну.

Перед світанком він сіпнувся й прокинувся, схопився з ліжка і помчав сходами вниз. Не встиг ані взутися, ні вбратися, ні подумати, щó жене його надвір. Відімкнув усі три замки на дверях, вискочив назовні, спіткнувся і впав. Йому закрутилося в голові, коли вдарився підборіддям об кам'яні плити ганку. Біле місячне сяйво ставало червонястим, Іванові здалося, що камінь горить. Він спробував підвестися, та ноги знову заплелися. Він перевернувся лежачи — і зустрівся лице в лице з хлопчиком. Той здивовано дивився на нього й жахливо смердів рибою та морем. Іван ледве стримав блювотний спазм, ковтнув те, що підкотило до горла, та хлопчик і не кліпнув. Іван здивувався, скорчив гримасу — це було легше, ніж заговорити, але хлопчик і далі дивився так само здивовано. Тоді Іван Завишин уперше подумав, що на нього дивляться мертві очі.

Він сидів спиною до Аладина і намагався думати про те, що мав би зробити зараз. Але в голові була стіна, складена з нерозумного відчуття, з думки, що здоганяла, скільки б не намагався втекти від неї, — що він прокинувся запізно, мусив прийти раніше, коли хлопчик був ще живий.

Почувався винним, хоч і не знав чому.

Був уже день, коли він нарешті підвівся, поклав долоню на ще не захололе чоло і середнім та великим пальцями закрив хлопчикові очі. Побачив ніж, гарний, якого не бачив ніколи досі. Взяв його в руку, та на лезі не було жодної краплі крові. Отже, хлопчика не вбито. Ніхто не візьме його смерть на душу.

Закопав тіло у найстарішій з п'яти руїн, у будинку двоюрідного діда, що розвалився понад п'ятдесят років тому, і довго думав, чи покласти ножа поруч із хлопчиком. Але зрозумів, що це було б недобре. Якщо вже дитину не можна поховати по-людському, а не можна, бо тоді Іванові Завишину довелося б розмовляти з міст'янами й пояснювати, що сталося, тоді краще все ж не ховати її з ножем, ніби вбивцю. Подумав іще, чи не годилося б заради хлопчика перервати своє мовчання, та хто б став слухати, коли всі вважають його божевільним і проклятим?

Хоч, може, Іван Завишин так би й зробив, якби тільки знав, що коїтиметься з ним наступної ночі.

Уже вві сні він збагнув, що сон цей не його. У цьому сні він згорнувся клубочком під чужим будинком і почав кликати батька.

Дивився в бік моря, на лінію, над якою починалося небо, бо знав, що батько там, за нею. Отак і заснув, кличучи, у своєму сні, і знову наснилося, що лежить під чужим порогом і кличе батька. Поки не прокинувся, Іван перепливав зі сну в сон, і снилося постійно те саме, вічно чуже.

Так було першої ночі, і хтозна, скільки ночей минуло, поки місто дізналося про муки чоловіка, з яким ніхто не розмовляв, ніхто не бачився, бо в завулок із п'ятьма руїнами, двома палацами, які невдовзі ними стануть, і будиночком, у якому мешкав останній шляхтич Завишин, людська нога давно вже не ступала. І не ступить, поки Іван не помре у своєму сні, поки не проваляться останні дахи, і поки кожен камінь, із яких були зведені будинки, не перетвориться на прах. Доти корабель із чорними людьми вже допливе до Місира, а народ в лиху годину повторюватиме: «Боронь тебе Боже від Івана Завишинового сну». І завжди горло стискатиметься, перш ніж язик намацає двоє своїх літер.

Йид

Ім'я Сави Турудії-Кости́ча колись — можливо, за десять чи п'ятнадцять років, — з'явиться у каталозі американської Бібліотеки Конгресу, де серед публікацій з цілого світу збережено і всі числа найважливіших щоденних газет, які виходять у Сербії. Це станеться тоді, коли система буде повністю комп'ютеризована, всі сторінки газет буде поскановано, а всі згадані на них імена будуть введені до велетенського, зручного в користуванні абеткового покажчика, де буде зазначено й частоту згадування, і дату та місце, з якого певне ім'я продовжило своє життя у газеті. Ім'я Сави Турудії-Кости́ча з'явиться лише раз, у белградських «Вечірніх новинах» за 21.11.1992 року, в рубриці «Чорна хроніка».

«У жахливій автокатастрофі, що сталася нині пізно вночі біля Баїної Башти, одинадцять осіб важко травмовано, а один чоловік загинув. Зіткнулися автобус із номерами міста Ніш та приватна вантажівка без розпізнавальних знаків. Серед травмованих водій автобуса Благойє Сетінов, інші десять — пасажери вантажівки, так само як і загиблий Сава Турудія-Кости́ч (23), уродженець Заєчара. Органи громадської безпеки розслідують причини цієї трагічної аварії, що сталася на рівній та безпечній ділянці траси. Щасливою обставиною в цьому є те, що автобус із Ніша був порожній, інакше людські жертви були б значно більшими».

Ця подія не згадувалася в інших газетах за 21.11.1992 року, і в наступні кілька днів не згадувалася також. Ніде не з'явилися некрологи з іменем Сави Турудії-Кости́ча, не було опубліковано й звіту за результатами розслідування причин аварії. Це й зрозуміло почасти. Довкола була війна, і одна, по суті, мирна смерть не могла важити багато.

Якщо одного прекрасного дня ексцентричний дослідник архівів газет югославськими мовами зацікавиться автомобільною аварією біля Баїної Башти, або ж його приваблять ритм та мелодія імені Сави Турудії-Кости́ча аж настільки, що захоче реконструювати його життя — це завдання, попри досягнутий — але й передбачений — технічний рівень як вашингтонської бібліотеки, так і інших дослідницьких центрів документації, виявиться неможливим. Навіть якщо ми

піддамося вічному оптимізму наукового прогресу, у наступні п'ятсот років справа Сави Турудії-Кости́ча все одно не зможе бути розслідувана. Яка справа? Та, що виникає вже з факту, що жив собі й помер чоловік з таким іменем.

Додаткову складність для майбутнього дослідника може становити і той факт, що ім'я Сави Турудії-Кости́ча фігурує тільки у трьох офіційних документах зниклої вже держави. У муніципальній книзі народжень, у реєстрі осіб, що постійно мешкають у Заєчарі, і в списку учнів першого класу початкової школи «Іван Горан Ковачич». У другому класі такого учня вже немає, немає й записів про перехід до іншої школи, хоч і мали би бути, відповідно до тодішніх правил. У Заєчарі Саву Турудію-Кости́ча ніхто не пам'ятає, а його батьків, Вукосаву й Славолюба, неможливо розшукати. Вони не живуть у тому місті, але й у книзі смертей їх теж немає. Немає й відомостей про зміну постійного місця проживання в муніципалітеті. Вони жили на вулиці Бориса Кідри́ча, будинок 12. Будинку з цим номером нині також не існує, його знесли 1984 року.

Однак можна було б вийти на слід вантажівки, в якій, за повідомленням «Вечірніх новин», загинув Сава Турудія-Кости́ч. У тодішньому управлінні державної безпеки в Баїній Башті, ближче до кінця війни перейменованому в поліцейське управління, зберігається дозвільний документ на вантажівку марки «FAP», вироблену 1962 року і зареєстровану в Тузлі на ім'я Степана Кєрошевича, постійного мешканця Власениці, Соціалістична Республіка Боснія і Герцєговина. Дозвіл супроводжується короткою службовою запискою, зробленою від руки кирилицею: «Відновленню не підлягає. Розпорядитися про утилізацію решток коштом власника транспортного засобу!».

Той, хто написав таку записку, очевидно, хотів дотриматися формальної процедури і тим самим зняти з себе гіпотетичну відповідальність за вивезення знищеної вантажівки; для більш поінформованих свідків історичних подій, яким майбутній дослідник із Вашингтона бути не мусить, записка виступає еталоном цинізму сильних світу цього. З імені власника вантажівки, а отже, — з його ймовірної етнічної приналежності можна легко виснувати, що в Степана Кєрошевича влітку 1992 року машину було конфісковано. Керівництво сербської громади Власениці одразу ж після вступу до міста видало наказ про загальну «мобілізацію транспортних засобів і

техніки», тож мало ймовірно, що Керошевич міг зберегти за собою свою вантажівку, навіть якби його не витурили з міста як хорвата. Поліцейський, що склав записку, все це чудово знав. Єдине, що залишалося для нього невідомим, та й не особливо його цікавило, — те, що Степан Керошевич пережив захоплення Власениці сербами і що йому вдалося втекти до Тузли. У день знищення його вантажівки сам він у будинку Нусрета Зукановича перебудовував велику спальню, перетворюючи її на дві менші кімнати: одну для Нусретової доньки, іншу для сина. Зуканович пристойно розраховувався з ним за цю роботу, ще й допоміг дістати фургон «фольксваген», яким Степан упродовж наступних місяців і років возитиме цеглу й цемент.

Старою вантажівкою він дуже не переймався: «Як прийшло, так і пішло!» — але казав, мовляв, добре, що лишилася невитраченою та тисяча марок, яку планував інвестувати в нову коробку передач. Якби в автомеханіка Йово Баралича за п'ять днів до окупації не стався напад апендициту, Степан залишився б і без тих грошей. Але, може, аварія коло Баїної Башти сталась якраз через несправність коробки передач у його вантажівці. Це аж ніяк не є причиною, щоб Керошевич мав почуватися винним у смерті незнайомого молодика, Сави Турудія-Костица, та все ж, за п'ять років по тому, дізнавшись про долю своєї «FAP»-ки, він трохи подумав про нього. Зітхнув і знизав плечима. Степан Керошевич належав до тих нечисленних людей, які легко відмовилися б від тисячі марок — великих грошей для нього, — аби змінити долю хлопця, про якого ніхто нічого не знав. Чи майже нічого!

Керошевич, однак, міг припустити, яким чином Сава Турудія-Костиц із ще десятьма людьми опинився в його вантажівці. Конфіскованими автомобілями, яких було загалом дев'ять, вантажівками й фургонами різних розмірів, типів та віку, розпоряджався Мілун Сладойе — «Гепард». До війни Сладойе був поручником ЮНА, дислокувався у Хан Песку і відразу ж після нападу на Словенію був звільнений зі служби «за власним бажанням». Тоді він заснував «загін оборони сербського населення і споконвічних сербських теренів “Мілош Обілич”», у народі відомий як «Котяча бригада», бо в ній, окрім Гепарда, були ще й Рись, Кугуар, Пантера, Лев, Левеня, Тигр... Вони вели бої на території Подриня, а коли війна перейшла у нову фазу, вантажівками «Котячої бригади» возили добровольців вихідного дня із Сербії, різних пройдисвітів, рідше —

справжніх авантюристів чи спраглих слави підлітків. Ті приїздили переважно на гори довкола Сараєва, залишалися там на два-три дні, а тоді поверталися додому. За цей хворобливий туристичний маршрут Гепард брав плату по п'ятдесят марок з людини, окрім випадків, коли йому щастило мати справу з іноземною групою. Одному французькому філософові триденне перебування в окопах на Требевичі коштувало п'ять тисяч німецьких марок, і лише трохи дешевше тур обійшовся трьом акторам та одній акторці, трупі, що гостювала на белградському кінофестивалі з якимось фільмом спільного болгарсько-німецького виробництва і забажала безпосередньо на місці подій перевірити автентичність піротехнічних ефектів над Сараєвом. У роботу Гепарда ніхто не втручався, але йому було заборонено доправляти на Требевич власну зброю. Військо брало з нього гроші за оренду кулеметів і мінометів, а оскільки кожен, хто приїздив на таке сафарі, завжди хотів трохи постріляти, то успіх справи Гепарда був також і в інтересах бойових командирів. Турист, який — звісно, після Гепардового інструктажу — хотів скинути на місто мінометний снаряд, сплачував додаткові сто марок.

Сімнадцятого листопада 1992 року черговим офіцером на позиції над Вісімкою^[79] був лейтенант Ілія Токич. Дві вантажівки «Котячої бригади», за попередньою домовленістю, мали прибути близько другої, але спізнювалися через якусь технічну несправність, тож з'явилися щойно близько п'ятої. Токич передав Гепардові вахту і попрямував у Пале. Перш ніж піти, він коротко перевірів Гепардових добровольців і наказав сержантові Денісу Джуровичу, аби в щоденному звіті зафіксував, скільки зброї буде задіяно, з якими інтервалами стрілятимуть і скільки снарядів буде випущено. Він залишив п'ять мін для міномета на випадок, якщо знайдуться охочі заплатити й за це.

Деніс Джурович пригадує, що близько пів на сьому, коли вже гуснула темрява, до нього підійшов юнак із неймовірно прищавим обличчям і низький на зріст, простягнув йому гроші й сказав, що хотів би разочок стрільнути з міномета. Сержант відмовив йому — було вже пізно, але тоді сталося дещо незвичайне.

«Добре, тоді завтра», — сказав хлопець, на очах у сержанта Джуровича акуратно склав банкноту вдвоє і поклав у портмоне.

Поклав її в оте прозоре пластикове відділення, де юнаки зазвичай носять фото дівчини, а старші чоловіки — знімки дружини й дітей;

проте в цього персонажа на тому місці було якесь жіноче обличчя, вирізане з газети. «Хто це в тебе?» — спитав його Джурович. «Не знаю, але хіба не красуня?» — відповів хлопець і показав йому картинку, зі споду якої був запхав гроші.

Блондинка середніх років лизала морозиво й дивилася в об'єктив. Це був погляд із сімейних фотографій, її фотографував хтось добре знайомий, напевно, десь на морі. Чому така фотографія опинилася в газеті? Жінка на ній не тільки не здалася Джуровичу знайомою, вона взагалі виглядала як людина, що не може бути знаменитою.

Тільки та фотографія з газети врятувала цілий епізод від забуття і, можливо, створила для імені Сави Турудії-Костича нагоду одного дня, в якомусь майбутньому дослідженні, бути повністю відкритим. Якби сержант Деніс Джурович тоді вперше в житті не побачив чоловіка, який носить у гаманці незнайоме жіноче обличчя, вирізане з газети, і якби це обличчя не було таким звичайним, юнак із прищавим лицем розчинився би поміж сотень тих, із кого Джурович брав гроші за один постріл із міномета. А так той міркував про нього трохи довше, краще до нього придивлявся, навіть запам'ятав, що хлопець звався Сава і що сказав йому, буцімто призовна комісія не взяла його до війська.

Чи був то Сава Турудія-Костич, ми навряд чи дізнаємось, але не дуже правдоподібно, що того ж дня поміж п'ятдесятьох людей у Гепардових вантажівках затесався ще один Сава. Сержант Джурович пригадує, що «Котяча бригада» провела ніч у трьох будиночках на Требевичі і повернулася на позиції близько восьмої ранку. Молодий чоловік був нетерплячий, не минуло й півгодини, як він знову підійшов зі своєю сотнею марок. Сержант дав Гепарду мапу з координатами, по яких того дня можна було стріляти, а той запропонував Саві обирати між двадцятьма червоними точками. Сава, наче в лото граючи, обвів одну з них, розташовану поблизу Маріїн-Двору. Гепард допоміг йому налаштувати візир і прицілитися, але вистрілити дозволив самому.

Молодика оглушило пострілом, але він захоплено стрибав по галявині й кричав:

— Це моє, це моє!

Одна з білих хмаринок, що здійнялася над дахами в долині, справді була справою рук Сави. Нічого значнішого й вагомішого він у житті не зробив.

Ні цього, ні будь-чого іншого не можна стверджувати з упевненістю, але ймовірно, що міна, випущена того ранку з позицій «Котячої бригади», була саме тією, яка за кілька секунд після пострілу поцілила в будівлю Інституту орієнталістики, перетворивши на порох та попіл тисячі сторінок старовинних рукописів, цінних та менш цінних книг, шедеврів арабської каліграфії та кілька особливо коштовних ілюмінацій, привезених бозна-коли зі Стамбула, які нібито ображали Бога, але й зміцнювали декого з розумних султанових службовців, прибулих у Боснію з дорученнями, які рівною мірою стосувалися земних і небесних справ. Ілюмінації були вічною нерозв'язною суперечкою ісламу. Вони зачаровували своєю красою, а в добрі часи оздоблювали й саму імперію, і її книжки, але щойно часи погіршувалися — як через програні війни, так і через недорід, зарозумілих або незугарних султанів, — з'являлися правовірні, що брались усе виправляти від Божого імені, і тоді ілюмінації видирали з книг і спалювали. Важко уявити більшу жертву заради мистецтва, ніж оберігання ілюмінацій у вирі таких повторюваних лихоліть. Тому в кожному з донині збережених малюнків славетних стамбульських ілюмінаторів записано й чийось жертву. Навіть якщо це не серйозна втрата, а тільки пожертва страху і безсоння через переховування того, що прагнуть знищити палкі борці за віру.

Ціль, імовірно, обрав хлопець на ім'я Сава, що не належав до жодного військового чи парамілітарного формування. Той Сава, як ми припускаємо, був саме Сава Турудія-Костич, що за два дні по тому загинув в автомобільній аварії біля Баїної Башти. Якщо це був він, то його рука й випустила мінометний снаряд. Момент, у який це сталося, було вибрано випадково: не бралася до уваги роза вітрів, метеорологічна ситуація над містом та справність міномета. Мілун Сладойє-Гепард, який поправляв приціл, не знав особливостей цієї конкретної зброї, тож не міг оцінити ступінь недольоту чи перельоту. Тому назавжди залишиться таємницею, чи будівля Інституту орієнталістики була свідомою ціллю, чи ж координати, обрані молодиком, позначали розташований ближче Дім здоров'я, або дещо віддаленіший Республіканський парламент, чи котрийсь із численних житлових будинків.

Якщо це Сава Турудія-Костич знищив спадщину Інституту орієнталістики, як ми припускаємо, тоді найбільша шкода, якої завдав,

полягає не в знищенні старих рукописів і книг, чи навіть не тих кількох ілюмінацій — хоча не можна змовчати про цинізм випадку, через який він спалив ілюмінації з волі їхніх колишніх противників, — бо все знищене вже давно відіграло свою роль в індивідуальній та колективній історії. Рукописи було прочитано, з них винесено певні уроки, на них ґрунтувалися людські долі, на них було збудовано цілу культуру, а більшість із них також і переписано, тож видимі сліди їхні є в бібліотеках від Вашингтона до Відня, Берліна, Каїра та Стамбула. Історію, спалену разом із тими рукописами, цілком можливо реконструювати, і хай якою неповною, ба навіть хибною буде реконструкція — вона стане живим продовженням того, що знищила пожежа.

Історія ж, яку знищено і якої не відновити вже до кінця світу, — бо ніхто, окрім Бога, не може її знати, а Він ні людям, ні собі не оповідає історій — містилась у трьох картонних коробках, що їх за десять днів до пожежі було залишено в коридорі другого поверху. В них лежали непосортвані старі рукописи, спадщина Саламона Баруха, сараєвського антиквара і колекціонера зразків арабської каліграфії. Ті коробки в Інститут принесли Рахела Нікчевич і її сини Горан і Петар, Саламонові внуки. День був кривавий, гранати засипали місто, снайпери стріляли по кожному, хто наважився поткнутися надвір, і треба було багато відваги, але й доброї вдачі, щоб перенести три важкі коробки з Бєлав до Маріїн-Двору й повернутися додому живими. Наступного дня вирушав конвой єврейської громади, Нікчевичі від'їздили до Ізраїлю, а ті коробки були запорукою нового життя. Якби вони лишили їх по собі в квартирі, куди заселиться невідомо хто, напевно, хтось, чий дід давно згорів, або котрась із тих злидених сімей біженців зі Східної Боснії, то Рахелу та її синів, хоч би на край світу поїхали, мучило б відчуття зради, яку вчинили, покинувши те, що їхній батько та дідусь збирав ціле життя, в чому бачив найбільшу красу, але й таємний ключ до власної долі. Саламон Барух захоплювався творами арабської каліграфії, не минало й дня, щоб він не розкладав на столі тих рукописів і з лупою в пальцях не відстежував руху руки, яка водила каліграфічним пером; при цьому він не знав жодної літери арабської абетки. Міг вивчити, але не хотів. Для нього була ціннішою ілюзія світу, створеного заради краси, а не заради змісту.

Рукописи Саламон Барух обліковував у бухгалтерській книжечці з синьою обкладинкою. Занотовував кількість сторінок, особливості паперу і стан, у якому рукопис потрапив йому до рук: чи погризли його миші, і якщо так — то наскільки сильно, і чи постраждав він від вологи, і чи вицвів на сонці, чи він від початку й до кінця написаний тією самою рукою, чи це плід роботи кількох каліграфів. Записував також, у кого й за яку ціну придбав цей рукопис. Поряд із датою нотував, яка того дня була погода, яка ситуація в країні й світі, чи сталося щось важливе в місті, чи домашні поруч у повному складі, чи не захворів хтось із них, і чи не поїхав. Саламон Барух взагалі-то не вів щоденника. Єдиними днями, які йому хотілося зафіксувати, були ті, коли він знаходив новий рукопис. А може, справа була в якійсь його особистій вірі, в чомусь такому, що жорстокі й поверхові люди назвали б марновірством.

Першою датою в записнику із синьою обкладинкою було 17 грудня 1923 року. Того дня він виміняв у Григорія Єфтановича на музичну скриньку, що грала «Маленьку нічну серенаду», дві рукописні сторінки, видерті з книги, списані червоною й чорною тушшю. Мухаммад Бучук сказав йому, що це сторінки з Корану. Того 17 грудня 1923 року в Сараєві падав сніг, і його нападало вже стільки, що з Мейташа і Банського Брега «безперестанку з'їжджали діти й дорослі». Барух зазначав ще й таке: «Наше щастя, що ми місто на краю світу, тому не журимося світовим лихом, ото ж старе і мале вважають, ніби ця зимова краса — єдине, що зараз існує під небесним склепінням».

Останньою датою в записнику стояло 14 березня 1975 року. Того дня Саламон Барух купив свій останній рукопис. Фехім Касумагич продав йому за тисячу динарів дванадцять оздоблених золотом сторінок, списаних чорною тушшю. У нижній частині дванадцятої сторінки стояла воскова печатка, а під нею тією ж тушшю було дописано: «Годі воєн поміж нами, краще бути у вірі братами!»^[80]. Супроводжувалась ця подія дещо довшою довідкою про обставини того дня: «Погода не покращилася, хоча кілька днів тому все натякало на це. Молодь сміється — їм дощі й тумани не перешкода, а старі стискають кулаки і затамовують дихання під водою. Чекають сонця й повітря, щоб надіхатися. Ось і я щороку стискаю кулаки все міцніше, і все більше дивуюся, коли вдається дочекатися весни. Щойно поховали Велька Влаховича^[81], а по радіо повідомляють, що помер Іво Андрич,

письменник. Між двома війнами він приходив до мене в антикварну крамницю, здається, я продав йому примірник Негоша. Дарма вони стискали кулаки, бо не дочекалися сонця й повітря, а від мене молодші, що один, що другий».

Між першим та останнім Баруховими записами вмістилося точно 349 дат. Стільки ж було рукописів у коробках, і стільки днів зберіг Саламон. Другої світової війни у Сараєві, за свідченнями із записника, й не було б, якби 27 травня 1944 року Губерт Померанке не приніс звідкілясь сувій, перев'язаний шовковою стрічкою, «списаний упевненою рукою, пензлем і чорною тушшю, шедевр, 70x35 см». До цього йшов коментар: «Він наполягав на тому, щоб не брати з мене плати, і я сказав, щоб він повернув рукопис туди, де його знайшов, якщо не візьме грошей. Я сам визначив ціну: місячна платня вищого поштового службовця після закінчення першого року по війні. Гадаю, що до того часу я матиму такі гроші. Він утримує і переховує мене за свій кошт, сподіваюсь, і я б із ним так само повівся в аналогічній ситуації, але те, що придбане, має бути оплачене. У нашому місті сонячно, вночі я виходжу на дах і дихаю. Губерт розповідає мені, що Німеччина програє війну. Він боїться цього, я через це сумую, але ми обоє щасливі. Він боїться переможців, а я сумую через те, що знаю: не повернуться мої брати й сестри, дядько Рікі й тітки, одна і друга. Губерт німець, а я сам-один. Він добрий до мене, і я пробачаю йому, що не назвав мені ціни».

Ім'я Губерта Померанке після цього не згадувалося. Невідомо, чи пережив він гнів переможців, у який спосіб Саламон Барух виплатив йому борг, «місячну платню вищого поштового службовця після закінчення першого року по війні». Записник у синій обкладинці Рахела вперше розгорнула 25 лютого 1977 року, в ніч перед похороном. Не могла спати, поки батькове тіло спочивало в морзі кошевської лікарні, тому й відчинила шафку над Саламоновим ліжком. Там він тримав речі, які могли б йому знадобитися, коли він читав до ранку. Найбільше благословення пенсії — можливість спати до полудня, казав він щоразу, коли дочка, збираючись вранці на роботу, бачила, як він досі читає в ліжку.

У шафці були окуляри для короткозорих і для далекозорих, коробочка м'ятних льодяників, кишеньковий годинник, посвідчення члена товариства гірського туризму, кілька канцелярських ручок,

астматичний інгалятор, ліки і записник у синій обкладинці. Рахела розгорнула його й почала читати. Дійшовши до 27 травня 1944 року, вона заплакала. Але не над мертвим батьком, якого змалечку сприймала як діда, бо він був удвічі старший за маму і йому давно переступило за шістдесят, коли народилася Рахела. Вона плакала через Губерта Померанке, чоловіка, чийого імені батько ніколи не згадував у розмовах із нею.

— Де ти був під час війни?

— У задниці! В Сараєві, де ж іще.

— І як тобі було?

— Значно краще, ніж багатьом.

— Як це?

— А так, що мені люди стали в пригоді. І їй-богу ставилися до мене краще, ніж я сам до себе!

Так говорив Рахелі батько, а вона чомусь не запитала, як же звалися ті люди. Ну ось, вони звалися Губерт Померанке. Поки вона шукала його ім'я на наступних сторінках записника в синій обкладинці і не знаходила його, Рахела вперше подумала те, що згодом супроводжуватиме її ціле життя і стане найважливішою думкою, дорогоцінною достоту так само, як для Саламона Баруха були дорогоцінними арабські рукописи. Тим, що вона народжена, що думає і відчуває, тим, що народила двох синів, а потім втратила чоловіка, усім тим щастям і нещастям, що приходить з народженням, вона завдячує татові, бо він єдиний з цілої родини вижив. Тато — це її рідний край, її місто, її мова й батьківщина. Все інше — ілюзія, сьогодні воно виглядає так, а завтра інак, а причини для любові й ненависті завжди однакові. Тієї ночі вона зрозуміла, що може поїхати хоч на край світу і не шкодувати за тим, що залишить, бо якщо колись, іще до її народження, такою тонкою була нитка її майбутнього життя, якщо міг померти той, хто ще тільки мав її народити, тоді поза батьком немає нічого, що було б її корінням. Існує ще тільки Губерт Померанке, дух чи фантом, якого вона шукатиме, поки живе.

Того останнього сараєвського дня вона довго розмірковувала, як вчинити із записником. Спалити його чи забрати з собою? Немає сенсу віддавати його в Інститут орієнталістики разом з рукописами, бо аматорські нотатки якогось там антиквара для тих людей нічого не означатимуть. Вона подумала було залишити записника єврейській

громаді, але сама ж із себе посміялася, бо тільки зі сторінок, присвячених 27 травня 1944 року можна було здогадатися, що їх писав єврей. Але навіть і того дня батько не написав того про себе, лише: «Він німець, а я сам-один».

Насправді ж Рахелі палко хотілося кинути записник із синьою обкладинкою в пічку, почати цілком нове життя далеко від нещасної країни Боснії й від Сараєва, міста, в якого попереду кривавий кінець і з якого вона має привілей поїхати, привілей, спокутуваний, мабуть, часами, коли Губерт Померанке переховував її батька. Їй хотілося поїхати назовсім, без слідів і спогадів, без туманної думки про те, що колись існувало це життя, ця країна й це місто, і найголовніше — без туги, яку везла б із собою туди, куди прямує. Вона легко попрощалася з домом, у якому виросла, зі своїми речами, з батьковою кімнатою, подряпаними бильцями ліжка, по яких Горан і Петар малювали кольоровими олівцями, коли ще були малі. Не шкодувала за постільною білизною і рушниками, за подарунками на день народження й за гумками для банок із домашніми консервами, складеними в шухляду зі столовими приборами... Помічала всі дрібнички, за якими мала б шкодувати, і пишалася тим, що не шкодувала. До сусідки Феріди віднесла клітку з папугою Жаїрзінью^[82], легко й не озираючись, хоча Жаїрзінью вже двадцятий рік жив у цьому домі. А Горан пустив сльозу: «Грьобаний світ, у якому папуги не можуть бути євреями...».

Вона легко прощалася з подружками з роботи. Ті плакали, а Рахелані. Подружки шкодували, що вона від'їздить і не повернеться більше, а Рахела тільки хотіла, щоб і вони теж пережили війну. Знала, що більше ніколи їх не побачить, і вперто намагалася бути сильною. Єдине, чого не могла витримати — записника в синій обкладинці. Врешті вона запхнула його згори в повну валізу, з гіркотою усвідомлюючи, що разом із цим провалюється спроба остаточного від'їзду. Так, вона не повернеться, але залишиться тонка нитка, ще тонша від тієї, на якій 27 травня 1944 року висіла можливість її народження. Дай Боже, щоб ця нитка колись порвалася і щоб далекими й незнайомими стали для неї місто й країна, де вона народилася.

Про долю трьох коробок Рахела Нікчевич та її сини більше ніколи нічого не знатимуть. Ізраїльські газети не писали про знищення Інституту орієнталістики в Сараєві, цю подію не коментували також і

на супутникових телеканалах. Так що не можна було встановити бодай метафізичного зв'язку, до якого є діло Богові й літературі, між Рахелою і Савою Турудією-Косачем, чоловіком, котрий, з усією вірогідністю, знищив те, що для Рахелиного батька було найвищою цінністю і красою. Тому ми продовжимо цю історію без Саламона Баруха та його доньки. Усе одно найважливіше пов'язане саме з тим прищавим молодиком на ім'я Сава, якого через дрібний зріст і недогодованість призовна комісія не взяла до війська. Якби лікарі були поблажливішими, якби пожаліли його чи принаймні зрозуміли, як для нього важливо стати солдатом, Сава, ймовірно, не зробив би за два дні до смерті найвагомішої справи свого життя. Не знищив би історію, яка не буде розказана до кінця світу, бо після знищення Барухової коробки її знає тільки великий Бог, а Він не розповідає історій ні собі, ні людям...

У записнику із синьою обкладинкою після дати 14 серпня 1935 року зазначалося наступне: «Придбано у дома Антуна Шушняра, католицького священика, п'ятдесят добре збережених сторінок. Рукопис негарний: чи то слабке знання каліграфії, чи то нервовий писар. Я вагався щодо купівлі, бо не знав, що з цим робитиму, але злякався, що піп викине у сміття все гамузом, якщо я не куплю. У мейтефі^[83] вже відмовилися брати в нього ці документи. Я розраховувався з ним книгами, які теж переважно не мали цінності. Багато днів поспіль стоїть страшна спека, вже й не пригадати, коли пройшов останній дощ, краще не виходити з дому. У Белграді знов урядова криза, принц Павле мандрує світом, а майбутній король не знає, чия голова в нього на плечах. Тітка Рута прооперувала апендицит, лікарі кажуть, що вона встигла в останню мить».

Рукопис, куплений у попа Шушняри, був єдиним, якого Барух ніколи не прогорнув до кінця. Він продав би його, якби мав кому або якби вірив, що той чогось вартий. Усе вказує на те, що від часу написання і аж до знищення Інституту орієнталістики той рукопис лишався непрочитаним.

Якби його читав той, хто вмів читати, він би, ймовірно, і не потрапив до Саламона Баруха. Але мав рацію старий антиквар: нервовий був Абу Юсуф Абделгані, хай Аллаг змилюється над його

стражденною душею. Це його історія не буде розказана, бо вона згоріла разом із п'ятдесятьма аркушами паперу.

Абу Юсуф народився у Рамаллі, в краю пророка Іси, був сьомою Юсуфовою дитиною і третім сином. Учився на гафіза, але не вивчився, бо надійшли часи, коли шабля стала важливішою за перо. Та й терплячість не була його сильною стороною, що для вивчення Корану аж ніяк не є бажаним. Так і поєдналися два поспіхи: один султанський, а другий Абу Юсуфів, і з недовченого гафіза вийшов добрий аскер. Зазвичай у таких випадках важко стверджувати — на щастя чи на біду, — але з ним усе було ясно. Якби він повернув в інший бік — мав би більше радості в житті і краще було б для людей довкола нього. Абу Юсуф не був жорстоким, війни, приспавши в ньому людину, не розбудили тварини, він боявся Бога й добре розумів вивчене з Книги, але з ним сталося дещо таке, після чого він уже не міг бути таким, як інші люди.

Він мав двадцять три роки, його хвалили й знали настільки, наскільки це личило воїну, і він штурмував фортецю на стрімкій морській скелі. Сотні людей уже загинули пліч-о-пліч із ним, тих, що більше боялися за своє життя, і, здавалося, кровопролиттю нема кінця-краю. Смерділо порохом, земля здригалася, але фортеця все не падала, навіть не виникало враження, що вона ближча до падіння порівняно з тим часом, коли стояла спокійно, боронячи кордон, що його, з падишахової та Божої волі, вони мали перейти і накреслити наново. Іншого виходу не було: трьом найвідважнішим воїнам, тим, чия віра найтвердіша, належало видертися по скелі й увійти до фортеці, з трьох боків одночасно. Якщо Бог дасть, хтось один може залишитися живим.

Абу Юсуф Абделгані зголосився першим. За ним — іще двоє, чії імена й мотиви залишилися невідомими. Мотив Абу Юсуфа полягав у тому, що він квапився. Битва тривала задовго, і він боявся, що їй взагалі не буде кінця. Нескінченність страшніша за смерть.

У нього була цілком певна причина, зрозуміла також Богові, тому Абу Юсуф єдиний із трійці сміливців вижив.

Він захопив фортецю, але фортеця обвалилася на нього. Розумні говорили, що її підточили гарматні ядра, а інші, не знаю навіть, як їх назвати, сказали, що фортеця заклята і що кордону не можна було

переходити. Розумних похвалили, а отих других зарубали, якщо вони ремствували надто голосно.

Абу Юсуф лежав під купою каміння, з якого можна було б поробити надгробки для цілого мертвого містечка. Або ж із нього можна було наново збудувати те місто. Стільки каміння було, і все впало на одну людину. Він лежав і думав, скільки часу мине, перш ніж його душа покине тіло. Оскільки в нього нічого не боліло і жоден камінь його не придушив, Абу Юсуф виснував, що цей час може бути дуже довгим. Нескінченність страшніша за смерть.

Військо заночувало біля руїни, але був у ньому той, хто не міг заснути. На ім'я Абдулах, родом із Дамаска, колись він грав на уді^[84] поблизу мечеті, якісь люди знайшли його й запропонували вибір: або вони вб'ють його, бо музику чути в мечеті й вона ображає Бога, або ж він піде з ними на війну і доведе, що всяка музика, як він стверджує, — на славу Божу. Він обрав війну, бо шкода було не заграти більше ніколи. А війна — це гамір, вереск, рев і лемент, війна — це брязкіт заліза й гуркіт порохових вибухів, тріпотіння сполоханих птахів, що налякано розлітаються, і шум великого моря, коли бій вщухає. Абдулах надто добре чув ті звуки, вони поверталися йому у вуха, щойно заплющував очі, тому й не міг спати. Але того вечора він чув дещо іще.

Дихання зруйнованої фортеці. Вона вмирала, ніби старий цирковий ведмідь, залишений у порохняві великого ринку в Дамаску.

Абдулах подумав, що божеволіє. Бо якщо в його вухах вже й купа каміння дихає, тоді добрий Аллаг чомусь відібрав у Абдулаха весь здоровий глузд і дозволив його душі розбурхатися, як морю. Він знову пошкодував, що більше ніколи не грає на своєму уді.

Але, може, дихає не каміння, можливо, під ним дихає людина. Вранці солдатам скомандували рушати далі й перетнути кордон, Абдулах же бігав навколо й кричав, що під камінням жива людина, один із тих трьох сміливців.

«Нікого там нема», — сказали йому.

«Замовкни, скотино!» — сказали йому.

І повитягали шаблі, щоб зарубати аскера, що спав із розуму й тягає бімбашу за поли.

«Ми всі разом до пекла підемо, якщо залишимо під камінням живу людину, людину, що взяла фортецю!»

Погроза пеклом завжди допомагає, пекло робить людей однаковими, бо навіть коли найменший людський хробак перед падишахом про пекло згадає, світлий володар серйозно сприйме це слово. Тільки це і жодного іншого. Що вже казати про бімбашу, якого й так пекло не омине через кожен геройський вчинок, до якого він примусив своє військо.

«Добре, — сказали Абдулаху, — ти зі ще десятьма людьми будеш розбирати каміння. Але голова тобі з пліч — і тобі, і їм, — якщо його там живого не буде. Голова тобі з пліч, і всім десятком, якщо знайдете живого невірного. Голова тобі з пліч, але тільки тобі, якщо аскер буде такий зраний, що й до завтра не доживе».

«Можеш передумати, — сказали Абдулаху, — і визнати, що нікого живого під тим камінням немає!»

Абдулах не передумав. Не міг, бо тоді б гадав, що божеволіє, що чув, як дихають камені, тож урешті-решт — він добре знав — таки збожеволів би насправді. Якщо вже він божеволіє, думав собі, то нехай йому відрубують голову, а за інших десятках, які загинуть, нехай перед Богом відповідає той, хто їх невинно уб'є.

Але дихало не каміння — під камінням дихав Абу Юсуф Абделгані. Газія, перед чийм героїзмом упала фортеця. На його тілі не було жодної рани, і він схопився на ноги, щойно забрали останній камінь.

— Чому ти це зробив, чому врятував мене? — запитав Абдулаха.

— Якби тебе не врятував, — відповів той, — я ніколи більше не загравав би на уді.

Абу Юсуфові такого пояснення було достатньо, хоч музики він не любив і не розумів. Дурманить тебе, наче опіум, але ніяк не допомагає забути власну муку. Але він прийняв новий початок життя — від Абдулахового дурману.

Ех, якби це був єдиний Абу Юсуфів дурман!

За місяць, коли вперше по довгому часі йому довелося заночувати в шатрі, а не просто неба, Абу Юсуф усвідомив другий дурман, що знищить його життя, визначить його долю, але й долі сотень і тисяч людей, які постраждають і поруч із ним, і набагато пізніше після нього. Через Абу Юсуфів дурман.

Ось як це було: минули всі битви, кордон було посунуто, розумні повернулися додому, а нерозумні тинялися чужими містами й голосили, Абу Юсуфа прославляли як героя і як диво. Аллаг залишив

свій знак перемоги в останній війні, зберігши Абу Юсуфа живим під купою каміння. Слава героя ширилася з кінця в кінець знаним світом, а він свою муку пізнав лише тоді, як уперше ліг спати.

Що довше лежав, то рясніше вкривався потом і все нижчала стеля. Щоб дихати, мусив безперестанку думати про те, як легко прорубати шаблею діру в шатрі. Але щойно його долав сон, думка вислизала і Абу Юсуф починав задихатися. Якийсь час він отак промучився, а потім ліг перед шатром і заснув як дитина.

Прокинувся бадьорий і легкий, миттю забувши, що з ним відбувалося вночі. Він гасав повсюди, насолоджувався славою, стримував марнославство й гордість, забороняв старим цілувати йому руку і раз у раз думав про Бога. Не марнославство було причиною Абу Юсуфового щастя, та й погордливим він ураз не зробився. Він був живий, мураха Божа під широким небом, і йому здавалося, що нема й не може бути щастя, більшого за це. Якби хтось його тоді запитав про рай, Абу Юсуф був би спантелечений. Його душа не знала кращого раю за той, у якому він жив. Якщо це й гріх, тоді Абу Юсуф був грішний, а нічний дурман став його карою.

Він вклався спати, навіть не згадавши, як йому було минулої ночі. В шатрі він витримав менш як півгодини. Вискочив надвір, серце шалено калатало, а в горлі наче лежав тяжезний камінь. Довгий час знадобився, щоб камінь той зник, а Абу Юсуф зміг прилягти на килимок біля свого шатра.

А тоді знову настав день, схожий на вчорашній, сповнений щастя і радості, а за ним — ще страшніша ніч. Минули місяці, перш ніж Абу Юсуф відмовився від спроб заночувати в шатрі. Холодними ночами він з головою закутувався у верблужі шкури, тільки ніс стирчав, і розплющував одне око вві сні. Щопівгодини. Аби лише перевірити, чи є ще над ним небо й зірки.

Невдовзі знову настали часи війни, а що далі переміщувалися кордони, то менше лишалося порядку поміж людей. Може, світлий падишах і в Боже ім'я панував, але Бог очевидно не хотів, щоб його імперія простяглася по всій земній кулі. Покривало може бути завдовжки в кілька метрів, але воно повинно мати край, килим може бути широкий, як найбільша стамбульська мечеть, але й у того килима край є. Тільки імперія не мала краю, і нічого доброго не могло з цього

вийти. Абу Юсуф це знав, але вголос нічого не казав. І саме тому, що мовчав, його слава була винагороджена імператорською ласкою.

Його спитали, в якому місті він хотів би побудувати свій палац. У тому, де найрідше йде дощ.

Так і побудували для Абу Юсуфа в Бенгазі палац із білого каменю, який, коли дивитися знадвору, був найкрасивішою будівлею від Марокко до Сирії. Але Абу Юсуф наказав, щоб його дім, дар великого падишаха за всі здійснені подвиги, не сміли накривати дахом. Архітектор Хусейн сказав йому, що дах він зробити мусить. Якщо ти його зробиш, я всередину й кроку не ступлю, а тобі накажу вийняти очі й повідрубувати пальці, і ти не зможеш більше будувати. Так і побудував Хусейн у Бенгазі палац без даху. Але недовго Абу Юсуф у ньому прожив, бо Хусейн пішов повідомити падишахові, що йому не дозволено було зробити дах. Боявся, нещасний, що правитель стратить його, якщо від інших почує про химерну споруду.

Падишах звелів задушити Хусейна на очах у натовпу, але не за те, що той не зробив даху, а за те, що прийшов доносити, як шпигун, хоч ніхто його про те й не просив. Того ж дня відправив своїх людей, щоб привели до нього Абу Юсуфа.

«Ти хоч знаєш, людський хробаче, як я відплачу за твою зневагу?»

Абу Юсуф мовчав і все схилив голову, мало чолом не припав владареві до ніг. Не міг йому сказати, що аж ніяк не зневагою до його дару є те, через що заборонив архітекторові Хусейну зводити дах палацу.

«Якби ти сім голів мав, а я кожную з них відрубав — було б і того замало!» — лютував падишах.

І замість стратити нещасного Абу Юсуфа, звелів відправити його у вигнання в Боснію. І щоб він більше й не чув про нього.

Так і сталося. Закували Абу Юсуфа Абделгані в ланцюги й кинули на корабель, що відпливав до Албанії. «Тільки не замикайте мене, — благав Абу Юсуф, — Богом присягаюсь, я не тікатиму». — «Тобі й нема куди бігти», — вишкірився один із тих, хто ще вчора дивився на нього знизу вгору. Але його й не зачиняли, просто прив'язували, як собаку, перед заїздами по дорозі через Албанію, Санджак та Боснію, і все далі й далі на захід. Якщо хтось і запитував про раба, чому його в таких умовах тримають, він же розхворіється й помре, а шкода буде, бо

ж він іще сильний, — сторожа його сміялася, а сам Абу Юсуф так страшно скреготів зубами, що цікавий утікав якнайскоріше.

На небі було все менше зірок, і все частіше наставали ночі, коли не було видно жодної. Це тривожило його і лякало більше, ніж роса, від якої щоранку прокидався мокрим. Часом підходила і якась тварина, обнюхувала його і йшла своєю дорогою. Зусібіч долинали крики — страшніших він і на війні не чув, — тож Абу Юсуф думав, що в цих краях заведено катувати людей ночами. Йому знадобиться час, аби зрозуміти, що це не людські голоси, а звірині. Бог дозволить йому познайомитися з вовком, ведмедем, лисицею і зайцем і стати першим зі свого коліна, хто розрізнятиме цих звірів за голосами та звуками.

Привели його у містечко на краю світу. Базар на сім-вісім крамниць, мечеть і халупки, зліплені з болота й розкидані долиною ріки, більше схожої на гірський потічок, ніж на серйозну воду. Поглядом він пошукав на довколишніх горах фортецю, але її не було. Потім дивився на людей. Світлошкірі старці з сивими бородами сиділи перед своїми крамницями, курили люльки й удавали, що не помічають ні його, ні сторожі, яка його веде. Їм було байдуже і до нього, і до фортеці, якої нема. Вони тільки чекали, доки валка пройде і зникне. А тоді почали збиратися діти. Спершу вони позирали звіддалік, а коли побачили, що їх ніхто не проганяє, стали наближатися. Волосся в них було кольору соломи й пустельного піску, в руках вони несли каміння й дивилися трохи на нього, а трохи на сторожу — чи дозволить камінням у нього кидати. Абу Юсуф подумав, що вже давно був би мертвий і спокійний, якби його залишили лежати під фортецею, яку він захопив. Його відвели до коваля, щоб зняв із нього кайдани. Той зробив це швидко і навіть не поглянув йому в очі. Краще не пам'ятати людину, з якої ти знімав кайдани, бо завтра можеш зустріти її вже вільною, і невідомо, кому при цій зустрічі буде ніяковіше. Потім його відвели до хатини, показали мішок із борошном, діжку з оливою, сокиру, серп і мотику. Пішли, не попрощавшись.

Так розпочалося лихоліття Абу Юсуфа Абделгані. Попервах його не мучив нічний дурман.

Він спав у садку за будинком, тоді стояла одна з найпогідніших тутешніх весен, тож і ночі були тепліші, ніж у пустелі, і зірок на небі не бракувало. З людьми він обмінювався мовчанням, а якщо хтось на нього дивився — Абу Юсуф дивився на нього також, і навіть діти вже

не хапалися за каміння, коли його бачили. Але невдовзі сталося те, що змусило їх познайомитися ближче. Була п'ятниця, час джума-намазу, коли з гори спустилися вершники. Їх було зо двадцяттеро, вони стріляли, попереджаючи про своє наближення, тож старці заховалися у своїх будинках, а матері побігли околицею, хапаючи дітей.

Абу Юсуф стояв, дивився на людей на конях і ніяк не міг збагнути, хто вони й навіщо прийшли. І не розумів, чому всі від них утікають. Та коли ті почали вриватися до крамниць і виносити звідти добро, йому почало прояснюватися. У місто без фортеці міг спуститися кожен, хто хотів, і взяти все, що йому заманеться.

Він пішов додому, взяв сокиру і став перед крамницею, до якої щойно забіг один із розбійників. Дочекався, коли той вийде з мішком борошна в руках, а тоді замахнувся сокирою і щосили вдарив його в потилицю. Чоловік, і не зойкнувши, впав у пилюку, Абу Юсуф забрав у нього кинджал, рушницю і набійницю, і пішов далі. Зарізав ще двох, перш ніж решта помітили, що відбувається щось незвичне. Тоді розгорівся бій, під час якого спалахнув базар, кулі летіли на всі боки, і він сам не знав, скільки точно тих розбійників, а вони навіть не здогадувалися, що він один проти них.

Після битви залишилося лежати восьмеро мертвих нападників і дев'ятий, що корчився й кричав, тримаючи в руках власні кишки, — решта втекли. Абу Юсуф підійшов до пораненого, вхопив його за волосся і перерізав горло.

Йдучи додому, він навіть не здогадувався, що весь цей час за ним спостерігали сотні очей. Коли він убив першого, люди подумали, що Абу Юсуфа слід прикінчити, щоб не чинив безладу в місті. Коли вбив другого, люди похололи від жаху, бо ж знали, що розбійники помстяться простому людові. Але коли вбив останнього, а після того ще й спокійно зарізав пораненого, щоб не мучився, значно спокійніше, ніж будь-хто з них убивав коня, коли той ламав ногу, Абу Юсуф в очах містян зробився тим, ким уже був колись. Газією, яким захоплюватимуться, про якого розповідатимуть історії, і в тих історіях сильно перебільшуватимуть його подвиги, той, хто пануватиме над ними — без заперечень, якщо тільки захоче і якщо йому буде потрібна та влада.

Йому принесли живого барана.

І килим, витканий в Ісфагані.

Коропа з головою завбільшки з дитячу.

Привели жінку, щоб приготувала коропа. Поки він їв, вона сиділа навколішки коло столика, готова схопитися і зняти для нього сонце з небес. Якби тільки Абу Юсуф про це попросив.

Але він нічого не просив. Не розумів, що ті люди говорять, і вони теж не розуміли його. Єдиний, з ким він міг перемовитися кількома словами, був імам, молодий і вродливий чоловік, народжений у Сараєві, — але тільки словами з коранічних сур. Вони обоє знали їхнє значення, але не мову, щоб нею продовжити розмову.

Йому принесли дубову скриню із золотим замком і ключем.

Лаву, щоб мав на що сісти, якщо вийде у двір.

І повну діжку стиглих яблук-сенабій^[85].

Доламу і чекшири, кундури^[86] і білу лляну сорочку, і коли він вбрався в усе це, вони були щасливі, що він такий схожий на них.

Молотка до воріт йому прибив той самий коваль, що зняв із нього кайдани. Дивився йому в лице і вдавав, що бачить його вперше. А може, до цього і справді не бачив його. Абу Юсуф йому подякував, учинив теман^[87], але чоловік розгубився. Не знав, що треба робити, бо ще не бачив такого вітання, і хотів поцілувати йому руку. Абу Юсуф не міг цього витримати. Ніколи й нікому не дозволяв цілувати йому руку. Може, й тому, що в дитинстві, цілуючи руку ходжі, чи пізніше — котромусь святому, завжди думав: чи зуміє хтось на небі чи на землі відрізнити вранішнє лайно того, хто простягає руку, від лайна того, хто руку цілує?

Так у дарах і почестях проминуло літо, надійшла щедра осінь, усього вродило більше, ніж зазвичай, а розбійники більше не з'являлися. Народ ожив і підняв голови, старці стукали костурами по бруківці, готувалися весілля, без страху можна було ходити до дервішської текі^[88], що за десять кілометрів уздовж річки, де вода була чудотворною і де в молодих дівчат здійснювалися такі бажання, про які нікому не можна казати. Але швидко минула та осінь — Абу Юсуфові ще тільки належало дізнатися, що осінь у цих краях — найкоротша і найоманливіша пора, — і задощило.

Він намагався якомога довше не засинати, все сподіваючись, що дощ перестане, а одного разу навіть спробував заночувати під дахом. Схопився, щойно заплющивши очі, вибіг надвір, але до ранку вже не міг заспокоїтися й заснути. Тоді Абу Юсуф востаннє в житті заплющував очі, не маючи відкритого неба над головою. Невдовзі зрозумів і те, що в Боснії даремно чекати, коли закінчиться дощ. Як почне накрапати одного разу, то спиниться не менше як за три дні, і немає іншої ради, крім як спати під дощем. Він замотувався у троє покривал, укривався овечими шкурами, а прокидався мокрий до нитки. Вранці йшов у дім, розпалював піч, грівся й сушив покривала, проклинаючи долю і власну поспішність, яка погнала його на штурм фортеці. Можливо, мали рацію ті, хто казав, що кордону перетинати не варто, бо це накличе прокляття на військо і на імперію. Хіба що вони трохи перебільшили. Прокляття впало тільки на найвідважнішого аскера.

Але й дощ Абу Юсуф іще якось пережив би, якби за ним не послідувало дещо гірше. Коли в місті вже говорилося, що ось-ось має впасти сніг, і всі йому показували жестами, що ж воно за сніг, сталося таке небесне явище, про існування якого Абу Юсуф навіть не здогадувався. На містечко в долині ліг тяжкий туман, більше не було видно протилежного берега річки, тож малий кам'яний місток стримів просто в глевке тісто, і тільки з шуму й дзюрчання ріки можна було здогадатися, що людина таки не заблукала і не потрапила до рук велетенської жінки, яка замісила тісто, і тепер щохвилини може статися так, що і цю людину, і все злиденне містечко на краю світу роздушить гігантська качалка.

Абу Юсуф іще якось пережив те, що не видно іншого берега ріки і що можна було заблукати, переходячи від однієї крамниці до іншої, а дорога до мечеті знаходилася лише з десятої спроби. Але його нажахало те, що небо стало нижчим від стелі в його будинку, нижчим і від намету в пустелі, настільки низьким, аж йому здавалося, що він торкнеться його пальцями, якщо злегка підстрибне. Абу Юсуф Абделгані стрибав, підскакував, цибав, тягнувся, щоб торкнутися неба, прів і мучився, серце його калатало, в очах темніло, і кожен подих здавався останнім. Він умирав, але не міг умерти. Тієї ночі лежав на голій землі, нічого не бачив, тільки відчував, що кінчиком носа уже торкається неба. Він перевернувся на живіт, але ціле небо навалилося

йому на спину. Він схопився і пішов у хату, по свічку. Та коли запалив її надворі, все виглядало ще гірше. У цілковитій п'їтьмі Абу Юсуф почувався так, ніби живцем лежав у могилі, а зі свічкою простору й повітря було ще менше, ніж в могилі. Він ясно відчув, як земля проникає йому до рота і в ніздрі.

Тієї ночі він не заснув. Наступного дня його спіткала ще гірша мука.

Туман не розступався, а він уже більше не стрибав, щоб доторкнутися неба, — стрибав, бо здавалося, що так може вибороти собі більше простору. І повітря. Повітря ставало все менше, і вже не чув Абу Юсуф нічого — ні ріки, ні людських голосів, ні іржання коней і мукання корів, нічого, крім свого серця. Воно гуркотіло, ніби тисяча барабанів, що судного дня руйнують світ.

Дехто з людей бачив, як він стрибає перед будинком, бурмоче і завиває, наче поранений вовк. Матінко рідна, біда нам, збожеволів наш газія, прийдуть розбійники і всіх нас у місті переріжуть!

Але тоді якраз випав сніг — і повітря враз очистилося. Кожен дім у містечку дав по одному покривалу для Абу Юсуфа, а багатші дали ще й по одній-дві овечій шкурі. На снігу за своїм будинком, на сотні покривал і овечих шкур, з рум'яним лицем, з усмішкою дитини три дні й три ночі спав чоловік, що боронив люд від розбійників. Біля його лежа зібралися чоловіки й жінки, всі найшанованіші й найрозумніші, що були в місті, щоб оберігати його сон. Матері наспівували колискових, відунки промовляли слова, що відганяють вроки, імам молився на білому чистому снігу за здоров'я, світлий розум та життя Абу Юсуфа. А коли в повітрі пролітали білі сніжинки, чоловіки хапали їх руками над його головою, а жінки відкидали укривала з облич і гарячим диханням розтоплювали сніг, щоб не падав на нього і не будив.

Добре виспавшись, Абу Юсуф попрямував до вершини найвищої гори над містечком. Його привабило сонячне світло, що було там якесь ясніше. Він ішов надіхатись повітрям і побачити, чому кольори на вершинах відрізняються від кольорів у долині. Небо було високе, але здавалося, що над горою воно іще вище. Йому довелося йти по снігу цілий день, щоб дістатися гори і здолати її.

Він став на вершині, подивився в інший бік і заплакав від щастя. Перед ним лежав простір, ширший і глибший за пустелю. Видно було

все ген до краю світу, і все було блакитне, мов коштовний камінь — оздоба падишахового золотого престолу. Внизу під його ногами лежало містечко з дзвіницями, оточене вежами й укріпленнями. У світі невірних сніг не випав.

Він пішов донизу, і вже за двісті метрів повітря запахло морем, він ішов по камінню, зима з туманами лишилася в нього за спиною. Він зайшов у якісь чагарі, йому було вже жарко, він почав упрівати, насилу пробився крізь ті зарості на інший бік — і ледве не звалився при цьому в чийсь курник.

Абу Юсуф стояв на мурі сухої кладки, а перед ним лежало село на двадцять сірих кам'яних будиночків. Трохи далі була така сама церковця на скелі, а під нею простягалось море. Милий Боже, куди ж ці люди видерлися і від чого тікали, думав Абу Юсуф і не рушав з місця.

— Турок, матінко Божа, турок! — крикнула якась жінка в чорному, і тоді Абу Юсуф утік назад у чагарник.

Пробиваючись крізь сніги назад до свого міста, він відчував злість, ту, що труїть людей і змушує забути про Бога. Абу Юсуф Абделгані знав, що наступного туману не переживе.

Село Драче збудували при вершині гори католики з села Чургузи, яке колись лежало вище від Абу Юсуфогового містечка. То було не так уже й давно, але у міжчассі стільки всього змінилося, аж здається, що то було бозна-коли. Був рік 1690, коли принц Євген Савойський^[89] перейшов кордон, а християнський люд подумав, що настав кінець турецькому свавіллю. Надія їхня йшла не від чистого серця й великого розуму, тому були й такі, що вирушили за Євгеновим військом, убивали і грабували мусульман-сусідів. Мстилися за те, що було раніше, а ще більше — за те, чого ніколи не було. Бог — їхній так само, як і наш, — проти помсти не лише тому, що людина не має права карати гріх іншої людини, а ще й тому, що людина не знає міри, і кожна людська відплата, відколи пам'яті й віку, завжди більша й страшніша за злочин, що їй передував. А про куций розум тих, котрі цілували Євгенові ноги, свідчило те, що вони не збагнули, в який спосіб християнський принц підминав під себе Боснію. Його війська палили й нищили все на своєму шляху: села й міста, фортеці й мости, але й заїзди та мусафірхани^[90]. То невже той, хто хоче завоювати

країну й розширити кордони своїх володінь, нищитиме те, що завтра йому знадобиться? Принц знав, що не залишиться в Боснії, але того не знав християнський люд.

І тоді після помсти прийшла нова помста. Євген пішов, а турки переорали землю, на якій стояли Чургузи, і висипали на неї десять мішків солі, щоб на тій землі довго ще нічого не виростало. Хай усі знають, де колись було гяурське село і де його більше не буде.

А народ пішов у вигнання з двома священиками, які постійно сварилися між собою. Молодший хвалив християнського воєначальника і втішав людей, мовляв, повернеться Євген і виріже турків до ноги, а старий священик лаяв і Євгена Савойського, і турків, і всі царства разом узяті! Народ переважно підтримував молодшого, а на старшого тільки поглядали скоса і нічого не наважувалися сказати. Небезпечний був той отець Мато: з одного боку за поясом кинджал, з іншого — пістоль. Досить було, щоб глянув на тебе і форкнув невдоволено з-під своїх вусів — і вже наче громом вдарило. І коня він мав такого ж, як сам. Якщо хтось наближався до нього ближче, ніж у його кінському розумінні годилося, тут же діставав копитом межі очі. Поки отець Мато спав, той кінь його стеріг. І не дай Боже хтось нипатиме довкола священикового ложа.

Отець Мато терпів молодшого побратима, хоч подумки чого тільки не виговорював йому, терпів, коли той вселяв народові марну віру, терпів, коли той гороїжився безпідставно, аж поки не урвався терпець і він йому все в лоба не виплеснув. Отут і помилився отець Мато, бо й сам не був досить гострий на язик, і обставини були несприятливими, щоб його слова взяли за щось мудре, от і почалися суперечки, в яких він постійно програвав. Та коли народ уже почав сміятися з того, що він говорить, і з того, як відповідає молодшому від себе, отець Мато вхопився за пістоль: «Скажеш іще слово — хрестом клянуся, — я над тобою заупокійну молитву прочитаю!».

Решта шляху минула в могильній тиші. Чи хтось там тремтів зі страху, чи були, може, і мокрі штани — про те вже нічого не відомо, бо багато часу сплигло. Коли прийшли до місця, на якому в часи Абу Юсуфа вже було Драче, отець Мато звелів людям залишитися тут і чекати, поки вони двоє підуть до міста і розвідають, що там і як.

За три дні по тому повернувся тільки отець Мато. Набурмосений і злий, гірше, ніж зазвичай, він звелів чоловікам зібратися, а жінкам

відійти подалі, бо те, про що говоритиметься, не для їхнього розуму: «Отож справи такі: у містечку для нас немає місця, тісно й тим людям, що там живуть, та й не дуже вони раді нашому приходу. Бо якщо турки нині нас прогнали, то завтра можуть спуститися й до моря, а тоді буде лихо. “Турок — не Іліїне цуцня, щоб води боятися!” Ще вони сказали, що ми набрід і покидьки, і що взагалі по нас ніяк не видно, що й ми самі не турки. Я тричі перехрестився й показав їм цей хрест, а вони сказали, що й турок міг би такого навчитися і що хреста на шию повісити легко. Хай мене Бог простить, я їх тоді в душу й матір вилаяв, а коли хотіли на мене кинутися — вихопив кинджал. Кажу: підходьте подивіться, яких я наук у турків навчився! А вони нічого, відступили і тільки бурмочуть собі щось. Сказали, якщо ми до них спустимось, вони нас усіх у море покидають. І я їм вірю, як цьому хресту вірю. Не з їхнього ми тіста зліплені, і крапка. А тут, де ми зараз, немає води, і землю доведеться у пригорщах зносити, і це ще буде велика Божа ласка, якщо на ній щось виросте. Ваша справа тепер зробити вибір. Або залишитесь на цьому камінні, або не повірите мені й зійдете у місто, або повернетесь у Боснію і потурчитесь. Якщо ще вдасться після того, як там імператорський полководець погуляв. Зразу вам скажу, що залишаюся. Донизу вдруге йти мені не хочеться, хай навіть приймуть мене як рідного брата, бо якимось занизько для мене там. Турчитися, звісно, не буду, я свого Бога знаю і не маю бажання знайомитися з ним з іншого боку. І ось іще: якщо комусь бракує отця Пустомелі, ласкаво прошу спускатися донизу. Його вони прийняли. Кажуть, що він не турок. А як же він може бути турком, коли взагалі казна-що й абищо!»

Ось так народ із Чургуза і залишився з отцем Мато. Його не любили і не особливо дбали про нього, коли він зліг, і ніхто не заплакав, коли невдовзі після цього помер. Пішов із цього світу без відпущення гріхів, бо ніхто вчасно не виправився до приморського містечка по священика, а могила його заросла ожиною того ж таки літа, повзучі колючі стебла зовсім закрили камінний хрест, тож чужоземцям, які, на щастя, не з'являлися, картина ця могла здатися чудом. Наче ожина сама витворила хрест над могилою похмурого боснійського священика.

Але то був не єдиний незвичайний хрест у Драче. Отець Мато збудував і маленьку церковцю, ту саму, яку Абу Юсуф згодом побачив

зі стіни сухої кладки, власними руками витесав хреста й вирізьбив на ньому Розіп'ятого. Його Ісус на хресті супився, наче готовий був люто вилаяти тих, що його розп'яли, наче мав ось-ось зіскочити згори, такий самий дерев'яний і кострубатий, якою була не лише соснова деревина, але й священників різьбярський талант, і навести трохи порядку в цьому запаскудженому, чи — точніше — засраному світі. Після смерті отця Мато люди заходили в церкву тільки посміятися з його Христа. Вони були побожні, але священника не любили, і це можна їм пробачити. Людська вдячність — рідкісна чеснота, тому невдячність — не такий вже й великий гріх. Принаймні серед злидоти воно так. Але за шість місяців по тому з міста прибув новий священник, тож отця Мато можна було вже потихеньку забувати. Уже тільки через це його Ісус перестав бути смішним.

Люди поступово почали спускатися в місто й торгувати. Продавали баранину і козлятину, овочі, а купували сіль, проте ніколи не затримувалися надовго. Навряд чи вийде пригадати, щоб хтось заночував, що й не дивно, бо дивилися на них неприязно, навіть коли забулося вже, звідки й чому вони прийшли. Минуло десять років, поки перша міська дівчина вийшла заміж у Драче, але й та була сирота, без батька й матері, тому брати легко віддали її, з мізерним посагом, аби лише здихатися жінки в хаті. Тоді селом уперше задзвеніла інакша говірка. Маре — так звали дівчину — була балакучіша за жінок із Драче, а слухати її було справжньою благодаттю. Про що б не говорила Маре, людям здавалося, що під її слова вони відпочивають. Драго Чургуз, за якого вона вийшла, коло неї перестав старітися. Так серед драчан зародився тужливий потяг до дівчат із міста над морем. Переважно даремний, але від того не менш сильний.

Зрештою помер і Драго Чургуз, пішла за ним і його Маре, лягли під камінь далматинський поруч з отцем Мато всі ті, хто прийшов разом із ним із Боснії. Уже й їхні діти постаріли, а у Драче мало що змінилося, хіба що не було вже тих, хто пам'ятатиме, та й особливих причин щось пам'ятати теж не було. Залишилася ще одна-дві пісні зі старого краю, але й про них уже не пам'яталося, звідки вони, а узбережжям драчани розсипали свої тверді й важкі слова на позначення тих самих речей, і приморський люд прийняв їх як свої. Але нічого, окрім тих слів. Драчани здавалися їм жорстокими й важкими людьми. Якщо котрогось кинути в море, то й потоне, мов камінь.

Жінка, що пішла до курника позбирати яйця, звалася Кате Богданович. Вона дивилася на чоловіка над собою, який стояв на мурі й не рухався. Був не такий, як тутешні люди, інакше вбраний, та й тримався по-іншому. Лице в нього темне, наче на сонці його сушив. Очі світлі, як молодий мигдаль, не чорні, як в одних бувають, і не блакитні, як у інших, а якісь такі, яких Кате ні в кого не бачила.

— Турок, матінко Божа, турок! — вона впізнала його по очах.

Абу Юсуф пояснив імаму, що містечку загрожує небезпека. Як пояснив? Коранічними сурами, ішаретом^[91] і тією дещицею турецьких слів, які міг зрозуміти імам. З усіх див, що їх зустрів у Боснії, Абу Юсуфу найбільше труднощів завдавало диво, що люди, яких називали турками, навіть розмовляти турецькою не могли.

Імам зрозумів, що розбійники повернуться. Абу Юсуф тому й ходив у гори, а тепер треба приготувати рушниці, шаблі й кинджали. Щоправда, шаблі не було жодної, а рушниць було рівно стільки, скільки Абу Юсуф відібрав у розбійників, тому ковалеві доручили викувати якомога більше ножів.

Розбійники прийдуть, коли наступного разу спуститься великий туман. Тому треба їх випередити й напасти, коли буде відомо, що туман наближається. Всі поважні старці міста, Абід Кулаш, котляр, якому вже перевалило за сотню років, Муйо Ферманович, дев'яносторічний волоцюга й пияк, Ізет Коро, зброяр, що колись давно перебрався сюди із Санджака, а ще Хуснія, ювелір, Мухаммад і брат його Алія, Фірдус, Халід і травник Меша, і ще кількоро їх, настільки старих, що вже й рідня їхні імена позабувала, повинні були пильно стежити за тим, що їм сповіщають кістки, сечові міхури і легені. Якщо спина каже: буде сніг, тоді нехай мовчать, або якщо не каже нічого — тоді ясно, що буде погідний, сонячний день, але якщо старці почнуть задихатися чи не зможуть попісяти, а кожна їхня кістка буде волати від болю й благати про допомогу, тоді нехай кличуть на повен голос, бо наступного дня, найпізніше — через день туман притисне містечко, і потрібно його випередити й піти розбійникам назустріч.

А старі як старі — годі серед них п'ятдесяти вивести спільну думку. То одному щось болить, і він аж із ліжка вистрибує від болю, а інші легкі, як пташки, то в усіх інших заболить, а він спокійний, як

дитина. І голосу не подає. Приходять до нього онуки, питають: «Діду, буде туман?». А він не відповідає. Умер. Тому й боліло йому.

Так минула зима, гарна, сніжна й сонячна, як мало котра дотепер, а туман усе не спускався. Коваль уже викував стільки ножів, що на кожного дорослого чоловіка в місті припадало по два, але й далі кував, щоб іще й третій був, аби в зубах його нести. А знайшлося й іще кілька рушниць, про які ніхто навіть не знав. Прибирали люди в домівках чи зривали підлогу, шукаючи дукати, які покійний дядько, скнара з народження, сховав кудись, і замість дукатів знайшли рушниці.

«А що скажуть аги, якщо ми з власної волі битву затіємо? Що скаже світлий візир?» — «Вони про це навіть не дізнаються! Хіба колись із цього міста новини гучно лунали? Ми б усі могли тут пропасти, всі як один на той світ переселитися, а в Травнику й Сараєві про це й за два роки не дізналися б! Якщо й дійде яка чутка, то не агинська це і не візирова справа — нашими турботами клопотатися. Наші розбійники — нам з ними й раду давати!»

І поки місто готувалося до майбутньої битви, Абу Юсуф ночами мерзнув у снігу, а вдень розпалював вогонь і сушив покривала. Найбільшою проблемою було те, що овечі шкури за деякий час твердли від вологи, тож він мусив роздобувати нові. Тим-то впродовж місяця через це гинуло чимале овече стадо, а все через нього і його нічний дурман. Кажуть, був колись один ходжа із Солуна, втілена шляхетність, доброта й побожність, не курив, не лаявся, а про вино й казати годі. Але одного разу когось лихий підбив намовити його, щоб зробив затяжку-другу з кальяну — добрий був опіум, македонський. З тієї хвилини і аж до смерті добрий гаджія замість людських бачив бичачі голови. Тільки коли дивився у дзеркало, бачив людину. Помер, кажуть, від самотності.

Цю історію розповідали в Сирії та Місирі, Абу Юсуф чув її сотні разів, щоразу, коли хтось закурював кальян, але не вірив у неї, аж доки його опосів нічний дурман. Добрий ходжа принаймні міг винуватити в усьому опіум, Абу Юсуф же в усьому звинувачував свою дурну голову, що змушувала його летіти попереду інших. Гіршою за смерть була для нього нескінченність чекання. Так було й тепер. Він знав, що туман спуститься, але не знав коли. Боявся, щоб котрогось ранку його не розбудило небо, налігши йому на носа й чоло.

То був один із перших днів весни, коли імам увечері постукав у його двері. Махав руками й робив жахливі гримаси, перетворювався то на одного, то на другого чоловіка. Перегинався навпіл, тоді враз спинався навшпиньки, а потім втягував голову в плечі й удавав із себе горбаня. Ніс його ставав із добрячу картоплину, відтак загострювався на кінці, чисто як спис, а тоді розквітав, наче від сифілісу. Імам виробляв такі чудеса, що якби його побачили в Стамбулі чи в Дамаску, одразу сказали б: «Кинь дурну роботу, який з тебе імам, краще берися за бубон і барабан, великі гроші заробиш ярмарковим штукарем». Абу Юсуфу все було ясно! Старці всі як один подуріли, не знати, котрому гірше: чи тому, хто не може посцяти, чи тому, хто кожні п'ять хвилин сщить, тому, в котрого спина болить, чи його ровесникові, якому болить ключиця, що її зламав замолоду, впавши з коня. Імам усе чудово йому розтлумачив.

Завтра, може, ще й обійдеться якось, але позавтра прийде туман, якого давно не було!

Абу Юсуф устав на світанку, вбрався у те, в чому прийшов у Боснію, міцно підперезався, набив заряди порохом і з рушницею, пістолем та кинджалом вийшов зі свого будинку. Перед ним у повному мовчанні стояли молоді хлопці й зрілі чоловіки, п'ятдесят, усі як один світловолосі й синьоокі, зовсім не схожі на героїв. Ех, якби хоч трохи вугілля, щоб волосся їм зачорнити, тоді б виглядали страшніше. Але де тепер знайдеш вугілля? Абу Юсуф швидко покинув свою ідею. Нехай ідуть у бій такими, якими їх добрий Аллаг створив! Він знає, навіщо й такі потрібні.

Народ саме повиходив із церкви, коли все почорніло вгорі над Драче. З муру й зі скель, із крон шовковиць та залізного дерева, з кущів та заростів ожини, з неба і з хмар вискочили люті турки. Розмахували ножами й стріляли з рушниць, аж люди інстинктивно почали озиратися. На кого ж це, милий Боже, така атака? Що за сила їм протистоїть?

Та не було жодної супротивної сили. Турки напали на село Драче, на людей, що виходили з церкви, і ось уже ріжуть усе перед собою, ось уже розмотуються кишки по бруківці, падають голови й котяться згори вниз, у напрямку міста. І продовжують кричати оті мертві голови, щоб їх почуло міське панство і їхні венеційські хазяї: люті турки нападають

і не спиняться, поки до моря не дійдуть! Розтопчуть хрест і всі хрещені душі, якщо хтось їх, матінко мила, не зупинить.

Навряд чи хто з тутешніх устиг вхопитися за сікача, щоб ним турка розкряти, а пістоль з нашого боку точно жоден не вистрілив, кожен тільки намагався вхопити дружину й дітей і з ними кинутися навтьоки. Озирнутися не встигли — ціле Драче було на Міятовому падолі й поміж розколин, куди ходилося по воду.

«Що це було, люди Божі?»

Але не було кому відповісти. Стоять чоловіки, їхні руки висять бездіяльні й непотрібні, висять, як члени у стариганів, а жінки заціпеніли й не знають, як починати голосити, не знають слів для такої нагоди.

«Що це має бути, люди Божі?» — знову запитував хтось.

Ми провели день, видивляючись, що турки зроблять із нашим селом. Ми добре бачили кожен будинок і їх, як ганяють довкола будинків. Потім збираються коло церкви, мабуть, щоб подивитися, чи є серед них убиті й поранені.

А звідки ж їм узятися, якщо ми розбіглись, усі як один!

Тут ми й заночували, а наступного дня вже довелося потурбуватися про їжу й питво. Плакали голодні діти, за ними й матері почали, здійнявся крик і лемент, що аж до неба було чути, а небо мовчить. Піп Іван тільки розводив руками, знизував плечима, дивувався й він. Нащо це туркам знадобилося нападати на Драче, коли у Драче ніякого добра нема? Чого ж тоді вони не пішли далі до міста, натомість отаборилися в нас і чогось чекають?

Уже місяць ми залишаємось на Міятовому падолі і впродовж того місяця вже й голими руками ловили диких кіз, душили й смажили змій, їли всіляке листя й траву, облаштували кілька вогнищ, зладнали з десяток куренів і присяглися милому Богові, що беззаконня, за які Він нас турками карає, більше нам і на думку не спадуть.

А тепер, світлий княже, ми благаємо вас допомогти нам, щоб від турецького свавілля звільнитися. У морі християнському Драче — одна мала краплина, але якщо цю краплю втратите, одного дня й ціле море може висохнути. Схиляємось під вашу милість, милий княже, допоможіть в ім'я Христове! Чорний турок, хай йому лице зчорніє!

Абу Юсуф Абделгані вдень сидів перед церквою і дивився на море. А вночі наказував, щоб йому на тому ж місці простелили покривала, і снилися йому сни медові й мигдальні. Вперше по тривалому часі він захотів жінку. Звеліти б, щоб йому привели котрусь із міста, там завжди були нічийні румунки і всіхні циганки, але йому було сором. Так теж добре, бажання саме по собі робить людину кращою.

Солдати спали по хатах, нічого не вимагали, нічого там не псували і не питали навіть, скільки ще вони тут залишатимуться. На п'ятий день він послав гінця до свого міста, щоб дізнатися, чи розвіявся туман, і щоб привіз йому письмове приладдя й папір. Гонець повернувся з вітаннями на адресу газії та його аскерів, люди були сповнені гордості. І щастя, бо гонець повідомив їм, що вбитих немає, а у двох поранених рани вже гояться.

Але в тумані й далі не було видно іншого берега ріки.

Абу Юсуф розклав перед собою папір, вмочив перо в чорнило і почав писати. Сонце гріло так, що кожна попередня літера висихала, перш ніж розпочиналася наступна. Люди ходили довкола нього навшпиньки, селом ширилася тиша, поки не завмер і найвіддаленіший шепіт. І птахи помовкли, тільки десь із глибини долинав незвичайний далекий шум. Ніхто, крім Абу Юсуфа, його не розрізняв. «То шумить море!» — хотів би сказати їм він, але його аскери не зрозуміли б його. Він уявляв спосіб, у який імам руками й гримасами пояснив би, що далекий звук — то шум моря, але збагнув, що на таке навіть імам не спромігся б. Не тому, що ніколи не чув і не бачив моря, а тому, що неможливо зробити своє тіло до моря подібним.

А тоді він продовжив писати. Втомившись, заплющував очі й підставляв обличчя сонцю. Його світло таке сильне, що пробивається крізь будь-яку темряву. Просторо стає, повітряно і ясно навіть у найдальших закапелках, немає такої похмурої душі, яку б сонце не освітило. А похмурішої за свою Абу Юсуф не знав.

На двадцять п'ятий день він знову послав гінця, і той повернувся зі звісткою, що й над їхнім містом засяяло сонце. Туман розійшовся зовсім, нема його навіть на верхах довколишніх гір, розцвіли найрозмаїтіші квіти, до міста прибув караван з добірним крамом, смажитья кава у шишах^[92], жінки виносять перед крамниці трояндове варення, прибув якийсь іноземець, каже, що з франкських країв, та й питає, чи є в місті жива людина, яка знає турецьку... Все це переповів

гонець, але для Абу Юсуфа важило тільки те, що той випростав руки й повернув долоні до неба, а не до землі. Отже, туман пішов. А все, що він ще розповідав, — усе одно тільки містечкові нісенітниці. Він змотав папір і склав письмове приладдя. Підняв кинджал і показав ним на гору. Солдати затанцювали від щастя, а в нього стиснулося серце. Не хотілося повертатися в Боснію. Там темно, навіть коли сонце найсильніше пече, бо немає такого світла, що осяяло б густі похмурі ліси, про яких всі, крім Абу Юсуфа, сказали б, що вони зелені. Він у тій чорноті не бачив нічого зеленого. Хіба що якийсь морозник, що зацвів над потоком. Тільки він один зелений, бо жовтий.

Щойно до нього прийшли сільські старійшини, розповіли, що мали розповісти, й передали листа від попа Івана, князь зібрав військо з двохсот добре озброєних людей і вирядив його в Драче. Якщо хтось і не хотів іти, йому пригрозили смертю, прилюдною ганьбою, конфіскацією будинку й землі та вигнанням сім'ї.

Люди вирушили, лаючись і кленучи. Ще ніхто з міста, крім сиріт-наречених, не підіймався в Драче, то й вони не знали, як це робити. Якби Господь створив людину павуком, тоді було б природно, щоб вона по стіні лізла, а ця гора не менш стрімка за стіну! Але що вдієш, як уже мусиш — то мусиш, хто їм винен, що посадили князя собі на шию і до його слів дослухаються пильніше, ніж до Божих. Так вони говорили між собою і лаяли Бога, Діву Марію, усіх святих, яких знали, яких не знали і тих, що тільки колись святими стануть. Турки їх не порубають, бо виздыхають раніше, ніж до Драче і тих турків доберуться...

Найгірше тільки чекало, коли сільські старійшини привели їх під саме Драче. Дзвін на церкві озвався точнісінько ополудні! Солдати задихалися, обливалися потом, а князів намісник розчервонівся від люті:

— Або ваші турки прийняли віру Ісусову, або я ваші голови принесу князеві!

Турки, на біду нещасним старійшинам Драче, не прийняли віру Ісусову, їх просто ніде не було. Коли князів намісник під'їхав до церкви, він міг побачити жінок, що провітрювали будинки, чоловіків, що кололи дрова, дітей, що ганяли довкола, старців, що сиділи на сонечку й курили люльки...

— Та турки вчора пішли, от ми й повернулися! — сказав піп Іван, переконаний, що тим ошчасливить і сільських старійшин, і князевого намісника.

Як же він помилився, бідолашний! Священика і трьох старійшин погнали вниз до міста, б'ючи їх усім, що під руку потрапить, і ноги їхні спотикалися на найстрімкішій кручі. Падав і калічився піп Іван, ряса його перетворилася на лахміття, він здер шкіру на руках і колінах, із носа йому текла кров, але його не припиняли лупцювати. Він уявляв себе святим Себастьяном, і йому трохи легшало, а коли вже й це не допомагало, йому на думку спали муки Христові. Чи було Синові Божому важче? Було, гріх думати, що ні. Та коли вже й це більше не рятувало, бо розлючені княжі мужі заходилися жбурляти в нього камінням, наче у віслюка, що не бажає зрушити з місця, піп Іван подумав, що його б'ють не за те, що він чимось згрішив, а тому, що вважають, ніби він із Драче. Бо хіба ж хрещена душа здійняла б руку на свого священика!

А найгірше, що нещасний піп Іван у Драче прибув із міста, як міська дитина, але цього статусу за ним більше не визнавали.

Богу дякувати, піп і старійшини вижили, їх два місяці протримали в темниці на хлібі й воді, а коли вже не знали, що з ними робити далі — прогнали назад у Драче. Навіть не довелось погрожувати, щоб наступного разу й не думали просити допомоги в місті. Прийдуть турки чи не прийдуть — байдуже.

Абу Юсуф докладно розповів французькому мандрівникові про те, як і чому опинився в Боснії. Жан-Поль Дебор усе записав, а частину про зруйновану фортецю та палац без даху прикрасив численними знаками оклику. Нічого, окрім тих знаків оклику, не псує враження про витончений стиль Дебора, може, найкращий стиль серед усіх французьких мандрівних письменників, шпигунів і авантюристів, що в ті часи відвідували Боснію, залишаючи цінні письмові свідчення. Проте Дебор не мав честі опублікувати свою книгу, рукопис і донині лежить у підвалах Інституту сходознавства в Ліоні, де чекає кращого, більш підготовленого до авантур читача, ніж низка балканістів, тюркологів і арабістів, що залишилися розчаровані, прочитавши його, бо Дебор не підтвердив жодної з відомих тез про країну, де західний світ зустрічається зі східним.

«Не бачив я від Парижа до Пірея, ба й до славного Петрограда, ні країни, красивішої за цю, ні міст, де би краще розуміли співмірність оточення людині. Тим, хто тут народжується, мабуть, здається, що місто побудовано просто довкола їхньої колиски і на честь їхнього народження. Але не бачив я і брехливішої країни. Якби було правдою все, що мені тут наговорили, і що я записав, і що вам до уваги й на розсуд віддав, тоді в їхніх лісах жили б семиголові змії, янголи б із неба падали у садки, феї та відьми бігали б по березових гаях і чинили одна одній жіночі підступи, і нічого з того, що ми знаємо про світ, чого нас навчили античні мудреці й що було перевірено безліч разів, не було би правдою. Коли було б правдою те, що мені тут казали, ми могли б забути самі себе, тому, гадаю, розважливіше з нашого боку було б забути цю гарну країну. Принаймні поки її люди не візьмуться за розум і не приймуть наші знання, бо інакше нас може зачарувати краса цієї землі, і ми уподібнимось до них. І, не дай Боже, побачимо сон про палац без даху, як той нещасний араб».

Абу Юсуф помітив, що іноземець йому зовсім не вірить, але радий був поговорити з кимось, хто добре знає турецьку, та й про арабську має певне уявлення. Крім того, чоловікові, якого ніколи більше не побачить і який нічим не зможе йому нашкодити, він міг виповісти все, що лежало на душі. А може, якась іскорка тої душі сподівалася, що іноземець таки зрозуміє його нічний дурман і збагне, чому він із військом містян ішов на той бік гори нападати на християнське село.

На коні він відпровадив мандрівника уздовж річки аж до Муратового заїзду, побажав йому щастя в житті і ніколи не зустрічатися з лихими людьми у своїх подорожах. «Нехай будуть нерозумні, нехай будуть божевільні, тільки щоб злого на думці не мали!» — сказав йому на прощання і, не дочекавшись мандрівникової відповіді словом чи мімікою, повернув коня і поїхав своєю дорогою. Абу Юсуф Абделгані, чие ім'я правильно записано в рукописі Жана-Поля Дебора; і коли одного дня цей рукопис таки опублікують, чи принаймні у відсканованому вигляді він потрапить до Бібліотеки Конгресу у Вашингтоні, Абу Юсуф опиниться в абетковому покажчику всіх абеткових покажчиків достатньо близько від імені Сави Косача-Турудії, молодика, винного в тому, що Абу Юсуфова історія ніколи не буде розказана.

Французу він не сказав, чи, може, сказав, але Жан-Поль не визнав це вартим запису, що перед малою сільською церквою з краєвидом на море він розгорнув папір, умочив перо в чорнило і...

Літо видалося несподівано дощовим. Щоранку він прокидався мокрий, а впродовж кількох липневих та серпневих днів йому здавалося, що туман ось-ось спуститься на місто. Залишався лежати, немов прикутий, на вже зогнилих покривалах, хапався руками за землю, притискав забрюхані краї своєї долами, бгав їх щосили, поки кров не порскала з-під нігтів. Бозна-вкотре помирав Абу Юсуф і переживав свою смерть щораз важче. Коли небо трохи прояснювалося і зникали ті туманні пасма, яких інші люди й не помічають і які звично з'являються у долинах усіх боснійських річок та потічків, Абу Юсуф ішов до імама, щоб сповістити його про наближення часу, коли знову треба стерегтися розбійницьких нападів.

Імам його уважно слухав і тільки кивав головою, мовляв, так, авжеж, нема спокою поруч із гяурами, до Судного дня наші душі не спочинуть в одній, Творцевій. Утішав його поглядом і своїм мовчанням, хоч імам усе краще розумів турецьку, та й Абу Юсуф потроху заговорював боснійською. Але що скажеш чоловікові, який спить у садку, боїться низького неба і вигадує розбійників? Імам не розумів, чому Абу Юсуф такий. Не божевільний наче і не переймається міською славою, а тим більше війнами, але що ж таке коїться в його нещасній душі, що кожен дощ потьмарює йому розум? Не міг його запитати, та й не хотів, щоб Абу Юсуф запідозрив, що його викрито; а він таки розгадав його, ще коли той прислав гінця в місто, щоб запитати, чи розійшовся туман, і коли просив перо й папір. Імamu, однак, важливо було, щоб і люди в місті не здогадалися, що з Абу Юсуфом щось негаразд, тому на кожній п'ятничній молитві говорив про Абу Юсуфову відвагу, його чисту віру і про те, що від міста вже каменя на камені не лишилося б, якби Милостивий Аллаг не послав сина пустелі, щоб захистив народ від розбійників. Рано, геть зарано настала осінь, застогнали й заскаржилися старці, кілька їх померло, але якраз стільки ж молодших до того часу зістарилося; тож одного пообіддя Абу Юсуф квапливо зібрав міське військо і рушив за гору.

* * *

У Драче люди усвідомлювали дві речі. Турки повернуться, а допомога з міста не прийде. Ціле літо готувалися до битви: підросли юнаки, готові взятися за шаблі й рушниці, купувалося порох, кувалося залізо, залунали героїчні пісні. Ось як усе пішло! Старійшини вирішили, що кожен будинок у селі має віддавати половину заробленого з торгівлі на міському ринку в загальну скарбницю — на рушниці й набої. Люди спершу збунтувалися, та коли піп Іван пригрозив, мовляв, він власними руками покотить з гори того, хто не стане платити, і по дорозі ще й лупцюватиме, як його лупцював князів намісник, народ змирився. Невдовзі зметикували, що власні втрати можуть відшкодувати, беручи в місті за барана не один, а два дукати. Так, люди в місті на перше зростання цін заскрипіли зубами і ще сильніше зненавиділи селяків із Драче, але й у них не було вибору.

З першими діжками пороху з'явилися і перші співці. Переважно старші чоловіки, що ставали у коло, обіймали один одного за плечі й заводили пісню. Чути їх було з вершини гори аж до моря, співали про лютих турків, що вже були тут і прийдуть знову, а все інше в тих їхніх піснях було складене зі слів, які розтлумачували мало, але від них стигла кров у жилах. Бо як здійняли вони червону шапку на сокиру, і дістали кайла з-під порогу, і в подвір'я вибігли, вся земля задвигтіла, піднялись могильні плити, мерці зубами заскреготіли...

Своїми голосами перед Богом присягалися, що Драче більше не тікатиме до Міятового падолу. Та, на жаль, більше сили було в їхніх голосах, аніж міці в рушницях і ножах.

Вони відважно билися, п'ятеро драчан загинуло в турецькому нападі і ще семеро — коли наступного ранку вони самі напали на турків, але даремні були діжки з порохом, даремні були рушниці й уся ясна зброя, коли турки нападали згори, а драчани боронилися знизу. Немає на світі героїв, які виграли б таку нерівну битву.

Отак і опинилися люди знов на Міятовому падолі, збудували ще десять куренів, і знов залунало зусібч:

«Що ж це таке, люди Божі!»

Так і Міятовий паділ перейменували на Люди Божі. А жінки навчилися голосити й над цим нещастям, тож так і чинили, поки чоловіки могли їх витримувати. Коли вже не могли, жінки випікали хліб, варили капусту, довкола вистрибували козенята і ягнята, і хтось

уже сказав був, що варто було б назавжди піти з Драче й лишитися тут, у Людях Божих.

«Щоб я цього більше не чув, хай буде проклятий той, кому додому не хочеться!» — крикнув піп Іван, і так на віки вічні було відкинута думку, що можна просто забратися туркам з дороги. Співці потихеньку співали героїчних пісень, у горлі їм ставав клубок, коли в пісні згадувалася могильна плита, і щоб його розплутати, вони співали все нижчими й глибшими голосами, поки зовсім не поринали у темряву.

А жінки тоді гризли своїх чоловіків і казали їм таке, на що зазвичай не наважувалися. Наступного дня, і через жінок з їхніми важкими словами, і через загиблих братів та синів, вони співали про могильну плиту ще нижчими голосами.

Абу Юсуф проводив дні, розклавши перед собою папір, із пером у руці. Сонячне сяйво і відблиск каменю його вже не дивували. Наче він жив тут зроду-віку і залишиться тут, біля християнського храму, оточений своїм незвичайним військом, що й далі беззастережно вірило, ніби захищає місто від навали розбійників і при цьому пильнує газію Абу Юсуфа, щоб спокійно було, поки він пише. Але що таке пише Абу Юсуф?

Коли імам розгортає Коран і читає з нього, хіба є люди, яким здається, що туди варто було б щось дописати?

Так, це спадало на думку багатьом Абу Юсуфовим аскерам, але всі вони при цьому вчиняли однаково: відмахувалися рукою, наче зганяли муху, що сіла їм на кінчик носа. Перший же сумнів, що їх відвідував, вони гнали від себе, як роблять лише справжні вірні. Ті, котрі знають, що істина невидима для людського ока і неосяжна для розуму. Якби було інакше, це мале сільце було б ліпшим за їхнє місто, вони привели б сюди дітей і жінок, та й жили б собі всі тут.

Вони слухали шум, що долинав звідкись із глибини, нашорошували вуха, наче в сусідній кімнаті плакала дитина, Абу Юсуф уже міг сказати їм, що це море, але залишав їх у пільмі невідання. Нехай вигадують своє, бо ж та їхня вигадка може виявитися кращою від його простого пояснення. Поки не знають правди, їх не охопить туга. А туга небезпечна, вона завжди веде до забороненого, до того, що більше за тебе. Падишаха заводять за кордони його імперії, аліма — за межі слова Божого, Абу Юсуфа привела в дурман, а тих простих людей із

солом'яними головами туга могла б змусити спуститися до моря. Кинулись би вони штурмувати міські фортеці й загинули б під їхніми руїнами, або ж якимсь чудесним чином захопили й розтоптали б місто, як топчуть це село, тільки щоб вийти до моря, стати перед його гуркотом і врешті-решт подумати, що Бог створив їх на те, щоб зі своїх гір і скель спустилися до цієї блакиті. Більше не повернулися б до своїх крамниць, подвір'їв і дерев'яних сходів, залишилися б там, на приморському камінні, і дочекалися б страшної венеційської орди, що постинала б їхні шалені солом'яні голови. Ось тому їм краще не знати, що за звук ловлять їхні вуха і чому того звуку нема по той бік гори.

На сьомий день прийшов гонець і приніс звістку про те, що над містечком прозирнуло сонце. «Чи ж це точно, — перепитали його, — чи розійшовся туман і в нас над рікою, і нижче за течією?» Він підтверджував, а вони й далі перепитували. Чи знає гонець, що буде, якщо туман повернеться і нападуть розбійники, спалять усе на своєму шляху, заберуть жінок і дітей, захоплять наше місто так, як ми їхнє село? Що буде, якщо на свої крамниці й свою мечеть, криниці й подвір'я, грушу в садку, свою річку і міст через річку ми дивитимемось здаля, поки розбійники наругу чинитимуть? Гінцеві пообіцяли, що здеруть йому шкіру зі спини, якщо той їх обдуриє.

А сам Абу Юсуф мовчав, складав письмове приладдя й папір і ще раз поглянув у напрямку моря. Можливо, бачив його востаннє.

Не було великої радості, коли люди повернулися в Драче. Всі знали, що турки знову придуть, знову стрілятимуть рушниці й зблискуватимуть леза, впаде ще більше чоловічих голів, бо більшим буде геройство селян, але врешті вони знову опиняться на Людях Божих, збудують іще десять куренів і чекатимуть, коли турки підуть. Так є і не може бути інакше, як і гора не може спуститися нижче, і як Драче не може піднятися на її вершину. Турки завжди нападуть згори, а вони захищатимуться зі своєї могили. Даремно скриплять їхні зуби, даремно піднімається могильна плита.

Так почалися розмови про те, що змовилися султан і венеційський дож, обмінялися обіцянками візир і міський князь, що турки нападуть на Драче, але ніколи не підуть на місто. Потиснули один одному руки шайтан і диявол, а народ хай виживає, як може! Зродилася глуха ненависть, глибока, як чоловічий голос, що виспіває

жалобу, і важча від могильної плити. Якби драчани пам'ятали отця Мато, який їх сюди привів, збагнули б, що вже чимось уподібнилися до нього. Однаково зненавиділи і турків, і венеційців. З понурими вусами й кам'яними серцями чекали часу, коли програють нову битву.

Упродовж трьох зим Абу Юсуф одинадцять разів підіймав міське військо, вів його на той бік гори, на бій проти розбійників, а тоді проводив свої дні на площі перед церквою. Битви ставали усе серйознішими, бо й аскери, і розбійники набували вправності, тож люди вже гинули так, як за часів, коли Абу Юсуф Абделгані був газією від Марокко до Дамаска, а слава його сягала значно далі, через Стамбул і аж до України, тієї широкої країни, яку створив Милостивий Аллаг, а вирівняв Ібліс, і тепер там навіть нема де голову заховати, коли настає час, щоб тобі її зітнули.

Однак завжди було відомо наперед, як битва закінчиться. Драчани втечуть на Люди Божі, у свої курені, аскери ж на сонці перед їхніми будинками оглядатимуть рани, прислухатимуться до віддаленого шуму, дивитимуться, як пише Абу Юсуф, і все страшнішими тортурами погрожуватимуть гінцеві, коли той прийде зі звісткою, що туман над їхнім містом розвіявся.

А тоді, удванадцять, Абу Юсуфові довелося підіймати військо на бій пізньої весни, коли вже й липи позацвітали. Химерний був рік, за зиму ні разу не випало порядного снігу, а тоді раптом, якраз напередодні Відовдана^[93], розстогналися старці, почали вмирати один за другим, і постукав імам у ворота Абу Юсуфа.

— Настав час.

— Я підозрював, що так буде.

— Хіба ж ти мусиш? — уперше запитав імам, і з цього питання Абу Юсуф міг зрозуміти все.

— Мушу! Я не вів би людей на смерть, якби не мусив. Хай я в пеклі опинюся, але мушу йти!

Імам обійняв його і тричі поцілував. Не довелося навіть казати Абу Юсуфові, що пробачає йому те, що той мусить. Він знав це й сам. Але й цілувати його імам не мусив. Абу Юсуфові й так було зрозуміло, що навіть рідна мати так його не вихваляла й не захищала перед людьми, як цей чоловік. Правда, не знав він, чому той чинить це. Імам і сам не знав. Він брехав щоп'ятниці на молитві, брехав роками і нічийого

імені стільки разів не згадував добром, як Абу Юсуфового. Вірив, що це не гріх, а якщо все ж і гріх, він з готовністю брав його на себе.

То була найстрашніша битва з усіх дотеперішніх. Власної голови не шкодувалося, що вже про чужу казати, а лють з обох боків перетворилася на відчай. Абу Юсуф знав, що це та мить, коли закінчується війна, в якій одні наступають, а інші відступають, і починається інша війна, та, в якій переможцем стає той, хто залишається живий на бойовищі. Війська билися дві повні доби, поки не загинула половина сільських чоловіків, а половину їх, знетямлених і скалічених — когось без руки, когось без ока, — було витіснено з села. Аскери хотіли кинутися за ними слідом, але Абу Юсуф їх не пустив. Тоді вони хотіли різати жінок і дітей, але Абу Юсуф заступив їм шлях:

— Посоромтеся! — кричав надтріснутим голосом, гамуючи людський відчай.

Колись давно і він власноруч убивав жінок і дітей, але то був інший час, інші були й причини. Він не міг дозволити, щоб дітей убивали через його нічний дурман.

Він сів перед церквою, подивився на море і поклав перед собою сорок дев'ять списаних аркушів. П'ятдесятити усе ще був чистий. Перш ніж він допише його до кінця, прийде гонець із міста.

— Уже розійшовся туман?

— Ні.

— Чого ж ти прийшов?

— Я втік.

— Від чого?

— Розбійники захопили місто і погнали з собою жінок.

Абу Юсуфові аскери, але й народ у містечку на кордоні імперії, так ніколи до кінця й не зрозуміли, що зробив із ними Абу Юсуф Абделгані. Може, вони б і осягнули це своїм розумом, якби, знов-таки, не було імама та його промов. Свідомий того, що винен у великому злі, якого ніколи собі не пробачить і жодної хвилини більше в житті не матиме, щоб про це зло не думав, імам ще раз, востаннє, збрехав людям. На місто напали не розбійники, а гяурське військо. Військо забрало жінок, і тут уже нічого не вдієш. Абу Юсуф ні в чому не винен. Бог так хотів, щоб їх спіткали дві біди одразу. Треба було виступати на

бій з розбійниками, а гяурське військо, саме того не знаючи, вдарило нам у спину.

І люди повірили в те, у що ніхто розумний не повірив би. А що їм іще залишалося, коли за три роки їх стільки загинуло, коли місто їхнє спустошено, а сестер забрано в полон.

Того вечора імам сидів із Абу Юсуфом у його домі. Не питав його — чому? — бо жодна відповідь не принесла б йому полегші. Ні йому, ні Абу Юсуфу. Тільки сказав, що той мусить поїхати з міста. Якнайскоріше. Вдосвіта. Абу Юсуф відповів, що і сам це знає. Поїде, щойно розвидниться.

— Я скажу людям, що ти поїхав із сорому.

— Так, ти добре їм скажеш.

— Бережи себе, Юсуфе.

— Чому?

— Просто бережи себе.

— І скажи їм, що ми могли би бути кращими людьми... Або ні, не кажи їм такого. Це просто я тобі скажу, що ми могли би бути кращими людьми. Не ми, а я міг би бути кращою людиною. Але дурман не дав.

— Знаю, мій Юсуфе.

Перш ніж місто прокинулося, поки ще старці стогнали в постелях, а поранені скрипіли поламаними кістками, Абу Юсуф Абделгані поїхав уздовж річки, а потім перетнув міст. Він поїхав без рушниці й кинджала, а перо з каламарем і п'ятдесят списаних аркушів лишив імаму. Нехай прочитає, а потім спалить. Невідомо, чи прочитав імам Абу Юсуфову історію, але рукопис не спалив, бо якби спалив, дом Антун Шушняра не продав би його сараєвському антиквару Саламону Баруху за кілька маловартісних пропагандистських брошур, переважно робіт французьких християнських авторів на теми шкідливості мастурбації і ставлення до невірних.

Дванадцятий бій проти турків переполовинив і кількість мешканців Драче. Вони так ніколи й цілком не оговталися після того нападу, і вже до кінця історії села Драче там не було такої кількості чоловіків, як напередодні дванадцятої битви. Цікаво, однак, що селяни постійно чекали нового нападу турків і не зауважували, що їх давно вже нема. Це ж минулої зими подались вони у вигнання на Люди Божі, позаминулої осені й дві весни тому. Ніби вчора останній турок пішов із Драче, позавчора ще сидів навпочіпки отой попід церквою і щось карлючив на папері. Вже й десятий, і двадцятий рік минув, заіржавіли рушниці й відсирів порох, молоді хлопці, що билися проти турків, уже стали дідуганами, але всі й далі думали, що все це діялося торік. Або вчора.

Дивне щось відбулося в Драче, цим би могли зайнятися антропологи й психоаналітики, якби вони тоді існували, чи якби хтось вирядив їх у гори, коли вони нарешті з'явилися. Бо відчуття, що турки напали торік, і фантомний біль від завданих ран тривали й після смерті останнього героя, передавалися з покоління в покоління й були ще цілком живі навіть сто років по тому. Спогад про те, що насправді у

Драче не сталося, назавжди лишився сильнішим від усіх справжніх спогадів. Так тривало аж до 1963 року і до великого землетрусу, після якого драчани нарешті спустилися до моря. Село заросло ожиною, дахи попровалювались, а живим залишилося тільки кладовище. Хоча житимуть і вмиратимуть вони коло моря, а багато хто і в Загребі, Белграді, Сараєві чи ще далі, в Австралії та Новій Зеландії, нащадки драчан і далі ховатимуть у кам'яних могилах своїх предків.

Їх зустрічатиме і проведжатиме на той світ страхітливий гнів, лють і йид^[94] старого отця Мато, незграбного у словах і твердого у вірі, який знав, що люди нічого не варті, але хтось мусить рятувати їхні життя. А про душі нехай подбає Господь.

Бракує тут ще історії Абу Юсуфа Абделгані, недовченого гафіза, уродженця Рамалли в краю пророка Іси, на якого впала фортеця і якого врятував, щоб самому не збожеволіти, Абдулах, загнаний на війну за те, що поблизу мечеті грав на уді. Але від нічного дурману Абу Юсуфові не було рятунку, звідси й народилась історія, яку ми вже знаємо. Одні люди, з солом'яним волоссям, нападали на інших, яких їм було названо розбійниками, а інші, з глибокими голосами, співали про могильну плиту. Для всього є місце й причина, але бракує тих слів, що їх Абу Юсуф писав своєму дурманові. До кінця світу не буде про це розказано, бо ту історію знає тепер один тільки Бог, а Він не розповідає історій ні собі, ні людям. Мізерний серед людей, малий у своєму нещасті, Сава Турудія-Костич, якого не взяли до армії, вчинив, ймовірно, те, що робить нетривкими і численні Божі труди, і людські зусилля, і геройство. Крапка наприкінці цієї оповіді — його.

Іджтихад

Народила мені Айка на старість років сина. Якби хто сказав раніше: «Сейо, любитимеш його дужче за себе, коли вночі розплачеться — вставатимеш, як ходжа до ранкової молитви, ще й думатимеш: “Чого ж раніше не заплакав, щоб життя моє вві сні не проминало?”» — якби сказав: «Сейо, бідако, твій власний приплід тобі розум потьмарить, і його гівенце тобі солодко пахнутиме, коли перевдягатимеш маля!» — я б сказав, що нема шансів. Та й не було шансів, поки я був на силі, а коли сила зрадила — захотів сина. Що ж, народила його Айка і залишила мені на піклування, поки вона працює. І я про нього краще піклуюся, ніж будь-коли про себе піклувався, навіть краще, ніж вона могла б, хоч і мати йому, а недарма ж кажуть, що дитини ніхто не вміє глядіти краще від матері. В одному тільки я лишився ще отим, колишнім; і не дай Боже Айка про це почує — не схоче більше залишати зі мною малого. Коли він зранку, бува, розкричиться й почне стукати брязкальцем об край ліжечка, — брязкальце добротне, німецьке, зламатися не може, — я забираю цяцьку в нього з рук. Спершу він на мене подивиться, здивовано так, потім заплаче, розчервоніється, розлютиться, знаю, що вбив би мене, цілим би світом об край ліжка вдарив, знищив би все, що колись було створено, а крик його тільки наростає, поки не сягне четвертої октави, як у тої японської співачки, як її там. А я не віддаю брязкальця, все дражнюся, щоб побачити, чи ж надовго його стане, і збрехав би, якби сказав, що роблю це задля його добра. Та ж ні, це потіха для мене самого, адже бачу, що мій син може те, на що я вже більше не здатний. Не поступиться і не зупиниться, даремні всі іграшки, якщо не віддам йому брязкальця, і всі красоти й дивовижі світу пусті, якщо не буде так, як він хоче, хай би навіть довелося йому зламатися, як і я зламався врешті-решт.

Але я довго тримався, довго мій час протривав, сила в мені росла, і я розсипав її довкола так, що Боже борони! Дужий був свого часу Гарун Пустахлич. Як траплявся землетрус, усі, хто його знав, думали, що то над покійним Гаруном земля здригається. Сильний був і Аріф, корчмар, що в Кіселяку погачі^[95] робив — коли спохмурніє небо і вдарить перший грім, завжди найсильніший, люди казали: «Ет, грім

цей — ніщо проти Аріфового голосу!». То невже й такі люди вмирають? Звісно, вмирають, погано було б, якби не вмирали, бо ж можеш собі уявити, як би тісно було, якби вони на насіння лишилися. А ще силачем над силачами був Мехмед Прашо, є й могила його у Вишеграді, якщо її ще не зрівняли з землею, а з могильних каменів генделика не збудували. Коли той гаркав — солов'ї з гілок осипалися, а людям аж до Бієліни все волосся дибки ставало — таку силу і такий голос мав той Мехмед. Але й він отакий не був за мене сильніший. Шал у мені нуртував небувалий, бідна та земля, що мене на собі тримала. Пригадую, п'ятдесят якогось року в готелі «Централь» востаннє співав Алага Ідрізович, добра людина і великий співак, про якого складали легенди. Він почав співати ще за австрійського панування, на офіцерських балах — добірка шлягерів, добірка севдалінок, тоді співав сербських народних пісень, потім хорватських. Часи змінювалися, і Алага відповідно міняв репертуар, але завжди була добірка севдалінок. Злі язики стверджували, що він співав і гестапівцям на Маріїн-Дворі, спочатку «Лілі Марлен», а тоді «Джугум кує джугумджія Муйо». Хто бодай раз його чув — уже не міг забути. Але в Алаги не було сили, тільки голос, як у тих італійців, які буцімто хоч би й завтра в опері заспівали, та неохота.

На новоріччя Алага сказав, що цей рік буде для нього останнім. Співатиме він до весни, а тоді край. Мовляв, справжні чемпіони на піку кар'єри вішають бутси на цвях! Спершу йому ніхто не повірив, а потім почали відмовляти. Не треба, Алаго, нема за тебе кращого! Себе пильнуйте, відказував їм, коли почну крєктати й хрипіти, ви ж перші на сміх мене візьмете. Так воно і є! Люди дочекатися не можуть, коли у співака зламається голос. Це так само, як про найблагочеснішу жінку в місті плещуть, буцім скурвилася. Куди вже далі!

Каже, нехай буде п'ятниця першого тижня після Рамазана, якраз середина квітня, коли в місті дерева позацвітають, люди сядуть у садках за вечерею, а потім нехай приходять у «Централь» подивитися, як це — коли відходить велет. Два місяці місто гомоніло про те, яким буде прощання Алаги. Люди як люди — спершу казали «Не треба!» — а тоді: «Алага такий, Алага сякий, за кого він себе має, аби влаштувати вечірку з того приводу, що припиняє співати?», «Е ні, я до нього не піду!» — казав кожен, хто себе поважав; а тих, хто не

поважає, все одно в «Централь» не пустять. Вийде так, що співатиме зухвалець для оркестру, метрдотеля та офіціантів.

Поки ще тривав Рамазан, люди ходили одне до одного на іфтари^[96], а місто буяло життям від смеркання до світання, якимось про Алагу Ідрізовича й не говорилося більше. Якщо хтось і згадував — то тільки про те, що нікому, навіть йому, не дозволено пам'ятника самому собі ставити. Нікому, тільки Тіто, а інші нехай чемно дочекаються смерті, буде їм тоді і вулиця, і школа. Так настав понеділок, день після Байраму, аж тут з'явився Алага.

Геть осунувся, бідний, сорочка на ньому висить, ніби на вішаківі, — тільки тоді я вперше побачив, як він зістарівся. Поки людина сміється, особливо поки сповнена гонору, і всі дивляться на неї, як на бога, — навіть не зауважуєш, як вона старіє. Але щойно стає стривоженою й наляканою, а довкола неї нікого, то бачиш — могила її кличе, скоро вже похорон.

Кажу:

— Що з тобою, Алаго?

— Нічого, — відказує.

Е ні, думаю, коли б нічого, ти б до мене не приходив, ніколи ж не приходив; але, кажу собі, дозволю йому самому розповісти. Нехай помучиться, буде добра наука для нього, бо в стражданнях він не дуже досвідчений.

П'є Алага свою каву, а та кава його п'є. Ідуть якісь дівчата, а я ну їх зачіпати, ще й йому підморгую, показую — добрі сифони мають, а він і їх не бачить, і не зважає на те, що я показую. Обличчя в нього працює, наче до електромоторчика під'єднане, тільки незрозуміло, сміється чи плаче.

— Ото, Сейо, — каже мені, — таке це місто!

А я знаю, до чого він хилить, тільки не даю йому нагоди душу вилити. Ніби це він про дівчат сказав, які щойно пройшли. Мовляв, на всіляких пройдисвітів озираються, а на нас двох і не глянули. Але не чує мене Алага, чує тільки, що я його почути не захотів.

— Якби кожен, хто пообіцяв до мене не приходити, дав мені динар, я би вже Рокфелера статками переплюнув! — знову забідкався.

А я не дозволяю, натомість почав розповідати, буцім є чоловік, багатший від Рокфелера. Він грошви заробив на смаженні повітряної кукурудзи, ціла Америка подуріла за його поп-корном. Тепер матері

дітям на сніданок дають тільки ту кукурудзу. А якщо дитина вередуватиме, мати їй — хлясь! — дає ляпаса, мовляв, навіть дітям не дозволено виступати проти того поп-корну. Отак чоловік і зробився багатшим від Рокфелера.

Розсміявся Алага, по-справжньому, за живіт од сміху вхопився. Мені було приємно — вдаль жарт розповів, хоч і не думав нічого такого, та коли він сміятися не припинив, мені стало незручно, бачу — щось не так пішло.

— Ото вже я дурень несосвітенний, що прийшов тебе просити, — каже Алага й устає з-за столу.

І не припиняє сміятися — з себе самого, бо ж дурень. Отим недобрим сміхом, після якого люди вже більше не вітаються на вулиці.

— Не треба так, Алаго!

— Геть, негіднику!

А коли Алага називав тебе негідником, це було гірше, ніж якби тобі півміста вилаяло і матір, і сестру, і покійного батька, — таке було важке те слово, коли він його промовляв. Ніби й звичайне слово, як і всяке інше. Я навіть не чув, щоб його часто вимовляли, та коли вже для Алаги щось тяжке означало, то тяжко падало й на кожного, кому адресувалось.

Я вхопив його в обійми, не даю піти, бо якщо піде, все буде скінчено, я ж знаю, а він вперто виривається і повторює, який я негідник. Е ні, бодай тебе, думаю, від мене не вирвешся, поки тебе не попустить. Так і протримав його півгодини, кельнери збіглися. «Відпусти-но чоловіка», — каже одна жінка; «Боже збав від біди», — каже друга, а мені байдуже, не відпускаю.

— Ти ж його задушиш! — потяг мене за рукав кельнер Рудо.

— Тікай звідси, Рудо, — кажу йому, — поки я тебе із землею не зрівняв.

— Задушиш мене, — каже вже сам Алага.

— Негідник чи не негідник?

Цим я його трохи й пом'якшив. Він погодився сісти, я кажу:

— Рудо, принеси дві подвійні ракії!

Алага каже:

— Я не буду.

— Е ні, таки будеш, коли вже все скінчилося!

Просиділи ми до пізньої ночі. Розпитували один одного про все на світі. Я йому розповідав, як служив у війську в Піроті і як співав у полковника на весіллі, і той налигався так, що його мусили наступного дня нести до лікарні у Ніш, а він розповідав мені про те, як у Сараєві посеред війни в генделику «Дібек» співав російських пісень для Вальтера Перича, і про те, як із Белграда приїздили, щоб забрати його туди, та Алага не схотів, і про те, що знає сотню пісень, яких більше ніхто не знає, і про те, що з ним у могилу севдалинок піде більше, ніж учнів у школу в Крагуєваці... Про все говорив, тільки не про те, задля чого прийшов. А я тільки того й чекав і знав, що врешті-решт дочекаюся!

Щойно я думав, що в нього закінчилися історії, він починав нову, або ж я час від часу приєднувався зі своєю, в голові мені паморочилося, та й Алазі, гадаю, паморочилося теж, він був п'яний, як літак «Енола Гей» перед скиданням бомб на Хіросіму. Я був не кращий, та все ж молодший, і міг ще довго цмулити. І ось, розповідаючи про якогось Славека, скрипаля з Чаковця, що перед війною грав у тузланському «Метрополі», поклавши пістолета на стіл зі словами: «Якщо я візьму фальшиву ноту, нехай в мене вистрілить той, хто її почує!» — і зіграв усі до одної фальшиві ноти, але не знайшлося жодного охочого його вбити, — посеред розповіді підвівся Алага — очі його вмить проясніли, — й завів такої:

— А ти до мене теж не прийдеш, правда ж, якраз живіт у тебе розболиться?

— Прийду, друже Алаго, як же це я не прийду...

— Не прийдеш, бо ціле місто погодилося, що не треба йти на прощальний концерт Алаги, хто такий Алага, щоб прощатися.

— Прийду, життям присягаюся, прийду до тебе.

— І тоді будете слухати, як я співаю — ти і троє офіціантів. Тоді вже краще тобі взагалі не приходити.

— Гаразд, то як ти хочеш — приходити мені чи ні?

— Ні, Сейо, я хочу, щоб ти мене застрелив, прямо зараз...

Витягає Алага пістоля — «беретту», які носили під час війни італійські офіцери — і кладе його переді мною. А я не знаю, куди й подітися, генделик довкола мене крутиться, здається, якщо встану — по підлозі розсиплюсь. Якби ж мені тільки додиратися до туалету і

вмитися, одразу полегшало б. Алага ж абсолютно тверезий, наче й першої чарки ще не вихилив, і чекає.

— Нащо мені стріляти? — питаю і відштовхую пістоля від себе.

— Щоб тобі й мені полегшало.

— Як же мені, нещасний, полегшає, якщо я тебе вб'ю? — пробую викрутитись і бачу, що Алага почав рости, вже зробився вищий від мене, вже й шию гне, щоб не вдаритись головою об стелю...

— Ти ж будеш найкращий, коли мене вже не буде, — мовив Алага тим тоном, яким пояснюють дітлахам, що шпинат корисний і його треба їсти.

Не знаю, що на мене найшло, мабуть, усе від ракії, та я взяв пістоля і наставив на Алагу, перевірів, чи зведений курок, побачив, що таки зведений, сказав, що не стрілятиму йому в голову, щоб не спотворити, вистрілю в серце, це буде правильно, та от не знаю, з якого боку в нього серце. Якщо в мене з лівого, тоді в нього з мого правого, я подивився, який бік у мене лівий, і майже визначився, і майже готовий був стріляти, а от Алага почав тремтіти.

— Стрільай, — каже, — не тягни так довго.

Я спитав:

— Ти що, боїшся?

Він відповів:

— Звісно, мені страшно, наче тобі не було б страшно на моєму місці.

Я подумав: звісно, мені було б страшно, але хто ти такий, щоб мені про це казати.

— Мені, Алаго, боятися нічого! — вигукнув я, приклав дуло до скроні й натиснув на гачок. Коли мій палець натиснув до половини, я вже розкаявся, а коли довів до кінця — відчув, як із мене лайно вивалюється.

— Я забув зарядити, — сказав Алага, а що далі було, вже й не пам'ятаю.

Наступного дня мені розповідали, що кельнер Рудо стрибнув на мене й відібрав у мене «беретту». Може, так воно й було, а може, й інакше. Люди люблять прикрашати, бо без прикрашання й історії нема, може, і я оце все прикрашаю, але знаю тільки, що, прокинувшись, я пообіцяв собі пити менше літра, а другий літр починати тільки після того, як переконаюся, що в закладі немає озброєних людей.

І якби ж мені розуму додалося після тої ночі. Але ж ні! Прозріння, які приносить похмілля, мають тривалість самого похмілля, помножену на два. Так стверджує перший закон ракієдинаміки Сейо.

Коло п'ятої чи пів на шосту сиджу я в тій самій забігайлівці, п'ю сьому каву, тверезію, коли ж знову Алаґа тут як тут. Каже:

— Вибач, Сейо, ми могли загинути.

Я кажу:

— Обоє навряд, хтось один би точно лишився.

А він:

— Мовчи, дурню, це те саме.

Думаю: гаразд, те саме, хай так, а сам добре знаю, що не те саме. Та краще не розпочинати того, чого не зможеш закінчити, а я й близько не уявляв, куди б ця розмова могла завести. Ніколи раніше мені й на думку не спадало здійняти руку на себе, навіть не уявляв, навіщо міг би це зробити. Коли щось мені заболить, кажу собі: минеться, — і вже радію тому, як добре буде, коли не болітиме; а як смуток опосяде, зразу думаю, що сказала б на це моя тітка Белькіса: «Та ти, Сейо, точнісінько як покійний Ізет Комушин: розм'як, геть розкис, — так урешті-решт і задницю підставиш першому стрічному!». Вона казала так щоразу, коли хтось хнюпився, поки я одного разу не запитав її: «Тітко, а хто ж такий той Ізет Комушин?». А вона на те: «Господи, та я й не знаю, синку!» — «Як це не знаєш, тітко?» — «А дуже просто, він мені замолоду якось потрапив на язика, от донині й згадую». — «А чого ж він покійний, якщо на язика тобі потрапив?» — «Так не може ж він, дитино моя, живим бути через стільки-то років: мені вже вісімдесят, а йому було б сто двадцять, людина стільки не живе, ось тому й покійний».

І завжди, коли щось ішло не так, бо хтось зробив щось не те чи сказав, тітка Белькіса повторювала: «Ти як покійний Ізет Комушин». Якби підсумувати всі обставини, за яких вона це говорила, покійний Ізет Комушин був би недорікою, плаксієм, розкисайлом, подаром, злодієм, безбожником, мишею з мечеті, гузицею, кабадахією, сіледжією, угурсузом^[97]... і все мені здається, що тітка Белькіса під його ім'ям бачила шайтана з усіма його переважно дрібними, але часом і великими капостями.

Але при дітях не можна згадувати шайтана, бо дітей шайтан забавляє, достоту як клоун у цирку, то вона вигадала покійного Ізета

Комушина. І щоб ти знав, вона була права! Оце аж дотепер я ненавиджу все, чим уподібнювався до покійного Ізета Комушина. І як би я міг підняти руку на себе? Ніяк, брате, та все ж зробив це, щоб себе перед Алагою показати.

— А ти знаєш, — питає Алага, — що я тобі життя врятував? Не зарядив пістоля. Якби зарядив, тебе вже не було б. Ти це розумієш?

— Розумію, та чи ти не перебільшуєш трохи? Ти не рятував мені життя, ти просто забув зарядити пістоля.

— Все одно, — знизав плечима він, — ти маєш бути вдячний мені.

— Що ж, Алага, я вдячний тобі до неба!

— А чи зробиш тоді дещо для мене? Співатимеш на моєму прощальному концерті? Отак, щоб я проспівав двадцять своїх, а тоді ти виходиш до оркестру, а я потихеньку йду. Було б чудово, якби ти захотів...

Еге, так ось воно що, ось навіщо ти приходив, думаю я. Слави з іншими ніколи не ділив, а зараз хочеш розділити ганьбу. Якщо люди й справді не підуть п'ятничного вечора у «Централь» — щоб не прийшли не тільки до тебе, а й до нас обох. Та я погодився, мені ж це нічого не коштує, та й, руку на серце поклавши, я жалів Алагу. Вчора я побачив, як він зістарівся, і був би дурнем, якби забув про це сьогодні. А йому так приємно, що мало стола від щастя не перекине, каже:

— Прийдуть люди, от побачиш, буде повний «Централь»!

Прийдуть, прийдуть, думаю я, зійдуться, як на циганське весілля, ти це знаєш так само, як і я, але зараз хочеш розділити зі мною ще й надію. Е ні, Ідрізовичу, ти ще й досі Алага!

Отак і п'ятниця настала, я прокинувся близько сьомої, глянув у вікно — і мав на що подивитися. Посеред квітня за одну ніч напало стільки снігу, що здавалося, ніби Бог укрит Сараєво найтовстішою зі своїх ковдр. Вулиці засипало, люди на роботу не можуть потрапити, трамваї не ходять. Мені не було в кого спитати, та я не здивувався б, якби й джума-намаз скасували. Я ледве з дому вибрався, ступив два кроки і зупинився. Далі не пройдеш. Бачу, інші теж так. Вдяглися потепліше, стоять у воротах і дивляться. Старий Франьо, залізничник, заломив капелюха набакир і сміється. Каже:

— Це що ж таке, Сейо, сусіде, чий це Бог нас так засипав?

У Франьо завжди такі питання, йому за радість, коли хтось, відповідаючи, на слизьке наскочить, він потім роками з таких глузує.

Має навіть спеціального записника з іменами тих, що ослизнулись, аби не забути когось, коли на вулиці зустрине. Тому я мовчу, нічого не кажу, але все одно йому всміхаюся. Як двоє дурників з ягомірської божевільні, засипані по горло снігом, ми всміхались один одному. І скажи спробуй, що не любиш сніг! Як його не любити, якщо здитинієш від щастя, коли він у квітні випадає.

Тільки близько третьої вдалося прокласти сякі-такі стежки, прибули й солдати з лопатами, тож я вирушив до кав'ярні. Там сидів Алаґа, він теж сміявся, але від муки.

— Бог не дозволяє мені гідно піти, — сказав. — Якщо хтось нині й планував прийти, тепер уже точно не прийде.

Ми випили каву в тиші, бо більше тут особливо й не було вже про що говорити.

— Побачимося в «Централі», — сказав я йому, а він кивнув головою і покликав кельнера Рудо. Щоб той приніс йому ракію.

Тільки не втни такого, Алаґа, щоб тебе мертвецьки п'яного ввечері принесли! Навіть сором треба зустріти стоячи... Але я нічого йому не сказав. Не моя це справа.

Прийшов я до «Централю» незадовго до восьмої — коли ж і там є на що подивитися. Штовхаються люди, одне одного топчуть, а Гілмія, чоловік із тристулкову шафу завширшки, стоїть на дверях і волає:

— Зупиніться, люди, місця нема, голку нема куди встромити!

Він волає, а його ніхто не чує, люди сунуться наперед і видно, що ладні побитися з тими, хто всередині, щоб замість них сісти. Оце таке місто: не герой ти, якщо не скажеш Алазі в очі, що не прийдеш до нього, а тепер прийшли всі, включно з тими, які в житті до ресторану не потикалися. Мене не здивувало б, якби був тут навіть комітет ходжів.

Бачу, мені теж увійти не вдасться, дарма що співати маю, не зможу ж я людям по головах пройти, а тоді ще й Гілмії пояснити, чого хочу — то я зразу й пішов на задній двір готелю. Перестрибну стіну й залізу в прочинене вікно туалету. Тричі я падав у сніг, вдарив руку, цілий місяць мені боліла після того, доки нарешті добрався до того вікна. Коли ж там якісь троє уже пробують так само залізти. Я сказав:

— Розступіться, люди, я музикант, мені треба зайти.

Вони пропустили, ще й проштовхнули мене крізь вікно, плечі ледве пролізли. Ну, коли вже музиканти таким шляхом залазять, то, певно,

Алага більший за Синатру і Маріо Ланзе разом узятих.

— Де ж ти досі був?! — кричить на мене акордеоніст. Каже, що в Алаги голова розболілася — так схвилювався, що мене нема. Он пішов у номер трохи відпочити перед початком. Рецепціоніст дав йому ключа.

Отакий чудій був Алага Ідрізович! Пішов у номер, щоб прилягти перед концертом. Аби лиш люди згодом про це говорили.

За півгодини він вийшов на сцену до оркестру: на ньому білий костюм, лаковані туфлі, зелена сорочка, ніби вчора з Парижа привезена, а замість краватки на шиї хустка шовкова, червоніша за кров, і виглядає так, наче випадково тут опинилася, з душі його витекла крізь два розстебнуті гудзики на сорочці. Але ж ти й франт, Алага, якби нас усіх разом спровадити до англійської королеви на вишкіл, ми б і тоді з тобою не могли тягатися! Але і я не дурень, не даю йому носа задерти, дивлюся на нього так, як і щодня, таким самим поглядом, а він усе знай повертається до мого столу, бачу, що питає моєї оцінки. Ти собі питай, питай, Сейо тобі нічого не скаже. Він тобі не покійний Ізет Комушин, аби казати!

Заграли музики, акордеоніст виводить так, що й не спинити його, і всі чекають, коли ж Алага озветься. Все думаєш — ось зараз, а він ніяк. Та коли вже й теравію^[98] справили і він заспівав, добре було чути, як повнісінька зала затамувала подих, наче їм голови під воду хтось мав запхати. Мабуть, і я так само зробив, не знаю, не можу сказати, бо Алага співав так, як ніхто ніколи не співатиме. Той чоловік не говорить, не дихає і не робить нічого так само, як роблять інші люди, він — чистий спів, інакше його і уявити неможливо. І нехай я тисячу разів з Алагою розмовляв і більше ночей з ним провів, ніж проживу з моєю Айкою, нехай слухав, як у нього, п'яного, заплітається язик, і двічі на власному горбі тягнув його додому на Ковачі — усе це було ненасправді, поки того вечора в «Централі» він востаннє співав. Якби ж усім так іти, люди б перед Аллагом у чергу ставали, щоб раніше за інших померти.

Зізнаюсь, я заплакав. Але інші теж плакали, не знаю, хто стримався. Кожну з тих пісень я знав так добре, що зазвичай мене вже нудило від слухання і від співання, я навіть уранці, поки голюся, їх не співаю, волю дитячі якісь вигадувати, але тоді, коли слухав його, — здавалося, сам перетворювався на ті пісні. Якщо кохана лежала на

смертному ложі, а коханий благав не полишати його — то я був і тією коханою, і тим коханим. Якщо когось вели на страту, то я був тим, кого вели, і тим, хто вів. Ось як того вечора співав Алага Ідрізович.

Та коли надійшла моя черга, висохли сльози, розвіялися чари, а білий костюм на Алазі раптом нагадав мені вбрання покійного Ізета Комушина. Прокинулася в мені сила, і я сказав собі: зараз я тебе з землею зрівняю, як Джо Луїс отого гітлерівця^[99]!

— Грай «Джулзулейху»!

— Не треба, друже Сейо, не треба «Джулзулейху».

— Грай! — звелів я.

— Не треба, Сейо, не годиться!

Авжеж, я знав, що так не годиться. Тому й вимагав «Джулзулейху», ту одну-єдину севдалінку, що створена для сили. Всі інші не люблять сили, так само як Бог не любить сили, і якщо співак сильний, він повинен битися сам із собою, доки співатиме. Душу свою вбиваєш, навіть якби пекельні муки пройшов — і то було б легше, і все аби заспівати її так, як Алага й подібні до нього співають — без жодної муки. І скільки не борешся, все даремно, бо сила тобі не дає. Але ту єдину, ту «Джулзулейху», бач, Алага не може заспівати, тому й не співає ніколи, тільки якщо вечірка вже закінчується, всі п'яні, і він думає, що ніхто не почує. Але наступного дня, звісно, всі говорять про те, як він «Джулзулейху» не витягнув як слід. І все, що Алага робить ціле життя, — це переконує себе, ніби може, і знову пробує. Та все дарма, бо в ньому нема сили. «Джулзулейха» створена для того, щоб люди могли на справжніх співців казати, буцім нічого вони не варті, або щоб бодай раз сила переспівала душу. Та, може, створена вона і для чогось гіршого, чого я не усвідомлював, поки тієї ночі в «Централі» готувався показати свій голос. Кажуть, що скло у вікнах деренчало і одвірки мало не повивалювалися зі стін; кажуть, що гуло так, як рідко коли і в сильні заметілі гуде, і що земля двигтіла так сильно, аж із неї повилітали дохлі кроли, ще з тих часів, коли місто не було містом; кажуть, що чути мене було аж за сім кварталів, а у восьмому старі бабці відчиняли вікна й прислухалися, чи не надходить Судний день; кажуть, що така сила не котилася Сараєвом, відколи Євген Савойський підпалив Боснію, — так гуркотіла жива снага десять довгих хвилин, на які я розтягнув «Джулзулейху». Стільки часу знадобилося, щоб вона перейшлася садом, порозмовляла з медовою

росою, а коли вже все було ясно і з «Джулзулейхою», і зі мною, я пустив голос на одному диханні, і тримав його, і тримав, люди могли б сходити додому перевірити, чи повернулися діти зі школи, і прийти назад, — встигли б раніше, ніж я замовк. Я співав, а сам знай поглядав на Алагу Ідрізовича: як же йому неприємно, але не стільки через те, що мене така сила-силенна людей почула і тепер говоритиме, що я кращий за нього, — він добре розуміє, що люди говорять і те, чого не думають; ні, Алага потерпав, бо я міг таке, чого він ніколи не зможе.

Коли я закінчив, він підійшов, поцілував мене й шепнув:

— Молодчина!

Та краще було б, якби він сказав: «Йоб твою мать селюцьку!». Чи, може, не краще, а просто мені приємніше, і життя моє, може, потім не пішло б іншим шляхом. Та я не винувачу Алагу, боронь Боже, просто кажу, як було б краще для мене і для нього.

Хтозна, скільки було їх — тих, які дорікали мені за те, що на прощальному вечорі Алаги Ідрізовича я співав «Джулзулейху» і що співав її не як годиться, а як не можна співати, та вголос ніхто мені й кривого слова не сказав. Та й похвалити мене теж не мали часу, бо й місяця відтоді не минуло — і Алага помер. Почалося з того, що він застудився після прощального вечора; каже мені якийсь кельнер Рудо: «Тобі співак вітання переказував, щось на нього віруси напали!». Та не віруси то були і не застуда, бо Алага не встав з ліжка і за десять днів. Врешті-решт його перенесли на Потхрастові, в легеневу клініку, там сказали: видужає. Однієї суботи я зібрався його провідати, купив помаранчів, поклав у кишеню фляжку з ракією на випадок, якщо вдасться нормально посидіти, але мене не пустили до нього. Лікар сказав:

— Алага переказав, що прийме тебе, коли почуватиметься краще.

— А коли ж це буде? — спитав я.

— Судячи з того, чого мене вчили в університеті, — ніколи.

Ось так мені сказав той лікар. Я б йому в лице плюнув ще й нині, якби на вулиці зустрів.

Спускаюсь я з Потхрастових, день ще якийсь такий ясний, місто залите сонцем, видно навіть муху на вікні по той бік долини, під Требевичем, — саме та краса, заради якої варто витерпіти дев'ять місяців холоднечі. І про кого ж мені думати, як не про нього, чому ж не зі мною він, щоб поглянути на цей наш рай тими очима, якими

дивилися всі, коли з ним прощалися. Ех, Алаго мій, Алаго, повторював я у ритмі кроків, одна нога, за нею друга, вниз бруківкою та асфальтом, поміж молодих собак, що бавляться якоюсь ганчіркою, змагаються за неї і гарчать так, ніби від тої ганчірки залежить їхнє життя, поміж жінок, що в халатах повертаються з магазину, з-під хусток у них визирають рожеві й блакитні бігуді, вони розглядають незнайомця у своєму кварталі й міркують, що він тут забув, донизу і знов донизу, ех, Алаго мій, Алаго, якби ж тобі ще раз побачити, як глибоко сидить у долині це місто, впрівають навіть ті, що схилами спускаються, але їм приємно зустрічати тих, які піднімаються, — вони важко дихають і пхатимуться нагору ще бозна-скільки, двоє робітників несуть на плечах карнизи для штор і лають того, для кого їх несуть, жінка з животом до підборіддя сопе, як локомотив, а двоє чоловіків із пивом кажуть: «Дивися, щоб дитина не вивалилася, бо як покотиться вниз — до Тітової вулиці не здоженеш!». Вона вдає, ніби не чує їх, — коли дерешся вгору, важко й слово вимовити, а надто коли бачиш тих, кому Бог дав дорогу донизу і все донизу, ех, Алаго мій, Алаго, ні, я не збожеволів, що розмовляю сам із собою, просто хотів відвідати друга на Потхрастових, але лікарі мене не пустили, таке часто буває, це відомо тим, хто вгору йде, часто таке буває — щодня спускається хтось, несучи під пахвою пакет помаранчів, якого не мав кому віддати, ех, Алаго мій, Алаго...

Його поховали як атеїста, з п'ятикутною зіркою на надгробку, і оркестр зіграв над ним марш Леніна. Промову виголосив голова місцевої громади, Джіджі-коваль. Алага Ідрізович був донором крові, учасником кампаній з лісовідновлення, добрим другом і сусідом. Що далі, то гірше, страшніше й бути не може. Вперше в житті я згадав про Бога й подумав: що робити, якщо Він таки існує? Раніше він міг тільки з язика мені злетіти, переважно коли лаявся чи хотів заприсягтися чимось неважливим, а тепер, дивлячись на п'ятикутну зірку, думав: що буде, якщо ми помилилися? А хтось із нас точно помилився, бо ж недобре севдалію поховати як партизана. Якось це, брате, не складається до купи. Краще б уже індіанський тотем почепили в нього над головою.

Але це тривало коротко, якраз поки не скінчився похорон; коли ж ми понапивалися за упокій душі Алаги, я вже й забув про Бога. Не думав ні про те, від чого Алага помер, ні про те, чи є в цьому моя

провина. Про такі речі думаєш, коли в тебе помирають батько чи мати, брат чи — бодай не зурочити — власна дитина, а він мені не був ні батьком, ні братом, і я легко за один день вийняв його з душі. Проминув, наче й не було його.

До того літа, коли місто забувало про Алагу, а про великий квітневий сніг згадувало у зв'язку з музичним вечором у «Централі», моє життя точилося саме так, як я розповів. Я ще тримався в рамках пристойності, пам'ятав дні й людей, кого як звати і де я з ким був, а тоді все якось перевернулося. Я забув про нього так само, як забули й інші, хоча лишився вислів «Алагин сніг» — так і досі називають великий сніг п'ятдесят якогось року, дарма що вже ніхто не знає, хто такий Алага Ідрізович; але якось-то я забув і сам себе, і маю цілих десять років, про які не знаю нічого: де я був, що робив, як вижив. Із того часу пам'ятаю тільки картинки, це так само, як і коли Йосеф Самек повитягав був з підвалу шматки кінострічки, потім просто всліпу зліпив їх до купи і показував дітям за динар у неділю, в «Кінотеці». А діти хіба ж розуміються на кіно, їм подобалося, коли проїздили верхи ковбої, а потім раптом з'являвся Моша Піяде^[100], виголошував якусь промову на першотравневій демонстрації, а після Моше один гангстер убивав іншого гангстера, і зразу ж по тому закохана пара цілувалася. Такими були ті Самекові фільми, він ліпив їх, щоб заробити на випивку, бо справжні не мав права показувати поза розкладом; таким зробилося і моє життя.

Скажімо, бачу, як стою перед французьким посольством у Белграді, це могло бути за рік або два по смерті Алаги, і міркую, як би це просочитися всередину, щоб мене при цьому не помітили. У посольстві працювала така собі Маріяна, красуня із Задара, я трохи коло неї увивався, та їй і самій це подобалося, от і пообіцяла організувати мені через посла візу у Францію. Ніби я перебуваю в конфлікті з владою, мене переслідують за політичні переконання, і вже мені не жити, якщо французи не допоможуть. Мене не хвилювало, що після цього не буде дороги назад у Югославію, що Сараєво мене вже живим не побачить, а ще менше хвилювало, що вона думає і чому їде зі мною в Париж. Коли пояснила, чому, було вже пізно, ми прибули в Париж, я сказав, що піду в туалет, ось залишаю цигарки й запальничку! — мовляв, повернуся по них, такий жарт, вона засміялася і більше ніколи мене не бачила. До Маріяни мені було діла

рівно стільки ж, як до цигарок і запальнички. Її щастя, що так, бо мене несла моя сила, а у Францію я приїхав, бо вдома було мені затісно. У Сараєві я міг ще декілька разів проспівати «Джулзулейху», напиться, потрошити все у пивничці, поперевертати автівки на парковці, щоб про мене ціле місто гуло, але цього мені було вже замало.

Наступне, що пам'ятаю, — двоє жандармів б'ють малого грека. Молотять його дерев'яними кийками, він стогне й благає своєю кумедною мовою, а з кишень у нього котяться яблука. Через ті яблука його й били. Він украв їх, і на нього заявили. Бачу, що вб'ють його, вони можуть собі це дозволити, бо ніхто не питатиме про малого грека, його ім'я не зазначено в книгах, паспорта немає, жодного посвідчення особи також, ніхто про нього не знає, ніхто за ним не плакатиме. Якщо мати й плакала, це було ще тоді, коли він утік зі своєї Греції. Мабуть, вона й так думає, що його більше нема, що він мертвий, і жандарми знають це, тому так безбожно й товчуть його. І битимуть, поки не вб'ють. Вони насолоджуються, як і я, можливо, насолоджувався б, якби був на їхньому місці. Людей вбивати заборонено, але ж скільки на світі тих, задля кого цю заборону варто було б скасувати. Скільки тих, що в твоєму житті були найгіршими з найгірших. Тому ти й зловиш малого грека, і вб'єш його, бо не міг убити їх. Розумію жандармів, кажу ж, на їхньому місці я теж би так учинив, та й грек мені зовсім не подобається, я його взагалі не знаю. А якби й знав, то все було б так само. Легше зрозуміти їх, що збираються його вбити, ніж його, що крав яблука. Нащо йому здалися ті яблука, от якби банк пограбував — оце було б зрозуміло. Але яблука? І тим не менше, сказати, що він заслужив бути вбитим — е ні, брате, аж ніяк! Ніхто не заслуговує бути вбитим лише за те, що його ім'я не зазначено в книгах.

Стою я отак, дивлюся, як його вбивають, і думаю, скільки ще витримає малий грек, перш ніж упаде. І чи вони тоді товктимуть його ногами, чи далі палицями. У ту мить вищий і грубший жандарм задихався, став перепочити трохи й зауважив мене. «Чого дивишся? — крикнув і махнув на мене своїм кийком. — Забирайся, поки й тобі не дісталось!»

Тут мені аж в очах потемніло. Якщо збираєшся його вбити, яке твоє діло, дивлюсь я чи ні? Але де там, ці двоє хотіли б, щоб ніхто не бачив, щоб усе лишилося між ними, як у тих мазунчиків, що опинилися у в'язниці: на волі їх чекають коханки й дружини, а вони, коли притисне,

починають паруватися між собою, по-чоловічому. Їбуться в своїх клітках, як звірі, всі до одного фраєри, які на волі розмазали б підара по землі, щойно побачивши, але їм важливо, щоб ніхто не бачив і ніхто нічого не знав. Нехай все залишиться між ними двома. Оце вже мені не сподобалося, і я не втік, а навпаки втрутився в бійку. Повалив жандармів на землю, бахкав їхніми головами об стіни, топтав ногами їхні яйця на асфальті, але, руку на серце поклавши, і вони мене добряче відгамселили. Якщо все підсумувати, вийде нічия. Малий грек, ясно, втік. Більше я не бачив ні його, ні тих двох жандармів, яким зіпсував забаву.

Потім я подався у Мілан, один турок за гроші перевіз мене через кордон у багажнику, і там я мав сутичку із якимись циганами, нашими боснійськими, що збили великий капітал на жебракуванні, але не гребували й тим, щоб виставляти дівчат на залізничному вокзалі. Побачать чоловіка, що повертається з роботи, костюм, краватка, зачіска, ти ж знаєш італійців! І видно по ньому, що вдома чекає така мегера, поруч із якою на іншу він і глянути не сміє; от до такого мої цигани й прискакували й показували йому дівчинку, якій ще й п'ятнадцяти не було, можна було б подумати, що вона ще в ляльки бавиться. Який італієць не очманіє! Він ішов з нею в чоловічий туалет, вона розстібала йому ширінку, брала член у рота і трохи бавилася з ним, а тоді прикушувала зубами. Італієць скрикував, а циган, який весь цей час стояв під кабінкою, чемно казав на це, щоб той витягнув гаманця з кишені й перекинув через двері, тоді мала його відпустить. Інакше — відгризе! Але вона відпускала не одразу, чекала, щоб циган утік з гаманцем. І що італійцеві залишалося після цього? Заявити на малу в поліцію? Великі гроші цигани гребли, отак поджентльменському, і не боялися в'язниці. Раз чи два траплялося, що вони хибно обирали жертву, італійця, що не був аж таким вихованим, або такого, якому недостатньо було щастя залишитися при своєму члені, і тоді дівчині це коштувало побиття. Одна після такого лишилася зі спотвореним лицем і без ока, її порізало склом, але заміна знайшлася легко.

Ті ж цигани потроху щипали кишені на вокзалі, і сталося так, що вкрали великі гроші в чоловіка, в якого я жив, звався він Алдо, хороший такий літній чоловік. Прийшов тоді додому в сльозах, поцупили в нього всю пенсію. І що я ще міг зробити — пішов на

вокзал, знайшов циган і відібрав у них усі гроші. Там було цілих десять пенсій для Алдо. Потім вони ганялися за мною по Мілану, мовляв, або я повертаю гроші, або вони мене заріжуть. Бачу тоді — забагато їх, краще мені пошукати нове місто для себе.

Тоді я добрався якось до Відня й Франкфурта, і нарешті опинився в Амстердамі. Сидів на лавці над каналом, а навпроти мене стояв корабель, на якому щось святкували. Ревіла музика, сміялися люди, час від часу хтось підбігав до борту, щоб виблювати в канал, мене ж навіть не помічали, хоч могли б за ногу вхопити, поки блювали. Тоді я подумав: ет, Сейо, нащо тобі здалося все це! Так і вирішив повернутися додому. Даремні й сила, і лють, якщо люди не помічають, навіть коли впритул на тебе дивляться.

Два дні допитували мене в сараєвській міліції, а я й не особливо брехав їм. Сказав, що закохався був у дівчину з французького посольства і втік разом із нею в Париж. «І що було потім?» — питає інспектор. «Нічого, — кажу, — потім розлюбив». — «Отак просто?» — «Саме так». — «Твоє щастя, що я не її батько», — сказав інспектор і відпустив мене. А, ще запитав був: «Чи ж ти не той, хто співав “Джулзулейху”?» — «Я й інших пісень співав, було й загуло», — відповів йому.

Та мені було приємно, що хтось іще пам’ятає. Я не спитав, чи був він у «Централі» того вечора, не моя справа інспекторам запитання ставити, але знати хотілося. Хотілося, щоб він розказав мені, як це було, коли деренчали віконні шибки, а за сім кварталів бабці у восьмому думали, що кінець світу настає; та все дарма, він нічого мені не сказав. Поки йшов додому, мене охопила якась ностальгія, іду, а перед очима постала така картина: з одного боку стою я, а навпроти Алага Ідрізович, і, як у ковбойському фільмі, цілимось один в одного. Наприкінці Алага падає замертво, а у мене в руці залишається тільки пакет помаранчів. Я не міг пригадати, що зробив із тими помаранчами потім. Чи віддав їх комусь, чи викинув на смітник — нащо мені помаранчі! — чи згодом забув у пивничці, ніяк не пригадаю. А великі ж були ті помаранчі, і велика новина, що Алага не схотів прийняти мене перед смертю. Та все дарма, бо ж нічого не могло перевершити моєї сили.

Якби я ще подумав про ті помаранчі, все знову-таки могло бути інакше.

У Сараєві мені не було де співати, прийшла нова мода, шлягери і поп-співачи витіснили народну музику, а я, брате, не схотів бути Мішо Ковачем^[101] і Томом Джонсом, от і поїхав співати до якогось корчмаря в Живиницях. Хороша корчма в нього була, не минало й вихідних, щоб кров не пролилася. Я затагну «Джулзулейху», а товариш товаришу вже пляшку на голові розбиває. Такі там люди, відмінні від сараєвців, у Живиницях гулянки завжди вимірювали кількістю розбитих голів. Та й севдах вони не любили той, що душу крає, хотіли оцих потужніших пісень, і часом котрусь сербську, і посавський бечарац^[102], і все, під що легко гинути. Найкраще було, коли раз на місяць приїздили дервенчани. Приїздили десятма автами, уже добряче п'яні, і в якийсь момент витягали ножі, просто з веселощів чи тому, що тоді в Дервенті розбиті пляшки й склянки вже не вважали за справжню гулянку, і краще, коли тебе пісня підхопить, — ти собі любесенько витягаєш ножа і витанцьовуєш, вимахуючи ним, як ото молодички, виводячи коло, хустинками вимахують. А коли тебе зовсім накриє, штрикаєш своїм ножем у столи, по можливості — якнайближче до чиєїсь руки. Їх не любили у Живиницях, але терпіли, бо ніхто не витрачав за одну ніч і половини того, що витрачали дервенчани. Кожен другий з них працював у Німеччині, і для них не було проблемою пхнути в руки акордеоністові сотню марок. Один із них, знов-таки через «Джулзулейху», якось приліпив мені на чоло тисячну банкноту. Взагалі я не дозволяв, щоб мені на чоло гроші ліпили, — то для циганських співаків, а не для мене, але хай вже, то ж дервенчани, битися з ними не хотілося, та й не відштовхували мене ті їхні шаленства. Я хотів повернути чоловікові його тисячу марок, сказав: «Друже, не перегинай палицю, що тобі жінка вдома скаже?». Він не хотів брати назад. Видно, що спантеличений був, шкодував таких грошей, але якщо вже дав — то дав. Люблю таких людей.

А знаєш, що найдивніше? Працюючи в Живиницях, я ніколи ні з ким не побився. Навіть не посварився, навіть ляпаса нікому не дав. Моя сила якось ніби опинилася в природному середовищі й не мала потреби вириватися назовні. Так би це можна було описати повченому. Забагато було в тому генделику крові й скла, розбитих голів і носів, поламаних рук і ніг, щоб мені цього бракувало. Крім того, я там був єдиним співаком. У Живиницях не було ані кращого, ані гіршого за мене.

Котрогось дня каже мені газда:

— Сейо, весь наступний тиждень ти вільний, бігай, тренуйся, багато не пий, мусиш підготуватися.

— До чого підготуватися?

— До весілля, одружується Андриїця Дервенчанин.

— Ну, — відказав я, — коли так, то я підготуюся як ніколи досі.

Андриїця був найшаленіший з усіх дервенчан, що наїздили до нас. На голову вищий від мене, коли шепотів — барабанні перетинки лускали, а що вдачу мав прикру — то гіршої й бути не може. Завжди йому кортіло доводити, хто найсильніший, хоча всі знали, що він, і ніхто не заперечував, та він би й на колії ліг, щоб показати, що й поїзд проти нього безсилий. Але це легко, зате Андриїця постійно виголошував щось проти Тіто і Партії, суто щоб перевірити, чи наважиться хтось із ним сперечатися і чи, не дай Боже, хтось не заявить на нього. Лаяв Йованку^[103] перед начальником міліції, а той тільки голову похилив і вдавав, що не чує. Оце мені в Андриїці не подобалося.

Та загалом усе ж подобався мені він. Якби ні, легше б мені жилося нині.

За два дні до весілля сидів я у театральній кав'ярні з Салемом, майстром із реквізиту, а тоді саме готувалася якась вистава. Ми пили й закушували, коли ж Салем каже, мовляв, хоче дещо мені показати, і виймає з сумки ножа. Виблискує лезо, сантиметрів двадцять, певне, завдовжки, як невеличка шабля. Салем питає:

— Добрий ніж, еге? Ти колись бачив такий?

— Не бачив, Салеме, — відповідаю.

— Ну, то зараз побачиш! — замахнувся ножом і як вдарить мене посеред грудей.

Я навіть поворухнутися не встиг, а одна-єдина секунда, коли наші погляди зустрілися, коли я ще думав, що ніж у мені, та секунда була моїм найбільшим страхом і жахіттям.

Салем сміявся, зі стільця мало не падав, так смішно йому було. А мені зовсім не смішно. Сиджу, ноги в мене трясуться, все коліньми б'юся об стіл.

Я сказав:

— А тепер ти вибирай, що хочеш: або я тебе відлупцюю так, що й рідна мати не впізнає, або ти мені віддаси того ножа!

Ось так я прийшов на Андриїцине весілля із театральним ножом. Щоб і Андриїця бодай раз у житті всрався зі страху.

Якщо гулянки в дервенчан були криваві, то весілля вийшло геть не схожим на них. З'їхалося три сотні гостей, мій газда розгорнув для них циркове шатро за рестораном, зі шкільних парт склав одного довгого стола, п'ятдесят метрів завдовжки. Люди посідали на шкільні стільці, ніби справжні учні, чоловіки — один за іншого плечистіший — тулилися один до одного, а жінок своїх тримали коло себе, наче вони з якогось іншого світу, не з нашого, боснійського. Прийшли й декотрі місцеві, з Живиниць, переважно ті, хто зустрічав ранки з дервенчанами, і все намагалися перевести на жарт, аби трішки розрядити атмосферу, але все дарма. Весільні гості всміхалися, як дівчатка, опускали очі після грубих жартів, а коли хтось із місцевих лаявся — дивилися на отця Їргу, дядька молодого, дебелого й рум'яного священика, що один зайняв два місця за столом — такий був завширшки. Його самого лайка не зачіпала, але їм наче сором перед ним, коли в його присутності лаються. Чортзна-що, думаю собі, чортзна-що, коли я до такого весілля мусив сім днів готуватися, то для нормальної гулянки доведеться тренуватися півроку.

Офіціанти повиносили горщики з ягнячою юшкою і налили всім по черзі. Місцеві вже приготувалися куштувати, коли бачать: дервенчани й не ворухнуться, жоден навіть ложки до рук не взяв. Тоді підвівся отець Їрга й розпочав молитву, згадав Ісуса й Марію, перелічив усіх католицьких святих, а щойно на мить замовкав, щоб дух перевести, люди всі як один хрестилися. Наче на мітингу на День молодості, дивишся, як двісті дервенчан одночасно підносять праву руку. Отець Їрга, без сорому казка, разів десять зупинявся дух перевести — то стільки разів вони й перехрестилися, аж поки і в наших рука не потягнулася за ними слідом. З одного боку, не хочеться виділятися на загальному тлі, з іншого — якесь таке приємне видовище, самому кортить спробувати. Так само, як коли гурт затягне тебе в танок — одразу літатимеш, хоч би обидві ноги мав дерев'яні. Правду кажу, бо нащо мені брехати тепер, — якби він іще трохи затягнув ту свою молитву, я найперший серед мусульман почав би хреститися, а якщо бодай двічі в мечеті був — тут мене бери й ріж! Але коли наші під час намазу кланяються, то бачиш, що кожен кланяється за себе, жодного

порядку в тому нема, тому й не затуагує. А в католиків, брате, чіткий порядок. Усі водночас! Принаймні в тих, що з Дервенти, воно так.

Що ж, покінчивши зі звичаями релігійними, священник продовжив з народними. Спершу подякував господарям, потім сказав, буцім йому приємно, що Андриїця з товариством приїздить у цей заклад у Живиницях, бо це заклад добрих людей, якщо досі жоден із хлопців не повернувся з ножом у спині.

— А не дивно було б, зважаючи на їхню поведінку! — тут він підняв голос і всіх їх по черзі огледів, із Андриїці починаючи.

Видно, що отець Грга глибоко в курсі усіх справ, нічого не скажеш. І щойно я був подумав, що він закінчив, той заходився повчати, мовляв, рідний брат не може зрозуміти людину так добре, як сусід, особливо якщо іншої віри. Сусід знає, коли ти недобре чиниш, але завжди йому на думці, як би тебе не образити, як би не подивитися косо, бо завжди гадає: а чи справді погане те, що робить цей чоловік, чи це я просто перебільшую, бо сповідаю іншу віру? А потім думає ще й про те, що це твоя віра навчає тебе бути таким дурнем. І тому терпить тебе, як рідного брата не терпів би. І тому з ним найлегше побрататися чи принаймні подружитися. Добре й те, що наш люд небагато знає про віру одне одного, бо тоді знав би, що в кожній зі священних книг більш-менш однакові істини і що жодна віра не допускає дурощів. Люди були б менш терплячими, якби це знали, підсумував отець, і ми всі похапалися за ложки, але він повів далі. Тепер уже про те, як з'явилися Живиниці й що у Живиницях діялося триста років тому.

— Зупинися, Грго, заради Бога, в нас юшка охолола! — крикнула літня жінка з іншого краю столу, люди засміялися, засміявся й священник, мовив:

— А я саме гадав, скільки ще ви зможете мене терпіти.

З'їли ми юшку, принесли нам ягнят на рожні, то й з ними покінчили, але зразу по тому принесли перекуску, трохи пирогів із сиром та зеленню, щоб було чим вино заїсти, і ще трохи травницького сиру й смаженини...

Люди їдять, про музику ніхто не питає. Я раз у раз позираю на газду, а він мені руками знаки подає: не спіши, не спіши, Сейо. Добре, кажу, мені не горить, але щось таке враження, що зрештою цей народ розляжеться по леваді, аби перетравити усе з'їдене. Дивлюся на Андрицю — він теж не зважає, тільки знай молоду хапає за руки, а коли відпускає — вона хапає його. Видно, що пітніє рука в руці, приємний страх їх охоплює перед тим, що далі настане: чи створені вони одне для одного і чи буде так само добре й завтра, коли все це закінчиться? Одна справа зустрічатися й милуватися, красуватися перед усіма на весіллі, квітчатися ружами й розмарином, і геть інша — жити. Більшість молодят це усвідомлює, поки ще весілля триває, а я це завжди знав, тому й оженився лише під старість. А чи розумніший я через це? Та, мабуть, ні! Розум ніколи не був моєю сильною стороною.

Того дня я особливо з розумом не дружив.

Невдовзі подали й торти. А щоб нікому не забракло, газдиня напекла ще й десять тарелів баклави. Отець Грга мовив:

— Мені не можна, лікар заборонив, у мене в крові стільки цукру, що я солодший за цей торт!

Але видно було, що мучиться, бідолаха. Все дивився, як люди довкола їдять, по вуха кремом повимащувалися, а він не знає, куди й дітися. А коли газдиня просто перед ним поставила тацю з баклавою, він ухопив одну пальцями:

— Якщо вже гинути, то краще від турецької руки!

Цілу закинув у рота — і за секунду розтанув чоловік. Хіба що сльози від щастя не линули.

— Грго, та ти ж осліпнеш, лікарі тобі ноги повідрізають, Бог тебе в пекло запроторить, бідна ж я з тобою! — знову крикнула та жінка й перехрестилася.

Тут я зрозумів, що це або сестра його, або, може, мати. Тільки найближча рідня може так тобі кайф наламати.

Потім винесли ракію, почалися тости, всі по черзі Андриїні брати й дядьки, а тоді батько, брати, вуйки і стрийки молоді. Виходило, що всі дервенчани — родичі одні одним. Один Бог знає, скільки ще їх лишилося у Дервенті чи в Німеччині на заробітках. Що ж, за такої кількості рідні не дивно, що вони так легко виймають ножі й бавляться з життям. Тут я й згадав про свого ножа, театрального. Може, весілля й не найкраща нагода, щоб загнати страх Андриїці в кості, але я гадав — то для його добра. Або ж просто кажу так. А правда в тому, брате, що я хотів побачити всеохопний страх того єдиного чоловіка, про якого думав, що боїться він менше за мене. Я хотів би побачити й почути, як ламається й падає сила, більша від моєї.

— Та де ж музика, матір вашу стару за ногу, частіше в нас у Плеханському монастирі почуєш акордеон, ніж на цьому весіллі! — озвався отець Грга, наче думки мої почув.

Так почалося справжнє весілля.

Шість годин я співав без перерви, і жодної пісні ми не повторили. Хтось запитав: «Чи не втомилися музиканти?». Я відказав: «Ні, ми гратимемо, поки першому з нас пальці не закривавляться!». Люди були раді це почути, а як не зрадіти, коли за цей час випили більше ракії, ніж культурному товариству знадобилося б вина, щоб опинитися під

столом. Але дервенчанам хоч би що, та й нашим теж: надивилися на кращих за себе й заходилися випробовувати межі людських можливостей. А репертуар ми склали якраз на загальне блаженство: добірка далматинських пісень, добірка сербських, цикл боснійських, каравану братерства і єдності було до нас не дорівнятися. Часом я вставляв і сороміцьку якусь пісню, але в міру: дервенчани дуже чутливі до сороміцького фольклору, недобре було б, якби остаточно подуріли й почали столи перекидати. Вони й так уже стрибали, падали зі стільців, цілувалися й підносили тости над усяку міру. Тільки Андриїця й молода спокійно сиділи й п'їтними долонями скріплювали те, що не вдалося скріпити у церкві та у РАЦСі.

Але ніхто не розмахував ножом, ніхто навіть хустинки з кишені не витягнув і не маяв нею над головою, щоб видно було, — чим би махалося, якби була звичайна гулянка, а не весілля. Якби ж мені стало розуму залишити Андриїцю на якийсь інший раз. Ні, ракії я й не лизнув, був тверезий як ніколи, але сила не дозволяла мені відчутти міру.

Коло третьої у скрипаля Шандора луснули пухирі на пальцях і потекла кров.

— Фертик! — крикнув отець Грга.

— Е ні, не фертик! — крикнув я у відповідь. — Зараз буде остання пісня!

Оркестр заграв «Джулзулейху», я хотів улаштувати фурор, щось таке, що довго пам'ятатимуть і переповідатимуть. Та чи то музики погано грали, чи в моєму голосі не було сили після шести годин співів, чи «Джулзулейха» не була вдалою піснею для дервенчан — тільки стався пшик.

— Та що з вами таке, люди? — акордеоніст перестав грати, а я вдавав, що розлючений.

— Що, не до смаку вам «Джулзулейха»?

Ті, хто мене почув, тієї ж миті замовкли. На тих, які були надто п'яні, щоб почути, все одно більше не варто було зважати. Андриїця відпустив руку нареченої:

— Сейо, друже, що на тебе раптом нашло?

— Ось що нашло! — я витягнув ніж з акордеонного футляра, підбіг і вдарив Андриїцю просто посеред грудей.

Я не бачив, чи він злякався. Нічого не бачив. Наступні три дні мої очі були порожні, навіть якби мені їх відкрив хтось інший. Я не бачив і того, що інші люди бачили, коли помирали. І про що розповідали, коли поверталися. А я за ті три дні, кажуть, умирав п'ять разів. Коли помер уп'яте, мене вже були накрили простирадлом з головою, та один молодий лікар, Фуад Халілович звався, ніколи не забуду його імені, не віддав мене. Він оживив мене ще раз. Якби я вмер ушосте, навіть він би не зміг. Але я не вмер. І дякую доброму Богові за те, що не вмер, але не через себе, а через людей, які б утричі довше в тюрмі просиділи, якби й шосте життя в мене відібрали.

Коли зрозуміли, що з Андрійцею нічого не сталося, що лезо мого ножа сховалося всередину держака і що все це був жарт, я вже лежав у калюжі крові. Вони розумно вчинили, що не чекали міліцію, а запхали мене в авто й відвезли до лікарні в Тузлу. Кажуть, що отець Грга тримав мою голову на колінах і пильнував моє життя, щоб не втекло, і припильнував його, бачить Бог, як ніхто не зміг би, а четверо деревчан заgrimіло до в'язниці. Трьох згодом засудили, одного звільнили. Потім із в'язниці вони переказували прохання пробачити їх. Що я міг вдіяти? Хіба що попросити, щоб вони теж мені пробачили. Так усе й було.

Поки я лежав у Тузлі, а тоді й в Белграді, де мені латали шлунок і кишки, щоб я знову міг вивантажувати відходи через той отвір, через який і годиться, я міг спокійно поміркувати про свою силу. Про що б я іще думав, якщо не про неї. Але не весілля було в мене на думці, а якісь інші речі, неважливі, які я вже й позабував був. Мене мучило, що такого собі Хусрефа, на два роки за мене старшого, вдарив на очах у його дівчини. За що я його вдарив? За те, що він мав дівчину, а я ні. Мені було п'ятнадцять років, я був сповнений сили і дитячої гіркоти і вирішив, що не можу зробити для Хусрефа нічого гіршого, ніж ударити його в неї на очах. Відповісти мені не зможе, бо я сильніший. Але мусить відповісти, бо нащо йому таке життя, якщо не зможе відповісти мені в неї на очах. Хусреф не дав мені здачі. Ех, безсонних ночей у лікарні було в мене значно більше через Хусрефа, ніж через кишки. А коли кишки в тебе болять, цей біль гірший від усякого іншого болю. Бач, а досі я не згадував, що заподіяв Хусрефу, не згадував щонайменше двадцять років...

То була одна з речей, про які я думав, а були ж і важчі, та не хочу більше про це говорити. Гадаю, я не настільки завинив, щоб про все мусив говорити, однак і не все переболіти зумів. Що до мене в ті лікарняні дні й місяці повернулося, те моєю мукою лишилося донині. Але всі ті історії вели до однієї головної, до тієї, якій опиралося тіло, бо не змогло б її стерпіти. Тільки коли я трохи вигарбався і мене вже могли латати, приладнуючи запчастини, прийшов до мене у сні Алага Ідрізович. Спершу в сні, а тоді й у реальність. Снилось мені, як він приходить у лікарню, в білому костюмі й з хусткою на шиї, під пахвою несе пакет помаранчів. Обіймає мене, цілує, щасливий, що я живий, але ніяк не може заговорити як слід. Постійно шепоче, ніби боїться мене розбудити. Я спитав його уві сні: «Алаго, що з тобою?» — «Нічого, Сейо, зі мною нічого, але ти в мене страшенно хворий, от я й хвилююся». Не хотів сказати, що з ним.

Потім я прокинувся й думав: та що ж це таке з Алагою, Боже мій! Мертвий, а так добре тримається, і все ж не говорить. Або з ним недобре, або щось не так із моїм сном. Того ніколи не дізнаєшся. Наступної ночі знову все те саме. Снівся він мені, мабуть, цілий місяць, аж поки врешті-решт не сказав мені: «За що ж, друже Сейо, ти зі мною так учинив, навіщо заспівав “Джулзулейху”, дитино моя, тепер ось я більше не можу ні співати, ні говорити!». Прошепотів це Алага в моєму сні, і ринули йому сльози з очей. Плаче Алага, а мені померти хочеться. Не так, як він, а щоб померти там, де мене більше навіть у снах не буде. Під пахвою в нього пакет помаранчів, а я про свої помаранчі для нього й забув. І ті помаранчі, бач, не відпускають мене.

Не знаю, що мене врятувало: чи те, що тіло не пускало його в сні, поки я ще був слабкий, а Хусреф готував мене до нього, чи ж те врятувало, що Алага Ідрізович мав душу, якої в мене зроду не було, і не відвідав мене зарано, коли завиграшки міг убити.

Потім я видужав, з лікарні вийшов як новий, повернулася до мене сила, лють і затятість, але постійно трохи боліло мені. Перестало, коли я вже зістарівся, Бог дав мені Айку, а вона народила сина. Той біль був не від ран, його джерелом було щось інше. У мені більше не було покійного Ізета Комушина. Айчина мати Азра, жінка, молодша за мене, що все одно дивиться на мене як на свою дитину, каже: «Добрый Аллаг врятував тебе, синку, хоч ти в нього й не вірив. Він тобі потім і болів». Що я скажу їй на це? Я старий чоловік, і мені запізно після

такого життя починати вірити в Бога. Пізно для віри, пізно й для невіри. А ще я одного разу таки спробував знову заспівати «Джулзулейху»; це було за багато років по тому, як мене вбивали, але мені так різонуло в шлунку, що аж на долівку впав. Це не був біль від Бога, просто від натуги вивалилася грижа. Лікар сказав, що моя черевна стінка недостатньо зміцніла, мушу ще трохи потерпіти. Потім уже я її не співав, тільки легші севдалінки, Алагині.

І як би я зараз Айці та її матері пояснив, чому відбираю в малого брязкальце і дозволяю йому плакати, поки з голосу не спаде? Мені подобається, що він саме такий, бо здається, що це я — знову починаю все спочатку і буду в ньому назавжди. Нехай буду, цілий, окрім жалю мого за Алагою. То поки ще він у дитячому ліжечку, нехай мій малий пройде своє весілля у Живиницях.

Акрап

Колись давно, як Бог іще по землі ходив, були ми Акраповичами й мали будинок на Білиному полі. Маленький будинок, а сад великий, тим на всю Зеницю й славилися. Коли приїздив котрийсь чужоземець — а в ті часи приїздили вони зусібіч — і коли дивився здаля, то думав собі: що за багатії тут мешкають, хто ж вони: з роду паші чи ще якого владики? А коли питав, чиє це едемське диво, йому казали: облиш, дурню, це садок Акраповичів. Їх там набилося, як скорпіонів на зогнилому мерцеві, і живуть між собою так само. Людина, звісно, не вірила: онде ружі до неба тягнуться, і горіх розкинувся широко, і квітів найрозмаїтіших повно, що всіх і не назвеш; та якщо підходила ближче — бачила: серед руж годі знайти будиночок Акраповичів. Потонув у садку, наче коралі, що посипалися з дівочої руки, — спробуй визбирай їх тепер у високій траві. Отакий був завбільшки будинок Акраповичів, а в домі завжди по десятеро дітей, чекають, коли мати їх надвір випустить. Ми були доброї породи, особливо жінки, і діти нам не вмирили немовлятами, як у інших. Якщо котресь дитя й умирало, це точно був хлопчик. Акраповичі в цьому були як євреї, рід у них продовжувався по жіночій лінії.

Моїй прабабі Анджі до тридцяти років її чоловік Мійо дванадцятьох дітей зробив, а тоді кінь, якого він підковував, брикнув, вдаривши його копитом просто межі очі. Після того мій прадід Мійо лишився глухим і сліпим. Жодної користі з нього не було, хіба що їв за трьох і любив поговорити, якщо знаходилися слухачі. Часом і молодим, і старим набридало слухати, тож усі йшли, залишаючи його на самоті, а Мійо далі підтримував вогонь оповіді, аж поки хтось його не задмухає, чи поки сам собою не згасне. Розповідав про те, що пережив на віку, а позаяк пережив небагато, та й не було в ті роки у Зениці гідних переживання подій, він далі правив про те, що колись від когось почув, і про те, як жилося в старі часи; а що й про це знав небагато, принаймні не стільки, щоб оповідати від ранку до вечора, то починав вигадувати. Але прадід Мійо був хитрий, ніколи не вигадував нічого про сусідів, людей знайомих і незнайомих, адже боявся, що вони прийдуть і скажуть, мовляв, усе було не так, а інакше. Дуже він цього боявся, бідолаха, бо ж думав, що ніхто не схоче більше слухати

його, глухого й сліпого, якщо хоч раз на брехні упіймають. Тому вигадував історії про фей та відьом, про джинів та чортенят, які скачуть з-під ковальського молота, — дуже лихі вони, але живуть не довше за змиг ока. Вигадував земфір-дівчат і ноксан-хлопців, наполовину людей, наполовину повітряних істот, що живуть довкола нас, але людина може їх бачити тільки в ранньому дитинстві, та й то якщо захворіє на скарлатину чи кашлюк; утім, дорослий теж може побачити, якщо раптом зробиться глухим і сліпим або принаймні збожеволіє. Земфір-дівчата й ноксан-хлопці мають велику силу, могли б і Богові, й чортові поперек шляху стати, але силу вони використовують лише поміж собою і тільки з однією метою: котрий-то котру закохатись у себе змусить. Ганяються одне за одним земфір-дівчата і ноксан-хлопці, світ довкола них спалахує і зразу ж гасне, великі води перед ними здіймаються і спадають, і так поки на Іванів день не повкладаються одне на друге — вже й не знати, де хлопець, а де дівчина, і поки наш люд на пагорбах розпалює ватри й ходить у Подмилаччя, земфір-дівчата й ноксан-хлопці свої любові водять. Не дай Боже їх побачити, бо хрещена душа в ту ж мить помре від сорому.

Балакав отак Мійо і самого себе забалакував, поки Анджа від світання до смеркання працювала, щоб нагодувати дванадцятєро ротів, та ще й три його на додачу. Лише раз на рік, на день святого Іво, Анджа не працювала, вирушала й собі у Подмилаччя помолитися своєму святому за кожную дитину, й за чоловіка Мійо, і за його фей та чортенят, земфір-дівчат і ноксан-хлопців, що допомагають йому зберегти веселість серед вічної муки. Того дня Анджа бачила, які ж зелені довкола горби, річку Пліву й водоспади, велику силу й красу Божу, і це давало їй силу на рік. Єдине, що вона мала поза працею, — це історії Мійо. Слухала його, працюючи, і нерідко траплялося, що й дітей тихомирила, щоб не пропустити чогось. А довкола самі собою розросталися й розквітали ружі, розкидав гілля горіх і витьохкували солов'ї. Коли надходив якийсь чужоземець, завжди казав, що Акраповичі живуть у раю. І це — принаймні для баби Анджі — мало певний сенс. Вона не вірила, що душі праведників у раю сидять без діла. Це було б геть неправильно, означало би, що вони там глухі й сліпі поробилися. Який же це тоді рай?

Поставила вона на ноги, повіддавала заміж і поженила всіх дванадцятьох дітей, але в п'ятдесят років схожа була на плодючу

колись ниву, якою промчало верхи військо переможних завойовників. Була старою, Мійо проти неї залишився молодиком, усе так само голодний та балакучий. Вона ходила від Неміле до Яйце, від Зениці до Какня, від однієї дитини до іншої — подивитися, що кому треба. Діти гостили її, та ні невістки, ні доньки не дозволяли їй працювати, тож Анджа, спікши десяток пирогів з картоплею, стушкувавши три горщики капусти, просапавши всі городи коло хат, щоразу згорьовано поверталася до свого Мійо, кажучи, що нікому вона, крім нього, не потрібна більше. Він, щоб утішити, розповідав їй, що далі було з ноксан-хлопцями й земфір-дівчатами. Сини приносили їм харчів навіть більше, ніж потрібно було на двох, невістки приходили по саджанці троянд і найрозмаїтіших квітів, залишали кошики з гостинцями — варенням з айви та кизилу. В домі завжди хтось був, Анджі ж здавалося, що там порожньо. Де колись було дванадцяттеро дітей, порожньо навіть тоді, коли ружа простягне у вікно квітучу гілку і покладе її Анджі на плече.

І тоді одного дня сталося те, через що ми припинили бути Акраповичами.

Анджа щойно заклала дрова у піч, щоб зварити собі та Мійо першу каву, він оповідав котрись зі своїх історій, коли це затріщало гілля в саду, і щось гупнуло на землю. Анджа вибігла надвір — невже Місяць серед білого дня на землю впав, та ще й до неї в садок? — і мала на що там поглянути. Зламано трояндовий кущ, якраз той, чиї квіти в неї на плечі спали, горіх теж поранений, навсібіч розлетілися пелюстки найрозмаїтіших квітів, як мертві герої Хусеїн-капітана^[104], а посеред того безладу лежить чоловік і дивиться в небо. Розгублений, ніби в нього забрали ослінчика, коли сісти збирався.

— Що ти тут робиш? — запитала його Анджа.

— Не знаю. Думаю, задрімав і впав.

— Звідки ти, дурню, впав? Якщо з мого горіха, то що там на верхівці робив, нещастя? — Анджа почала злитися.

— Не з горіха, а згори.

Анджа подивилася вгору, але над верхівкою дерева нічого не було. Часи тепер такі, що хтось міг би за два дні й вежу звести над її горіхом. Але вежі не було, тільки небо.

— На Бога, над моїм горіхом нічого немає.

— Як же нічого, Анджо, а я ж гадав, що ти остання, хто може сказати, ніби нагорі нічого немає, — мовив незнайомець розчаровано.

Із цими словами він підвівся й став обтрушуватися від пелюсток і листя, і тільки тоді Анджа зауважила крила у нього на спині. Схожі на лебедині, тільки значно більші. У ту ж мить вона впала на коліна й заходилася молитись.

— Ото вже диво знайшла, — перервав молитву він. — Сороки й ворони такі самі крила мають, — перед ними ж не падатимеш на коліна. Ото вже богомільна.

— Ти Гавриїл? — спитала вона, молитовно склавши руки.

— Ні.

— Ти ангел?

— Не знаю, жінко Божа, я просто собі задрімав — і ось маєш. Крило зламав, не знаю, як тепер повернуся. Чи є тут хтось, хто мені допоможе?

Анджа кинулася в будинок, Мійо і далі оповідав свою історію, вона вхопила його за руку й перервала, намагаючись пояснити, що в їхній сад упав ангел. Уперше, а може, й востаннє, хотіла своєму чоловікові сказати щось важливе, але він її не чув. Вона потягла його в садок...

— Це Мійо, він нас не чує, — мовив крилатий.

А вона почала водити Мійовими пальцями й долонями по ногах, грудях, голові непроханого гостя. Так довела його й до крил. Мійо уважно обмацав їх, висмикнув одну пір'їну, від цього крилатий зойкнув і вхопив його за руку. Добре, добре, сказав Мійо і продовжив оглядини, крилатий нахилився, щоб господар міг обмацати й кінчики його крил. Він робив це дуже фахово і без жодного зачудування, наче відтоді, коли кінь ударив його в чоло, нічого іншого не робив, тільки перевіряв крила в людей.

— Це міг би бути ноксан-хлопець, — підсумував Мійо.

— Ти їхній? — запитала Анджа.

— Не знаю, хазяєчко, чи ангел я, чи ноксан-хлопець.

— Як то не знаєш, ударився так?

— Ні, просто в нас не розрізняють, хто ти є і який. Це тільки для вас тут, унизу, важливо.

— Як так — не розрізняють?

— Дуже просто, бо ж нащо розрізняти?

— А Бог? — затрепетала моя прабаба.

— А що з ним?

— Чи ж відомо там, нагорі, хто серед вас Бог?

— Невідомо, жінко, таке знання нікому не треба.

— А він є? — злякалась Анджа як ніколи в житті.

— Таке скажеш! Як його може не бути, і як би ти могла божитися, якби його не було?

Попустило бабі Анджі, хотіла була спитати ще й про святого Іво, а тоді подумала, що цей ангел не надто говіркий, так і дивись розкричиться, якщо вона такі питання йому ставитиме. А кричати йому аж ніяк не бажано, бо хтось може почути. Що, коли турки надійдуть, злякалась Анджа і зненацька почала шепотіти. Спитала його про крило — чи болить.

— Що це ти раптом — чого шепочеш? Щодо мене, то я тебе чую й коли мовчиш, та коли ви тут, на землі, починаєте шепотіти, значить, щось негаразд. Що таке, Анджо, що раптом негаразд? Так, я поламав тобі гілки й ружу, яка на плечі твоєму спала, та нічого не бійся, ружа одужає. Ти тільки не заливай її занадто, поки поранена. А крило ні, дороженька, крило в мене не болить. Не боліло й тоді, коли твій чоловік хотів перо висмикнути, але, гадаю, вам було б неприємно, якби я не зойкнув, як молода, коли їй наречений сиву волосину висмикує. Та я б трохи ноги розім'яв, коли вже крило не працює, і пройшовся б містом.

— Не треба, заради Бога, не треба, Христом-Богом прошу! — закричала Анджа.

— Добре, добре, не піду, заспокойся!

— Не ходи, у нас матимеш усе, що треба.

— Еге ж, так мені й казали. Якщо задрімаєш і впадеш на землю, перший, хто тебе знайде, проситиме не виходити на люди. Але ніхто не міг пояснити, чому так. Ні, не кажи мені нічого, я не хочу знати. Забагато для мене. Не бійся, я нікуди не піду.

Анджа нагодувала й напоїла крилатого гостя, запропонувала йому ліжко в домі, але він не схотів, сказав, що йому миліше спати просто неба і що ніколи не збагне, навіщо люди зводять дахи. Ліг на траву й заснув як дитя. Вона дивилася на ангела до глибокої ночі й усе ніяк не могла надивитися. Він розмовляв уві сні, лепетав і сміявся, ховав голову під крило й морщив чисте лице, на якому ніколи не відбивалося зло. Насилу облишила його, а мусила, бо вранці на неї чекав довгий шлях. Вона вирішила удосвіта піти в Подмилаччя і розповісти отцю

Івану, що до неї в сад упав ангел. Задрімав на небі і впав. Отець Іван зрозуміє, про що йдеться.

Вона встала ще затемна, ангел тим часом перевернувся на інший бік, на щоку йому скрапувала нічна роса, і Анджі захотілося поцілувати його, як колись, прокидаючись серед ночі, цілувала кожне зі своїх дванадцятьох дітей. Не поцілувала, бо не знала, чи міцно спить. Учора він мав тяжкий день, то нехай добре відпочине.

До Подмилаччя Анджі треба було йти цілий день. Коли траплявся хтось із возом, щоб на сіні провезти її частину шляху, вона погоджувалася, але добре пильнувала, щоб не сказати селянинові, як зветься й куди прямує. Ховала знак хреста на лівиці: запихала руку під плахти чи накривала правицею. Зазвичай вона була інакшою, доброю з усіма, і з турками не менше, ніж із християнами, бо і в одних, і в других ставала до роботи, а людей ділила на тих, які чесно платять, і тих, які Бога не бояться й дурять. Але того дня не вірила нікому, всі здавалися підозрілими, і в голові знай крутилося: що б люди зробили, якби дізналися, що в її садок упав ангел. Свої замкнули б його в клітку — правив би їм за мавпу в цирку, брали би гроші з кожного, хто забажав би поглянути на живого ангела. Повискубували б йому все пір'я, приводили б хворих, щоб їх зціляв, а якби ангел того не міг чи не хотів, закінчив би як курка в горщику. А що би з ним турки зробили, Анджа не наважувалась і думати. Щойно побачивши, збагнули б, що їхня віра нікуди не годиться, тож їх охопила би лють і на нього, і на всіх, до кого він прийшов.

У тій дорозі прабаба збагнула, що люди злі, про що вона раніше не думала, тож обережність поволі перетворилася на ненависть. Якщо станеться щось, гадала Анджа, ангел захистить її. Міг би й повернути Мійо зір і слух, влаштувати так, щоб діти дозволяли їй працювати, коли приходять у гості. Буде багато доброго, тільки ось люди не повинні довідатися про ангела.

Отця Івана вона знайшла за церквою — колов дрова. Здивувався, побачивши її, а ще більше здивувався, коли вона попросила про розмову в церкві, а не надворі. Ітиметься про святі речі, сказала вона.

— Невже чоловіка прибила, а тепер сповідатися хочеш? — спробував пожартувати священник, але Анджі було аж ніяк не до жартів.

Вона вхопила його за рукав і потягнула до віттаря:

— Впав на мій горіх і троянду. Ангел!
— Та невже? Кажеш, отак і впав, просто з неба?
— Так, каже, сон його зморив, от він і впав.
— Ти його хоч нагодувала?
— Так, але він не дуже охочий до їжі й пиття. Мабуть, через те, що крило зламав.
— Крило зламав!
— Так, зламалося крило, але й ружа зламалася. Каже, що ружа загоїться, і крило теж.
— Так і сказав — що він ангел?
— Ні, каже — не знає, хто такий. Але він крилатий, то хто ж це, як не ангел.
— Гаразд, і ти прийшла мені розповісти про це.
— Так, і щоб ти пішов зі мною подивитися на нього.
— Е ні, бачить Бог, не можу я. Треба дров наколоти. Ніхто замість мене того не зробить.
— Я тобі наколю, тільки ходи поглянь.
— Не можу, хто ж буде службу правити.
— Служба не втече, ходім на янгола подивишся.
— Ет, жінко, якби я ходив усюди, куди мене кличуть, то був би волоцюгою, а не Божим слугою. Знайди собі когось іншого, щоб дивився на твого ангела.

Так сказав отець Іван прабабі Анджі й пішов колоти дрова. Вона лишилася стояти сама перед віттарем, нічого не розуміючи. Щороку в день святого Іво священник згадував про ангелів, а тепер не хоче побачити одного з них. Вона проказала «Отче наш», коли вже до церкви прийшла, перехрестилася й вийшла надвір. Отець Іван стояв, спершись на сокиру, і хотів їй сказати щось іще, але не знав що.

— Пильнуй, уже сутеніє — не впади в ярк по дорозі!
Вона пробурмотіла слова прощання й пішла схилом униз.
— І крила не ламай! — почувла голос отця Івана, але не озирнулася.

Анджі було сумно, що все так закінчилося. Замість іти аж у Подмилаччя, могла краще ангелу картопляний пиріг спекти.

Ніч була безмісячна, в лісі перегукувалися сови, щось шаруділо в кожному кущі, світляки наздоганяли один одного, скрипіли на вітрі дерева, і безліч тваринок гинуло, не схилившись перед їхньою

могутньою силою. Оце краса, думала Анджа, бо серед багатьох речей, які їй за життя не вдалося почути, побачити чи понюхати, нічний ліс був одним із найбільших чудес. Вона сподівалася, що котроїсь миті можуть показатися земфір-дівчата й ноксан-хлопці, і все заплющувала очі, щоб їх підманути. Якщо подумують, що вона сліпа, то можуть і затанцювати перед нею. Так вона йшла із заплющеними очима, але жодного разу не спіткнулася і в ярк не впала. За інших обставин це можна було б назвати чудом, але то була не та ніч, коли такі маленькі чудеса щось важать. Згодом Анджа не могла сказати, чи зустрічала на своєму шляху земфір-дівчат і ноксан-хлопців, мабуть, сама не була певна, що відбувалося, поки перед світанком опинилася на власному порозі. Хто її вів так, що вона пройшла більше половини шляху із заплющеними очима, і хто ніс її, що так швидко пододала відстань, на яку за білого дня, возом та пішки, знадобиться не менше дванадцяти годин, — цього не могла сказати. Коли пізніше люди оповідали, як Анджа ходила в Подмиляччя розказати отцю Івану про ангела, навіть найбільш маловірні свідки чуда в садку Акраповичів на мить спинялись і тамували сміх, якщо доти сміялися, коли доходило до тієї частини історії, де мовилося про повернення Анджі.

Першим ділом вона пішла в сад, щоб побачити, чи спить ангел. Знайшла його на тому ж місці, з головою на крилі, ніби на подушці. Він усміхався, і прабабі Анджі здалося, що він лише вдає, ніби спить. Діти часто так робили, і вона завжди дозволяла їм думати, наче вони обдурили її. Але з ним так не буде: вона поцілує його, і виявиться, що ангел не спить. Вона торкнулася вустами його чола, він пахнув молоком і був холодніший за дитину, і Анджа злякалася: аби ж не застудився. Але він і справді спав, і Анджа засоромилася, бо ж подумала, що янголи обманюють. Ще трохи постояла над ним, міркувала, чи треба винести з хати ковдру й укрити його, зрештою вирішила, що це не найкраща ідея, проказала «Вірую» і пішла спати.

Вона прокинулася проти полудня — власне кажучи, розбудив її Мійо, перелякавшись, чи не померла, бува, бо ніколи ще до такої пори не спала. Вона вбралась і почала палити в печі, щоб зготувати каву, але чорт не давав їй спокою, тож вона покинула роботу на середині. Спершу піде в садок, погляне, що там із ним. Але ангела не було під горіхом, біля черешні теж не було; не було й поміж гіацинтів, ні під кущем бузини. Невже, на лихо, таки пішов у місто? Анджа бігала

садком, кликала його, прислухалася, чи не відповідь, і дивилася в небо, але й угорі нічого не було видно, крім кількох білих баранців, і не чути нічого, крім тьохкання солов'їв і перегуку сорок десь удалині, з того боку, звідки баранці збігаються перед дощем.

А тоді побачила те, що мусила побачити зразу, — тоді би знала, що ангел повернувся туди, звідки прийшов, і вже не покажеться. Її найбільший і найкращий трояндовий кущ, той, котрий часом простягав гілку крізь вікно і клав квітку Анджі на плече, був здоровий і рівнесенький. Місця, де гілки було зламано, повністю загоїлися, а шрами були ледве помітні. Анджа водила по них пальцями, гладила трояндові стебла й чудувалася, як же добре він усе зробив. Коли ружа знову зацвіте, а це станеться менше ніж за місяць, по ній навіть не буде видно, що в садок падав ангел. Але дві горіхові гілки лишилися зламані, і трава полягла — на місці падіння і там, де ангел дві ночі спав. Було видно обриси його тіла, лишився слід від крила, на яке він голову клав, і місце, на якому він, якраз біля крайнього гіацинта, підібгав ноги. Стебла трави теж вірили, думала Анджа. Тому вони вклякли й не випросталися, навіть коли ангел пішов.

Тут би історія моєї прабаби Анджі й закінчилася, не втрутившись у наші долі, якби Анджа хотіла й могла мовчати. Але ж ні, вона розбалакалася в місті й пішла від дверей до дверей, розповідаючи, як усе було з ангелом. Мусила виповісти кожную подробицю, описати все від хвилини, коли щось гупнуло в садку, до чудесного зцілення трояндового куща. Ішла з дому вранці й рідко коли поверталася до темряви — стільки було людей, яким треба розповісти про дивні події. Мійо сидів голодний, та гірше, що сидів із нерозказаними історіями. Більше не було кому його слухати, а сам собі розповідати він не вмів.

Анджа думала, що люди вірять їй, адже завжди пильно слухали, якщо зупинялася — допитувалися, що було далі, приводили знайомих і сусідів, аж часом, бувало, збереться сотня людей — і тих, що вже чули, і тих, що вперше слухали про чудо в садку Акраповичів. Але щойно сутеніло і Анджа, згадавши про свого нещасного голодного Мійо, бігла додому, починалися прикрі жарти на її адресу. Люди сперечалися, від чого вона схибнула: чи від того, що стільки працювала, аби поставити дванадцятьох дітей на ноги, чи слухаючи свого сліпого й глухого чоловіка з його історіями про земфір-дівчат і ноксан-хлопців? Відповіді ніхто не знав, та вона їх і не дуже-то цікавила. Коли хтось у

місті збожеволіє, зіпсується чиясь кров і зогніє сім'я — нема людям ліпшої забави! Коли закінчилися війни, найгіршими для міста були часи нудьги, довгі роки без причинних і диваків, коли нічого, окрім смерті, не ставало новим та інакшим. Тож моя прабаба Анджа зі своїм ангелом стала ніби прохолодний вітерець із Влашича після довгої тяжкої парноти. Народ ожив, засиджувався допізна, перекроював і вивертав її історію, присмачував її непристойними деталями і ганьбив без сумніву єдину доброчесну жінку. Знадобилося зовсім небагато часу, щоб вістка про чудасію поширилася за межі християнської громади, почали приходити і міські турки, а за ними й циганські злидні, а часом — котрийсь єврейський купець-нероба. Люди, що ніколи одне одного особливо не жалували, бо ж постійно спалахували то бунти, то війни, які штовхали їх у протилежні табори, знайшли в моїй прабабі привід валитися одне на одного в нападі спільного сміху й веселоців.

Довго й успішно приховували від неї правду, вдавали, що вірять їй, хрестилися й мимрили «Блаженна Діво, муко Христова», гнусавили «Вела хавле вела куветіле», потім ділилися враженнями між собою і знов об'єднувалися у своїй паскудній грі, але врешті-решт їх зрадили діти. Вони бігали за Анджею і кричали, тягали її за спідниці й кидалися камінням, глузували з її ангела й робили все, що роблять діти, коли в місті з'являється об'єкт глуму дорослих. Вона спершу терпіла, а потім збагнула, що відбувається.

Тоді ж хтось сповістив дітям, що їхня мати схибнула, і за два дні зійшлося їх дванадцятьоро, і ті, що вийшли заміж у Неміле, і ті, що поодружувалися у Яйце, дочка й син із Какня і отой найстарший син, що одружився тут, у Зениці. На нього зразу накиннулися, мовляв, як це він не знав, що мати в місті витворяє. А прийшло ще й кілька найзатятіших невісток і двоє зятів, що були сиротами, тому в Анджі бачили матір. Вона відвела їх всіх у садок і показала горіх зі зламаними гілками, зцілену троянду, місце, куди впав ангел, і місце, на якому спав. Трава й далі була прим'ята, але не висихала. Уклякла, щоб зберегти чіткі обриси святого створіння.

І поки ще всі були в садку, розгорілася велика сварка. Одні зразу сказали, що матері ангел привидівся і що її з батьком хтось мусить забрати до себе — пильнувати й доглядати, бо батьки зістарілися, бо з матері ціле місто сміється; другі тим часом підходили до полеглої

трави, пальцем повторювали обриси янголового тіла, а тоді теж із криком і лайкою переконували перших, що сталося чудо. На їхню думку, не тільки мати не збожеволіла, а й сам Бог прекрасно знав, чому послав ангела саме в сад Акраповичів. Якби він упав до когось іншого, байдуже, до нашого чи до турка, той ангел закінчив би гірше за Ісуса Христа. Якщо тільки може бути гірше!

Даремно Анджа намагалася їх примирити і даремно, коли вони вже вчепились одне одному в горлянки, повторювала, мовляв, неважливо, що сталося, важливо, що всі вони її діти. Було запізно, бо лихі слова уже злетіли з вуст. Але запізно було ще й ось чому: ангел став найважливішою подією в їхньому житті, про неї можна було розмовляти й домовлятися. Для одних було занадто очевидно, що мати схибнула і що її, через сором перед людьми, потрібно кудись забрати, а другі сприймали це як найгіршу хулу на Господа, ангелів і рідну матір. Перші так боялися ганьби, що здійняли б руку на рідного брата чи сестру, аби тільки вгамувати містян, а інші похапалися б за ножі на захист віри і тієї, що їх народила.

Ось так за два дні й розвалилася наша родина, а невдовзі й з одного прізвища зробилося два. Ті, що не вірили, залишилися Акраповичами, інших же глузливо прозвали Ангеловичами. Місто, звісно, радо підхопило нове ім'я, і щоразу, як хтось згадував Ангеловичів, знаходились і причини для злоби та сміху. Врешті-решт і у рідні не лишилося причин перечити. Вони не хотіли залишатись Акраповичами й зробилися Ангеловичами. Це прізвище вибито й на надгробку прабаби Анджі й прадіда Мійо, щоб ніхто не подумав, ніби вони одного роду з тими, які не повірили, що ангел упав до Акраповичів у садок. Переболіла б моя Анджа ту їхню невіру, але їй не дозволили ні ті, які думали, що вона схибнула, ні ті, які визнали правду. Адже те, що за два дні втратила п'ятьох своїх дітей, а з ними стільки ж невісток і зятів, Анджа не могла переболіти. Вона померла за кілька місяців і залишила Мійо оповідати про земфір-дівчат і ноксан-хлопців та ангела, чиє пір'я було таке м'яке, що хто наб'є ним подушку, цілими ночами снить, ніби до раю потрапив. Мійо прожив сто сім років, а за день до смерті до нього повернулися зір і слух. Це його і вбило. Він плакав і проклинав коня, що не вдарив його сильніше. Для нього було гірше не бачити більше ніколи земфір-дівчат і ноксан-хлопців, ніж те, що Анджа мусила ставити на ноги стільки дітей, а він їй не допомагав.

Чудо в садку Акраповичів невдовзі забулося, завалився будиночок на Білиному полі, дерева й квіти, здичавілі після Анджиної смерті, почали пожирати одне одного. Найдовше тримався отой найбільший трояндовий кущ, який простягав гілку крізь вікно і клав моїй прабабі квітку на плече, трояндовий кущ, зцілений ангелом, але врешті викорчували і його. Я знаю, що через ту ружу Зеницю одного дня спіткає страшний землетрус, який до підмурівка зруйнує церковну дзвіницю. То буде знак, але не знайдеться людей, здатних його розпізнати. Нічого дивного, бо історія ця з часом забулася. Лишилось тільки одне: Акраповичі й Ангеловичі бачити одні одних не можуть.

Ось так ми й дійшли до мене і до того, що я спершу хотіла сказати, але не могла, бо воно нічого б не означало без цієї історії. Спершу я хотіла сказати, що звати мене Мара Ангелович. Я народилася в Добої, але походжу від тих Ангеловичів, що у Яйце женилися.

Була я єдиною дитиною в батька й матері і єдиною онукою в моєї баби Кати. Вона мене колисала і перед сном усе розповідала, як до її матері Анджі в садок упав ангел. Я питала, чи й до нас упаде, а баба Ката відповідала, що ні. До кого ангел один раз приходить, той далі мусить самотужки справлятися. Це мені не подобалось, я казала бабі Каті, що ми могли б обдурити його, сказати, що ми не ті, ким він нас вважає, а вона на це відказувала, що ангела обдурити не можна.

— Я зможу!

— Якщо можеш, то й дури, та коли мене вже не буде.

Коли вона так казала, мене охоплював страх і потому снилися жахіття.

Тож я припинила вмовляти бабу Катю, щоб ми обдурили ангела, й почала просто слухати її історію. Мала роки три або чотири, коли вона почала її оповідати, а припинила, коли мені виповнилося дванадцять.

— Тепер ти дівка на виданні, — сказала тоді, — більше тобі баба казок не казатиме.

Я умовляла її продовжувати, та марно. Баба Ката хотіла побачити день мого шлюбу, бути у першому ряду в церкві, а я хотіла, щоб вона закінчила розпочату історію. Нині вже знаю, що та історія не мала закінчення, бо ціле життя не поміститься в стільки вечорів, скільки Бог мені вділив разом із бабою Катою.

Нагледіла я хлопця, який щосереді приходив на базар і продавав коси й серпи. Я теж приходила, хоч не мала нічого купувати, та й

грошей батько не давав, і роздивлялася його серпи. Проводила пальцем по сталі, перевіряючи, чи гострі, і, ніби ненароком, торкалася його руки.

— А ти, дівчино, бачу, великий луг маєш?

— Таж маю!

— І сама його косиш?

— Може, кошу, а може, й не кошу. А чом це тебе так цікавить?

— Та нема мені діла, косиш чи не косиш. Ось тільки знай витанцьовуєш довкола моїх серпів і кіс.

— Ну то більше не витанцьовуватиму!

Я вдавала, що розгнівалася, розверталася і йшла і все сподівалася, що окликне мене. Крок за кроком, у надії, що гукне услід. Коли не кликав — а він ніколи не кликав, — мене огортав жаль, я трохи плакала, а тоді спалахувала люттю й зарікалася до нього ходити.

Наступної середи я йшла на базар, ставала далеко, щоб сама його бачила, а він мене ні, і так стояла, аж поки хтось не проганяв мене, чи поки не чула за спиною сміх. Як же з мене не сміятися, коли по півдня стою на одному місці, сховавшись за деревом, і тільки позираю в один бік. На щастя, на базарі було повно всіляких причинних, старчиків і тих, що самі з собою розмовляють, продають невидимі гарбузи й кавуни, у квача з привидами гуляють, тож я була не найгірша. Але тоді вже спало мені на думку, що можу закінчити, як прабаба Анджа.

Та дарма, після того, як він не гукнув мені вслід, я весь наступний місяць щосереди здаля напувала очі у хлопцеві, що зробився моїм першим і найбільшим милуванням. Відтак не витримувала більше, знову підходила до нього, водила пальцем по серпах і вдавала, що я тут уперше.

Звісно, йому було приємно. Але щойно проказував: «Довго ж тебе, дівчино, не було!» — я всередині аж танула від зворушення, а зовні найжачувалася. Замість горнутись до нього, я казала те, що не слід, а він мені віддячував тією ж монетою, тому я знов розверталася спиною і крок за кроком, повільніше за річку Босну, що влітку стає лінивою, відходила й чекала, що він гукне мене, покличе назад.

Але він не покликав. Ніколи не покликав мене.

Тривало таке наше милування два роки, а тоді й третій. Однієї середи ми стрічалися, а наступних п'ять виглядали одне одного. Я знала, що він бачив мене, витягав шию до мого дерева, але голосу не

подавав, ще б пак! Батько багато разів хотів мене віддати заміж, та коли приводив жениха зі сватами, я щоразу втікала через вікно. А він був добросердий, тож казав: «Якщо втекла — отже, не хоче, а як не хоче — силувати не годиться. Вона не кобила, щоб я підкладав її під першого-ліпшого жеребця!». Так відбився і перший жених, і другий, і третій, перемінилися всі, хто в Добої були чогось варті, поки врешті-решт не перестали приходити. Тоді пішов поголос, що Мара схиблена, от її ніхто й не бере. Люди не люблять, коли їм відмовляєш, навіть якщо ніхто не дізнається, що ти відмовила, і починають плескати, що це ти нездала.

Так надійшла остання травнева середа, а я твердо вирішила зізнатися йому, що не маю лугу, і що не люблю кіс і серпів, і що мені прикро, бо він ніколи не гукав мені вслід, і що я не хочу посивіти в дівках, тож нехай вирішує, чи хоче мене таку. Я вбралася в усе найкраще і вийшла з дому, коли ж бачу: небо зусібіч потемніло. Я поквапилася, щоб устигнути до дощу, але вже впала перша крапля, велика, як слива. За нею друга, і третя, і я побігла. Я бігла, землі під ногами не чула, поки небо бавилося зі мною й моєю долею, то вщухало трохи, тоді знов починало, а блискало від Посавини, як мало коли, і люди розбігалися по хатах і крамничках, налякані громовицями. Нехай собі, думала я, матимете вже, про що пліткувати! Причинна Мара вбралась у біле і так біжить містом, ніби за нею сто чортів женуться! Добре бути схибленою, бо якби при своєму розумі була — блискавка її би вже з землею зрівняла. Мене розібрав сміх, коли я побачила, як дивляться мені вслід, злидарі й недоумки, всі ті, що до мене сваталися, — не знають, куди я так біжу, якому хлопцеві впаду в обійми.

Він якраз ховав під дах коси й серпи, коли перед ним виплеснулися мій сміх і гін:

- Я прийшла до тебе!
- В негоду прийшла, на нині вже відбазарували!
- А на завтра?
- Про те завтра будемо знати!

Так він сказав мені й усміхнувся, а я поцілувала його в щоку й мовила:

- Добре, тоді я піду, а ти гукай мені услід, скільки голосу стане!
- І правда, він гукав так, що базар мало навпіл не луснув:

— Маро, Маро з Ангеловичів, чи ж тобі віла убрання шила?

А я бігла й думала, що ось він для мене вже й пісню склав.

Що ж, даремне було моє довге милування, думала я. Перебрала посаг, який склала для мене покійна мати, і сказала батькові, що йду заміж.

— Чудово, доню, тільки чи добре ти подумала? — спитав мене він, — чи хочеш іще подумати рік-другий?

Тоді я пішла до баби Кати й узяла з неї обітницю, щоб не вмирала, перш ніж я народжу й моя дитина підросте, — мусить же бабця доказати їй історію про прабабу Анджу, ангела і Акраповичів. Але хай продовжить звідти, де зі мною зупинилася, і тоді ми з'єднаємо два краї життя.

Усе я встигла й залагодила, окрім одного, найважливішого. Не сказала женихові, де мій дім, щоб він міг по мене прийти. Та подумала, що він розпитає в місті про Мару з Ангеловичів і йому хто хочеш пояснить. І не страшно буде, якщо скаже хтось: «Хіба Мара не схиблена? Нащо тобі вона?». Коли вже я його милування, йому буде байдуже. А коли стану йому дружиною, тоді йому вже не буде однаково, і якщо хтось таке скаже, він його своїм серпом опереже по спині.

Назавтра він не прийшов. Не було його й позавтра, а я все думала: прийде у святу неділю — це день для сватання. Але неділя прийшла й пішла, а його все не було. У базарну середу його не було й на базарі. Цілий місяць я прочекала, злякалась, чи він, бува, котрогось дня не впав у повноводу Босну, та мені сказали, що ні. Він живий і здоровий, а от батько його нездужає, тож кузня не працює. Тому й на базар не приходять, бо нема чим торгувати. Гаразд, я дочекаюся, коли батько вичуняє, тоді й прийде до мене наречений.

З усього, чим я була і що робила, найкраще мені вдавалося чекання. Не було нікого кращого в тому за мене. Якби чекати було так само, як будинки мурувати, тоді про Мару говорили б од Відня до Стамбула, бо вона б вежу ген до неба з чекання збудувала. А так — нічого, мовчатимуть і про мене, і про моє весілля, от і буде мені якось легше. Оті сльози, що я пролила, його чекаючи, хай стануть йому весільним дарунком. Не дозволю, щоб тягарем стали.

Цілий рік щосереди я ходила на базар, сподіваючись його зустріти. І більше жодного разу в базарну середу в Добої не було дощу. А він

або поховав батька, що кував коси й серпи, або знайшов інше місто, до якого ходив на базар, і там до нього теж приходила дівчина, що луг має.

Так настало літо, коли я вже більше не мала сліз, і вже чотири місяці поспіль не було дощів. Так ми з небом домовилися. Згоріли жита в полях, висохла картопля в землі, надходила тяжка осінь, а за нею ще гірша голодна зима. Коли стрічаєш когось у місті — знаєш, що наступного року в цю пору вже не побачиш. Тому й дивишся тужливо. А той і собі тужливо дивиться, бо думає, що це ти не доживеш до наступного літа. А якщо невдовзі не випаде дощ, найрадше не буде ні його, ні тебе, ні цього міста, і нікого, хто б про нього історії переповідав. Хтось, може, шкодуватиме, але не я. Єдине, що хотіла би знати — що з ним сталося і чому він мене покинув.

Дійшла я до Босни, а вона так зміліла, аж віри не йметься, що це та сама річка, на честь якої і гори при ній, і всі міста над нею названо. Роззулася я, підібгала спідниці й увійшла у воду. До середини річки вже задерла сукню по груди, потік майже підхопив мене, бавився моїми цицьками, я відчувала усі його пальці, аж хотілося заверещати й ударити його межи ноги, якби струмінь Босни мав ноги й те, що між ними. Але правда: хоч яке стояло посушливе літо і хай як зміліла ріка, все ж легко могла мене віднести й потопити, ніхто б і могили моєї не знав. Або знайшли б мене й казали, мовляв, божевільна Мара втопилася того літа, коли всі інші люди казилися зі спраги. Хоч би це від мене могло лишитись, а отак нічого не лишиться.

Ледве видибала на другий берег. До його села було мені ще годину ходу, то й зупинилася перепочити та спідниці висушити. Міркувала: прийду до нього й спитаю, що сталося, чому не озивається до мене, батько щонеділі сватів від нього чекає, а баба Ката вже не протягне довго. «Не заради себе прийшла, — збрешу йому, — просто хочу народити дитину, якій баба Ката закінчить розповідати історію!» Це мало б розтопити його серце, якщо воно за цей час скам'яніло.

Сперлась я на ялину, високе дерево, глибоке коріння має, переживе й цю посуху, але все довкола неї зів'яне; стояла отак, думала, та й задивилася на верхівку дерева. Від втоми тоді мені запаморочилося чи від чогось іншого — від того, що зрозуміла: вище на горбі таки справді видніє його село? Видно й кузню, і його, як працює перед кузнею, виносить на сонце коси й серпи, кличе... Дітей? Так я вперше

подумала, що моє милування оженилося з іншою. Захиталася мені земля під ногами, я би й упала, якби ялина мене не підхопила. Як же й чим підхопила мене? Не знаю, Бог свідок, рук у неї не було, не було й таких низьких гілок, щоб ними мене за пояс обійняти. Але я ні тоді, ні згодом особливо про це не замислювалась. Але й не сумнівалась, бо чого б мала, коли я з Ангеловичів, а не з Акраповичів.

«Так, нещасна Маро, оженився він! І син у нього народився! А знаєш що іще? Твоїм іменем сина назвав!»

Я плакала, а вона мене обіймала і гладила, руки й лице мої були всі в подряпинах від кори й голок, якими ялина втішала мене. Надвечір я повернулася додому і лише тоді згадала, що не спитала її: як це він моїм іменем сина назвав? Не настали ще такі часи, щоби хлопчиків жіночими іменами називати. Але це було не єдине, що я хотіла спитати. Назавтра я знов перебрела би Босну, але тієї ночі пройшла велика злива, і до ранку річка прибула. Народ радів: добра, мовляв, земля, мати наша, родитиме до осені, тож зиму сито перезимуємо! Тільки схиблена Мара не раділа!

Була б я заплатила за поромний перевіз на той берег, але вчасно згадала прабабу Анджу і ангела, що впав до неї в садок. Нічого б не сказала мені ялина, якби я знову до неї прийшла. Деревя не розмовляють, так само як ангели не падають з неба. По тому, як вони пішли, даремно кликати їх і думати про все, чого не запитала. Слід мовчати й нікому нічого не казати, бо лихі люди в чудеса не вірять, а добрі їх не потребують. Так я нині думаю, по тому, як не вийшла заміж і, судячи з усього, вже не вийду. Не казала б вам про те, якби цієї ночі не померла баба Ката. Тільки зойкнула уві сні, мов наречена, що танцює коло, і вже була нежива. Завтра буде похорон, і ми гарно відпровадимо її в останню путь. Не побачила вона мого весілля, не почую я від своєї дитини, чим закінчилась історія. Він оженився, а я ніколи не матиму дітей. Я Мара, я із Ангеловичів, але мине небагато часу, і я вже буду така стара, що й колишні женихи казатимуть, буцім я страшна, як той акрап^[105]. Звісно, це буде правдою, але — егееей! — один чоловік на світі ціле життя носитиме моє ім'я.

Теман

Небо — великий сувій синього паперу. І часом стається так, що приходять людина до місця, де той папір до землі приклеєно. І завжди в неї кресало чи сірники в кишені, і завжди одне й те саме робить людина, потрапивши туди, де починається небо. Чи то тільки лихим вдається дістатися того місця, чи то добрий стає лихим, щойно туди потрапить, — але щодесять або щоп'ятнадцять років небо спалахує, і завжди відомо, хто його підпалив. А потім палієве ім'я опиняється серед імен героїв або серед імен нечестивців. Усе залежить від того, чи встиг палій підкорити людей, над якими небо горіло.

Небо — великий сувій синього паперу. Щоб приховати це, гяури вигадали, буцім Земля кругла. Якщо це так, тоді небо не приклеєне до Землі, його немає, і нам тільки ввижається якась блакить угорі, а війни починаються так само, як і землетруси.

Небо — великий сувій синього паперу. Над кожним із тисячі світів, створених Богом і названих людьми Землею, розгорнуто тисячу синіх сувоїв. Коли згорить котрийсь, Він, плачучи, розгортає новий. Деякі підпалюють раз на сто років, інші — щоп'ятдесят, але так, як у нас, ніде нема. Це я добряче перебільшив, коли казав про десять або п'ятнадцять років. І частіше небо над нами горить, тільки ми вже призвичаїлись, от і не помічаємо.

Небо — великий сувій синього паперу, один край якого десь на горі Радущі, над Бугойно, і коли вогонь охоплює небо, воно займається над Лівно. Знаю, бо вже шістдесятий рік живу тут, унизу. Поки триває зима, дивлюся в стелю, споглядаю, як старіють балки, тріскає деревина й не пам'ятає вже, коли була живим деревом; а коли навесні розтане сніг, мене виносять у подвір'я, і я дивлюся в небо аж до осені, якщо воно раніше не займеться. Колись мене виносив батько, але він помер. Потім виносила мати, але втратила силу. Тепер виносить хто трапиться. Діти довкола мене бавляться на моріжку, а як сонце вдарить мені в очі — гукаю їх, і вони повертають мою голову на інший бік неба. Діти у Лівно всі такі добрі, дай їм, Боже, здоров'я.

Небо — великий сувій синього паперу, кажу; а кому не скажу про це, щоразу чую: «Та що ти таке кажеш, брате!». Людині стає незручно, постоїть трохи наді мною, тоді йде і не повертається, поки не забуде. А

це довго триває, деякі тижнями не приходять, інші місяцями, були й такі, що ніколи не верталися. Тільки діти не втікають, коли кажу їм, що небо — великий сувій синього паперу. Задивляються вгору, замислюються. Не знають, кому вірити: чи мені — людині, що про небо найбільше знає, бо півроку на нього дивиться, а чи собі, бо ж їм небо таким не здається. Добре, що не знають, адже мали б просто злякатися і втекти.

Небо — великий сувій синього паперу. Так я керую своїм життям. Коли хто хоче мене пожаліти, нехай робить це у себе вдома. Наді мною більше не стоятиме. Нікчеми. Як хтось хоче з людиною поговорити, для нього неважливо, щоб людина ворушила руками й ногами і щоб сама голову відвертала, коли їй сонце в очі вдарить. Якщо ж ніхто, окрім лівнянських дітей, цього не знає і знати не хоче, тоді я кожному казатиму, що небо починається над горою Радушею, і хай той більше ніколи не вертається.

Але також я сподіваюся, що прийде хтось, хтось один, і не піде від мене через небо. Чоловік чи жінка — мені однаково. Тільки щоб не був малоліток, бо не годиться малечі такі історії слухати. А як надійде такий і почує, яким голосом це оповідаю, — найперше скажу йому, що з усього, чого не можу зробити, лише за одним мені жаль. Не жаль мені, що не можу побігти, хоч половину своїх ночей я снів, як біжу. Але зараз я старий уже і мені не до біганини, навіть якби інакшим був. Не жаль мені, що не можу помахати матері, коли вона з міста вертається, або почухатися, затулити лице долонею, коли хтось умре, не жаль мені, що не можу взяти перо й записати усе це. Так, наче те, що варто сказати, й справді можна записати, і щоб воно лишилось таке, яким мало бути ще до промовляння. Не жаль мені, що не можу обійти себе. Поки є живі люди на світі, хтось про мене подбає. Якщо ж не буде живих, то й мені однаково буде.

Але жаль мені, що теман учинити не можу. Доторкнутися підборіддя, тоді вуст і чола, поцілувати уявну полу, на яку не лягав земний порох. Бо якби міг, то хоч би й лютий гяур мені трапився, хоч би чорний турок, я теман учинив би перед ними обома. Хай би навіть після того мене сира земля ковтнула. Я в житті ніколи не цілував і цілований не був. Не почуваюся через те нещасним, бо й не знаю, як воно. Коли помру, мене цілуватимуть уперше — знаю це. У крижане

чоло. Тоді я буду такий же, як інші. Чи інші — такі ж, як я. Мертві не ворушать руками й ногами.

А хто ж ті двоє, через яких шкодую, що не можу вчинити теман? Одна красуня і один розбійник. Ось як воно було: у ті часи смути, певне, перші такі, відколи султан Мехмед підкорив Боснію, коли Стамбул уже не був такий сильний, щоб вести війни, а росіяни, французи й австріяки ще не були такими сильними, щоб і собі вдарити, у часи, коли в Боснії люди скреготіли зубами, але ніхто повстати не наважувався, бо ще свіжі були спогади про те, як закінчили останні бунтівники, — тоді у Лівно жилося краще, ніж будь-коли.

Послабилась імперська дисципліна, дефтердари^[106] погубили свої пера, джумруджії^[107] поспивались, а в чоловіків нараз пропала воля до всякого геройства, зате розквітла торгівля, і почали лівнянці брататися з кожним, кому можна було щось продати. І однаково їм було, що мусульманська віра, що християнська.

Старі люди казали, що з цього не може бути й не буде нічого доброго і що за війну гірше може бути тільки одне. Зводити дім до неба, а не мати ні пістолів, ні кинджалів. Але хто б це старих слухав, підстарок — вважай, те саме, що й дурень. От і розбудувалося Лівно, всім своїм золотом вивернулося назовні. Ніхто не ховав про чорний день.

Розпустили й ті рештки гарнізону, що стерегли підступи до міста, вже навіть монахи на Гориці хитали головами й казали, що бути біді, й самі почали купувати рушниці й пістолі, а єдиними, в кому лишалося ще трохи гонору й мусульманського шалу, були мешканці кількох будинків Велагича. Завжди говорилося, що радше Лівно візирською столицею стане, ніж хтось із Велагичів на гафіза вивчиться: не вдався розумом їхній рід, і як не були вони створені Коран вивчати, так не були створені й для торгівлі. Війни — єдине, в чому Велагичі були добрі. Серця мали як у биків, рвалися в кожен бій і поверталися газіями. Якщо ж воєн довго не було, вони перетворювалися на злиднів, що нікуди з обійстя не потикалися, бо не мали до кого йти, а ніхто їх і не згадував, бо приводу не мав. Та вони берегли всі свої кремінні рушниці, шаблі й кинджали. Було їм сором продавати зброю.

Був у Мустафи Велагича син Ахмо. Завширшки із двох лівнянських купців, а заввишки двічі по стільки. Синьоокий, а волосся — як та

лев'яча грива. Добродушний уже тому, що ніхто б і не наважився ні зачіпати його, ні слово поперек сказати. Він не гордував роботою при купецьких крамницях, не вважав її принизливою. Коли прибували караванники, люд збирався тільки заради того, щоб побачити, як Ахмо Велагич сам розвантажує караван зі ста коней. Зазвичай це роблять двадцяттеро людей, і всі двадцяттеро стомлюються. А йому нічого, згрібає нараз усі мішки з коня, аж тварина чудується з його сили, аж підскакує від полегшення, а люди ахають. Така була сила Ахмо Велагича, що аж будила в людях пошану, таку саму, як і великий розум. Хоч, руку на серце поклавши, не було в ті роки у Лівно людини, що могла б своїм розумом із Ахминою силою міряться.

Однієї весни прибули до міста циркачі з Ізміра, п'ятнадцяттеро. Котрісь ходять по линві, один підкидає сім кабачків одночасно, і жоден з його рук на землю не впаде, а був серед них і Шехаб, велетень-мавр з Місиру, найсильніший чоловік у світі. Його сковують ланцюгами, тими, що й биків до кастрації, а він ланцюги розриває. Набивають кайдани на ноги, а він самими вказівними пальцями розгинає потрійно куті ланки. Виринає з корінням молоді тополі, розбиває кам'яні плити, всілякі дива чинить. Ну й, звісно, що ще могло спасти нашим людям на думку — тільки намовити Шехаба, щоб вийшов на герць із Ахмо Велагичем. Мавр погодився, та всі якось забули, що й Ахмо потрібно вмовити.

Три дні й три ночі їм, лівнянським торговцям та багатіям, знадобилося, щоб умовити Ахмо на двобій з Шехабом. Наобіцяли йому золота й усілякого добра, а він їм знай повторює: не можу, крізь землю від сорому провалюся, якщо мене голого побачать. Мовляв, не може він перед люди в самому спідньому вийти. Але не міг сором Ахмо бути сильнішим за їхню впертість, людина проти всякої воші безсила, тож він урешті й піддався.

Вивели їх удвох на майдан. Головний серед тих акробатів натер їх мигдальною олією, заблищали м'язи, зчепилися чорний та білий чоловіки, і тут же Ахмо Велагич опинився в поросі, на землі. Шехаб ухопив його за горло, кричить: «Здавайся!» — та Ахмо не здається, лежить і напинає свої жили, кожна у три пальці завтовшки, сам зачервонівся, як хустка в причинної Анджі, та й ламає маврові силу в руках. Зламати надумав своєю шиєю.

Люди позеленіли зі страху, хтось кричить: «Не треба, закінчуйте це!» — а головний серед циркачів тільки рукою відмахується й каже: «Не можна, і по-людському, і по-Божому, зупинити все може тільки той, котрий внизу!».

Душив Шехаб Місирець аж до полудня, чотири повні години і ще трохи, але не задушив Ахмо Велагича. Коли сила його вичахла, він, задиханий, повалився в пилюку, а наш лівняк скочив на ноги, наче йому нічого й не було, схопив супротивника за горло — Шехаб миттю очі закотив і поник, ніби квітка без води. Півдня йому знадобилося, щоб прийти до тям, а тоді він разом з усіма акробатами зник із Лівно, щоб ніколи більше не повертатися.

Так Ахмо Велагич здолав найсильнішу людину в світі. Позаяк Лівно — місто на краю світу, а того, що в Боснії трапилося, вважай, і не було, можна припустити, що Шехаб і далі називав себе найсильнішим, розривав кайдани й висмикував з корінням молоді тополі, але добре пильнував, щоб дорога його не привела в наші краї.

Тут би історія й закінчилася — точніше, не було б її зовсім, — якби серед людей, що спостерігали за двобоєм, не було однієї жінки. Покрита з голови до кісточок, вона мовчала й ховала кисті рук, щоб по них не впізнали її породи, дивилася на Ахмо й замилювалася. Атлагичева Фата. Якби хтось проводжав її додому, побачив би, що за нею лишається вологий слід. Якби вона перейшла дорогу хортам, вони би втратили слід борсука й лисиці. І хай сто разів непристойно про це говорити, Ахмова краса й сила потекла крізь Фату, як річка Врбас через землю боснійську.

Атлагичі були міською знаттю, і завжди відомо було, що у Лівно їхнє, і що тобі, коли ти Атлагич, по правді Божій належить. Завжди щось було, навіть у неврожайні роки, і в час воєн нічого не бракувало, вбиралися вони, ніби в самому Стамбулі, та й ходжів і гафізів у тому сімействі вдосталь було. Але не був їхній рід створений для герців. З вузькими стегнами й крихкими суглобами, худі до глибокої старості, у жодному Атлагичі не було м'яса й на пів нормального чоловіка. їх поздував би перший-ліпший сильний вітер.

Та якщо чоловікові така статура не була за велике щастя, то жінкам вона всім до одної давала красу. Хто з Атлагичанкою одружувався, той ціле життя мав на що подивитись.

Фата народилася в часи згасання роду, та все ж достатньо рано, щоб і собі бути красунею.

Ну й, звісно, вона не могла змовчати про того, на кого задивилася, або ж не хотіла — щоб не віддали за іншого; а що була вона в батька одиначка, серце не дозволяло йому щось забороняти доньці. Міг лише відмовляти. Так довго й так затято відмовляв старий Сафет, що врешті-решт його згори змусили замовкнути. На похорон, як і годиться, зійшлося все місто, прийшли й Велагичі, і поки Сафета опускали в землю, може, буквально в той самий час, посеред тевхіда^[108], в будинку, де літав ще присмертний віддих, Фата щось шепнула на вухо Зухрі, сестрі Ахминій.

Що прошепотіла вона, того ніхто не знає, але невдовзі по тому почалося женихання.

Бачили їх у садках за будинком Атлагича: його, що височів над огорожею маєтку, і її, що з того боку приносила ослінчика й ставала на нього, аби бути рівною Ахмові. Повідають, ніби бачили, що перед ним вона піднімає покривало з лица і розгортає хустку. Кажуть, що коси її розсипалися нижче колін, а пахощі пливли до середини вулиці.

А які ж тоді, Боже милий, пахощі плавали довкола Ахмо Велагича!

І хай що думали в родині Атлагичів і Велагичів, і хай що говорили в місті, всі нормально сприйняли факт, що двоє молодих людей поберуться. Якщо ж рідня розраховувала на щось інше, ті їхні розрахунки пропали, тож і вони змирилися.

Зима добігала кінця, родини домовилися справити весілля перед Аліджуном. Досить часу, щоб одні й другі підготувалися, але й щоб молоді сильніше одне одного зажадали. Так би й було, якби точнісінько на Джурджевдан не сталося те, що мусило статися, бо мусив настати край непевним лівнянським часам надміру золота й браку розуму.

Гяури атакували місто з трьох боків, а в четвертий тікало все живе, що лише мало силу в ногах. Напіводягнені жінки й діти, старі, що тільки квоктали й зловтішалися — справдились їхні передбачення; сильні чоловіки похмуро дивились у землю, наче вона їм завинила, багатші роззирались пустими очима — вочевидь, перелічуючи залишені дукачі, солдати з розпущеного гарнізону мудрували, старійшини допитувались, чи відомо про це в Травнику і в Сараєві, а як відомо — то чому не надходить підмога? Оповісники від одних вух до інших несли неправдиві новини, а біднота невтішно плакала, бо ті,

що мають найменше, за дивним нашим розрахунком у лихолітті гублять найбільше...

Ті, для яких було би безчестям опинитися в лавах утікачів, ті, які не встигли, і ті, що збиралися втікати дещо повільніше — щоб по них не так знати було переляк, — усі були порубані, прошиті кулею, ножем або в якийсь інший спосіб убиті. Гяури наче довгі місяці перед цим брели через пустелю: такі були спрагли, що напилися крові понад усяку міру. Вигубили всіх чоловіків, яких знайшли, всіх, чия голова вища від приклада рушниці. А рушниці їхні були якісь куці — той, хто робив їх, не мав жодного співчуття до дітей.

Того дня я був єдиним лівняком, якого не спіткала лиха година. У наш будинок увірвався сам гяурський воєвода, в супроводі двох своїх людей. Матір знайшли на кухні, вона саме гріла воду, щоб мене помити. Один солдат запитав: «Зарубати її, воєводо?» — мабуть, йому сподобалася думка зварити її голову в горщику. Але воєвода сказав: «Не смій! Коли вже ми жодної жінки не зарубали, то й цієї не зачепимо».

А мати мовчить, ані слова не мовить, тільки стоїть і дивиться, як бульбашки спливаються на поверхню води.

Так дійшли й до мене. А я лежу, як мати мене лишила, голий, ніби першого дня у світі, і не можу поворухнутися, щоб сором прикрити. «Боже помагай, хазяїне», — засміявся воєвода. Ті двоє стоять на порозі й не сміють зайти. Злякалися голизни. Я мовчу. «У цім домі не заведено вітатися, коли гості приходять?» Я далі мовчу, бо що ж йому скажу.

Він тоді наблизив своє лице до мого, я бачив кожную жилку в його очах, а очі такі чорні, аж зіниць у них не видно. Каже: «Я вчинив би богоугодну справу, якби тебе зарівав!». А я бачу отой білий наліт у нього на язичку, відчуваю подих, і подих не пахне ні ракією, ні цибулею. Я ще подумав: у мого батька такий самий був. «Так, — кажу, — ти вчинив би богоугодну справу, якби мене зарівав». — «Та бачиш, хазяїне, ми тобі не мусульмани, щоб богоугодні справи чинити». Мовив отак, виштовхав двох солдатів поперед себе й пішов.

Мати впала на мене, слізьми обливається, каже: «Дитино мамина, що ж мама без тебе робитиме, про які це ти богоугодні справи говориш...». Я мовчу, бо знаю, що і їй би добре було. Не так важко жити з горем, як тричі на день мити мене, ніби мого першого дня.

Кажуть, що нема більшого щастя для матері, ніж уперше погодувати дитя, та, гадаю, що нема й більшого нещастя, ніж робити це до кінця життя.

Перед мечеттю зібрали всіх жінок і дітей, що залишилися в Лівно. Всі до одної живі Божі душі зійшлися, крім матері й мене. Воєвода переходив од дитини до дитини, одного погладить по голові, іншому скаже: «Ти диви, плаче, такий великий хлопець, а плаче!» — третє дитя візьме на руки й двічі в повітря підкине, а дитя сміється. Жінки мовчали й дивилися, від жаху в них повисихали сльози, якщо й були; вони не наважувались і думати, чим це все закінчиться.

Обійшовши дітей, воєвода звів погляд на матерів. І всіх їх роздивлявся, наче добрий м'ясник забите теля, перш ніж розібрати його. Одній запхав руку в пазуху, за цицьку вхопив, жінка скам'яніла, а він спитав: «Ти грудьми годуєш чи завжди така? Якщо завжди, візьму тебе за дружину».

Так воєвода дійшов до Фати Атлагичевої. А вона поміж злиденних жінок така стоїть, ніби на Байрам убралася. Шапочка на ній сріблом шита, тілом шовки течуть, коштовний пояс очі вбирає, а на ногах черевички, червоні із золотою ниткою, ніби вчора із Сараєва привезені. Тільки покривалом обличчя не затулила, мабуть, щоб гяуру не було чого зривати.

Дивився воєвода на Фату, і вона на нього дивилася. Він дивився навмисне довго, щоб Фата опустила очі. Від страху чи від сорому, воєводі було байдуже. Та якщо Ахмо міг витримати, коли його півдня душив чорношкірий Шехаб, Фата теж могла півдня витримувати воєводин погляд. А потім у нього витекли б очі.

Аби не зганьбитись перед своїми людьми, а надто перед самим собою, воєвода врешті мовив:

— Онде, ханума, фонтан. Ану ж, здійсни-но мусульманське омовіння. Бо в мене його вже не матимеш, не сумнівайся.

Фата аж підскочила, очі б йому видерла, якби могла, але вуста мовили все, що на серці накипіло:

— Схаменися, воєводо! Як прийде Ахмо Велагич, воїн сильний, а моєму серцю милий, може, й тобі омовіння знадобитися.

Якщо Лівно тоді на кам'яну брилу не обернулось, то вже ніколи не обернеться. Майдан вибухнув мовчанням, від якого вуха болять дужче, ніж від гарматного гуркоту, і не знати навіть, чия влада більша:

гяурська, через силу, від якої вони кам'яніють, чи жіноча, через страх, що на камінь їх обертає.

Воеводі лишалося тільки одне. Здерти шовки з жінки, кинути її голою в пилуку, порубати і все її м'ясо й кістки до найдрібнішого шматочка у землю втоптати. Інакше пропаде його воеводство, уся його сила.

Він знав: якщо так не зробить, гріх його виросте до неба. Відгукнеться йому кожне зло, колись у житті вчинене. Був би хоч монахом — і то не міг би такого дозволити.

Але гяурський воевода не вбив Фату Атлагич. І не глумився з неї правом сильнішого — мудро знав, що з цього нема користі. Та й якби знав, що буде користь — не зробив би так.

Він дивився на неї, вона дивилась на нього.

Як припинилося це вдивляння, ніхто не знає. Гяури погнали жінок і дітей перед собою, ті дибуляли по камінню, а солдати верхи їхали поруч і пильнували, щоб хтось, бува, не здимів. На чолі на гнідому коні їхав воевода. Перед собою посадовив Фату, мов наречену.

Добрий мусив бути кінь, щоб витримати двох таких шаленців і довести їх аж до полонини Романії.

Тієї весни Лівно зализувало рани, лікувалося від сорому й ховало мертвих. Похорон ішов за похороном, і поминальні молитви читалися доти, поки остання чоловіча голова їх напам'ять не вивчила. Золота в місті не лишилося, мало було й будинків, що не згоріли дощенту. Гяури спалили усе, що могли, аби лівняки мали чим займатися і не мали часу планувати помсту. Місто вже ніколи не доросло до того, чим було колись, і лишилася тільки байка, ніби раніше йому аж до Прізрена не було рівних. Але рік, на щастя, видався родючий, тож голодними залишилися тільки ті, хто звик голодувати.

За місяць або два почали повертатися жінки. Зі зламаними носами, збитими ногами, декотрі — без ока, вони приходили вночі й нишком прокрадалися в домівки. Таку собі Белькісу чоловік прогнав геть, і вона, напівбожевільна, цілими днями блукала по вулицях Лівно, поки одного ранку її не знайшли повішеною в сливовому садку за домом. Бідолашна страшенно хотіла померти, бо дерево було молоде, а гілка, на якій повісилася, зігнулась майже до землі. Вона стояла на колінах, коли її знайшли, язик їй вивалився з рота, обпаскудилась, як це буває в повішальників, а лихі голоси — не моя справа казати чиї —

пліткували, мовляв, не дивно, що Белькіса на колінах стоїть, гяурських звичаїв набравшись.

Великий сором прийшов із жінками, бо важливіше було забути інший, більший — сором чоловіків, що кинулися навтьоки. Це швидко забулося, проте жінкам нічого не забули аж до смерті. Жодне дитя не повернулося — гяури зібрали данину кров'ю.

Велагичі того Джурджевдана постраждали найдужче. Кожен другий голову склав, але кожен із рушницею чи кинджалом у руках. Ахмо, кажуть, бився з десятьма і дев'ятьох поклав мертвими на леваді, та десятий встромив йому в спину ножа. Заревів Ахмо, як бик, і озирнувся, але рана забрала в нього силу, і гяур легко його здолав. Невідомо, чи правда, та люди оповідають, що повалив його сам воевода, спершу встромив йому кинджал поміж ребра, тричі його прокрутив, а коли Ахмо і після цього не випустив дух — різав його, поки двоє тримали богатиреві руки.

І знову витримали жили, сильніші за руки мавра Шехаба Місирця. Всі думали, що він мертвий, але Ахмо вдалося відповзти до лісу. Муйо Берберович знайшов його, безтямного, і разом з іще п'ятьма помічниками відніс на пасовище Велагичів. Там, на соломі й овечих шкурах, Ахмо багато днів пролежав ні живий ні мертвий. Всі лише чекали, коли його душа відлетить, і не надто старалися її затримати. Не знали як.

Потім він розповідав, що вві сні до нього приходив небесний годинникар. А це ще хто, друже Ахмо, чудувалися люди, нема такого. Є, є, побачите й ви, коли надійде ваш час із цим світом прощатися. Прийшов буцімто з великим чорним ключем і так до нього мовив: «Ахмо, я зробив усе, що від мене залежало, а тепер вибачай, готуйся до раю ввійти». Мовляв, заводив йому серце, поки воно йшло, а коли вже не йде — годиться прямо про це сказати. Кожному таке скажуть, твердив Ахмо. Але сам він запитав годинникаря, чи може той залишити йому свого ключа. «Ніхто ніколи не просив мене про таке, навіть найгірший лиходій, якому раю не бачити. Мука вмирання не мила нікому. Та коли хочеш, ось тобі ключ, накручуй серце, якщо тобі та мука так до душі припала. Але знай, що врешті-решт і ти відступишся. Кому вийшов час, той уже не повернеться». І так, розповідає Ахмо, він своє серце й накручував, а годинникар щоначі приходив спитати, чи не досить із нього і навіщо він так чіпляється за

земне життя. «Щоб Фату порятувати з гяурських рук. Коли це зроблю, зможу й до раю піти, якщо треба». Годинникар дивувався, казав, що її порятує Аллаг, але це не допомогло. Ахмо не мав часу чекати на допомогу Аллага.

Учені люди казали Ахмо Велагичу, що немає ніякого годинникаря і ніхто схожий на нього в Корані не згадується, і все це йому привиділося від втрати крові й від гарячки, але він не поступався, знай повторював, що й вони побачать, коли настане час.

До середини літа він уже зовсім одужав і збирався їхати шукати Фату по Боснії, коли ж у Лівно з'явилася Зейна, вдова Шефкії Атлагича, жінка, що найдовше залишалася в гяурів. На відміну від тих, які поверталися раніше, її не прогнали, вона втекла сама. Вона вкрала коня, проїхала пів-Боснії і містом пройшла з високо піднятою головою.

«Коли щось і було, про це говоритиму з моїм покійним чоловіком. А як хтось інший щось мені скаже, я йому очі видряпаю і прокляну до сьомого коліна».

Сказала так і, на диво, добре викрутилася. Стала винятком із загального сорому, хоч на обличчі її не видно було жодних слідів катувань. Ті, в кого вона опинилася, добре дбали про неї. Зейна повідомила Ахмо, щоб не шукав Фати, бо якщо й не загине, шукаючи, все одно не зрадіє. Більше нічого не хотіла розповісти йому, окрім того, що Фата зберегла свою честь, але його в серці не зберегла. І краще було б їй не казати нічого, бо Ахмо Велагич тої ж миті скочив на коня і, не прощаючись, помчав геть із міста. Були люди, готові піти на пошуки з ним, із деким навіть уже й домовились, але Зейниних слів було досить, щоб він вирушив сам.

Далеко полонина Романія, і часу вже багато минуло.

Воевода подбав, щоб Фаті навіть пташиного молока не бракувало дорогою. Приставив трьох солдатів пильнувати її, а вона кидала в пилюку сир, який їй пропонували, плюнула на ягня, яке для неї засмажили, а одного гяура так ударила ногою в голову, коли хотів допомогти їй злізти з коня, що його мусили повертати до тями. Та не дай Боже, щоб хтось відплатив їй тією ж монетою.

Воевода нічого не казав Фаті, а своїм людям сказав усе, що треба було. Вони його слухались, але всі розуміли, що так довго не потриває. Можна уявити, як усім полегшало, коли за десять днів нарешті дісталися Романи.

— Ти спатимеш тут, — показав воєвода на ліву половину свого ліжка.

— Якщо я спатиму, то ти точно не будеш, — відповіла йому Фата. Він промовчав.

Три ночі поспіль Фата Атлагич співала усіх пісень, яких знала, так що воєвода й повік не склепив.

— Я тебе не силуватиму, — сказав їй.

— Ти не можеш мене присилувати, — відповіла вона. — Ти міг мене вбити, але не зробив цього. Іншої сили у тебе, воєводо, немає.

Він знову промовчав. Назавтра звелів, щоб Фату відвели у Новакову печеру. Вели її двоє гайдуків, а позаду йшов коваль із ланцюгами й кайданами.

— Нащо ти це робиш, дурна дівко, — спитав, заковуючи Фату, — хіба не краще для тебе піти за воєводу? Ліпшого за нього ти в Боснії не знайдеш.

А вона лише засміялася.

Її лишили сидіти в оковах, але підклавши під неї перину і подушки. Їжі й питва їй не бракувало, а на голові вона й досі мала шапочку, в якій поїхала з Лівно. Та дарма це все, коли немає ночі, чорнішої й страшнішої за ніч у печері, де кожен звук потроюється і не знаєш, що тебе розірве: ведмідь чи страх ведмедя.

Одначе невідомо, кому гірше спалося: Фаті в печері чи воєводі на правій половині ліжка, бо, щойно розвиднілося, він поквапився до неї. Прийшов і мовчить. І вона мовчить. Відмовчали б вони отак цілі довгі розмови, якби він не зробив того, чого зовсім не хотів, але не зміг встояти. Впав перед нею навколішки і в нестямі, наче пхав руку у вогонь чи боровся з сильнішим за себе лицарем, запустив пальці в її волосся.

Фата не відсахнулася і не спробувала вдарити його своїми ланцюгами. Він повторив рух, а вона ніби щокую притулилася до його долоні. Або йому просто здалося.

— Слабкий ти, воєводо, — сказала вона тоді. — Саджаєш мене в ланцюгах у печеру, та кладеш під мене перину й срібні подушки. Ти м'якший за цю перину, але все дарма.

Воєвода вклякав перед Фатою щоранку, кожного полудня і щовечора. Якщо він затримувався до темряви, печера починала співати від їхніх подихів. Якби почув сторонній, хто не знав, що діється, —

подумав би, що то молодий султан у гаремі любиться з найкращою наложницею в цілій імперії. А то було лише відлуння в печері й нічого більше. Коли він хотів торкнутися її волосся, вона дозволяла, а коли питав, чи піде з ним, вона сміялася, згадувала перину, казала йому, який він слабкий, що кайдани насправді на його ногах, тільки їх не видно, принижувала його, як може принижувати тільки жінка, над якою не владна чоловіча воля.

Воєвода йшов із похиленою головою, а на завтра знов повертався. Його страждання були невидимі для інших, бо разом із ними росла воєводина жорстокість. По Романії з жахом говорили про султану в Новаковій печері.

Вона покохала воєводу в ту саму мить, коли сказала, що і йому доведеться омовіння робити, а він її не вбив. Та любові своєї не випускала назовні, і нічого не міняла всередині Фати Атлагич та любов до гяурського воєводи. Крім одного. Ахмо в її душі малів день у день і врешті-решт став не більшим за улюблену загублену дрібничку. Перетворився на хустину, заховану на самісіньке дно скрині. Вона б увесь дім перевернула, щоб знайти її, але тут знайшлася ліпша хустина, яка більше пасувала до таємниць її душі; тож, знайшовши на дні скрині стару, могла тільки зітхнути і тим зітханням поховати її. Таким був для неї Ахмо Велагич, коли вона сиділа в кайданах на перині у Новаковій печері, зустрічаючи й проводжаючи гяурського воєводу.

— Чому ж ти не хочеш піти за мене? — запитав її воєвода.

Вона стонула плечима й мовила:

— Причин — як зірок у небі, але одна лише головна. Не з добра у нас почалося все, не може й закінчитися добром.

— Чому не може? — спитав тоді воєвода. — Звелю — і буде, тут же нема нікого над мене.

— Тут, може, і нема, але тут є, — відповіла Фата і показала на груди, а тоді вгору, в небо над склепінням печери. — Після всього, що ти накоїв, ми, воєводо, разом в одні засвіти не підемо, а самій в раю лишатися мені не хочеться.

Сказала вона так, а у ньому щось зламалося, заплакав він. Вона не втішала його, і жодна його сльоза не озвалася в ній сльозою.

Він приходив і в наступні дні, ставав на коліна перед Фатою, але більше вже не торкався її кіс. Запитував: чи не холодно їй, чи не

твердо, чи не страшно ведмедя? А вона тільки хитала головою і ніколи нічого не просила. Якби принаймні вимагала звільнити її, було б йому легше. Але й цього не було. Небо і земля з'єдналися, коли Ахмо Велагич виїхав на Романію. Ніч спустилася посеред білого дня, блискавки били в усе, що вище від приклада рушниці. Та він тим не переймався, тільки квапив свого вороного до першого ж гяурського будинку.

Гупнув ногою в двері, а чоловік, що відчинив йому, в руці тримав ножа.

— Я не вбивати тебе прийшов, — сказав Ахмо, — я прийшов запитати.

— Вона у Новаковій печері, — відповів гяур, Ахмо навіть спитати нічого не встиг. — І добре, що ти прийшов нас визволити від цієї напасті.

Відхиляючи від себе громовиці, Ахмо лаяв свій повільний розум. Треба було зарубати гяура, бо він Фату назвав напастю.

Так і знайшов її: сидить на перині, під головою в неї подушка, а на руках і ногах кайдани. Стоїть Ахмо, дивиться на Фату Атлагич — і не приступає.

— Якщо ти в кайданах, то я прийшов тебе визволити, якщо ж ти між срібних подушок, то даремно я прибув. То ти мені скажи.

— Ні там я, ні там, — відказала Фата.

Він згадав небесного годинникаря, який сказав, що даремно ключем накручувати серце, коли вже прийшов кінець. Найбільше йому хотілося розвернутись і вийти, відпустити коня — хай іде куди хоче, а на себе прикликати блискавицю.

— Отже, так? — запитав іще раз.

— Так, бідолашний мій Ахмо, — мовила вона, а усмішка її була ніби могила посеред порожнього кладовища.

Обернувшись, він зустрівся лицем до лица з гяурським воєводою. Стоїть собі чоловік, на голову нижчий від Ахмо, в руці пістоль, за поясом шабля дамаська, така, як у давнину носили. Не рухається й нічого не говорить, блискавки його зі спини освітлюють, так, що не видно обличчя, тільки раз по раз, ніби струмок під сонцем, зблискує його шабля.

Так стояли один перед одним двоє чоловіків. Воєвода бачив обличчя Ахмо у грозових зблисках, Ахмо ж його лица не бачив. Навіть

якби вони й мали про що поговорити — а люди завжди мають, навіть найгіршого ворога завжди знайдеться про що спитати, — й тоді б їх поєднувало тільки мовчання. Один думав, чому другий чоловік не вбив його, стоячи за спиною. Що думав у ту мить другий, того ніхто не може знати.

Велика таємниця чаїться в чоловікові, що стоїть озброєний і спокійно чекає страти.

— Не треба, Ахмо! — закричала Фата, а голос її сім разів пролунав у глибині Новакової печери.

Фата Атлагичева повернулася у Лівно, Ахмо ж ніхто більше не бачив. Говорили, буцімто він у Сараєві, або у Травнику, або приєднався до гурту тих циркачів, і тепер уже його показують як найсильнішого чоловіка у світі. Казали, й що він утратив силу, і що спився, що на Аді Циганлії розвантажує боєприпаси, і що опинився аж в Анкарі, щоб утекти якнайдалі від своєї любові. Може, і не в Анкарі, але правда в тому, що він таки втік. Потім я чомусь думав, чи колись йому спало на гадку, що міг довіку належати їй, тільки якби хотів опинитися на місці воєводи. Фата би скрикнула: «Не треба, воєводо!» — і то було б останнє, що він почув у своєму житті. Наче міг, бідолаха, іще щось доброго почути. Дай Боже, щоб не мав стільки розуму, аби збагнути, що йому заподіяв насамкінець гяурський воєвода.

Фата згодом вийшла заміж за Адембега Шахінагича, вдівця з Бугойно, і жила так, як живуть жінки, у яких всередині все вигоріло дочасу. Вона погасила свою красу, як гасять свічку, двома пальцями, холодно й без страху перед вогнем, який зникає, щойно його торкнешся.

Я пережив їх, навіть якщо вони досі дихають. І не вигадав нічого хитрішого, ніж тим, хто приходить робити богоугодну справу, розмовляючи зі мною, казати, що небо — великий сувій синього паперу, крайчик якого Бог приклеїв до землі отам, понад Бугойно, на маківці гори Радущі, і що час від часу прийде якийсь дурень, підпалить кутик паперу, і небо спалахує прямо над нашими головами. Це дрібно для мене, але не знаю, як іще міг би їх прогнати. Люди — то велика напасть, але лівнянські діти добрі. Повертають мені голову, коли сонце в очі вдарить. Все сподіваюся, що хтось із тих дітей у добру людину виросте. І тоді скажу тій людині, що з усіх жалів найбільший

мій жаль — що не вчиню теману одній красуні й одному розбійникові.
Фаті Атлагич і гяурському воєводі, чийого імені навіть і не знаю.

Дерт

— Ет, мій Хамзо, це так само, як меду переїсти, — кульгав поруч зі мною Фарук Беширлія, кочегар на маршруті Сараєво-Вишеград.

А я казав йому, щоб дав мені спокій. Все одно ми останні прийдемо, коли половина теферича^[109] вже пройде і вже відомо буде, хто на чиєму боці.

— Нехай, Хамзо, нехай так, тобі не до нас і не до наших теферичів. Ти знаєш, із ким теферичі найкращі. Ось тому й почувашся, ніби меду об'ївся. Лугового, з полонини Романи...

Отак ми розмовляли з Фаруком Беширлією і нікуди насправді не поспішали, бо я вже спізнився, а йому і так все одно. Минули ті роки, коли він міг сподіватися, що хтось його чекає, звісно, якщо в ті роки у нього взагалі щось було, бо з однією коротшою ногою і в голові щось міняється. Не знаю, яким був раніше, — він на залізниці працював іще до мого народження, — але ці шість-сім років, які ми разом, Фарук завжди вхопиться за якийсь жарт, фразу чи навіть просто слівце і цілий день повторює, поки й тобі у вуха не влізе і сам не почнеш той дотеп у голові крутити, навіть як Фарука вже від себе проженеш.

— Ет, мій Хамзо, тобі зараз так, наче ти меду переїв!

А що мені ще залишається, як не сміятися, і неправда буде сказати, що силувано. Сміюся, брате, бо мені добре. Попри Фарука й попри те, що довелося вернутися з півдороги, бо я забув акордеон. Добре мені, бо нині субота, а завтра неділя, офіцери вивели панночок на шпацер, простують алеєю і звисока поглядають на платани, діти з них сміються, а бабці й далі чудуються, спершу повертають голову, а тоді крутяться довкола себе, як ті звірятка, все ніби чекають, коли з'явиться хтось і дорікне їм: та стривайте, люди, не можна ж так. Минуло вже тридцять п'ять років, відколи шваби в Боснію прийшли, а й досі чудуються. А я думаю: Боже милий, як же порожньо буде, якщо настане той день, коли не буде вже старих бабусь, які чудуються імператорським офіцерам і їхнім миловидим віденським паням.

— Хамзо, дорогенький, ти в мене такий, наче меду об'ївся...

А з Ігмана все подуває прохолодний вітерець, від якого листочки на гілках ледь ворущаються, обдирає з гілок засохлі пелюстки цвіту, але холодить так, як лиш у червні холодити може, у червні й на Іліджі.

Мені все якось здається, що такого вітру немає ніде, окрім як у нас, бо якби був, уже б щось відомо про нього стало. Німці б вихвалялися, а француз то й півсвіту б уже в Париж покликав, щоб відчули, як той вітер холодить. Якби був такий у Стамбулі, Туреччина б так легко не занепала; чи якби султан бодай раз відвідав Іліджу, його імперія б так просто не розвалилася і Боснію він би німцям не залишив. Я все частіше міркую ось про що: якщо імператор Франьо приїде в Сараєво (а кажуть, що має приїхати), і якщо його відвезуть на Іліджу, Австрія у нас залишиться на всі часи. Та й краще, коли залишиться, бо турботи завжди на тих, хто панує, а наша справа працювати, пікніки рядити й не перейматися світовими проблемами. Якби то ще червень ніколи не закінчувався, чи якби кожен місяць у році був такий — спекотний, з оцим ігманським вітром, людина б цілими днями тільки й робила, що ходила: від Маріїн-Двора до Іліджі, а звідти на Врело Босни^[110]. А тоді розляглася б на траві, підкотилася до частування на простеленому покривалі, яке хтось би їй подав, а тоді розлилася б по чарках м'яка градачацька ракія, розломився б сир і хліб, і ціле б життя отак. А як настав би колись час переселятися на ахірет^[111] — людина просила б Аллага, щоб відпустив її ще на трохи. Навіть якщо ти чистий, як немовля, і без жодного гріха, тобі рай не буде милий проти такого життя.

Ось тому я й не кваплюся. Знаю, що встигну, а коли прийду, буде мені муляти, що прийшов і можу вже насолоджуватися, замість того, щоб дорога потривала ще трохи.

— Ет, мій Хамзо, я не можу знати, поки сам не скажеш, але все мені здається, що ти меду об'ївся...

Хех, я ж знаю: Фарук тільки й жде, щоб я йому відповів. Чи, не дай Боже, визвірився на нього. І щоб ми отак по-дурному лаялися, і щоб я погнав його на три кроки перед себе, щоб пики його не бачити, і щоб мусив озиратися раз у раз, коли щось мені казатиме. Йому хотілося скоротити шлях, мені — подовжити.

Так ми дійшли до трьох готелів. Шваби збудували, щойно прийшли, мовляв, щоб знали, як тепер до нас часто приїздитимуть із Парижа й Відня. А перед готелем старий з бакенбардами, два метри заввишки, в адміральській формі. Звідки ж ти прибудив, думаю собі, тут ніде поблизу моря немає. Я дивлюся на нього, а він дивиться на мене, і все мені здається, що йому було б приємно, якби я про здоров'я

його поспитав. Усміхається адмірал, наче щойно трійко суперників у карти обмахляв, усміхаюся і я собі. Він витягає руку з кишені, тисне пальцем в акордеон, і мені стає шкода, що не знаю німецької, а то покликав би його з нами. Дарма, що він би не пішов. Нам обом була б радість.

— Ет, мій Хамзо, а ти знаєш, що я ніколи в житті у фіакрі не їздив?

Оце дивина: Фарук Беширлія не сказав ні слова про мед! Я от їздив, щоразу, як нап'ємось, я собі гарненько фіакром повертався, кажу йому, а фірмани якраз вишикувались: один фіакр за другим, і так цілих десять. Розглядають нас і оцінюють: годящі з нас клієнти чи ні. І жоден не підскочить, не візьметься вмовляти. Що ж, коли ми на німців не схожі.

— А знаєш, я би хотів разочок проїхатися, тоді й умирати не шкода буде. Уяви, я не кондуктор, не машиніст, а в панському фіакрі їду, — каже Фарук і дивиться, як вилискує кінська шкура і як ніздрі тремтять від крутого норову. Щойно хтось підходить, тварина думає: це пасажир у її фіакр.

— Здався тобі той фіакр, — кажу, — нема в ньому нічого такого, краще вже другий клас у поїзді, — кажу я й перевішую акордеон на друге плече.

— Тяжко тобі? Хочеш, я трохи понесу?

— Не хочу, дурню, якщо можу грати, то можу й акордеон принести на забаву.

— Та чого ти, давай, Хамзо, мені не тяжко...

Уперся Фарук, що понесе мені акордеон, а я ніяк не можу второпати, що з ним таке. Ніколи таким не був. Щоб він — та й поніс комусь акордеон! Але все чекаю, коли ж він скаже, мовляв, мені тяжко, бо я наче меду об'ївся...

— А от якби ми поїхали фіакром, тобі не довелося б нічого нести, — сказав він, коли ми пройшли метрів двісті.

А мене така туга раптом охопила, дивлюся на нього, такого дрібненького, у штанах ще турецьких часів, кульгає й сопе, а лице в нього сіре, як у того, хто довго не протягне. Він і не протягне, думаю собі, багато вже років Фарукові Беширлії. І ніколи він так і не проїдеться фіакром...

Коли спало мені це на думку, я згріб його за плечі й розвернув, наче він дерев'яна лялька, а не чоловік, і штурхнув, щоб ішов попереду

мене.

— Що таке, Хамзо, що я тобі зробив, чого це ми назад ідемо, — злякався Фарук Беширлія, а я йому не можу відповісти, бо не знаю, який голос мені з горла вирветься, що ми зараз по-панському поїдемо фіакром. Біс із грішми, я заплачу, і біс із насолодою від довгої пішої прогулянки, якщо кочегарові закортіло проїхатися фіакром.

А як уже в нього лице просяяло, коли він заліз у фіакр! Вмостився поруч із кучером, а в того на голові півциліндр — ми могли сісти й до іншого, у фесці, але я знав, що для Фарука так величніше, обличчя в нього зразу заграло, зарум'янилось, сині очі заіскрили, вмить на тридцять років помолодшав.

— Спасибі тобі, Хамзо мій добрий, цього я тобі не забуду!

А я думаю: що ж ти, бідако, зібрався не забувати і яка з того користь, коли й це мине. А повз нас пролітають платани, німці їх висадили як під лінійку, аж їм не видно й краю, і місце, куди ми прямуємо, таке малесеньке, що й голки в нього не встроиш. Тобі здається, що там і проходу нема, а все-таки знаєш, що пройдеш і що алея розімкнеться наприкінці. Або тільки я знаю — я ж уже їздив у фіакрі, а Фарук не знає. Задивився в кінець алеї, все напружує очі й мружиться, намагається доглядіти прохід, а проходу все нема й нема. І знову здається старим, тривога наче серпанком лице йому огорнула.

— Не бійся, друже, це тільки так здається, — кажу йому.

— Та не боюся я того. Нічого не боюся. Просто думаю, що було б, якби отак, поки ми ідемо, все зникло.

— Як же це, Бог з тобою, все зникне, та ще й в суботу пообіді, коли завтра вихідний день?

— Ех, а я ось думаю, що немає кращого дня за якийсь отакий, щоб милий Бог дмухнув на лампу і сказав: усе скінчено. Коли судний день, чи коли я розпалюю машину попід гору й не знаю, чи стане тяги до верхівки, чи коли небо й земля поєднаються — я знаю, що Він про все дбає і що така Його воля, але отак, коли все заспокоїться й завмре, — мені завжди здається, що Йому все тут остогидло і Він у будь-яку мить може дмухнути на лампу.

— Ех, ефенді, що ж за тумак тебе віри навчав. Аллаг — не бабця Белькіса, щоб дмухати на лампу.

— Ти так думаєш, бо ще молодий. Одного разу просто прокинешся і одразу знатимеш, що все вже скінчено і що десь високо на Ігмані двоє

вже пиляють ялину на твою труну. Отак усе буде, мій Хамзо...

Щойно він це мені сказав, одразу ж пропало світло межі верхівок платанів. Не тому, що сонце зайшло за хмари, бо його й так на небі нема, а тому, що око його наче не приймає більше. Ото вже покатався, старий дурню, і чого я взагалі з тобою пішов? Міг же дозволити тобі піти самому, не гукати тебе, як побачив був на зупинці на Ченгичвіллі... Так говорю собі, але повірити не годен. Дивлюся на панські будинки, що виростають на Стойчевичі, онде ще два, яких не було минулого разу, але замість радіти їм чи обурюватися хрестом, який там стирчить, як зі мною зазвичай буває, коли прямую на Врело, я раптом подумав, що ті будинки зводять для людей, які звикатимуть у них до могили. Вони багаті, їм можна. Сидять у своїх кріслах-гойдалках — о Аллагу Милий, що за божевільний народ, хіба стілець не для того придуманий, щоб людина відчувала тверду землю під собою? А на стіні в кожному такому будинку — дерев'яний годинник, і зозуля з нього відспіває їх по-швабському.

Ну й темінь серед білого дня! Якби її три сонця осяяли, і то було б замало. А Фарук Беширлія, побачивши, що мені заподіяв, розпереживався і все хотів мене звеселити. Взяв у кучера півциліндра, насадив собі на голову і зиркає на мене, мовляв, поглянь, який я блазень. А я дивлюся на нього і дивлюся на фірмана-мадяра, якому це все не до вподоби, але той мовчить, чи ж просто звук мовчати, щоб люди не сміялися, коли говоритиме, і бачу, як вітер йому над лисою головою метляє трьома довгими сивими пасмами, і думаю: Яношу, мій Яношу, тобі гірше, ніж нам. Тобі не дано померти там, де твоє місце, на твоїй рівнині, натомість підеш із нами під землю, і навіть там ми зніматимемо з тебе капелюха і сміятимемося, щойно заговориш. Нікому не побажаєш такої долі, щоб смішити своєю печаллю!

— А чи ти, Хамзо мій, трохи розгнівався на мене?

Я сказав, що ні, чого мені гніватися, просто цим вітром продуло.

— Ти мене дуриш, це не від вітру, ти звук у фіякрі їздити.

— Ні до чого я, дурню, не звук, яка ще тут звичка. Та ще й Яношеві коні не такі вже й прудкі: якби їхав із п'яницею Фірдусом — мені б од вітру аж сльози потекли.

— Ну ж бо, не бреш, Хамзо, не від вітру в тебе сльози, а я тебе прогнівив.

— Ну, якщо так, тоді я тобі пробачаю! — підняв я голос і підскочив на шкіряному сидінні, щоб якимось змінити тему.

Але Фарук не здавався — кульгавого не так легко надурити, — все дивився на мене, і під лівим вусом у нього гніздилася така маленька усмішка, від якої заплакав би кожен, кому відомо, що вона означає. Гидко, коли люди сміються від туги.

— Атож, брате Хамзо, це я меду об'ївся, бодай мене бджоли покусали! А більше нічого я тобі сказати не можу.

Те, що зібралось тоді у мене в грудях, могло б проковтнути весь морок печери на Біямбарах, якби лиш вона опинилася поруч. А так — залишилося в мені, я ковтав, поки мав що ковтати, а тоді алея зненацька розімкнулася перед нами, показався прохід між платанами, Фарук вигукнув:

— Ось же він, іншалла, а я вже думав, що ми ніколи не приїдемо!

І як сказав це — ніби й забув, про що ми тут щойно розмовляли. Зістрибнув з фіакра, як молодик, повернув Яношу півциліндр, а я, коли запхнув руку до кишені, між монет відчув, як по долоні моїй тече вода. Якби зразу довелось заграти, пальці ковзали б по клавішах, достоту як жіночі ноги вулицями Вратника в ожеледицю. Заспокойся, Хамзо, кажу собі, навіть це не найгірше.

До левади, де сиділи наші, треба було йти хвилин десять, але Фарук Беширлія набалакав такого, що нормальна людина й за дві години не виговорить. І про те, як воно буває, коли закидаєш паливо в пічку не досить швидко, чи коли набираєш у лопату забагато і полум'я не може проковтнути все, і локомотив зупиняється за три метри до вершини, тобі здається, що троє міцних атлетів могли б виштовхати його нагору, але ж ні, треба вертатися, бо нема ніяких атлетів, тільки офіцери і ще якісь люди, що поїхали в гості до родичів у Сербію, отож і сповзай униз, аж до самого дна, а тоді знову пакуй і пакуй піч, і сподівайся, що добре кочегариш, а тоді нема для тебе більшого щастя, ніж коли локомотив із другої спроби перескочить вершину, і тоді ти під гірку закладаєш у піч так делікатно, як швабські пані срібними ложечками сиплють цукор у гарячий чай; і одразу по тому Фарук Беширлія переходив до історії про те, як у сараєвському полі в землі зогнила картопля і гламочанські торговці скористалися ситуацією й почали правити за картоплю в Сараєві втридорога, і невідомо, кому

Бог дав менше розуму: їм, що аж місто довелося Гламочем назвати, чи тим їхнім бульбам, кожна з яких завбільшки зі щенячу голову...

А я всміхаюсь йому і ніяк не можу пригадати, що ж мене так засмутило нещодавно, і мені подобається постійно про це думати, бо знаю, що не пригадаю, і така добра ця велика радість. Ігманський вітер сушить мені долоні, й невдовзі я відчую під пальцями невидиме борошно й порошок, який не потрібно струшувати. Теферич, звісно, вже йшов повним ходом, народ розташувався під двома горіхами, під кожним накритий стіл на покривалах, і чого там тільки нема: буреки й пироги різні, суджуки, сир травницький та іліяшський, — як завжди, усього більше, ніж треба. Нікому дружина не дозволить ганьбитися перед товариством, а нежонатих, як Фарук і я, мало, тож до останньої суботи щомісяця готуються, і ніхто не дбає, що їстиме в інші дні.

— Ти міг би вже й не приходити, коли тільки зараз прийшов!

— Не треба, Ахмо, розсердиш нашого акордеоніста, і що тоді будемо робити — циган зі смичками покличемо?

— Нехай, не розсердиться, він і сам радий нам заграти; якби не мав такої нагоди, ким би був — просто найгіршим кондуктором на залізниці.

— Ти тільки послухай цього Фахро: вже-то він знає, хто найгірший кондуктор на залізниці, а сам ні разу поїздом не їздив, відколи на залізниці працює!

— Добре, що ти в мене машиніст. У вас у Бінежеві, щойно хлопчик народиться, мати одразу каже, що він у неї на локомотив піде...

Отак усі шпильками перекидаються, кожен пильнує, чи звернуться до нього, щоб якнайшвидше відповісти, а я сів на траву за спиною в Баруха Фінці, контролера зі Ступа, сказав, що спершу просто розімну пальці, поки всі не напалися, щоб я грав. Фарука навіть не помітили, як прийшов, не те що не привітались, але він уже пропхався між економом Муїо і отим Буразеровичем, чийого імені не знаю, всі звать його Бураз, по-перше, через прізвище, по-друге — бо возить контрабандний тютюн із Герцеговини й так заробляє ще три кочегарські платні, і онде мій Фарук, уже захопив овочевого пирога і кислого молока, та все поглядає на той буреку, що його ліпила Буразова Ганка, бо в неї в начинці найбільше м'яса, щоб усі бачили, як добре її чоловік заробляє. Я його їсти не можу й крапка. Не тому, що гордість не дозволяє, а тому, що всім відомо, скільки м'яса й картоплі має бути

в пирозі. Та ще й тому не їстиму, щоб мені Бураз нічого не сказав, бо від нього дотепів не терплю. От і дивлюся через Барухове плече на мого Фарука, що наминає овочевий пиріг, розпочав, бідолаха, з найпіснішого, але все очей не зводить із бурека й благає того свого дрібненького Бога, щоби Бураз відвернувся й не встиг сказати: «Іншалла, колего, ти, певно, з позавчорашнього дня не їв, дивись не вдався. Ти тільки поглянь на нього, як верблюд Мухаммадів, алейгіселама^[112], ото вже наїсися нині, на місяць наперед вистачить...». Усе це і хтозна-що іще наверх Бураз, якщо Фарук зарано до бурека потягнеться. Ото й чекає тепер друг мій добрий, щоб той мерзотник припинив пантрувати тарелю зі своїм буреком.

— Ех, біда та й годі, коли вже його фінансова інспекція упіймає, — пробурмотів Барух Фінці, хоч навіть не бачив, що ми на одне дивимося.

— Якщо й зловить, пізно буде, — сказав я, а Барух стрепенувся, вже відкрив був рота, щоби збрехати, мовляв, то він просто аби сказати, та я захопив його за плечі, кажу:

— Хай собі, Баруху, нехай, я такої ж думки, що й ти.

— Але людина ніколи не може бути певна, — каже він, розвертаючись до мене, — а твій акордеон у порядку?

Не знав я, що й відповісти йому, про акордеон так не питають. Він завжди однаковий, якщо тільки не тягаєш його по соколацьких весіллях і його там ракією не поливають. Але Барух питає, просто щоб змінити тему розмови. Він завжди такий: скаже і навтьоки. А чоловік він добрий.

— Облиш акордеон, скажи краще, чи ти сам у порядку, як Симха, як діти?

Коли він глянув на мене після цього, я вже знав, що недоречно щось запитав.

— Знаєш, Хамзо, а моя Симха померла, вже шість місяців тому. Просто вислизнула з ліжка одного ранку, і не стало її.

Язик у мене затерп, шукаю те перше, що треба сказати, а коли його підшукуєш — завжди знайдеш не те.

— Баруху, друже, чого ж ти мені не сказав?

Він дивиться, очі в нього аж зробилися дрібніші й запали, каже:

— Ти досі не питав, інші теж не питали, то я й вирішив, що краще нічого не казати. Щоб не псувати теферич. Тобі від цього розуму не

додалось, а мені легше не стало. Виходить, краще було не казати.

— А діти? Як же твої діти?

— Ха, як діти! Менший знайшов матір у старшому, і так вісім разів. Ганяють подвір'ям, зібрати докупи годі. І крий Боже мені котресь ударити, як же я його битиму, коли без матері лишилося. Ти же знаєш, які дітиська: користуються тим, що батько їхній розм'ж. А я дивлюся на них, слухаю, як сміються, і добре мені, навіть якщо останню тарілку в домі розіб'ють. Але бачу, що це не вони лишилися без матері, це я лишився без Симхи. Ось так, Хамзо, такі справи. Ну ж бо, заграй нам гарненько, а решта нехай іде своїм ходом.

Я навіть не запитав його, якої заграти, розпочав стиха, все сподівався, що інші навіть не озирнуться, бо в них свої розмови, — «Що за тугу сутінки приносять». Повільно виграю, повільніше, ніж треба, але чим далі заходжу, тим ясніше мені, що для Баруха Фінці я мав би вибрати якусь іншу, бо коли дійду до отого місця — «Мила кличе милого, майже бездиханна», — він може згадати про те, про що зараз не треба згадувати. І я все тягну, повторюю і доспіваю, та скільки б не тягнув, пісню все одно доведеться закінчити.

— Не вагайся, Хамзо, якщо зараз хто сльозу й пустить, ніхто його не питатиме, чому...

Коли він це сказав, я акордеона скинув з плечей. Побіг через галявину, туди, до води, межі верби, і тільки боявся, щоб ніхто за мною не пішов. На щастя, ніхто й не пішов. Або їх Барух зупинив, або подумали, що мені посеред пісні припекло попсіяти. Але нічого такого, просто шкереберть пішов день, відколи Фарук Беширлія зажадав проїхатись у фіакрі.

Я стояв на камені, а вода текла ліворуч і праворуч від мене. Далі було нікуди. Я міг скочити у цей крутіж, у річку, що народжувалася з тисячі джерел, але нічого б не змінилося. Вода була крижана, як ніж у снігу, як минула зима, і ніколи їй не нагрітися до температури людини й повітря. Форель, що живе в тій воді, нічого не знає про червень, про спекотні дні, про сонце, що б'є в тім'ячко, не знає прохолодного ігманського вітерцю, який вирізняє це місто серед усіх інших місць на світі. Я міг стрибнути в ту холодну воду, але спромігся б забути усе лиш ненадовго. І те, як сильно Фарук Беширлія був схожий на мерця перед тим, як увісся в фіакр, і те, що в точці, де з'єднуються ряди платанів, бачив свою смерть, і те, як Барух Фінці думав, що я його не

чую, і те, як мусив сказати мені, що в нього померла дружина, попросити мене заспівати, і коли я обрав не ту пісню, пісню, в якій мила кличе милого, майже бездиханна, і в якій, недоспіваній, говориться: «Серце любе, чи ще згадуєш про мене?» — все це я й справді міг забути, але тільки на мить, поки тіло не розпізнає, охопила його гаряча чи холодна вода, і не вирішить, не дослухаючись розуму, вискочити назовні.

Замість стрибнути у воду, таку мілку, що навіть зад у ній не вдалося б намочити, і чистішу від сльози, я спочатку сів на той камінь, але й це здалося мені недостатнім, тож я ліг у траву й поклав на нього голову. Щось поставило його тут, гладенького й заглибленого, якраз щоб людська голова на ньому могла вмотитися, як на подушці; і я задивився на небо крізь вербову крону, і тут раптом звідкілясь мені запахло полином. Звідки серед верб узявся полин, і хіба час для нього посеред червня? Я озирнувся довкола, та його ніде не було. Здалося і далі здавалося, поки я там лежав. І спочатку слухав воду, що жебоніла в мене над головою, а тоді почув, як хтось розтягує мій акордеон. Спочатку вирішив, що це Мірсо, стрілочник із Соколович-колонії, але ні, не Мірсо, той би вигравав жвавіше, аби не чути було, яке в нього вухо до музики глухе. Тоді я подумав, що це Хікмет Муртеза, старий арнаут, йому вже сімдесят, а на пенсію не збирається, але й не він це, Муртеза не взяв би чужого акордеона без дозволу. Чи ж не Йозо Пенава, мій ровесник і найкращий співак на залізниці, та якби він був — уже б заспівав, не вміє він довго перебирати, кортить якнайскоріше дозволити пісні розповісти свою історію.

Якщо ж це не Йозо, тоді взагалі не знаю, хто це. Мені залишається слухати й гадати, звідки долинає, якщо тільки не з моєї голови, запах полину.

Чи заснув я в якусь мить, чи не заснув, того сказати не можу, бо не знаю. Коли розплющив очі, небо між вербами вже не було таким ясно-блакитним, поблідло, як шовкова хустина, випрана в лузі, а полин згубився, і я вже не міг повернути його у спогади. Не знав, як він пахне і чи пахне взагалі, але хтось невідомий і далі грав на акордеоні, хоча так і не заспівав. Що пройшло багато часу, я збагнув, коли спробував підвестися. Коліна мої затерпли, суглоби задерев'яніли, все ніби промовляло: «Не треба, Хамзо, куди ти, Хамзо, лежи, поки маєш нагоду».

І завжди те саме: внутрішній голос каже, що маєш нагоду, а розум наполягає на іншому. Я сказав собі: погляну, чи допався Фарук Беширлія того Буразового бурека.

— Де ж це ти, друже Хамзо, ми вже й злякалися, — сказав Барух Фінці, щойно вгледів мене.

— Скінчився теферич, поки тебе не було, — каже Фарук і показує на одне-єдине покривало, що на землі зосталось, а на ньому таріль, на якому трохи бурека і сиру. — Це ми тобі залишили.

А мені в очах потемніло, язик затерп і не ворухнеться, щоб я міг запитати, хто грав на моєму акордеоні. Онде він, лежить на траві, і вбий мене, якщо я чув, коли він замовк. Знаю, що ці двоє грати не вміють, а третього немає.

— Чого ж усі розійшлися так рано, ще навіть не звечорило?

— А отак, позадирали носи й сказали, мовляв, до дідька такого акордеоніста, приніс акордеона, а сам зник.

— Чого ж ви двоє лишилися?

— Хамзо, друже, не злися, поки очі не продереш, ми сказали, що будемо тебе чекати.

— І що кажеш, нема гулянки без акордеона, так?

— Так усі сказали, ще й Бураз додав, що краще здохне, ніж іще раз поставить хануму пекти пироги для теферича.

— Так і сказав?

— Та ні, друже Хамзо, хіба не бачиш, що він із тебе глузує? На Бога, ти завжди такий сердитий, коли прокинешся?

Я хотів сказати Баруху, що не спав, а тоді подумав, що мені краще помовчати. Може, і справді спав, а ці двоє до мене підходили, поки я хропів. Також я вирішив не питати, хто грав на акордеоні, поки мене не було. Нехай самі скажуть.

— Хамзо, ти краще заграй для нас двох «Що за тугу сутінки приносять» — якраз час, онде сонце зайшло.

Я поглянув — аж он воно, закочується за гори і ще тільки маленький клаптичок неба осяває і чиюсь хатину під лісом. І хотілось йому сказати: «Не треба, Баруху, цієї пісні, ти ж пам'ятаєш, як минулого разу вона скінчилася», — але потім здалось мені, що легше буде таки заспівати, ніж йому нагадувати.

Так я й проспівав усе по порядку, як належить, і дивився, як він усміхається і заплющує очі, коли доходить до слів, на яких добрі люди

здивляються в себе, а погані тягнуться розбити склянку, і так було дивно, що він не думає про Симху. Чи просто по ньому не видно, що тільки про неї й думає. Коли я скінчив, сонце вже й зовсім зайшло, годі було роздивитись, яку хатину воно осявало, і зовсім затих отой вітерець з Ігмана.

— Ось як, можна було б сказати, що хтось засунув штори в лікарняній палаті, — сказав Барух Фінці, і час нам було розходитися по домівках.

— А хто це доїдатиме? — спитав Фарук Беширлія, поки я підхоплював акордеон, а Барух складав покривало.

— Забирай і не питай, — відповів я.

— Пригостимо когось по дорозі, — у Фарукові прокинулось бажання довести, що він удома не голодує.

— Аякже, пригостимо. Складай до себе в торбу.

Так ми пішли й повернулися кожен до себе додому.

Ось бачиш, незчувся, як розповів цілу історію.

То був останній теферич залізничників коло Врело Босни. За кілька днів до наступного на Латинському мості вбили Франца Фердинанда, а невдовзі по тому почалася війна, довго не було ніяких теферичів, сутінки спускалися, але живі люди їх не зауважували, пора співів минула. Мій акордеон лишився у мене під рукою, та ніколи я вже не вправлявся з ним так добре, як на тих залізничницьких теферичах і акшамлуках^[113]. Щойно підіймав його з колін, готуючись розтягнути, щоразу запитував себе: «Хто ж це, в біса, грав тоді?». І вже мені було не до пісень. Аж поки Даут Тефтедарія 1927 року не привіз мені новий акордеон із Парижа. Старий я без жалю продав такому собі Джемілу Шерхатичу, і акордеон поїхав з ним до Подгориці, щоб я ніколи його більше не чув. З Фаруком Беширлією я приятелював усю війну і був поруч із ним, коли восени 1918 року він прощався з душею. Не запитав, чи пригадує він, як я прокатав його у фіакрі, але чекав, що той сам про це скаже. Та він не сказав. За все мені дякував, правдиво і з перебільшенням рекомендував мене Тому, до якого йшов, але про фіакр не згадав. Не згадав, хоч мав би згадати. Баруха Фінці були відправили на фронт, він потрапив в полон і ледь живий повернувся із Ніша, потім я часто зустрічав його на набережній, якою він прогулювався вечорами під руку з дружиною. Так, із Симхою. З тією, котра померла. І завжди мене морозом обсіпало, коли їх бачив, не

через них, а через те, що сам відчував, коли в червнєве надвечір'я 1914 року співав йому «Що за тугу сутінки приносять», шукаючи на обличчі його знаку по смерті дружини. А вона не померла, так само як і полин мені насправді не пах.

Я старий чоловік і не знав більшого дерту^[114] за той, що погнав мене до води й змусив лягти на камінь, увігнутий якраз під мою голову. Мало вже маю часу, тож той дерт залишиться записаний за мною, навіть коли мене самого більше не буде. А найгірше — що я нікому не міг про це розповісти, бо кожен казав: «Хамзо, друже, то лише сонце тоді напекло тобі голову». Я знаю, що це ніяке не сонце було, та мені вже неважливо, як воно насправді. Я зіграю й тобі «Що за тугу сутінки приносять», якщо вже так тобі кортить, лишень біжи й знайди в когось акордеон. Мій француз такої пісні не знає.

Мектеб

«Омере, Омере, чого ж ти не втопився, бодай би тебе грім побив!»

Ось уже шостий рік мостарські матері такими словами зустрічають доньок, що повертаються додому пізно й заплакані. Приїздив тут один чех, записував, що народ вигадує й говорить, от і записав, як матері дочкам кажуть. Книгу хоче з того зробити, а чи буде хтось її таку читати й чи запитає, хто і чий був той Омер, — нікому, навіть чехові-дармобиту, діла нема. Найменше ж діла до того Омерові. Він знай своє робить і пильнує свого, без сорому казка, добра у штанах, а рештою нехай той журиться, хто це місто посадовив де не треба й усього йому дав надміру, навіть людей тутешніх зробив такими, що про себе ліпше думають, ніж про інших. Не брехатиму, я й сам такий, бо і я в Мостарі народився, та й усі мої аж до дев'ятого коліна були звідси. Якщо від когось почуєте, буцім зустрів Нісимовича, котрий не мостарець, — знайте, що бреше. Усі Нісимовичі з Мостара, і всі вони моя рідня.

Але, щоб не оповідати про себе, бо ж тоді бозна-коли закінчу, повернуся краще до Омера. Було то одного року в Рамазан: послав його батько до пекарні по перепічки. Мати казала: «Ти що надумав, Ісмете, хто ж дитину через міст посилає?» Омеру, власне, ще й чотирьох не було. Та батько ніби й не чув. Знав, що як піде сам по перепічки — не втримається дорогою, щипатиме хліб ще до того, як запаляться світильники по мечетях, і весь піст йому пропаде. А якраз тоді, казали, Ісмет Саліхович протримався аж до Мубарек-ночі, Лейлят аль-Кадр^[115], і не оскоромився, ні води не пив, ні цигарок не кутив, тож хіба можна змарнувати все ні за цапову душу тільки через те, що під носом перепічка невчасно запахне. І жінку до пекарні послати теж не можна, бо хто ж знає, кого там вона дорогою зустріне і як затримається, а якщо спізниться з іфтаром, Ісметові або серце розірветься, або шлунок через холошу випаде, або, крий Боже, взагалі завтра піде і вихреститься, щоб постувати лише два дні на рік — якщо бодай стільки християни мусять. Тому найкраще, коли по перепічки піде Омер. Йому й справді чотирьох іще немає, не вміє він вимовляти «р» та «л», і сидить у тій дитині сотня шайтанів, і виробляє тільки те, від чого в домі й довкола дому хіба загинути можна, та в Неретву вже ж не впаде. А якщо впаде, то залишимося голодні, думав Ісмет.

Принаймні так стверджували ті з містечка, хто точно знає, що інші люди думають, а не лише вголос кажуть.

Не тягнутиму, бо ви вже, мабуть, здогадалися, що далі було: Омер перейшов міст і купив вісім перепічок, шість для батька і дві для решти домашніх. Кошик був більший за нього, та він героїчно волік його дорогою назад і дотягнув аж до половини мосту. І тоді — дитина є дитина — замислився: чого ж це люди ходять серединою мосту, коли можна й по парапету. Виліз на парапет Омер і щойно хотів рушити далі, як кошик його переважив — і полетіли перепічки та Ісметів малий у зелену річку. Ті, хто це бачили, казали, що падали вони так довго, аж можна було перелічити перепічки, що вилетіли з кошика. Так і шубовснули в Неретву вісім перепічок — і дев'ятий Омер. Перепічки поспливали, а дитина потонула.

Проклинала Фата чоловіка, що послав дитину до пекарні, рвала йому нутро, як лише матері вміють, промовляла слова, про існування яких він доти і не здогадувався, виймала з нього кожен япрак і кожну долму^[116], що він за ці десять років з'їв із її рук, накликала на нього тяжкі хвороби й невігойні рани, і при цьому щоб смерть по нього прийшла якомога пізніше, плювала на нього і дряпала йому обличчя, а Ісмет сидів каменем на лаві й не знав, від чого в нього шлунок порожніший: від того, що іфтар пропустив, чи від того, що сина втратив.

Може, і я про це все не оповідав би отак, якби наступного дня близько полудня не прийшли якісь люди й не привели Омера, живого й здорового. Казали, що викинула його Неретва десь побіля Чапліни. Коли й збрехали, то добре збрехали, бо до Чапліни ріка не донесла б і кавуна, якби комусь із рук випадково вислизнув. Потім Омера розпитували, як він лишився живий під водою. «Легко: побачив, що водою дихати не можна». — «І що ж ти тоді, бідако, робив?» — «Таж водою не дихав!»

Ходила якийсь час оця історія про малого Омера, що впав із мосту, але живий лишився, бо водою не дихав, та й вигасла, розлізлась, як вісім розмоклих перепічок, і лишилося по ній тільки знання про те, що Ісмет Саліхович відправив дитину до пекарні, бо не був міцний у вірі, і про те, що малому Омерові сама Неретва нічого не змогла заподіяти. Якщо дитинчам такий був, то що з нього виросте! Або герой, або розбійник, третього бути не може!

Ет, але помилилися люди, а помилилися, бачить Бог, і Фата з Ісметом. Не став їхній син ані героєм, ані розбійником, ані ненажерою — хоч ним би мав стати найшвидше, якби в батька вдався. Щоб стати героєм, з праведною душею і навісним у бою, Омерові бракувало всього потроху. Трохи розуму, трохи сили, та найбільше йому бракувало п'їтьми всередині. Все йому завжди було добре і як годиться, будь-яке лихо вмів перетворити на вигоду, навіть із лави не встаючи. Щоб стати розбійником, вправним із шаблею, ласим до золота, Омерові бракувало вправності й жадоби. Наче трава, що живе на деревах і висмоктує з них душі, — так і він уместився посеред білого світу. Нащо красти, коли можна просто взяти, не вкравши? А ненажерою стати не міг, бо ж не в батька вдався. У кого — невідомо. Якби знали в кого, то вже б могилу тому розрили!

Доки він ріс і міцнів, а жінки додали б — і гарнішав, у Герцеговині змінювалася погода. Раніше, бувало, змінювалася вона з волі візира чи аги, та тільки в головах у людей і в їхніх серцях, а тепер мінялася з волі Омерової, та вже не всередині людей, а довкола них. Раніше ми придивлялись, яка погода у Боснії, і якщо приходив хтось із Коніца й казав, що у Коніці випав сніг, ми знали, що за день-два і в нас буде те саме. А якщо море розливалось до Комина й Кули-Новинської, зривався юго й топив жінок, що на колодах пливли у поле, якщо біля Метковича один похорон змінювався іншим, дзвонили в церковні дзвони й люд християнський посідала жалоба, — ми вже знали, що треба й нам пильнуватися, бо небагато часу мине — і таке саме лихо впаде на Мостар. Так було колись, і ми Богу дякували, що були посередині, поміж Боснією та морем, і жодна негода не приходила до нас без попередження. Та відколи Омер змужнів, то й припинили до нас завертати сніги з Боснії та вітри з Далмації. Бувало, ціла зима мине, а земля жодного разу не побіліє, і геть забули ми, як воно — коли вітер з півдня подме. Народ цю зміну пояснював хто як хотів, і багатьом вона здавалася доброю, бо ж із новим порядком весна починалась одразу по Різдві, а літо, спекотне й сухе, тривало до пізньої осені. І лише матері дівчат були невдоволені, бо в новому небесному порядку вбачали підступи шайтана. Доки темрява спадала рано, а вітер і сніг розганяли людей по хатах, доки Мостар був посеред шляху між морськими та боснійськими негодами, в усьому був лад, і в жениханні теж. А Омер і тут безладу наробив. Молоді дівчата виходили з дому

пополудні, коли сонце припиняло розпикати каміння, а матері їх попереджали, мовляв, дістанете на горіхи, як не повернетесь дотемна. Відколи світ стоїть, чинне це правило, і тут нічого не можна міняти, ось іще тільки рік-два тому сутінки спускалися, щойно позіхне перша курка, а торговець Леві тричі стукне дзбаном об двері своєї крамниці й покличе Рісто Бокора, щоб той скочив по воду. А по-новому Рісто вернеться з повним дзбаном, Леві вмиється й підмиється, виспить на лаві, прокинеться, вип'є кави й тричі обійде весь ринок, а темрява все ніяк не спадає. Сонце начебто й зайшло, камінь уже не блищить, як ополудні, можна дивитися на нього, але й далі світло, гасових ламп не запалюють, списки боржників переписують при денному світлі, мудеріси^[117] сидять понад Неретвою і читають зі своїх книг уголос, а матері дивляться в небо, наче у власні могили, й чекають сутінків, а їх усе нема й нема. А вже як нарешті звечоріє, то щаслива та мати, до якої дочка повернулася від Омера, не плачучи. Якщо ж заплаче, а це з кожною бодай раз трапиться, тоді мати каже:

— Омере, Омере, чого ж ти не втопився, бодай би тебе грім побив!

Раніше вже приходив до нас такий собі Йозо, задрипанець із Читлука, якого ніхто не любив, бо він приносив тютюн лише тоді, як знав, що й останній кисет у місті спорожнів, і в усіх торговців запаси вичерпалися, і продавав той свій тютюн утричі дорожче від найдорожчого. Та цього разу прийшов питати, а не торгувати:

— А хто такий цей ваш Омер?

— Хто б не був, наш він. А тобі що за діло?

— Просто собі питаю. Мав би йому подякувати.

— Та за віщо ж?

— Тютюн мені родить, як ніколи досі. Добре на нього діє це Омерове сонце.

— Нечувані речі кажеш, сонце не Омерове, а Боже.

— Знаю, та не було його до Омера. І Богу дякувати, що він ваш, а не наш. Був би наш, попи б його вже на вогнищі спалили, аби лише повернути ту погоду, що раніше була.

Не сказали тому Йозо, де Омера шукати, порадили пильнувати своїх справ і йти своєю дорогою, поки голова його по бруківці не покотилася; але люди запам'ятали Йозині слова. Знали, що не можна цього казати жінкам, бо щойно почують, як попи нечисту силу виганяють, — ціле місто зворохобиться, можуть навіть будинок

Саліховичам підпалити. Проте запам'ятали про всяк випадок, як чинити з Омером, якщо його чоловіче причандалля встрягне, бува, куди не слід. Нехай уже плачуть дівчата, у жодної залицяння без сліз не миналось, аби лиш гіршого не трапилося.

Мало хто в місті знав, де Омер зустрічається з дівчатами, що взагалі з ними робить. Аж доки одного разу Муїо Черімович не намовив пасербицю Белькісу, змію в жіночій подобі, піти в Омерів мектеб і розвідати, що там до чого. Її не цікавили чоловіки, вона, бувало, лише плюне й вилається, коли котрийсь до неї пожартує. Хлопці в містечку боялися Белькіси. Мовляв, якщо просто подивишся на неї, не біда, та як хоч слово скажеш, розум тобі замується й голова заболить, а можеш і осліпнути. Белькіса була гарна, як намальована, але тільки доки мовчала; коли ж плювалася і лаялася, ставала такою страшною, аж хлопці вірили, що вона вміє мутити розум і псувати зір.

«Попідлестись гарненько до подружок, і хай вони тебе заведуть», — навчав Муїо пасербицю, на що вона відповіла, що не має подружок і взагалі не розуміє, нащо їй то здалось. Тож він пообіцяв їй стільки золота, скільки коштує морський корабель, і що відпустить своєю дорогою, коли зробить, як він велить, от Белькіса й погодилася. Зробить вона те, чого батько хоче, а тоді вже це місто не побачить її. На край світу помандрує, і де б не була, про одне дбатиме: щоб до Мостара задом повернутись! Так вона казала, і я їй, хай Аллаг мене милує, нітрохи не дорікаю. Знаю, що інші дорікнули б, та яка б вона не була, Белькіса-змія чи Белькіса-парубок, я честю своєю присягаюся, що задом до Мостара хотів би повернутися кожен!

Уже за сім днів Белькіса потрапила до Омерового мектебу. Вона сказала, що то саме мектеб, а інші нехай розуміють, як хочуть. На скелях над Неретвою, за годину ходу від мосту, розсілося триста дівчат. І серед них Омер — єдиний чоловік. Посідали близенько одна коло одної і ну цокотіти про все на світі. Одна засміється — і покотився сміх уздовж берега. Остання, бува, і за десять хвилин після першої регоче. Про все дівчата розмовляють, лише не про того, заради кого зібралися. А Омер сидить посеред тієї зграї, губи скопив і торочить про хну й сурму^[118]. Найкраща, каже, хна із Дамаска, в однієї Магбули, красуні з Монастира, згоріло волосся через хну з Дамаска. Таке було червоне, аж небу здалося, що то вогонь, от і зайнялися Магбуліні коси, і залишилася красуня лисою. Після того, розповідав

Омер, пішла вона у єврейський квартал і віддалася за рабинового сина. Звалася вже не Магбула, а Рахела, і до кінця життя була найпобожнішою юдейкою. Хвалила нову віру, бо в ній начебто записано, що жінки повинні голити голову. Якби лишилася наша, всі б її вважали потворою без волосся. Отак Бог часом перерозподіляє душі. Турецькій курві, яка хотіла, щоб коси в неї були найчервоніші серед червоних, спалив усе волосся, зробивши з неї найпобожнішу юдейку. Точно мусить бути історія і про єврейську курву, з якої Він зробив добру мусульманку, та я такої не знаю. А якби й знав, уже б забув, коли довкола триста подруженьок.

Тут дівчата знову розреготалися, десять хвилин довелося чекати, доки остання відсміється, а тоді Омер завів історію про сурму. Брешуть, мовляв, ті, хто каже, що мусимо приховувати свою красу і що недобре для жінки, якщо запишається. Ні перед чоловіками, ні перед очима Аллага. Бреше й та пісня про дівчину, котра з сонця глузувала, кажучи що красивіша і за нього, і за ясен місяць. Поглузувала вона, нещасна, зі своїх зовиць, а не з сонця, Бога й чоловіків, от вони й залили їй лице кислотою, поки спала. Коли ж так, хіба робили б сурму в Аравії, у Мецці й Медині, містах, звідки Пророк почав віру поширювати? Немає сурми ніде, крім Аравії, і ніхто інший її сюди не привозив, окрім чоловіків, що поверталися з хаджу. Тож якщо зникне сурма в Мостарі, ви, дівчата мої, не питайте себе, чи не запишалися і чи не гаєте дарма час на чепуріння, спитайте краще своїх братів та батьків: невже забули вони, до чого їх віра закликає? Чому не йдуть у хадж, бо ж доки ходили, сурми було вдосталь і не доводилося жінкам підводити очі вуглиною!

Волосся його сяяло на сонці, борода була червона від хни, як у старого вченого-аліма, а очі, підведені сурмою, видавалися більшими, ніж насправді, чорні як ніч, у якій погасли всі гасові лампи міста, а на мокрих від поту простирадлах кохаються двоє. Кожна з дівчат бачила себе на тих простирадлах, в Омерових очах, підведених сурмою, і кожна силкувалася підсунутися до нього ближче. Але що ближче вони підсідали, то м'якшими й пурхотливішими робилися його рухи. Вимахував руками так, ніби то вітер ними на всі боки крутить і ніби він хоче присоромити дівчат. Омерові руки були жіночніші за їхні, а в повітрі чітко читалися орнаменти, намальовані Омеровими пальцями. Він розписував левху^[119] для кожної з них, і кожна думала, що

дивиться він саме на неї, робить це для неї одної. Дехто назавжди збереже цю левху, невидиму для чоловічих очей, на білій стіні свого покою, дивитиметься на неї, вже маючи п'ятеро дітей і чоловіка-пияка, і відчуватиме, як тепліє на серці від споглядання. Для декого це буде знаком біди, довічного прокляття й найгіршого з усіх вроків: ніколи не бути щасливою в ліжку, ніколи не пишатися тим, із ким до смерті те ліжко ділитимеш. «Не малюй брові тонкої, не підводь сурмою благородною», — казав Омер, а вони вірили, що це теж його слова.

Єдиною, хто не повірила жодному його слову, була пасербиця Муїо Черімовича, перша шпигунка в Омеровому мектебі. Але вона не плювалася, не лаялася, лиш нетямилася з подиву перед чоловіком, першим і єдиним, у дечому схожим на неї. Якби хто побачив його в мектебі, до того бачивши в місті, то або задивився б аж до нестями, або заболіла б йому голова, помутився розум і охопив страх сліпоті. Міський хлопчина, лис із гострим язиком, живим розумом і легкою душею, міцний, як земля, із твердою ногою, Омер перед трьома сотнями зачарованих дівчат перетворювався спершу на євнуха, одразу по тому на педераста, і врешті — на триста першу дівчину. Що більше ставав схожий на них, чи й перевершував їх красою, то палкіше жадала його кожна.

Белькіса врешті звелася зі своєї скелі й попрямувала до міста. Дорогою лаялась і проклинала, шлунок її вивергав усе, що було всередині, бо такої огиди й відрази ще ніколи не знала. Розповіла Муїо про все побачене, згадала й про левхи, які Омер випишував пальцями в повітрі, після чого Муїо подумав, що торговець тютюном Йозо не такий уже й дурний, та й віри не поганої, і врешті-решт щедро заплатив їй золотом. Белькіса попрощалася з матір'ю, а мати є мати — розплакалася, бо ж донька її Мостара вже не побачить: присяглася завжди повертатися до нього задом.

Удосвіта вирушила берегом Неретви, за течією, у чоловічих штанах і з пістолем за поясом, на найкращому батьковому коні. Сакви, повні золота, з часом розпухали, і що дужче блідла в пам'яті бувальщина, то буйніше розросталась оповідь про неї, і врешті дійшла до того, начебто Муїо Черімович дав пасербиці стільки золота, що ним би можна було визолотити від краю до краю весь міст. Отой старий, із якого впали вісім перепічок та малий Омер на додачу. Белькіса дотримала обіцянки. Минуло п'ять років, а вона ні до кого не озвалася, і вісток від

неї ніяких не було. Муйо розпитував коминських рибалок, але жоден її не бачив. Якби бачив — запам'ятав би дівчину, що плюється й лається, подорожує в чоловічих штанах і вмить перетворюється з красуні на потвору. Казали, одначе, що тієї весни заплив у Неретву величезний піратський корабель, на носі якого стояла красуня із шаблею в руці.

— Так, так, то моя Белькіса, хіба ж інша може такою бути! — раділа мати.

Мала коси до пояса, штани французького солдата й високі блискучі військові чоботи, а поверх того — циганську сукню. Голову зав'язала хусткою, червоною, як той вогонь, яким зайнялася Магбула з Монастира!

— Так, так, моя Белькіса, дитина моя!

У Комині бородаті косоокі пірати з волоссям таким чорним, що аж вилискувало синім, перевантажували награбоване добро на інший, менший корабель. Скрині з венеційським гербом на замках, тюки найтоншого шовку, шкатулки з благородного дерева, мішки, повні видертих золотих зубів, шлюбних обручок і заручальних перстенів, церковні дзвони й золоті розп'яття, окуті золотом кості святих і розмаїті інші коштовності, — з кожного народу й віри потроху. Один моряк упустив із рук глиняного глека, і той розбився об кам'яну набережну. Розлилася трояндова олія, і стільки її було, що не знайдеться стільки троянд від Каїра до Багдада і від Варни до Дамаска, і так запахло, аж люди зомлівали у своїх будинках, а коти й бродячі пси дошли по всьому Комину. Днями й місяцями гнили їхні тушки, а в повітрі мішалися два солодкаві запахи: сморід стерва і трояндові пахощі. Мине багато років, перш ніж вивітряться вони з Комина. А вона все стояла на носі й спостерігала за перевантаженням, і не турбував її жоден запах. Перед відплиттям обох кораблів наказала вона похачати всіх дванадцятирічних хлопців у місті. Пірати кидали їх у порожню утробу великого корабля, матерів, що проклинали викрадачів, рубали на місці, і жодного дванадцятирічного в Комині не лишилося. Кому продали хлопців у рабство — ніхто так і не дізнався.

— Ні, ні, то не моя Белькіса, не моя дитина! — зреклася по всьому Белькісіна мати, а Муйо Черімович мовчав, гладив бороду і все гадав, чи вдало вклав своє золото.

Але вийшло, що краще, принаймні в Мостарі, гроші вкласти неможливо. Він оповідав свою історію кожному, кому щось боргував, і

після цього йому борг пробачали, оповідав її кожному, хто хотів за неї платити. А кому ж не захочеться дізнатися, що там в Омеровому мектебі коїться, і глузувати з сусіда, чия донька — одна з тих трьохсот дівчат, у діло ішло й те, що Белькіса сказала, і те, чого не казала, — коли закінчувалося справді сказане, і так за якийсь місяць Муйо Черімович зробився головною людиною в місті. Коли б Мостар обернувся ватагою розбійників — а не здивуюся, якщо колись так і станеться, — і коли б ті розбійники мали собі обрати отамана, то ним би став Муйо.

І тоді прийшли два місяці зими, люди розбіглися по хатах, лають погоду і вітер, який то дме зі схилу Вележа, то уздовж Неретви, а потім повертає із півдня, і річка починає текти проти течії. Цілими днями клянуть, промовляють слова, яких не мало б чути людське вухо, таке говорять, наче Бога не бояться, і не згадують, скільки вітру й снігу було до Омерових часів, коли Мостар був кращим, Аллагові Милостивому милішим містом, коли печі в будинках, бувало, по шість місяців поспіль горіли. Було їм тоді холодно? Ні, мабуть, бо ж не знали, що може бути інакше. Оце ж тепер щодня ходжу містом розхристаний, хоч і влітку так не ходив, аби лиш вони бачили, — якщо хтось дивитиметься. Часом зазирну в котрусь крамницю, запитаю хазяїна, чи дороге цієї зими борошно, і чи вдосталь його, чи є хробаки в ньому, і які — товсті славонські чи наші, дрібні боснійські, а газда сміється собі, приємно йому, бачу, що в Мостарі є ще ті мостарці, давні, справжні. Бодай один. Один, зате Нісимович!

Чув я, що від нічого робити міський люд — бо ж не можна постійно лаяти зиму! — почав міркувати, чого ж це раз по раз котрась дівчина, повертаючись увечері з Омерового мектебу, плаче. І чи йому вони всі однакові, як стверджує Муйо Черімович, чи якось він їх усе ж розрізняє? І як це кожна з них чує все, що каже Омер на своїй скелі? І чому їх саме триста, чи ж не збився Муйо з ліку? Чи не бреше? Адже в цілому місті не набереться триста дівчат на виданні? А якщо і є стільки, то не кожна мати така, щоб відпустити свою дитину до Омера, не кожному батькові Коран — п'яте колесо до воза, щоб його донька отак непокрита межі люди йшла? А що як Муйо Черімович усе вигадав, аби лише пасербицю з дому спровадити?

Ну, бачу, як Муйо піднісся — так і впаде! Був би Мостар Стамбулом — узимку тут брали б на язика візирів, а ранньої весни

кожному з них приходив би катул-фірман. Не родився ще той, хто в зиму зайшов би царем, а навесні злидарем не вийшов! Нічого нікому не кажу, мовчу собі, розстібаю сорочку й гуляю. Що мені у вухо влетить — те й вам розповідаю. Не боюся, що донесете тим, кому не слід було б, адже, дякувати Богові, не можете. Якби й завернули ви в Мостар, щоб Нісимовичу в лице плюнути, а іншим сказати, що я вам наплів, дарма б старалися! Бо доки дістанетеся від моєї історії до Мостара, мине аж двісті тридцять років і не буде більше ані людей, про яких вам оповідаю, ані мене живого, ані коліна Нісимовича. Кажу задля вашого ж добра. Не їдьте, бо спізнитесь. А гріх, що поїхати хотіли, хай на вашій совісті буде!

Проминули отак, між прогулянками, два Різдва, однієї й другої гяурської невіри, і один Байрам, нашої турецької, з дозволу сказати, віри, та й настала весна. Тепер можу застебнути сорочку й послухати, що там каже Хазим Чолпа, торговець залізним крамом, що кілька років тому перебрався до нас із Невесіня. Люди його зустріли як дивака, бо чого ж це має в Мостарі цвяхи продавати, коли своїх торговців у нас більше, ніж треба, та небагато часу минуло, і вони зрозуміли, що Чолпа не тільки не дивак, а й ніколи з диваком і поруч не стояв. Його цвяхи були більші, дверні молотки міцніші, а сокири гостріші, хоч усі цвяхи, дверні молотки й сокири у світі однакові. Проте Чолпа умів похвалити свій крам найкраще, і справи у наших торговців пішли занепадати, а невесінець знай багатів. Усе на собі й довкола себе визолотив Чолпа, крім одного, що врешті-решт виявилось найважливішим, — окрім імені! А щоб і це облаштувати, звелів привезти до нього родичку із Невесіня, таку ж злидарку, як і сам був, але досить кмітливу, щоб потрапити до Омерового мектебу й розвідати, чи не набрехав Муїо Черімович, і знайти відповіді на запитання, що за зиму назбиралися.

«Якщо я того не зможу розвідати, то й ніхто не зможе. А чого сам не розвідаю — за те заплачу, і розвідають для мене. Нема такого дива на землі й під землею, про яке б золото нічого не вивідало!» Ось як сказав Хазим Чолпа.

Привезли малу, дрібну й нещасну, кожне ребро на ній видно. Коси рідкіші, ніж дристочка, коли наїсися кавуна й холодною водою зап'єш, але очі живі, погляд аж танцює, перескакує з одної дивовижі на іншу, глянеш — аж самому захочеться у Невесіні народитися, на солоні

спати й каменем укриватись, аби лиш потім приїхати до Мостара й побачити, яким він постає перед очима, що вперше на нього дивляться. Хочеться — збрешу, якщо скажу, що не хочеться — отак побачити мое місто. Хай як його не люблю і знаю, що гірших людей за тутешніх Аллаг навряд чи створив, і якщо всіх зліпив із глини, то тутешніх — із лайна, та й розум би свій віддав, і все, що знаю, аби тільки міст і місто довкола нього побачити вперше. Як оця родичка Чолпи. Зветься вона Уміхана^[120]. Це ж треба, щоб у Невесіні дали їй таке ім'я! Свою дитину, якби мав, якби Бог дозволив мені мати дітей, я не насмілюся б назвати таким іменем. Боронь Боже промовити його того ж дня, що вилаєшся!

«Не дивіться так, я її відгодую, жінки їй волосся до ладу приведуть, причепурять Уміхану для Омерового мектебу, за місяць, сподіваюся, буде готова!» — сказав Чолпа, і не думаю, щоб знайшлися такі, що йому не повірили. Якщо звичайний цвях умів продати як найліпший, то й з дівчиська цього диво зробити.

А Муїо Черімович — що він на це каже? Нічого, мовчить собі, онде взяв мітлу й замітає перед своєю крамницею. Мовляв, є в нього справи важливіші за зимові байдики і той Омерів мектеб. Так і не скажеш, що це той самий Муїо, котрий пасербицю Белькісу найняв шпигувати за щире золото, а потім оповідав про зібрання мектебу як про найважливішу подію в Мостарі, відколи закладено тут наріжного каменя. Оповідав, добре заробив на своїй оповіді, візир би до нього не дорівнювався, якби з'явився у кварталі ювелірів, а тепер — що ж, скінчилося візирство для Муїо, от і робить те, чого ніколи не робив: замітає, ніби єврей якийсь, щоб перед крамницею в нього було чисто. Бо ж знає, що віднині й до смерті ця крамниця буде найважливішим, що має в житті. Більше ніколи не з'являтиметься Муїо перед людьми з тим, що не зі своєї крамниці виніс. Уся його пиха, й сила, і впертість, і норов — від того, що він багатий, а крамниця його завжди товаром повна, а золота його лоза розрослася й вродила діамантові грона^[121], і якби він не був боягузом і посадив її у своєму садку — побачив би з верхівки синє море. Та щоб поважали його, як раніше, — того вже не буде. Не слухатимемо його, навіть як матиме що сказати. Кого місто слухало колись, ніби пророка, а потім одкинуло — тому довіку край. Тож і мені вже годі про Муїо Черімовича. Мети, мети, хай тобі мітла до рук приросте!

Повернімося краще до будинку Чолпи. Гарного, великого, де з жіночого покою видно весь Мостар як на долоні, а з Хазимового горішнього поверху, де газда щонеділі сидить і курить кальян, зроблений на замовлення єгипетськими майстрами, краєвид не гірший того, що з Вележа. Назирає звідти Чолпа, що робиться в місті, а мені все здається — спогляданням тим намагається вигнати Невесіне з очей та голови. Хто хоч раз у житті годував клопів у вбогій халупі, спав на соломі й каменем укривався, той довіку на своє багатство не надивиться.

Та мені годиться про такі речі забути, бо коли ступлю в його подвір'я — мушу бути чистий як сльозина. Якщо Чолпа запідозрить, що саме на думці маю, вдруге вже не пустить мене всередину, а не хотів би я, щоб історія про Омерів мектеб мене проминула. Тому треба тричі сплюнути і вигнати з голови й серця усе негодяще, і перед палацом Чолпи з'явитися вільним від злості. І чистим, як чисте м'ясо худоби, яку зарізавав Мехо, Куртовичів син!

Розлилося подвір'ям сонце, чорні очі побіліють, якщо на камінь дивитися, а у кріслі, справжньому, панському, з високою спинкою й поручнями, сидить Уміхана. Коло неї семеро жінок, і кожна свою справу робить. Одна підрівнює їй нігті на руках, друга фарбує хною коси, третя пучками пальців поплескує Уміхану по щоках, щоб кров розігнати, щоб дівчина зарум'янилася і з селянки перетворилася на справжню мостарську ханумицю. Четверта взяла бритву, голить Уміхані гомілки, а п'ята вкладає їй груди під сорочкою, щоб видавалися більшими, ніж насправді. Шоста годує Уміхану гусячою печінкою, маслом і медом, а тоді дає їй трояндового шербету і добре те все запити. А сьома жінка наглядає, щоб усе було як слід і нічого не забулося.

Хазим Чолпа стоїть край вікна, ліктями сперся на подушку й дивиться на Уміхану. Ніби бачить самого себе, коли щойно приїхав із Невесіня. Тільки не мав тоді семи жінок, що зробили би з нього пана.

— Мерхаба, сусіде!

— Мерхаба, — відповідаю йому. І приємно мені, що сусідом назвав. Знає газда, як годиться з людьми поводитися. Міркую, як пояснити йому, навіщо прийшов.

— От і добре, мусить і мій ефендія дорогенький до мене зайти якось. А то я все думаю, чи зайде колись ефендія дорогенький, чи

оминає свого Чолпу!

— Не оминаю, просто часу нема.

— Таки так, та й що робити ефендії дороженькому в залізняка. Щойно залізняка бачиш, одразу думаєш, що треба щось чи то заклепати, чи розклепати. Ото й краще Чолпи не бачити, ніж усе про роботу думати.

— Оце ти добре сказав! Але не про мене. Я у себе вже все давно заклепав. Твоїми цвяхами.

— І чи добрі вони?

— Найкращі, Чолпо мій, якби ворота пекла ними заклепати — жоден би грішник не втік!

Побалакаємо отак, а ні йому не спадає на думку мене до будинку покликати, ані мені — зайти, навіть якби й покликав. І він, і я знаємо, що не в гості до нього прийшов і не про цвяхи й дверні молотки побалакати, ні, я прийшов, щоб її побачити.

І почути, якщо хтось мені скаже, коли піде вона до Омера в мектеб. А ніхто не каже.

Я й не питав, лише подивився ще трохи, як семеро жінок витанцьовують довкола однієї, а тоді мені раптом запаморочилось, аж коліна двічі підігнулися. Аби не впасти просто серед двору в Чолпи, розвернувся я й вийшов. Не знаю навіть, чи й попрощався з ним! Якщо й ні, то поясню йому потім, чому. І не брехатиму. Запаморочилося мені, чи то від запаху хни, чи від сонця, що очі засліпило й розхитало землю під ногами, чи від того, чого я розумом і осягнути не здатен.

Перед очима у мене Уміханине волосся. Пальці, занурені в нього, і думка в тих пальцях, що зовсім ще трохи — й волосся буде червоне. Спускаюся, крок за кроком, від палацу Чолпи, якби хтось мене побачив — подумав би, що я геть старий, а я сам не знаю, котрий мені буде останній. Крок. Або подих. Або і те, й інше. Голова в мене порожня, а весь розум — у пальцях. Ті пальці не мої, так само й волосся не моє. Хоча могло би бути. Таке саме волосся. Якби лише добрий Аллаг захотів, або якби мені не забракло відваги.

Я — Нісимович. Усі, хто з таким прізвиськом, скільки їх є на світі, — моя рідня. А лишилося небагато. Старі переважно, і я серед них. Один двоюрідний брат уже другий рік не вертається з Росії, і тітка ворожить на бобах, щоб дізнатися, живий він чи мертвий. Одного дня випадає, що живий, іншого — що мертвий. Другий двоюрідний брат, бідолаха,

лишився таким, як у колисці був. А йому вже двадцять. Є ще деякі, котрі мали, а тоді не мали дітей. Але я не маю і знаю, що жодного Нісимовича не буде на землі, коли ця історія дійде до вас. Або ж добрий Аллаг не схотів, або ж я виявився боягузом.

Перед очима у мене Уміханине волосся. У моєї доньки теж могло б таке бути зараз, цього літа їй виповнилося б п'ятнадцять, вона пішла би в Омерів мектеб, а я б їй забороняв. Рівно настільки забороняв би, щоб не заборонити остаточно. Аміна моя побивалася б, що дні все довші, а сутінки все дальші. І моя б донька одного разу прийшла додому заплакана. Чому? Не знаю, Уміхана шпигуватиме й розкаже про це Чолпі, а я буду серед тих, хто прийде Чолпу слухати. Знічев'я слухатиму, і не буде нікому з того користі. Ні мені, ні Аміні моїй, ні Богові, який не дозволив мені мати дітей.

Я був молодий, щойно дев'ятнадцять виповнилось, а за рік до того ми побралися. Поєдналися дві бідноти: Амініна одвічна і моя — відтоді, як батько мій, Хамзалія Нісимович, продав усе, що здавалося йому зайвим. І лишився нам тільки будиночок, у якому Нісимовичі селили слуг. Що ж до золота, бозна-куди пішло те золото Хамзалії. Чи сховав його від нас, чи хтось його вкрав. Я того не знаю, тож батька свого не судитиму.

Аміна й понесла своєчасно, ми не чекали, як деякі, не боялися вроків, не відганяли циган від будинку. Спершу я тішився, та за два місяці охопив мене страх. Як я прогодую жінку й дитину? Тоді саме скинула дитину Фата Гуршидова. Пішла у двір води набрати і як лише підняла глека — ринула кров на бруківку. Велика печаль була в Гуршидовому домі. І майже така сама скрізь по сусідах. Це втретє Фата скинула, втретє розлилася кров брукованим подвір'ям. Я дивився, як сусід плаче, й подумав: Боже, чого ж йому таке, а не мені? Я не маю чим годувати жінку з дитиною, а він би власного м'яса від стегна відрізав, щоб нагодувати кровинку — та не дається йому. Отак я подумав, а мою думку почули на небі!

Надійшов дев'ятий місяць, в Аміні живіт до підборіддя, ледве по хаті човгає, а я похмурий. «Чого ж ти, на Бога, такий похмурий?» — питає мене дружина. Я тоді всміхнувся. Щоб не думала, що я похмурий. А тоді почала вона родити. Один день, другий день, третій день. Тонкі стіни в будиночку, де Нісимовичі тримали прислугу, і на ціле місто було чути, як скімлить моя Аміна.

Чи розірвалося в мене серце тоді?

Чи згадав я про Гуршидову Фату?

І знову пошкодував, що моя і Амініна кров не розіллється маленьким нашим подвір'ям?

«Боже мій», — шептав я. А Він розсердився, що я сказав на Нього — «мій». Чи що раніше не покликав.

На третю Амініну ніч прийшов Фуад Зеріноглу. Сусід родом із Анкари, а душею бозна-звідки. Звідти, де живуть люди, яких не бачиш, поки тобі добре, а вони потім із добром приходять, коли тобі зле. Каже Фуад: «Йй я не зможу допомогти, але тобі зможу, бодай трохи». Приніс кальян і опіум.

Доки він сидів зі мною і доки лишався ще опіум, мені було легше слухати, як Аміна кричить. Але Фуад пішов проти півночі, а я лишився сам у п'ятні кімнати. Місячне сяйво ллється у вікна, але освітлює лише те, чого я бачити не хотів би. Порожні Амініні черевики, хустку, яку скинула з голови перед тим, як почалися пологи, перстень із червоним каменем. Для всього іншого затемно, та не для таких речей.

Раптом я перестав чути, як вона кричить, будинок почав підніматися й нахилитись. Думаю: полетить або ж розвалиться ще до того, як полетить, — але ні. Піднявся на метр над землею і так висить у повітрі. Чи відчуває це ще хтось, окрім мене? Чи бачить хто, чи всі тим часом міцно сплять?

І тоді зайшов хтось у хату. Зайшов і сів на лаві під вікном.

— Підійди, — кажу, — хочу побачити твоє лице.

— Нічого тобі дивитися, моє лице не для твоїх очей, — відказує мені чоловічим голосом.

— Чого ж ти прийшов тоді?

— Прийшов сказати тобі, що й до чого.

— І що ж до чого?

— Дружина твоя тяжко народжує. Насилу переживе, народить дівчинку. Дитина або житиме, або Аллаг одразу її до себе забере.

— Нехай буде жива!

— Ти ж іншого просив.

— Нехай мене візьме, тільки б дитина живою лишилася!

— Тебе не візьме, але, якщо хочеш живу дитину, ти віддаси мені зір. Матимеш доньку, якої Мостар ще не бачив. Красною, ширістю й добрим серцем жодна до неї не дорівнюється. Вона вдало вийде заміж,

але тебе й дружину глядітиме, піклуватиметься про вас до самої смерті. Ніколи вам нічого не бракуватиме. Щасливим чоловіком будеш, а щасливі першими входять до раю, бо не мають причин коїти зло. Ти просто віддаси мені зір. Вибір за тобою, до ранку маєш час на роздуми. Якщо хочеш живу доньку, я проколю тобі обидві зіниці голкою, тоншою від найтоншої волосини. Ти нічого не відчуєш, але більше не бачитимеш. Залишаю тебе з Богом і з твоєю дитиною.

Щойно він пішов, будинок спустився на землю, Аміна знову закричала, і долинули голоси двох повитух. «Усе буде добре, — каже одна, — все буде добре, дасть Бог...» Здається, ліпше б я їх не чув, нічого не чув, принаймні доки не зрозумію, що сталося, чому літав мій будинок і хто був той, що сидів навпроти мене на лаві.

Може, мені просто привиділося?

Я підвівся, земля піді мною лежала спокійно, в голові було ясно, ясніше, ніж оце зараз, коли розповідаю, тож я підійшов до вікна, огледів лаву. Міцна в мене лава, я зробив її з дощок, що лишилися в сусіда Фуада по будівництві хати, а на ній лише два покривала, і тяжко розгледіти, чи хтось тут сидів, чи ні. Та все ж мені в місячному світлі видалося, наче трохи прим'яте те місце. Поклав я на нього руку, а воно — гаряче! Ніби Аміна забулася й поставила туди жаровню, повну вугілля. Так могла б і дім спалити! Та це не Аміна. Аміна кричить в іншій кімнаті, повитуха їй каже, що все буде добре, велить їй тужитися: «Тужся, дочко, тужся!». Якщо не вона, тоді щось інше. Але й не від місяця це — місячне світло крижане.

А що, коли він справді приходив? І якщо правда все, що сказав мені? Народиться мертва дитина, бо живої я не хотів, бо пошкодував, що не розлилася наша кров подвір'ям, або ж віддам за живу дитину зір і ніколи більше не бачитиму ані тієї дитини, ані всього, що я раніше бачив і чого не бачив. Хто може поставити батька перед таким вибором? Не смію вимовити його імені, бо якщо це Він, я повинен вирішити до ранку. Посланець казав, що я буду щасливим сліпцем і що мені та моїй родині довіку нічого не бракуватиме.

Тоді я пригадав, як малим стояв біля вежі край мосту, а батько показував мені пальцем на щось, чого я не бачив. «Мартини, — сказав. — Минула зима, ось і мартини з моря». Так він сказав. «Нічого не бачу», — відповів я, хоча й бачив три чорні цятки, десь поміж небом і річкою. Але не знав, що цятки можуть перетворитися на

птахів. «Чекай, ти побачиш», — сказав батько. Сказав правду, я таки побачив мартинів. Дивні птахи, геть не схожі на сорок, горобців та соколів. Згодом батько замовк, на мене й не дивився навіть, ані на мене, ні на матір, і все розпродав, а золото пішло разом із ним — у тишу. Поки він ще був живий, я часто згадував, яким був малим, коротшим за його ціпок, але він сказав — і я вірив, що три цятки перетворяться на трьох птахів. Я пригадував тепер — і не вірив, що то були він і я.

Мартини й далі прилітали щороку, аж доки не настали Омерові часи, та я більше на них не дивився. І коли чекав ранку, слухаючи крики Аміни, мені видалося, що нема на світі нічого гіршого за те, що ніколи більше не побачу мартинів. За життям не шкодував би, та без зору не зможу.

Так я йому й сказав, коли вдосвіта він прийшов і знову сів на лаві. Посланець, Джібріл^[122]. Я тремтів зі страху й сорому, а він, ідучи, сказав мені:

— Не бійся, ти мене більше не побачиш.

— Ніколи?

— Так, ніколи.

День розпочався криком Аміни. Першим, другим і третім. Шкіра у дівчинки була синя, як літнє небо, очі вона мала заплющені — ніколи не бачитиме, не оживе. Хтось має прочитати молитву, сказала повитуха. Яку молитву?

Я поцілував Аміну в лоба і вийшов надвір.

— Народила? — запитав Фуад Зеріноглу.

— Ні, — відповів я. — І не народить!

— Їй я допомогти не можу... — повторив він.

— Мені теж не можеш.

Більше дружина не могла завагітніти, а я двічі ходив у хадж, сподіваючись, що це може допомогти нам. Знаю, якби не сталося того, що сталося, ніколи б я не вирушив. Бувало, води нап'юся в час рамазанського посту, та ще й злиденніших за себе минав, добрих справ не чинив, жив, як усі інші. А тепер, що б не робив із Божої волі, думав лише про те, щоб Аміна понесла і щоб якось забути свою мертву дівчинку. Що не зміг їй дати очей.

Стою вже півгодини біля кринички, вмиваюся. Якщо хтось надійде, я його пропускаю. Потім, як піде, знову вмиваюся. Від холодної води

мені добре, а було б іще краще, якби не ходив до Чолпи, якби не бачив Уміхани та її волосся.

Як отямився, пішов я додому. Аміна схвилювалася, бо мене довго не було, довше, ніж мені здавалося. Розповідаю їй, де був і що робив, про Уміхану, яка з невесінського дівчиська перетворюється на красуню, про хну на її волоссі, та не кажу, кого нагадала мені. Аміна мене слухає, хоче щось запитати, та не може, бо я не замовкаю. Закороткі мої вдихи, щоб могла мене перервати.

— Про що, — кажу, — думав батько, називаючи дитину Уміханою? Як на таке ім'я накричиш, коли піде по воду, а вернеться з розбитим глеком? Як може хтось на неї криво глянути, коли зветься вона Уміхана?

Говорю, говорю й говорю, коли ж бачу — міниться жінка на виду. Спершу раділа мені, як і завжди радіє, а тепер ледве сльози стримує. Я спитав би Аміну, що з нею, та не можу, хочу далі й далі говорити про Уміхану. Аби лиш не сказати того, що мене мучить. Що наша донька мала б таке волосся.

— Отже, така вона, кажеш, Уміхана?

— Така, саме така. Чолпа вирядить її в Омерів мектеб шпигувати.

— А ти, виходить, за нею ходив шпигувати?

Тут мені душа й відкрилася, вхопив я Аміну за руки, стиснув їх так, наче то не її, і не живі взагалі. «Жінко Божа, та чи ти при своєму розумі? Хіба ж поглянув би я на дитину? Хіба ж на когось, крім тебе, міг подивитися? У нас і так постіль вузька...» Кричу, а коли кричу, все моїй Аміні слиною в обличчя бризкаю. А вона нічого, не скаржиться, що руки їй тисну, не кліпне навіть, коли котрась крапля їй в око потрапить. Одна застрягла їй у віях, краплина моєї слини, і я чекаю, коли зісковзне і зникне, щоб я її більше ніколи не побачив.

Таке часом накочує. Навіть власної слини мені шкода.

— Не плач, — сказала вона. — Якщо тобі зі мною тяжко, я піду. Повернуся до матері. А ти знайди собі молоду, вона тобі дитину народить, і ти заспокоїшся.

Так сказала Аміна.

Вискочив я з дому й біжу, і не знаю, куди тікати. Біжу містом, люди на мене озираються, дивляться, за ким це я женуся, чи хто за мною женеться, а як бачать, що нема нікого ні попереду, ні позаду мене, то вже знають, що матимуть про що завтра говорити. Згадуватимуть усіх

Нісимовичів до сьомого коліна, які вони були, й скільки добра мали, і на що тепер зійшли... Найостанніший з останніх біжить, а ніхто за ним і не женеться.

Ну й добре, буде про що поговорити, поки Чолпа не приготує Уміхану.

Я повернувся до вечері. Спокійний. Вона сиділа на лаві під вікном. На тому ж місці, де сидів Джібріл. Руки позагортала в мокрі ганчірки. Хоч би якоїсь кісточки я їй не зламав. «Ану ж, устань на хвильку!» Вона підвелася й не спитала навіщо, а я припідняв край лави й показав місце, де обвуглилося дерево.

— Знаєш, звідки цей знак?

— Не лякай мене до смерті, — відказала. І тоді я замовк. І знову не розповів, що відбувалося вдосвіта того дня, коли вона народила мертву дівчинку. Здається мені, що ніколи й не розповім. Не треба воно Аміні. Я сів до столу. Вона поставила переді мною плов і запалила свічку. Надворі була чорна ніч.

Десятий день я не виходжу з дому. Якщо треба по воду, Аміна каже: «Сиди, я сама!». Якщо закінчується борошно: «Нічого, відпочивай собі, я сама принесу». А якщо мені хочеться чистого повітря, вона прочиняє всі вікна. Дбає про мене, як про хвору дитину, і страшиться дня, коли видужаю. Думає, бідна, що як піду — не повернуся вже. Кажу їй, що здоровий, що працювати мушу й заробляти, а вона каже, що з голоду не помремо. І так від ранку до вечора.

І щойно хотів був я сказати, що ніхто нас не навідує, — на порозі сусід Фуад Зеріноглу. Аміна втекла до кімнати й залишила нас наодинці. «Що сталося?» — питає він. «Нічого», — кажу. «Ніде тебе нема». — «Ну, нема — то й нема. А що, хтось переймається мною?» — «Якщо сам собою не переймаєшся, інші навряд чи стануть, друже». — «Каже, що Чолпа прилаштував малу до Омера. Ось уже втретє пішла вона у мектеб. Іде, коли сонце трохи спускається з полудня, і повертається тільки як звечоріє». — «І що каже?» — «Та, бачиш, у тому-то й річ: нічого не каже». — «Як це так — нічого?» — «А отак. Питає в неї Чолпа, скільки було дівчат, а Уміхана відказує: “Багато, так багато, що й не злічити”. — “П’ятдесят?” — “Більше”. — “Сто п’ятдесят?” — “Більше”. — “Наскільки більше?” — “Не знаю, я не

лічила”. — “А чому не лічила?” — “Хіба ж вони картоплини, щоб їх лічити!” Чолпа на це розізлився: “Чи ти знаєш, дурна жінко, нащо я тебе взагалі привіз із Невесіня?” — “Знаю”, — відповідає мала. “І що робити тепер?” А вона стенає плечима, вдає, що не знає, кров п’є із газди, а той нічого їй зробити не може».

— Яка вона? — запитав я Фуада. — Чи ж гарна?

— А чого ти питаєш?

— Та певне не через те, про що ти подумав!

Він посидів іще трохи, щоб не виглядало, ніби він лише на хвильку заскочив, а я його чемно відпровадив до воріт. Хотілось його розцілувати, подякувати йому, як братові, сказати, що дуже він мені допоміг, але й Фуад не зрозумів би мене, і я сам не спромігся би пояснити, чим саме він мені допоміг.

Назавтра я встав удосвіта, вдягнувся в найкраще, що мав, і пішов побачитися із залізняком Чолпою. Сидить Чолпа перед майстернею, спохмурнів, як мене побачив, ніби я йому рідню до ноги вирізав, ледве вітання із себе видушив. А я сів біля нього, обійняв його й кажу:

— Газдо, хай що було і що буде — знай, що я з тобою!

— Авжеж, це мені дуже допоможе.

Що правда, то правда, йому не допомогло. Довго тривало літо, здається, найдовше з усіх літ за Омерових часів. І не минуло ні дня, щоб принаймні п’ятеро дівчат увечері не поверталися до своїх матерів заплаканими. «Омере, Омере, чого ж ти не втопився, бодай би тебе грім побив!» А нещасний Чолпа більше не наважувався потикатися перед людські очі. Спершу з нього насміхалися, потім почали його цуратися і врешті взагалі перестали купувати в його крамниці. Він, бідака, хапав людей за рукави, кликав до себе, брехав, що має новини з мектебу, та ніхто йому не вірив, бо вже всі довкола про Омерів мектеб знали більше за нього. Знали, що жіноча згряя розсипається й рідшає, і що всі, хто ще там, до зими повернуться додому заплаканими. Залишиться тільки одна-єдина, а її Омер поведе до себе додому.

По багатьох роках люди знов почали помічати в місті Ісмета Саліховича. Перевалювалося його величезне тіло, наче трьох кнурів склали в одну істоту, а народ із ним вітався, питав, як здоров’я, як дружина. Фатине ім’я вже геть призабули, бо довго про неї не думали, так само довго, як він їм на очі не потрапляв, хоча всі ці роки ходив

тими самими вулицями, всміхався задоволено, як і зараз, і вітався з тими, хто не відповідав на вітання, бо просто не бачив його перед собою. Такий чоловічисько, а його не помічали. Хіба це можливо?

Та звісно, можливо, як і все інше! Коли його син зробився дивовижею, алімом у мектебі, повному дівчат, Ісмет пропав із лиця землі. А коли дивовижа почала танути, він знову з'явився. Тільки ось ні тоді, ні тепер його ніщо не тривожило. Якби було інакше, хіба послав би він дитину через міст по перепічки? Це його і врятувало. Бо якби він був Омерові справжнім батьком, якби переймався він тим, що робить його син, тоді міська громада щодня його позивала б. А так — бач, жодній матері не спало на думку йти до Ісметового дому після того, як її дочка повернулася з мектебу заплакана.

Отак закінчується ще одна історія. Не знаю, скільки їх залишилося в моєму житті, але люблю кожна, котра має кінець. Терпіти не можу тих історій, які триватимуть, доки мого життя, бо я їх розпочав, та нема кому закінчити. Джібріл сказав, що більше не навідає мене, а Фуад Зеріноглу днями намовляв знову покурити кальян. Казав, що це може мені допомогти. Нічого йому не кажу, але знаю: ніщо мені не допоможе. Нема допомоги тому, хто не закінчує своєї історії, тим-то ми й любимо чужі історії. Вони завжди закінчуються на чомусь. А часом закінчуються так, що людина бачить, як закінчилася б її власна історія, якби розпочати її інакше. Мало хто вже говорить про Омерів мектеб. Та й матерям уже стало байдуже. І про красуню Уміхану більше не говорять. Торговець залізом Чолпа ні про що її не розпитує, але й не погрожує вже, що відправить назад у Невесіне. Натомість забороняє прислужі й дружині заходити до його покою, а сам повідчиняє скрині й перелічує золоті дукати, рахує, скільки б мало вистачити на весілля, про яке ще ніхто не говорить, але яке неодмінно настане, так само як і осінь, що входить у Мостар. Знаю, це буде найбільше й найпишніше весілля з усіх, які бачило місто, бо ж мусить люд запам'ятати, як Чолпа віддає родичку. Уміхана народить Омерові дітей. Байдуже, скільки синів, та буде серед них принаймні одна донька. Щоб я бачив її, коли йтиму містом, і шкодував, що не сліпий.

Ятриб

Ні, точно ніхто не пам'ятає, що сталося в один із понеділків ранньої осені 1938 року в перекусній «Ятриб», яка була колись на Ткальничевій вулиці, перед самим поворотом на Нову Вес. Та й, насправді, не бозна-що сталося, тож не дивно, що ніхто не пам'ятає. Я би й сам не згадав, якби не здавалося, що той давній інцидент міг бути пов'язаний з цією історією. Якщо зв'язку нема, то не буде великої шкоди ні самій історії, ні тим, кому вона буде розказана. Якщо зв'язок усе ж є, може бути розгадано таємницю хвороби й ранньої смерті Сані Котроман, що сталася на початку осені 1998 року, тобто точнісінько шістдесят років опісля, всього за якихось двадцять кроків від будинку, в якому містився «Ятриб».

Власник перекусної звався Абдел Гафич, страшенно побожний чоловік родом із Котор-Вареша, але загребчанин від трьох років. А на ділі справдешній батяр із вулиці Власької, який у дитинстві і юності нічим не відрізнявся від ровесників, безтурботних і легковажних шмаркачів, підхоплених хвилею модернізації й звичаїв, що приходили з Парижа та Відня. Абдел пив і гуляв, кидав у захопленні свій білий капелюх-борсаліно на сцену Хорватського народного театру, нігтем сколупував шипи з троянди, яку збирався покласти між грудей красуні Кармен, відкривав купальний сезон у Цриквениці стрибком із даху рибного ринку, а закривав його підводними обіймами з Ярмілою із Брно... Робив усе те, що й інші, лише трохи більше і дещо захланніше, ніж вимагала його молодість. Наче передбачав, що йому — можливо, через ім'я, — коротший час відведено на шаленства, а довший натомість — на каяття. Перше каяття спопало його у віці Ісуса, і невдовзі він, ще задовго до того віку, в якому пророк Мухаммад почав проповідувати віру в Єдиного Аллага, зовсім перестав пити й зустрічати світання на гулянках. Знайшов свій джемат^[123], людей, яких раніше і не знав навіть, почав справляти всі щоденні молитви й робити усе, щоби Бог зглянувся й пробачив йому роки гріха. Друзі спочатку відмовляли його, та невдовзі остаточно вмили руки, налякані, як завжди бувають наляканими люди, зіткнувшись зі страхітливим та необгрунтованим почуттям провини. Абделове навернення було нічим іншим, як муками раптово пробудженої совісті. Що її розбудило?

Цього ніхто на світі знати не може. Крім Бога, якщо він існує і якщо зважає на людську совість, і крім лікарів, які, без сумніву, виявили б, що котрась залоза спричинила коротке замикання в Абделовій голові або в серці.

У тридцять сім він одружився з Еміною, дочкою коштайницького імама, а за два роки по тому в будинку, що його на початку століття купив батько Абдела, вони відкрили перекусну. Заклад був задуманий як щось середнє між боснійським рестораном і їдальнею для мусульманських учнів та студентів, які в ті роки масово приїздили в Загреб на навчання. Вони платили менше за півціни, рівно стільки, скільки коштували продукти, з яких було приготовано страву. То чи варто взагалі казати, що перекусна була ще однією спробою зворушити Бога доброю справою? Абдел назвав свій заклад «Ятриб», на честь оази, що лежить за десять днів верблюжої ходи на північ від Мекки. Як Ятриб у пустелі століттями годував місто Мухаммада, так і «Ятриб» на вулиці Ткальчичевій годуватиме мусульманську молодь, яка перебуває далеко від дому. Так думав Абдел, і ніхто тими думками не чудувався. Крім дітваків із шишкастими голеними головами, що презиралися й хихотіли, коли газда плескав у долоні і весело вигукував: «Чим будемо сьогодні розговлятися?». Так, він був і залишився загребчанином, і в нього не було навіть мимолітної думки змінити щось у такому стані речей. Бо нащо ж міняти, коли переконаний був, що з усього боснійського найпотворнішою є ота характерна говірка. Груба й брудна на слух, як нігті в приїжджих дітей, тамтешня говірка здавалася йому недостойною жодного чутливого вуха, і він сподівався, що одного прекрасного дня, коли в Боснії буде більше розуму, ніж сифілісу, на Башчаршії розмовлятимуть так само, як на площі Бана Єлачича^[124]. За версією Абдела, боснійці були наче заїки: мовленнєвий гандж зникав лише тоді, коли вони співали.

Він навчився грати на сазі^[125], всідався в кутку свого закладу, заплющував очі й, злегка гугнявлячи, затягав упівголоса котрусь із тисячі боснійських пісень. Тоді переставали бряжчати столові прибори, затихав усякий гамір, «Ятриб» завмирав, як верхівки засипаних снігом ялин після пориву північного вітру, і всі прислухалися до голосу, що підлаштовувався до передзвону струн і кружляв над людськими долями. Мало буде сказати, що Абдел співав

гарно. Він співав так, аж здавалося, що ангели безупинно літають над тими, хто його слухає. Над ким пролетять, той зітхне.

Так було й того понеділка, коли до перекусної ввійшов Радослав Котроман, біржовий клерк родом із Любушкового, ведучи за руку Сабіну Вайс, гімназистку й дочку власника фірми, що торгувала колоніальними товарами, Джуро Вайса. Радославу в ту ж мить пітьма заступила очі, найрадше він би розвернувся й пішов геть, та йти було нікуди. Він повів Сабіну до найдальшого столика в «Ятрибі», посадив її і стиснув кулаки так, що нігті почали ламатися при коренях. Але щоб стало зрозуміло, що оповідь не перебільшує, годилося б пояснити, звідки підступив Котроманів морок і що за лють заповзла йому під нігті.

Відколи переїхав у Загреб, він жив у підвальній квартирці на Драшковичевій вулиці, працював на Трешневці у Ванки Погорельця і мав таке враження, що з кожним днем стає все більшим злиднем. За десять загребських років утратив усе, що мав у Герцеговині, але нічого не здобув натомість. Удома він промишляв контрабандою тютюну, вирощував жилавку^[126], просиджував вечори з мостарськими пронозами та пройдисвітами, а тут працював із ранку до вечора за мізерні гроші, і, судячи з усього, так мало тривати довіку. Сто разів його відвідувала думка про повернення в Любушкі, але він знав, що це неможливо: він повернувся б солдатом розгромленої армії до людей, що тільки й чекають, аби серед них з'явився хтось такий, щоб насолоджуватись його поразкою. А тоді, за місяць до згаданого понеділка, він познайомився з Сабіною Вайс, закохався і одразу ж по тому збагнув, що це кохання могло б змінити його долю. Він крутився довкола Сабіниного будинку, чекав її біля гімназії й наче випадково з'являвся з-поза дерева під час недільних сімейних променадів берегом максимирського озера, вітався з газдою Джуро, цілував ручку його дружині Перлі, гладив по голові Сабіниного малого брата Саламона, а дівчині всміхався приблизно такою ж усмішкою, якою прибудний пес під вітриною м'ясної крамниці проводить шпикову кістку.

Джуро був людиною добродушною й дотепною, тож такий комедіант точно мав йому сподобатись, а для своєї дитини він шукав не багатого нареченого, але того, хто берегтиме Сабіну і дбатиме про неї — тож, очевидно, не мав нічого проти такого залицяльника.

Хай там як, Радослав із благословення Джуро Вайса кілька разів водив Сабіну в театр, потім у кіно і врешті-решт на вечерю. Та, ніби чортові на радість, майбутньому тестеві навіть на думку не спадало, що майбутній зять мав платню клерка в торговельній конторі, абсолютно недостатню для загребської історії кохання. Якби він подумав про це — неодмінно запхав би Радославу трохи грошенят у кишеню.

Безгрошів'я й було причиною, з якої Радослав не повів дівчину в якесь краще місце, а затягнув у їдальню для мусульманських учнів і студентів. «Ятриб» був утричі дешевший за найдешевший ресторан у місті, та це не стало би проблемою, якби не чоловік із сазом і не пісня, що нагадувала молодому любущаку про все, чого він згадувати не хотів. «У Требинє-граді велика жалоба, кажуть...» І всі як один витріщаються на співця: і гості, і офіціанти, і кухарки, що повиходили з кухні, — аби тільки його послухати.

«Хіба вже не досить?» — заволав Радослав Котроман, коли вже більше не міг терпіти болю в стиснутих кулаках. Але ніхто, окрім Сабіни, його не почув. Вона вхопила його за руку і сказала: «Не треба», — а він трусився, мов древко із завеликим прапором, яким тріпає вітер. «Розхворілася нещасна Зубчевича Фата...» — вів далі співак. «Хіба вже не досить?» — повторив Котроман, а тоді похапав зі столу карафки для спецій і жбурнув ними в Абдела. Навіть якби сотню разів цілився і жбурляв, усе одно тільки раз могло вийти так, що пляшечки з олією та оцтом поцілять у тонку шию музичного інструмента і переломлять її навпіл.

Вигляд співця зі зламаним інструментом, який дивиться і не знає, на що насправді дивиться, бо не розуміє, ні що сталося, ні хто це зробив, мабуть, врзався присутнім у пам'ять. Та все ж не настільки, щоб його витлумачили якось інакше, ніж як звичайний інцидент, які завжди трапляються там, де у великому товаристві їдять і співають. А такі речі пам'ятаються, лише доки їх не покриє час і все, що в цьому часі буде гіршого і страшнішого. Рік, як ми вже сказали, надворі був 1938-й, справжні страждання ще тільки насувалися, і хто б це після всього шукав якогось сенсу в незакінченій пісні і зламаному сазі.

— Що з тобою, чоловіче? — Абдел поклав йому руку на плече.

— Ти мені не шокай! — Радослав струсив із плеча сім крапель, кожна з яких була завбільшки з людську сльозу. То були краплі

соняшникової олії.

Більше вони не бачилися, їхні долі вже не перетнулися вдруге. Абдел Гафич поїхав у Градачац по новий саз, але пісню «У Требине-граді» ніколи вже більше не співав. Просто постійно мав відчуття, ніби знову станеться щось таке, через що він пісню знову не закінчить. Власне, він так і не дізнався, що змусило невідомого чоловіка настільки розлютитися, і схильний був повірити, що провина лежить не на ньому, вона криється в чомусь такому, про що не годиться розпитувати, бо виникло не від людини. «Ятриб» він утримував до весни 1941 року, коли зрозумів, що надходять такі часи, коли багато людей підуть вулицею, несучи свої голови під пахвою; і для нього, поки ще власна голова на плечах, настав крайній час виконати обов'язок кожного мусульманина і вирушити в хадж.

З подорожі до Мекки він так ніколи й не повернувся. Дружина Аміна чекала його до самої смерті, так і не дізнавшись, що насправді сталося з її чоловіком. Газети писали, що південніше від Ємена було потоплено корабель із паломниками. Можливо, Абдел був на тому кораблі. А може, й не був. У підсумку по ньому залишився саз, під який не було доспівано севдалінку про Зубчевича Фату й велику жалобу в Требине-граді.

Радослав Котроман за шість місяців після інциденту в «Ятрибі» одружився із Сабіною Вайс. Незадовго до весілля він дізнався, що його дружина єврейка, та ці відомості не надто його зацікавили. Хай як запекло не міг Радослав примиритися з батьківщиною й піснями, що з батьківщини походили, з Господом він жив у цілковитій злагоді. І злагода ця виявлялася в тому, що він ладен був розбити голову кожному виродкові, який би голосно зазначив, що Сина Божого розіп'яли кривні його Сабіни.

Старий Джуро радів, що не помилився у зятеві. Він учив його грати в карти, водив на стадіон «Цивільного» і пояснював, що в цілому світі немає кращих гравців за Івицю Бека та Іцу Хитреця. Бек, на жаль, виїхав до Франції. Замість того, щоб ми милувалися його ногами, Івек нині милується ніжками красунь-француженок. «Типова доля великого митця!» — завжди однаково закінчував Джуро Вайсу розмову про футбол.

Війна прийшла несподівано, у розпал партії у преферанс і посеред матчу. Джуро бачив, що сини Ізраїлеві тікають з міста, але думав, що

їхній страх завеликий і що це наслідки надмірної побожності. Він і не боявся, і до синагоги не вчашав. Якщо потрібно було дати грошей на бідних, або старих, чи футбольному клубу «Маккаб» на купівлю нової форми, Джуро завжди був щедрий, але не дозволяв себе втягувати в історії, пов'язані з Богом, вірою та народом. Казав, що він єврей за власною, а не за чужою міркою, і тільки Бог знає, чия мірка правильна, а чия ні.

Та коли диявол прийшов по своє, ніхто вже не питав Джуро, яка в нього мірка. Вони сиділи за кухонним столом і мовчали. Їх було п'ятеро, а зірок Давида — чотири. З тієї миті лише Радослав був вільною людиною, тим, хто не мусить приколювати знак на груди зліва, виходячи з дому. У ту мить його сором був більший за страх Джуро Вайса, його дружини Перли, сина Саламона й дочки Сабіни. Якби його спитали, чого б він хотів найбільше, за якої умови почувався б реалізованим у житті — Радослав Котроман, клерк із Любушкового, попросив би, щоб йому теж дали ту єврейську зірку, щоб не відрізнитися від тих, із ким живе, і від тієї, котру любить. Окрім того, що його бажання не було розважливим, воно ще й не було знаком бозна-якої відваги й жертвовності. Якби не одружився з єврейкою, якби її батько практично не всиновив його, не вчив картярських фокусів, якби не історії про Івицю Бека та паризький «Рейсінг», і якби вперше в парку Максимир не погладив Саламонову голову, Радослав лишився б абсолютно байдужим до того, що відбувалося і що тільки мало відбутися з євреями.

Тепер же, найперше із сорому, а потім — бо зрозумів, що гра йде на життя, він учинив те, що в часи прийдешні вважатиметься прикладом самовідданого героїзму. За кілька днів, користуючись родинними зв'язками та знайомствами з рідного краю, рясно порушуючи закони, він розпродав усе майно Джуро Вайса, навіть те, що формально не можна було продавати, бо воно потрапило під іпотеку усташської поліції. Він підкупив кого треба, обдурив тих, кого вдалося обдурити, і за два тижні по тому, як вони розглядали чотири шестикутні зірки на кухонному столі, Джуро з сім'єю опинилися в Лондоні. Про те, як вони туди дісталися, треба було б розповісти окрему довгу історію, та позаяк вона не пов'язана ні з інцидентом в перекусній «Ятриб», ні зі смертю Сані Котроман, її ми залишимо до кращої нагоди.

Чому ж Радослав теж не поїхав у Лондон, чому вирішив полишити дружину до кінця війни? Це одне з тих питань, на які можливі десятки відповідей, але жодна не є правильною. Коли Джуро запитав, чому він не іде з ними, — той відповів, що залишатиметься в Загребі, щоб їм було куди повернутись. Коли Перла благала його передумати і не жертвувати собою даремно, він сказав, що погано почувається і тому не може поїхати. Коли Саламон спитав, чи побачить його ще колись, той обійняв його і на вухо продиктував чемпіонський склад «Цивільного». Коли Сабіна в останню ніч промовила: «Якщо це кінець...» — Радослав прикрив їй уста долонею і сказав: «Бідолашна моя, якби я вмів співати так само добре, як не вмю, я б заспівав тобі зараз пісню, і вона не йшла б тобі з голови, поки не повернешся». Сабіна після цього плакала, а він пробував її лоскотати. Не знав, що жінка перестає бути чутливою до лоскоту, коли остаточно потоне в сльозах.

Щойно відправив своїх із Загреба — війна для Радослава Котромана закінчилася. Він блукав спорожнілим містом, зустрічав ранки в приміських корчмах і водив компанію з парубками, які великими гуртами приїздили з його рідних місць: хтось у чорній усташській формі, хтось у дорогому костюмі з англійського сукна, але більшість — у робочих комбінезонах і з ящиками добре висушеного пресованого тютюну, які ховали по горищах будинків у центрі міста. Якщо після чотирьох зірок Давида на кухонному столі він відчув, що настали лихі часи, і якщо тоді кожну його клітину пронизав сором, то тепер, вільною людиною, Радослав бачив, яка на вигляд радість апокаліпсису. Не тільки бачив це, але й забув більшість із того, що знав доти. Йому почав подобатися новий образ Загреба, міста, що більше не було для нього холодним і непривітним, він більше не почувався тут гостем, який підсвідомо пильнує, щоб у його мові не чути було герцеговинського клекоту.

Через Зріневац^[127] проходили патрулі зі знайомими обличчями, перед Міською кав'ярнею лунала багатоголоса пісня про Клобук, село поблизу Любушкового, що дало Хорватії трьох нових міністрів, тіні від трьох мінаретів простягалися в сутінках по Звонимировій вулиці, ширився важкий дух народних кухонь, сходами, що спускалися на Долацький ринок, котилася гламочанська картопля... Удалині перегукувалися гармати, а на кожному кроці лунали пісні переможців.

Радослав був переконаний, що фріц не може програти війну і що Поглавник^[128] мудро вчинив, сховавшись у Гітлера під полою. Але так само знав, що мусить настати час, коли кров припинить нуртувати в жилах, а безум перестане пульсувати в головах. Як у Німеччині, так і в нас. Коли це станеться, він знову матиме свою Сабіну, знову гратиме з Джуро Вайсом у белу та преферанс. Без шаленства нема війни, без війни нема держави, а без держави Загреб назавжди лишився б місцем, де Радослав Котроман опинився випадково, без жодної рідної душі й без права бути тим, ким є. Якби восени 1941-го, а потім і в наступні три роки його запитали, чи він усім серцем та душею підтримує Анте Павелича і усташську владу, Радослав би з жаром відповів «так» і так само сказав би, що найголовніша його життєва мета — дочекатися дня, коли зможе під руку зі своєю Сабіною пройти сонячною Ілицею. Те, що ці дві речі ніяк не сумісні, йому насправді ніколи й на думку не спадало. Так само ніколи не думав він і про те, що було б, якби в ті воєнні роки він зайшов у перекусну, де хтось під акомпанемент саза співає «У Требине-граді...». Він підніс би руки високо вгору і пустив би сльозу над долею Зубчевича Фати.

Перелом, принаймні з його погляду, стався абсолютно несподівано. Можна було стверджувати, що все відбулося чи не в результаті одного страхітливого похмілля. Може, і найстрашнішого в житті Радослава. Він запив із трійцею чоловіг із Посавини у якійсь занюханій забігайлівці в Кустошії. Вони випили щонайменше п'ять літрів м'якої градачацької сливовиці й остаточно втратили розум. Або ракія була погано дистильована, або в ній було щось таке, чого бути не мусило, тільки він не пам'ятав анічогісінько з того, що відбувалося в наступні двадцять чотири години. А потім три дні тинявся своєю підвальною квартиркою і блював. Спочатку ракією, потім водою, потім жовчю, і врешті-решт кров'ю. Вже наполовину осліп, у голові його билися бронетанкові дивізії, він лускав і розсипався уламками навсібіч, благав Бога забрати його до себе... Про рідну дружину за ті три дні він так ні разу і не згадав.

А коли четвертого дня він вирачкував надвір, мав там на що подивитися: сусідський син, семирічний Йожек, пробіг вулицею, вимахуючи прапором із п'ятикутною зіркою. Він подався за хлопцем із наміром відібрати прапор і за вухо привести малого до батька... Авжеж, авжеж, ми тут усі знайомі, діти бавляться то так, то с'як, і ніхто

не сердиться, та що як зустрінеться хтось незнайомий, що як фронтовик котрийсь побачить, як малий вимахує комуністичним прапором? Уб'є ж його, як зайця! Він думав пригрозити Йожековому батькові, шевцю Міклаужу, старому веселуну — оті син у нього такий же! — але перш ніж він зі своїм головним боєм зумів наздогнати Йожека, перед Радославом виріс незнайомий чоловік із автоматом на грудях і з такою ж, як на прапорі, п'ятикутною зіркою на шапці. Радослав застиг на місці, відчув, як захиталася земля в нього під ногами, і поринув у пільму.

Першим, що він побачив, коли отямився, була голова чоловіка з п'ятикутною зіркою. «Ти живий, товаришу?» — запитав партизан. «Живий... товаришу...» — шепнув Радослав Котроман. У ту мить його хвилювання через неминучий занепад держави були аж ніяк не такими сильними, як щастя, зумовлене фактом, що він таки не збожеволів од градачацької сливовиці.

Недовго тривав і період його пристосування до нових історичних обставин. Його питали, де він був і що робив під час війни, і позаяк не мав жодної переконливої відповіді, бо ж не працював і не воював — не зізнався, що міністри, уродженці Клобука, відмазали його від військового обов'язку, — то його протримали ніч у в'язниці, а тоді відпустили. Поза тим, що змінилися прапори й мундири, Загреб лишився тим же. Щоправда, Радослав зустрічав тепер менше людей зі старої батьківщини, але й вони були. Переважно ніхто не пам'ятав, хто і що говорив учора, і яких пісень співав. Радослав Котроман вилікував похмілля й чекав, що до нього повернеться його Сабіна. За чотири роки війни він лише раз отримав усну звістку про те, що їм ведеться добре, але більшого і не потребував. Розраховував, що Вайси повернуться і що Сабіна любитиме його все тією ж любов'ю.

Однак минув уже перший місяць, за ним другий, надійшла вже й осінь 1945 року, а від дружини не було ні звістки, ні сліду; і тоді Радослав відчув неспокій. Почав слухати нічні радійні зведення, шукав її ім'я у списках зниклих безвісти й віднайдених, їздив у Белград і до ранку чекав під британською місією, та все дарма. Вперше йому спало на думку, що він міг зробити помилку, залишившись у Загребі.

А тоді на початку листопада сталося дещо таке, що виявиться важливим і в цій історії, і в житті біржового клерка з Любушкового. Було надвечір'я одного з днів, сповнених смороду каналізації, коли

південний вітер несе туман із савських берегів аж до підніжжя Слеме^[129]. Радослав перейшов Цмрок, і в одній із тих моторошно безлюдних вулиць, поміж вілл, що провели в останню путь одну історію, але ще не дочекалися іншої, у яких місяцями вже ніхто не мешкав, перед ним вигулькнула жінка у вбранні вдови, з вуаллю на обличчі, на вигляд наче акторка-епізодистка з якоїсь угорської оперети. «Пане, невже це ви, пане?» Вона стрибала перед ним на одному каблуку. Другий був зламаний, і жінка на якусь мить здавалася балериною з комічного спектаклю, а зразу по тому ставала кульгавим Пітом з діснеївського коміксу. Хай там як, вона не налякала його, та й не вразила глибоко, проте йому все одно було незручно. Напевно, через те, що не бачив її обличчя під вуаллю.

«Пане, та чого ж ви тікаєте, як вам не сором! Я чекала вас цілий день!» Вона хапала його то за кишеню пальта, то за руку. Врешті-решт спіткнулася, впала і обхопила його ногу.

Він стояв посеред дороги, поруч із жінкою, що змією обкрутилася довкола його ноги й кричала на повен голос, а сам іще й слова не промовив. Якби хотів, міг би її струсити й піти своєю дорогою, міг роздушити ту жінку, як лісову ягоду, ніхто б не побачив, не почув би. Але чому б він мав так учинити? Були такі, що вчинили б, не роздумуючи, але не Радослав Котроман. Йому тільки крутило в шлунку й паморочилося в голові, наче знову напився тієї градачацької сливовиці.

«Пане, ви дасте мені десять кун, десять динарів і десять райхсмарок, і я вам усе розповім! Не маєте? Як не маєте? Ну добре, якщо не маєте, то і я не матиму...» Вона вхопила його під руку й повела з собою. Вони опинилися у підвальній квартирці родинного будинку в самому кінці Пантовчака, який, схоже було, решта мешканців покинула, вистрибнувши у вікна разом із речами. Шибки були повибивані, а в садку валялись уламки меблів, дамські трюмо і приліжкові тумбочки, розколоті люстра, один розмальований нічний горщик та іграшки. Велика ганчір'яна лялька впала на живопліт і лишилася лежати, втупившись скляними очима в низьке небо. Радослав подумав, що так мала б виглядати дитина, що під час падіння зламала хребет. Він схилив голову і увійшов у темряву, що пахла сушеними яблуками, корицею та гвоздикою. Інтимна й тепла

загребська осінь. Йому стало легше, коли усвідомив, що опинився у чиемусь звичайному домі.

Пучками пальців вона торкнулася його щоки, потім опам'яталася і зняла вуаль. Їй могло бути років шістдесят — шістдесят п'ять, одне з тих облич, яким старіння на користь, бо тоді ніхто вже не шукає в них вроди і не почувається незручно, коли не знайде. «Пробачте, що я на вас напала, — мовила вона й усміхнулася, — я завжди така, щойно переступлю поріг дому, — вже багато років. Тут нічим не зарадиш. Але мушу час від часу вийти, знайти собі товариство. Ви у мене перший за останні... навіть не знаю, за скільки. Ви не сердитесь? Бачите, тут я спокійна і добра. Добра стара відьма», — засміялася вона тим сміхом, який наче просить сказати щось хороше у відповідь.

Звісно, Радослав Котроман у ту ж мить сказав фрау Августі Суботичанець, що вона ніяка не відьма і тим більше не стара. Вона заварила йому чай із сушених яблук-дичок, і так розпочалася найдивовижніша, і в якомусь нетілесному сенсі найеротичніша, ніч у його житті. Він розповів, що чекає дружину, яка, можливо, ніколи й не повернеться, Августа ж відповіла, що очевидні побоювання — ніякі не побоювання насправді, і що Сабіна, без сумніву, повернеться. Він здивувався, що вона може так легко говорити про це, наче втішає сусідку, від якої втік канарок, а вона засміялася й сказала, що про сусідчиного канарка нічого не знає, а от про його дружину знає достеменно. Як знає? Бачить її живу в його очах. Саме так і сказала, а в Радослава ледь сльози не полилися, і в кожній сльозині — по Сабіні. Він так ніколи й не зможе пояснити собі цього. Якби хтось інший говорив йому такі речі, як Августа, він би з нього в найкращому разі посміявся. У людських очах, на думку Радослава, не видно нічого, окрім того, на що очі в ту мить дивляться.

На прощання вона ще сказала йому, що він — щаслива людина, бо неспроможний уявити собі нещастя не від світу цього. І ще сказала, мовляв, знає, що він цього не розуміє, але наші життя уже траплялися на цьому світі щонайменше раз. «Шкода, що ми більше не побачимось, — мовила Августа, відчиняючи йому двері, — ми ніколи більше не побачимось...» — у ній було більше печалі, ніж міг умістити його розум. «Чому ж це не побачимось? От я приведу Сабіну, коли вона повернеться...» Августа відмахнулася і опустила погляд. Він не знав, що зробити, тож обійняв її. «Ми більше не побачимось, бо на

міській вулиці я божевільна. Нічого зі сказаного тобі я не змогла б повторити надворі. І нащо тобі знову приходити? Хіба що з горя, а коли ти будеш нещасний, мене вже не буде серед живих».

Він озирнувся ще раз, перш ніж вийти із саду на дорогу. Августу дивилася на нього з порога і, здавалося, вигадувала щось веселе, щоб докинути насамкінець. Або нічого не вигадала, або Радослав помилився. Загреб прокидався зі сну, і чути було, як в іншому кінці вулиці дзенькотить якась мідна річ. Скажімо, молочний бідон.

У ніч перед Різдом сталося диво. Він уже вклався спати, коли почув дзвінок у двері. Ні, його не пробив дроз — Радослав не поділяв страхів свого часу, — але йому навіть на думку не спало, що це повертається його щастя. За десять хвилин вони вже сиділи за кухонним столом, щоправда, вже не тим з-перед чотирьох років, на якому більше не лежали чотири єврейські зірки і за яким не панувало мовчання. Чи була це його життєва перемога? Коли говориш про це з віддалі часу, таки усвідомлюєш безумовну перемогу, але ні Джурові, ні Перлі, ні Саламону, ні Сабіні, ні Радославу тоді й на думку не спало, що кухонна сцена повторюється. Це проти людської природи — порівнювати своє щастя з попереднім нещастям. Але Радослав згадав про Августу, добру стару відьму, і саме зібрався сказати, що з нею треба познайомитись, але не встиг, бо ті четверо заторохтіли всі водночас. Милі історії з лондонського життя нагадували повернення з відпустки.

Можна сказати, що того дня почалося Радославове цивільне життя. Раптово, з поверненням Сабіни, він зробився загребчанином, майже *загребчанцем*, з якимсь глибоким корінням і досконало ритмізованим щоденним життям. Улаштувався на роботу, купив квартиру, провів Джуро з Перлою в Ізраїль (більше вже не було преферансу, Хітреца та Бека), Сабіна народила Бориса, вони купили «фічо»^[130], зводили дачний будиночок у Новому Винодольському, святкували річниці шлюбу і дочекалися Борисового університетського диплому. За той час не трапилося нічого, що вирізняло б їх серед сотень тисяч таких самих соціалістичних ентузіастів, які дуже швидко забули, що теперішній час — не єдиний, в якому доводилося жити, і раніше теж були якісь часи. Радослав згадував Августу принаймні раз на місяць, і щоразу його пекло сумління, що вони її не відвідали, він думав, що потрібно це зробити наступного тижня, а тоді знову забував про неї... Коли минуло

багато років, усе було так само, окрім його знання про те, що Августин, мабуть, уже нема серед живих.

Наприкінці серпня 1973 року народилася Саня, Радославова й Сабініна онука. Сані, як і їхньому єдиному сину Борису, судилося залишитись єдиним дитям. Про ритуали дідівської любові не треба багато говорити. У випадку з Радославом вони розвивались у цілковитій відповідності до природи людини, що пізно виявляє справжні схильності. Довоєнний клерк, який гірко шкодував, що покинув рідні краї, і повоєнний керівник відділу продажів у Народному магазині, а згодом і фінансовий директор, про якого всі, від касирки до міністра, говорили, що він справжній джентльмен, яких більше не лишилось, насправді був створений для того, щоб одного прекрасного дня зробитися дідом. Уся мудрість і лагідність цього світу, все, чим Бог — як здавалося — не обдарував Радослава Котромана у ранньому віці, вилилося на Саню.

Вперше в житті він заспівав на повен голос. Коли Саню записали в музичну школу, дід теж вирішив навчитися грати. Почасти — щоб власним прикладом надихнути дитину, а почасти й тому, що збагнув: дорослому чоловікові таки не сором цілими днями грати на тамбурі^[131]. Він пригадав пісні з молодості. І з рідного краю. Може, навіть пісню «У Требине-граді». Але про інцидент у перекусні «Ятриб» так досі й не згадав.

Навесні 1996 року Саня на недільний обід у діда з бабцею привела Бояна. «Ти впевнена, що це те, що тобі потрібно?» — удавано суворо запитав Радослав. «Так, це саме те, що мені потрібно», — відповіла Саня. Батько й мати в тій історії не грали великої ролі. Хоча дід насправді нічого й не вирішував, замість нього це завжди робила Сабіна, а тоді Борис і його дружина — поки та одного чудового дня не пішла, — всім було найважливіше, що скаже саме він. Його приємно було слухати і тоді, коли говорив, і тоді, коли мовчав.

За два роки по тому Саня та Боян уже якийсь час жили разом, але про весілля навіть не думали. Вони просто були не з покоління весіль і не потребували підтвердження свого кохання ні від церкви, ні від держави. Доти, доки одного вечора Сані вперше не спало на думку, що бабця з дідом не вічні і вже очевидним стає наближення дня, абсолютно неймовірного, незбагненого і неможливого, коли їх більше не буде. Вона розплакалася перед телевізором. Боян перелякався, бо

щойно перед цим усе було гаразд, а тепер вона плаче й слова вимовити не може; він обіймав її, питав, що сталося, що такого вона згадала... Вона насилу відповіла йому, що дід Раде і бабця Сабіна колись помруть і треба щось із цим зробити. «А влаштуймо весілля», — запропонував Боян. Так, весілля здавалося непоганим варіантом. Щойно повернуться з моря, вони узгодять місце й час.

Десятого серпня рано-вранці вони вирушили на Хвар^[132]. Шляхи до моря були забиті, коли ж проїхали Карловац — потрапили у довжелезну тягнучку. Колони автівок по декілька кілометрів завдовжки повзли, як ті гусениці, що живуть у кронах сосен і, виївши душу одному дереву, спускаються на землю, сотнями, біч-о-біч, і починають переселення. Але Саня не звертала уваги ні на тягнучку, ні на спеку — зазвичай вона постійно нарікала, що він не купив машини з кондиціонером, — тільки безперестанку говорила про весілля. Воно мусить бути вели-и-и-и-ике, найбільше на світі, посеред якогось села поблизу моря, але щоб моря звідти видно не було. Добре б винайшли якийсь старий будинок культури, у таких селах бувають великі будинки культури, принести багато столів із ближньої кафешки і поставити їх у формі літери U, накрити білими скатертинами, розставити антикварні тарілки й розкласти срібні прибори, ну, гаразд, не конче срібні — це задорого, і замовити всі ті старовинні страви, яких ніхто вже не готує. Звісно, і порося з яблуком в зубах. І смажених ягнят з козенятами, і ще купу добра Божого... Але перед цим усім треба поїхати в Герцеговину, в Боснію, чи куди там іще, і знайти музикантів, таких, щоб знали всі дідові пісні. І ті, яких він співає вдома, і ті, що їх позабував уже, але в Любушкому співалися. Може, дорогою з Хвара вони могли б завернути в Любушкі? Просто щоб побачити, яке воно, те місце, звідки дідусь Раде приїхав... Авжеж, так вони і зроблять. Їм майже по дорозі, та й часу мають вдосталь...

Боян тільки всміхався. Він був щасливий, бо Саня була щаслива, і він навіть не подумав нагадувати їй, що донедавна вона говорила про людей, які влаштовують великі весілля і так просаджують гроші, на які могли би жити роками. Зрештою, це було б нерозумно, бо їхнє весілля однаково не їхнє, а Радославове. Щоб чоловік показав бабусі Сабіні — яку й після стількох років тримає за руку, коли проходжуються Ілицею, — як гуляє справжній герцеговинець, коли онуку заміж віддає. Щоправда, він ніколи, ані найменшим жестом, не те що словами, не

виказав, що хотів би чогось такого, але Боян теж помітив, що старий наприкінці життя починає шкодувати, що не зберіг свого дитинства й молодості для ближніх, ніби завжди трохи соромився минулого. Він пишався, що люди вважають його загребським паном, постійно повторював, що навіть і товариші з комітету не зверталися до нього «товаришу», та все одно йому весь час бракувало втраченого першого світу. Можливо, бракувало ціле життя, але на старості літ чоловік, буває, розм'якне і показує слабкості, яких не помічали навіть ті, хто найбільше його любить.

Звісно, з усього Бояну найбільше сподобалося те, що берегтиметься від Радослава у найбільшій таємниці, — оркестр з акордеоном, скрипкою й різноманітними дивними інструментами, що виконуватиме винятково севдалінки. Ні він, ні Саня насправді уявлення не мали, що таке севдалінки, чули «Еміну» у виконанні Ібриці Юшича, одну з таких пісень співала і Йосипа Лісац, а якщо на котрійсь студентській вечірці опинявся якийсь сараєвець, то гуртом співали ще й «Коли пішов я на Бентбашу». Але обоє здогадалися, як багато означатиме для діда, якщо несподівано почує пісні, з яких, скажімо так, він створений. Принаймні створений настільки, наскільки вони створені з «Азри» та «Хаустора»^[133]. Бояна наперед веселила пригода з пошуком оркестру. Це здавалося йому чимось на кшталт науково-дослідної експедиції у тропічні ліси Амазонії.

Замість сподіваних семи годин вони їхали до Спліта чотирнадцять і мусили переночувати там, бо пропустили останній пором. Коли нарешті потрапили на Хвар, для них не знайшлося вільних апартаментів, хоча вони бронювали за місяць, і тоді вони поїхали у Єльсу, а з Єльси у Врбоску... Під час першого ж купання Саня стала ногою на морського їжака, коли ж із цим розібралися, Бояна розібрала триденна мігрень. Саня за той час згоріла на сонці, температура в неї підскочила до сорока, і він, долаючи головний біль, возив її до лікаря у Хвар, але назад відвезти вже не мав сил. Два дні по тому хтось украв у них авто, і після п'ятиденного розслідування черговий офіцер холодно повідомив, що їхню машину не вкрадено, її вивіз евакуатор через порушення правил паркування. Подумати тільки, порушення правил паркування — обіч неасфальтованої дороги, за тисячу кілометрів від цивілізації!

Врешті-решт за три тижні обоє почувалися так, наче поверталися з війни чи з полону, а не з моря. Але були щасливі й тоді, коли це все відбувалося, і стали ще щасливішими, коли закінчилось. Сміялися як божевільні, переказуючи одне одному пригоди, які переживали разом. Імовірно, то найвищий ступінь, якого сягають закохані пари. Їм замало просто бути разом, їм треба ще й розповідати одне одному історії про це.

Біля Слуня Саню знудило. Воно й не дивно після всього, що довелося пережити на морі. Вона блювала довго й ґрунтовно, достоту як дитина, що погано переносить їзду в авто. Боян притримував їй голову, а вона казала йому: «Пробач...». Він сміявся, а вона соромилася, бо він бачив її блювотиння. Тоді він сміявся ще більше. «Хіба можна жити з жінкою — і ніколи не побачити її блювотиння або...» — «Ні, не кажи цього!» — «Її гівна... Якщо цього не бачиш, отже, шлюб ваш не було консумовано і можна автоматично розлучатися. Ну ж бо, усміхнися й ти хоч раз!» Саня всміхнулася, бліда, ніби акуратно побілена стіна сільської школи, із синцями під очима, темно-синіми, як смерть у скандинавській міфології.

Ті синці під очима таки трохи його стривожили. Вона заснула й не прокидалася до самого Загреба.

Коли вони заїхали на своє подвір'я, він спробував її розбудити, та вона тільки проквилила, щоб дав їй спокій. Він узяв майбутню дружину на руки й відніс у ліжку. Так Боян уперше переніс Саню через поріг дому.

Вранці він у паніці телефонував її батькам, бо Саня падала з кожною спробою підвестися з ліжка. Батьки приїхали за п'ятнадцять хвилин. «Та все гаразд, — сказав батько, — це просто через зміну клімату». Мати сіла у Сані в головах і гладила її коси. «Зятю, мені здається, ти її вже розманіжив. Із нами вона такою не була», — жартував батько. Боян пішов на кухню заварити чаю.

«Я хочу пісяти», — сказала Саня. Батько подав їй руку й допоміг підвестися, вхопив її під пахви, щоб не впала, і спробував отак довести до туалету. Але Саніні ноги майже волочилися по паркету, як у дитини, що зарано вчиться ходити. «Дитинко моя, та що ж це з тобою», — розплакалася мати. Перш ніж батько підхопив її на руки, Саня впісялася. Боян стояв у дверях кімнати з чайником у руці, з

напіввідкритим ротом, з поглядом, у якому могло вміститися щось значно більше й болісніше від її маленького тіла.

Вони домовилися приховати Санину хворобу від бабусі з дідусем. Принаймні поки не отримають результати перших аналізів. Вулицею Виноградською текли ріки від літнього дощу. Було так холодно, ніби надворі вже стояв жовтень чи листопад. «Я знайшов будинок культури, справжній, як треба. Село за десять кілометрів від Шибеника. Та ще й мій друг із Мостара сказав, що не маємо мучитись і шукати музикантів — там є чудовий оркестр, найкращий у Боснії... І срібні прибори теж будуть. Нам позичать в “Інтерконтиненталі”. Тільки треба буде пильнувати, щоб гості не покрали виделок...» Боян говорив, говорив і говорив. Фізрозчин, крапля за краплею, спускався з висот, що здавалися їй недосяжними. Вона боялася, що пляшечка закріплена неналежним чином, що трубка крапельниці несправна, пошкоджена, і невидимий повітряний пухирець заповзе в жилу і вб'є її.

«Яку призначили дату?» — запитала вона. «Перше листопада, доти мусиш стати на ноги». Вона засумувала. Якби не сумнівався, Боян би так не сказав — «мусиш». Він каже «мусиш», бо думає, що до того часу вона не видужає. То було п'ятого вересня, за день до того, як доктор Кулянин покликав Саниних батьків у свій кабінет. Батько плакав, впивався пальцями в докторові плечі й повторював: «Лише п'ять відсотків, прошу вас, лише п'ять відсотків, дайте моїй дитині шанс у п'ять відсотків...» Лікар мовчав, кусав губу і порожньо дивився на капіляр заплаканого ока, який щось йому нагадував. Квітку кульбаби чи бомбу.

Він дав їй місяць життя. Так говориться, але це неправда. Лікарі не дають життя, вони тільки вимірюють те, що виміряти порівняно легко, і пробують змінити людську долю. У рідкісних випадках, коли їх особливо вразить доля котрогось пацієнта, вони теж підхоплюють примарну надію і вмирають разом із ним, як умирають мати, батько, чоловік... Попри те, що не дав Сані навіть п'ятивідсоткового шансу на виживання, доктор Кулянин від тієї миті захопився за її життя так, наче воно було останнє і єдине. Він умирав так, як умиратиме ще тільки двічі-тричі на своєму лікарському віку.

Його попросили про все збрехати діду Радославу, сказати йому, що Саня зовсім трохи хвора і видужає вже за місяць. Кулянин погодився на це. Він зустрів старого на сходовій клітці, та ще й накричав на

нього, бо той біг, перестрибуючи по три сходинки... «Кожне серце в такому віці...» — сварив його, «молодий організм — то інше...» — попереджав його, «треба час від часу робити електрокардіограму, незалежно від того, чи відчуває людина якийсь дискомфорт...» — повчав його. Минули добрячі три хвилини — а це дуже багато, — поки Радослав спромігся сказати: «Моя Саня...». Кулянин ще раз застеріг, щоб він берігся. На молодих усе гоїться швидко, а старша людина гасне, як свічка. Якось так сказав.

Радослав Котроман цілий той день і більшу частину ночі просидів зі своєю онукою. Саня з ним ожила, на обличчя її майже повернувся рум'янець, вона попросила посадити її, чистила помаранч і годувала трохи себе, а трохи діда, який найбільше на світі ненавидів помаранчі, але тепер мусив їсти, мружачись від апельсинної кислоти. Аж поки йому від того мруження бризнули сльози. Саня сміялася, і тоді сміявся й він, бо де таке бачено — плаче від того, що апельсин кислий. Більше сліз пролив, ніж у материній колісці лежачи...

«Я чув про весілля!» — «Від кого чув?» — «Та говорять, говорять у місті. Ще й кажуть, що це буде найбільше весілля, яке місто Загреб будь-коли бачило, та ще й на додачу не в Загребі гулятимуть». — «От бачиш, бачиш, а це мала бути таємниця!» — «Ех, не можеш ти в мене під боком таємниць мати, Радослав Котроман із Любушкового — найславетніший шпигун після Мустафи Голубича^[134]!» — «Після кого?» — «Після Мустафи, одного чоловіка, він давно помер...»

Світанок, крізь який їхали автом троє чоловіків, був справді чудовий. Зелений «мерседес» повільно переїздив Савський міст. Борис нікуди не поспішав, Радослав та Боян його не квапили. Сані вже значно краще, повторювали один одному. Лікарі ніколи не знають усього, відповідали на це. Починали перебирати приклади, коли й кому лікар сказав, мовляв, залишилося йому стільки-то й стільки, після чого хворий проживав іще сотню років. Радослав знав найбільше таких випадків. Або старався вигадати щонайбільше. «Може, завернемо кудись, накотимо з дороги?» — запропонував він. «Можна до нас, маємо хварську траварицю», — сказав Борис. «Е ні, це не те, — відповів Радослав, — з дороги тільки в генделику можна накотити...».

Вони стояли за баром вокзального буфету й роздивлялися людей, що кудись мандрували. Жінки тягнули валізи на коліщатах, а з виразу їхніх облич було зрозуміло, що вони ледве ті валізи застєбнули.

Хлопець і дівчина удвох несли велетенську сумку, кожен за свою ручку, і все одно їм було тяжко. Із кишені плаща-дошовика визирала щоденна газета, старигань переломлював навпіл французький багет, поліцейський перевіряв документи в юнака, чиє обличчя викликало сумнів — чи має вісімнадцять, пробігла група, що спізнювалася на автобус у Вараждин... Світ був неймовірно живим, і на нього варто було дивитися якомога довше. Замість однієї чарки з дороги вони випили по дві, «бо ж на двох ногах прийшли», потім і по третій, «за однолітка поміж ніг», і по четвертій, «за дорогу». О восьмій рушили по домівках. Настрій зіпсувався у всіх. Навіть Радослав не пригадував випадків, коли лікар дав комусь лише місяць життя.

Саня розплакалася, коли Боян того ж дня у пообідню пору з'явився у дверях палати. Хоча він просив Кулянина не робити цього, обіцяючи завжди бути напохваті, коли Сані захочеться в туалет, цього ранку їй поставили катетер і підклали гумову «качку». Наче хтось сказав їй: зараз ти помреш, і зробив усе, щоб виглядало саме так. До нього ніяк не приходили слова, які треба було сказати, і він просто сидів, мовчав, гладив її по руці й думав, як було б добре, якби він міг лягти поруч із нею. «Хочеш помаранч?» — запитала вона, коли злякалася, що він скоро піде.

Даремно всі наступного ранку відмовляли Радослава від походу до лікарні. Він сказав, що не божевільний і прекрасно розуміє, нащо вони це роблять. Уперше в житті накричав на свою Сабіну і так сильно хряснув кухонними дверми, що в них тріснуло скло. Може, сказав їй щось таке, чого говорити не слід було, бо після того Борис обійняв матір і більше не переймався, куди піде батько. Радослав помітив це, але вже не розумів, що такого жахливого сказав Сабіні. Пам'ятав тільки відчуття, що супроводжує заборонені слова.

Саня лежала абсолютно спокійно і так тихо, що дід навіть мусив прикласти вухо до її вуст. «Не здавайся, — сказала вона йому. «Я попросила б маму, але ти ж знаєш, яка вона істеричка, — сказала онука. — Тому попрошу тебе. Тільки будь спокійний, коли я це скажу. Що б не трапилося, хай наше весілля відбудеться тоді, коли заплановано. І скажи Бояну, що все мусить бути так, як ми з ним домовилися. Мене, думаю, вже не буде. Але нехай перед кожним гостем лежить по одній моїй речі, по дрібничці, якій завгодно. А

Боянові ти купиш носовичка, якогось найбільшого і найгарнішого. Ти ж це зробиш для мене, правда...

Радослав залишався абсолютно врівноваженим, коли вона це говорила. Поводився дуже зібрано, шукаючи по крамницях носовичка (знайшов-таки великого, вишиваного, майже дівочого) і збираючи у Саниній кімнаті її милі дрібнички. Але та врівноваженість була не з цього світу, і з нею не годилося йти межи люди. Всередині сиділо щось значно страшніше навіть за вмирання онуки. Радослав знав, що колись, дуже давно, він поклав початок ланцюгу подій, які призвели до цього. Можливо, хтось скаже, що це божевілля, може, він би й сам так сказав — що все це відбувалося з кимось іншим, але не має жодного значення, чи є божевіллям те, що з досконалою логікою приводить людину до фатального горя й вічної провини. Отож він знав, що винен, і це просто потрібно було прийняти.

Пора вже знову повернутися до інциденту з ранньої осені 1938 року, в перекусну «Ятриб», що на Ткальничевій вулиці, перед самим поворотом на Нову Вес. Коли в заклад увійшов Радослав Котроман, біржовий клерк із Любушкового, ведучи за руку Сабіну Вайс, доньку багатого загребського єврея, Абдел Гафич якраз узяв до рук саз і приготувався співати. Молода пара саме сідала, коли Гафич проспівав перший рядок, у якому говорилося: «*У Требине-граді велика жалоба, кажуть...*». Тоді Радослав Котроман крикнув уперше, але серед загального захоплення його ніхто не почув. Проміжку між двома рядками (який у цій, як і в багатьох інших севдалінках, не такий уже й короткий), поки Гафич перебирав струни, було достатньо, щоб у гостеві визріла лють. Коли він почув другий рядок — «*Розхворілася нещасна Зубчевича Фата*», — у любущака закипіла кров, він крикнув ще раз і пожбував предмет, що переламав шию музичному інструменту.

Таким чином пісню було перервано, і вона ніколи не продовжилася. Та якби не знав її продовження, власне, якби не знав цілої пісні, Радослав і не влаштував би інциденту. Неважливо, що він повстав не проти історії, яка розповідається в пісні, бо його зачепило, що з цією піснею, як і з Фатою Зубчевича, він ділить одну батьківщину. А в неспіваному продовженні севдалінки «*У Требине-граді*» відбувається ось що: Фата падає на смертне ложе, але бере з матері обіцянку, щоб та належно прийняла гостей на її весіллі, щоб кожного гостя обдарувала, а коханому Фати подарувала шовкову хустинку, аби мав чим утирати сльози за Фатою.

За шістдесят років пісня продовжилася з того місця, на якому урвалася. Але, замість бути проспіваною, вона втілилася в житті. Чи то пак у голові Саниного діда. Це все одно, бо немає жодної різниці, чи стаються нещастя самі собою, чи народжуються в головах уражених людей. Ті, яких не вразило, говоритимуть про божевілля, а ті, що про таку історію тільки чують, казатимуть, що марновірство не знає меж. Перші, можливо, співчуватимуть, другі, можливо, зневажатимуть. Легко ж буде усім, кого в цей день горе оминуло.

Оскільки людина завжди сподівається чогось, Радослав, приготувавши подарунки для гостей на Саниному весіллі та носовичок для Бояна, вирушив до будинку в кінці Пантовчака, щоб знайти Августу, добру відьму, яка передрікла, що її вже не буде серед живих,

коли його спіткає горе. Намагаючись обдурити долю й логіку, за якою було малоймовірно, щоб Августа прожила сто чи навіть сто двадцять років, він попередньо купив у крамниці на Британці двісті грамів кави й фруктовий сироп «Мараскін». Із тими стародавніми знаками уваги й прихильності він прийшов до будинку, якого більше не було, і подзвонив у двері того, що стояв на місці попередника. З'явився поліцейський, очевидно, охоронець резиденції, і повідомив, що пані Августа Суботичанець тут не живе...

Було вирішено більше не випускати Радослава надвір самого. За два тижні Саниної хвороби дід зруйнувався вщент. Схилився до землі, ні з ким не розмовляв, тільки знай повторював, що весілля мусить відбутися і все має бути так, як молоді запланували. Коли це все закінчиться, доведеться і його показати лікарям... А що — «все»? У Запруджі, в квартирі бабусі й дідуся, ночами вже всі разом і чували, і спали. Боян не наважувався піти додому, бо ж раптом задзвонить телефон... Борис казав, що він має бути напохваті у старих. Усі чекали того, що врешті-решт мусило статися.

Тільки винуватець не міг сидіти й чекати. Він знав, що повинен зробити ще щось, от і вбив собі в голову ідею-фікс, ніби для онучиноного одужання було б достатньо знайти старого сазлію, який просто доспіває свою пісню до кінця. Коли він це зробить, Саня знову буде просто Санею, а не Зубчевича Фатою. Коли зрозумів, що його не випускають із дому, Радослав у ту ж мить голосно звинуватив і власну дружину, і сина, і зятя, і невістку, яка вже була бозна-де, у намаганнях убити його онуку. Тоді вони викликали швидку допомогу, знайшли когось, хто забере діда. Усе дарма.

Близько десятої ранку двадцять восьмого вересня Радослав Котроман знайшов на дні шухлядки з документами загублений запасний ключ до вхідних дверей. Вислизнув надвір, поки всі спали, виснажені чеканням телефонного дзвінка.

Саня вже третій день не приходила до тям, а світанок — завжди час смерті, тому всі засинали, тільки коли займався день, заспокоєні тим, що вона пережила ще одне світання. Скільки б разів не говорили між собою про те, що їй краще було б відійти і не мучитися більше, кожна із Саниних рідних душ потайки радо прирекла б дорогу людину на вічні муки. Тільки б не помирала.

Ніхто й ніколи не зрозуміє, як вісімдесятирічний старий уникнув очей лікарняного швейцара і чергової медсестри, як від'єднав крапельницю й катетер, як виніс дівчину надвір, і при цьому його знову ніхто не побачив, і як ніс її з Виноградської до Ткальчицевої. Невже люди справді нічого не помітили, і неville немає геть нічого незвичайного, коли старець через усеньке місто несе на руках напівголу й безтямну дівчину?

Це все-таки мало би бути дивніше за той факт, що один дідусь повірив, ніби може врятувати онуку, якщо їй проспівують пісню до кінця. Байдуже, яку пісню. Не будьте такими зневажливими до нього і не кажіть, буцімто він не винен у її хворобі.

Дайте чоловікові спокій! Чому б він мав казати вам, де живе, який його номер телефону і чи є в нього діти? І чого б це йому йти з вами? Пустіть його в карету швидкої! Так, дівчина мертва, нехай він поїде з нею. Якщо будете добрими до цього чоловіка, він скаже вам, як її звали. І що сталося насправді. Щойно заспокоїться, він усе вам розповість.

Гасул

Ніч, мій Енвере, і вже сіріє небо над лісом, мені вставати вдосвіта, а я не сплю. Я вклався, як завжди лягаю, коли Субха вже приспала дітей і прибрала в домі. Ти же нас знаєш, ми в такі хвилини презирнемось, вона мені: «Чоловіче мій!» — а я їй: «Усі ми Божі!» — і кожен на свій бік ліжка. Вона при стіні, а я під вікном. Так і спимо. Субха знає, чому так, і я знаю, чому так, і буде нам спокійно аж до смерті. Це добрий спокій, поки на серці погідно, та коли їй чи мені смутно, тоді ми одне з одним такі самотні, наче Аллаг нас створював на різних рівнях небес. Одне створивши, про друге забув.

Опосіла мене туга, Енвере, тому й не спиться. Заплющую очі й майже зникаю, а тоді здригаюся, і щось усередині волає: «Не треба, Захіре, не спи, нещасний, бо як заснеш, умить настане ранок з усім, що він тобі несе!». Тому я опираюся сну, дивлюся крізь прочинене вікно, як сіріє небо над лісом, і не засну, але знаю також, що зашвидко надходить завтрашній день. Та якби я й десять років мав доки завтра настане, і то було б мало, щоб зробити усе, що годиться.

Думати, як велося колись, коли часи були ліпші, не те що теперішні, мені вдається краще, ніж спати. От і прикликаю тебе, брате Енвере. Був би ти тут — ми б вийшли у двір, кожен би сів на свого ослінчика, закурили б по самокрутці зі свіжим тютюном і розмовляли тихо, щоб нас не почув навіть випадковий п'яничка, якщо вдосвіта нагодиться. З пияками в цьому місті нелегко. Всі між собою знайомі, і кожен гадає, що має право постукати тобі в двері.

Розмова почалася б від Османа, її батька, що в ті часи рубав дерева в лісах довкола Олова й носив у місто дрова; а як Австрія прийшла — підвищили його до штрасенмайстра. Ніхто в місті не знав, що таке штрасенмайстер, але ж не могло бути, що ця посада нікчемна, коли вже так урочисто зветься. Ніби страху на тебе наганяє, коли мовиться — штрасенмайстер. Питають люди Османа: «А де ж твої дрова, зима скоро, чим будемо грітись?». А він знизує плечима, стурбовано крутить головою, а тоді каже: «Шукайте собі іншого дроворуба, мені служба не дозволяє рубати, не личить таке штрасенмайстру». Люди на такі слова одразу вступалися, не дай Боже про щось розпитувати, бо за кожною державною службою й таємниця стоїть, а державних таємниць

краще не знати; але потім розуміли, що Осман може бути їм корисний. І коли він ішов через ринок, ювеліри, годинникарі, кушніри, кравці запрошували його до своїх крамничок, і кожен пригощав Османа чи кавою, чи салепом^[135], чи байрамською баклавою, і пхав йому в руки тацю тонкої роботи чи таріль, добротні штани або годинник. «Не давай ти мені нічого, мені не треба, я не можу за це заплатити», — казав їм, але газди й чути нічого не хотіли: «Бери, друже Османе, як це ти платитимеш, такі часи тепер, що не платиться, треба тільки пам'ятати, хто був до тебе добрий, і добром йому відплатити». Так вони платили добром за дрова, які приносив колись Осман, він же на їхніх відплатах непогано розжився, але ніколи гріха на душу не взяв і не втратив обличчя. Нікому нічого не обіцяв, не вимагав нічого надурняк, хіба дещо частіше, ніж зазвичай, перетинав ринок, але й цим йому не можна було дорікнути. Минуло так, може, півроку, аж тоді хтось його запитав: «А чи багато роботи у штрасенмайстра?». Осман розвів руками й відповів: «Якби Аллаг для себе цю посаду створював, і тоді б не вигадав кращої. Я наглядаю за шляхом від Кладаня до Олова, прибираю камінці й гілки, оте все, що в автомобілів чи екіпажів може опинитися під колесами».

Потім хтось і каже: «Ото вже надурив нас Осман, як ніхто досі!» — «Мовчи, дурню, це не він нас надурив, а наша паскудна вдача й заячі серця». І справді, хто б міг подумати, що в Австрії є люди, які наглядають за дорогами, а назви їхніх посад гарчать, погрожують і обіцяють так багато, ніби це імператорська служба! Штрасенмайстер — це ж майже як субаша^[136], якщо не більше! Але ніхто всерйоз не сердився на Османа. Був у нього розум, та все ж більше у тому, про що мовчав, ніж про що говорив.

Ще дереворубом Осман одружився з дівчиною з Кладаня, звалась Еміною і затиалася, бідолашна. Привіз її в Сараєво, від чого в нещасної ще більше язик заплітався. Велике місто, великий страх. Коли Осман ішов рубати ліс, його не було по десять днів, а Еміна залишалася з його матір'ю та батьком, старими, але норовистими людьми. Особливо батько не міг змиритися, що в його дім приведено ущербну невістку. А з матері що взяти — хотіла догодити чоловікові, то й почала водити Еміну по околиці, щоб їй уроки зняли, поїла її чудотворними водами, годувала скаженими грибами, щоб Еміна нормально заговорила. Але все було дарма. Ти, мій Енвере, цього не

зміг би пригадати, та були дні, коли Османова дружина не могла ані слова докупи скласти. Ми, діти, прикладали вуха до стіни їхнього будинку, щоб почути, як Мінка-заїка по хаті клопів лякає. Так чомусь говорилося. Вона плакала і силкувалася вимовити Боже ім'я, бо Османів старий казав, що тут шайтан втрутився, не інакше, і якщо вона не здатна Аллага закликати, треба викинути її з дому.

Геть інша історія була, коли Осман повертався з Олова. Тоді батько й мати заспокоювалися і затихали, такі добрі були до невістки, що добріше їй не буває, стара сама підносила їй страву і вдавала, буцім не дозволяє ходити по воду. Щоб не застудилася, бува. Насправді вони боялися Османа, він єдиний приносив гроші в дім, з Еміною одружився з кохання, що не зів'яло і за два роки, тож старі батьки пильнували, аби не зауважив син, що вдома коїться, поки його нема. Невістка нічого не розкаже, бо як би могла, коли їй на простіших фразах перечіпається. Не знали, що наодинці з чоловіком Еміна дзенькотіла, як потічок, аж Осман раз по раз легенько ляскав її по руках: «Дай же сказати, дурненька!». А вона сміялася і не дозволяла йому й слова вставити. Ось як було, тільки вона йому так і не розповіла ніколи, що з нею роблять, коли він іде в Олово.

Невдовзі по тому, як Осман зробився штрасенмайстром, Еміна завагітніла. Була зима, снігу насипало по горло, а вони лежали в ліжку й грілися. «Що, як не народжу тобі сина?» — запитала вона. «Що, коли цей сніг ніколи не розтане через таке твоє запитання?» І що ж, сніг розтанув, настала і проминула весна, а Еміна у Благословенну ніч, Лейлят аль-Кадр, почала родити. У сутінках відійшли їй води, після цього почалися нескінченні муки, сповнені сухих сліз і криків, яких не чуло людське вухо, — але не дай Боже побачити те лице породіллі. На ньому читалося кожне волення мучениці, від першого до останнього Емініного тієї ночі. Стара повитуха на ім'я Меджида схилилася близько півночі їй між ногами. Коли її вивели, казала Осману: «Допомогти їй я не зможу, перевернулася дитина впоперек і не виходить. Усе в Божих руках».

Посеред ночі він побіг містом, гукав під одними ворітьми, під другими, піднімав людей з-за столу, йому казали: «Чого горлаєш, шайтане, в таку ніч!». І втягували голови в плечі, коли чули, про що йдеться, адже жінок, досвідчених у такій справі, знайти нелегко. Проте таки знайшлося двоє: Фатіма, бабця, якій давно перевалило за

вісімдесят і яка прийняла в світ половину Джіджіковця, Мейташа й частину Вішника, та циганка Джулізара, молода й сильна жінка без власних дітей. Він привів їх додому, а сам думав тільки про те, чи жива ще його Еміна.

У Благословенну ніч Осман тричі зрікся своєї дитини, подумки благаючи Аллага, щоб зглянувся над його жінкою.

Вже й розвиднювалося, коли Джулізара видерла на світ Емініну дитину. Шматок м'яса, помережаний жилами, і неясно було, де там руки, а де ноги. Синій камінь на дні потоку. «Дитя мертво», — мовила циганка, але тут його вихопила стара Фатіма — і витрясла з дитини смерть. Одні кажуть, що зробила це миттєво, інші — що їй аж півгодини знадобилося. У смерті немає відчуття часу.

Що то за знак, коли у Благословенну ніч у тебе народжується донька? На це, як і на будь-яке інше питання, у смертних знайдуться різні відповіді. Якщо добру вдачу мають, побачать у цьому щасливий знак. Якщо таку, як в Османового батька — тоді скажуть, що Аллаг не хотів ані цієї дитини, ані її матері. Мабуть, таки перші мають рацію, бо й місяця не минуло, а Османів батько з душею розпрощався. Не хворів, ось лише перед п'ятничною молитвою запаморочилось йому в голові перед Беговою мечеттю, люди думали, що то сонце напекло, і поки хтось побіг принести води, він і відійшов. Не варто тужити, коли Господь забирає до себе чиюсь душу, це для невіруючих вона мертва, хоч насправді переселилася в інший світ; але є люди, про чю смерть кажеш легко, є й інші, про них ніяк не вдається сказати. Про Османового батька говорилося легко.

«Добре ж тобі, Османе, ведеться за Австрії! — говорили в місті. — Спершу посаду отримав, а тепер дитина народилася». — «Ну, Бог свідок, у народженні дитини цісарської заслуги нема, а щодо решти я тобі чесно скажу: як на мене, геть нікудишня ця Австрія!» — «Чого ж вона, Османе, нікудишня?» — «Дуже просто: нікудишня, бо ось у мене в кишені двадцять крон, а що ж це за часи, коли я таке багатство маю!»

Переповідалося цю розмову як анекдот, врешті, не відаю, чи й була насправді, та якщо й ні, хай усі знають, що напочатку там ім'я Османа стояло. Згодом я чув, як слова ці різним людям приписували, набралось їх бозна-скільки, і тих, на чий характер це було схоже, і тих, кому зовсім не пасувало. Османа ніби сонце осяяло, коли народилася

донька, а люди довго не могли збагнути, через дитину це чи через щось інше.

А насправді після пережитих у Благословенну ніч страждань Еміна більше ніколи не затиалася. Для нього це був знак. Весь морок, що він у собі носив, — стільки само, як і в кожної людини, — з Османа витік. Ще й тридцяти років не мавши, він уже знав, що помре щасливим.

Еміна більше не могла мати дітей. Всі казали, що це й на краще, бо після таких пологів хтозна, якими могли б бути наступні. А їм і не треба було: однієї дитини, та ще й дівчинки, було цілком досить для їхніх злиднів.

За рік із гаком народився ти, мій Енвере, але для своєї матері не був і вполовину таким тяжким, як вона для своєї. Ось так ми троє і знайшлися на вулиці Джуджа. Правда, вуличка так собі, я й нині в п'ятдесят кроків її перейду, та все одно мало було нас, дітей. І, думається мені, саме тому все було так, як було, і дійшло до того, до чого дійшло.

Вона змалечку була норавлива. Дівчинка, а справжній ватажок розбійників. Осман казав, що Аллаг усе це знав, коли не зробив її хлопчиком, інакше б вона цілий світ догори дригом перевернула, довелося б усе спочатку впорядковувати. А тобі від неї більше тумаків перепало, ніж від батька з матір'ю. Іде Енвер одним боком вулиці, коли ж вона — бац! Перейде на інший бік, а вона знову — трісь! Я тебе захищав, а вона мене так підступно своїми дерев'яними сандаликами — та й по гомілці. Навіть зараз на погоду відчуваю, як саднять ті місця, де мене її нога приголубила. Двічі-тричі мені шпигне щоразу перед дощем, але мушу пильнувати і не пропустити, відчути, покласти долоню на гомілку, щоб відчуття не втекло.

Мені здається, я й тоді на неї дивився теперішніми очима і думав: будеш ти моя, буде тобі бац і трісь із тими чорними косами!

А коси в неї змалку були чорні, як сажа, такі чорні, аж на сонці синім вилискували. Якось вона завошивіла, і матері довелося її постригти. Вона ні пари з вуст, а я розплакався, коли її побачив. «Боїшся, що я тепер хлопчик, то й тебе битиму?» — спитала вона. «Так, — відповів я, — саме цього й боюся».

Потім я почав боятися, що Осман віддасть її заміж. Мені тоді вже п'ятнадцять виповнилося, тебе, на щастя, я ще не мусив брати до

уваги, от і ходив до нього, казав, що я чесний, що буду про неї піклуватися, що моєму батькові не треба ніякого посагу, ми ж нічого не маємо, то яка нам користь від іще одного нічого, хай тільки Осман береже її для мене. Він сміявся й казав, що вона піде заміж, за кого сама захоче, і якщо я буду хороший — може, захоче й за мене.

Вперше я набрався відваги запитати у неї невдовзі по тому, як мене взяли в гасульхану^[137]. Думав, що от, уже свій хліб їстиму, робота буде, поки будуть мертві, і не кожен зміг би мою роботу робити, є й такі, що втекли першого ж дня — і вдарив молоточком у ворота. Її матір зраділа, побачивши мене, все повторювала:

— Заходь, заходь, Захіре наш, тільки погляньте, в якого парубка виріс!

Пригощала мене халвою і водою, сказала:

— Зараз вона вийде, а я пішла, і ви гарненько собі погомоніть.

Кажу:

— Знаєш, навіщо я прийшов?

— Знаю, — відказує, — але все дарма.

— Чому ж?

— Та тому, краще вже тобі не казатиму.

Похолола мені кров у жилах, але, думаю, — ні, то вона мене просто випробовує, щоб побачити, скільки в мені завзяття.

— Ти пішла б за мене?

— Я ж сказала: все дарма.

— Дарма так чи дарма ні?

— Ти ж не зовсім бевзь, щоб так питати.

— Та бевзь, от і питаю.

— Добре, тоді я не пішла б за тебе.

— А чому?

— Не хочу, щоб мені ціле життя в ліжку покійником смерділо. Ти мерців омиваєш — от і знайди собі котрусь зі слабшим нюхом.

Не пам'ятаю навіть, як я вийшов із дому, хто проводжав мене у дворі, що сказав на прощання; не пам'ятаю, куди подався потім, як минув мій день і чому надвечір я опинився на Єковаці^[138]. Сам-один на скелі, а піді мною місто. Думав: якщо стрибну, ні за чим не шкодуватиму. І стрибнув би, як Бог свят. П'ятдесяти метрів польоту людині достатньо, щоб усе пригадати і гірко пошкодувати. Але я не пошкодував. Натомість стрибнув подумки ще раз, тоді ще раз, і так

десять разів. Хай скільки думав про це і хай скільки прощався зі світом після того, що вона мені сказала, за життям я не шкодував. А чому врешті так і не стрибнув, того, мій Енвере, я не знаю. Але страшно мені не було.

Три дні я жодного слова не промовив. «Захіре, бідний мій, що з тобою?» — допитувалась мати. А я мовчав. Розповів би їй все, щоб матері було легше, але слова не виходили назовні. «Мабуть, закортіло йому самого себе обмити», — сказав батько, а мати вдарилася в сльози. Відтоді, казала, вже не могла позбутися запаху лугу в носі. Так сильно затуляла лице долонями. Через матір я потроху й розговорився. Сказав, що було накопило на мене щось. А батько докинув, що й на нього накочувало, але не жив би на світі нині, якби піддався. «Мовчи, шайтане, ти не знаєш, як воно дитині», — відповіла мати, і мені навіть нічого не довелося казати. Тільки одне — що надворі гарний день, але завтра може бути дощ. Тільки б не було парноти, бо тоді мерці засмердяться і важко буде про Бога думати.

Так минув цілий рік, а я все уникав Османа та Еміні. Як побачу його біля Себіля^[139], вдаю, що мені шматочок сажі в око потрапив, от і тру око кулаком, умиваюся, аж поки він собі не піде. Хоч і знаю: шкодує він, навіть не відаючи, про що шкодує. Одного дня іду собі Джуджею, коли ж за спиною голос:

— Сусіде дорогенький, чи ж тобі шию скрутило, що більше й не глянеш у наш бік?

Еміна. Кажу, мовляв, не в шиї річ, просто йду вулицею і дивлюся вперед, а назад і не глянув.

— Авжеж, — каже вона, — і так щодня по десять разів.

— Та вже ж не так, — викручуюся.

— А коли не так — то й заходь, — каже Еміна, — вона теж зрадіє.

Еге ж, думаю, ото вже зрадіє! А лихий таки не дає мені спокою. Може, передумала, от і вмовила матір виглядати мене перед будинком і запросити до них. Хоч і знав, що то неправда. Вона би матір не вмовляла. Якби хотіла, сама прийшла б і до нас додому ввірвалася.

Що ж, даремні були розум і знання, я майже не спав тієї ночі, все чекав ранку, щоб зібратися, причепуритися і ще раз постукати бияком в Османові ворота.

— А ось і наш Захір, довго ж тебе не було, — зраділа Еміна, — шкода, що вчора не прийшов, от би Осман тебе побачив. Відбув на

вахту він, десять днів його не побачимо. А я й не знаю, що там стільки робити, шляхи аж так не псувалися, поки шваби не вигадали штрасенмайстра, та й мого Османа першим не призначили...

Розговорилася Еміна, а я весь тремчу. Добре, що склянку малинового соку не налила по самі вінця, бо я б усе розплескав. Кажу:

— А де ж моя?

Мати засміялася, тоді мовила:

— Не твоя, а моя.

І залишила мене чекати.

Вона зайшла вся в білому, наче, боронь Боже, хтось умер. Обличчя відкрите, як завжди, коси розплелися, я лиш на ті коси дивлюся і думаю: як вони можуть бути такі чорні, а сліду на білій тканині не лишають.

Сіла на канапі навпроти мене, підібгала ноги, а я побачив її кісточку. І на ній така сама ранка, як вона мала з весни й до осені, поки була дитям. Бігаючи, дряпала дерев'яним сандаликом другу ногу — звідти й ранка. Що ж я не торкнувся їх, коли ще був час, — і тієї кісточки, і тієї ранки.

— Ти все ж прийшов.

— Так, прийшов. Ти рада?

— Звісно, як же не радіти. Колись ми від ранку до вечора були разом, я й звикла.

— А знаєш, навіщо я прийшов?

Запитавши це, я помітив, що в її обличчі щось змінилося. Хоч була вона на чотири роки від мене молодшою, та ще й жінкою, я раптом перетворився перед нею на дитину, а вона вже й не була жінкою. Не скажу, що перетворилася на чоловіка, аж ніяк — перетворилася на щось таке, перед чим опускають погляд і чоловіки, і жінки.

— Нащо ти прийшов? — спитала, а я дивився на неї і всім своїм єством благавав позбавити мене необхідності відповідати.

— Кажи вже — коли у справі якійсь прийшов, то годиться сказати!

Я мовчу, не ворущуся і перелічую задирки на руках. Сім нарахував на правій. На лівій нічого — рука стиснута в кулак, жодного пальця не видно.

— А мертвих ти цими днями обмиваєш? Люди в таку погоду холонуть чи залишаються теплими? Ну ж бо, кажи, чого мовчиш? Аллагу приємно, що ти це робиш, то хай і мені буде.

Щойно вона це сказала, мій Енвере, я скочив і втік з Османового дому. Але цього разу точно знав, куди мене кожен крок веде. Свідомість не покинула мене, щоб не мучити, щоб повернутися, коли мені полегшає. Не поліз я й на Єковац, натомість пішов у корчму під Бистріком, де поляки грають у карти на життя, а потім сторчголов стрибають у Міляцку, і жоден не вбивається; там я випив першу в житті чарку ракії. Гріх великий, а розради жодної, то випив я й двадцятку.

Додому повернувся наступного дня над полудень, забрьоханий і загиджений, а в голові наче бики у двобої зійшлися, і коли Рудий долає Сірого — мені наче ножем прошиває мозок. Найважливіше для мене було, щоб мати не почула запаху ракії з мого рота. Почула чи не почула, врешті вже й не мало значення, бо другого вечора я знов опинився в корчмі під Бистріком. І не чекав, доки запах ракії вивітрився мені з рота, бо знав, що це повториться знов, а тоді знов, і що батько з матір'ю від інших, а не від мене почують, де проводжу ночі. Ось так я й спився після того, як вдруге покликав її заміж.

Я обмивав чесних людей, голодних злидарів, заможних городян, хаджій та гафізів, а ракією від мене смерділо завжди. Якщо це правда, мені нема сенсу її приховувати.

І тоді від Бехрамовички я почув, що ви з нею женихаєтесь. «З ким — із нею, дурна жінко?» — «Та з ким, як не з Османовою малою, хіба є інша на вашій Джуджі?». Мені тоді п'ятьма очі застелила. Але не одна! Дві п'ятьми мені заступили світ. Перша — бо думав, що втрачаю її, а це гірше, ніж голову втратити. Друга — бо я за день до того бачився з тобою. Ти обіймав мене, як друг, говорив: «Почекай трохи, минеться біль!» — пропонував замість мене поговорити з Османом, казав, що воно не варте таких страждань і хай би я зберігав ясну голову, а тепер женихаєшся з тою єдиною на світі, з якою не смів би, якби чоловіком був!

Отак воно й було, Енвере. Так, я пішов додому, перекинув усе в батьковій скрині, але кинджала не знайшов. А він беріг його заради двох рубінів у держаку, казав: «Як будемо здихати від голоду, матиму що продати». Кинджал завжди лежав на дні скрині, але добрий Аллаг приховав його від мене. То я взяв ножа, яким мати різала курей, сховав його за пазуху й пішов тобі навперейми. Бачу — піднімаєшся вгору Седреником, лице тобі розвиднілося, коли мене побачив, ну, думаю, я

тебе на той світ спроваджу, обмивати ж тебе буде той, кому не гидко! Коли ж ми наблизились один до одного на п'ять метрів, бачу раптом, що ти якось інакше на мене дивишся. Тоді й майнуло мені в голові, що Бехрамовичка могла щось вигадати. Але думка ця на обличчі мені не відбилася. Перше і єдине, що ти сказав, коли ми стали один перед одним, було: «Захіре, брате, у мене навіть думки не було!».

Нічого гіршого ти не міг сказати. Я вихопив ножа і встромив його тобі, мій Енвере, в живіт. Прохромив тебе ще двічі, а коли спробував і втретє, на щастя, потрапив у ребро, і лезо зламалося. Тонкі ножі, якими вбивають курей. Пам'ятаю, ти все не хотів падати, поки я штрикав тебе ножем, тільки дивився, мов дитина, яка хоче щось запитати. Мене це не похитнуло, я думав: ти ба, дивишся так, наче на неї! Тоді я пхнув тебе ногою, і ти покотився Седреником донизу, якась жінка закричала, а мені було важливо одне — встигнути до корчми й напитися, перш ніж мене схоплять. Я попрямував під Бистрік, налигався з поляками і прокинувся у в'язниці.

На другий день прийшов до мене Бечір Шврака, пропхав мені в камеру хліб та воду, та й каже:

— Ось тобі, щеня, наїжся і напийся. Щоб мав чим посрати і посцяти, коли тебе вішатимуть. Твоєму другові душа висить на нитці — якщо відлетить, то Бечір мотузку лоєм миттю намастить, а такому, як ти, можна й свинячим жиром.

Отак, Енвере, я й дізнався, що ти живий. А назавтра — знову Бечір виговорює:

— Ти лиш послухай, як це собача хекає. Хекай, хекай, недовго тобі лишилось. Якщо пощастить, шия в тебе зламається, тоді не будеш мучитись, а якщо мотузка тебе душитиме — може протривати, за моїми розрахунками, і до півгодини. Тільки якщо твоєму другові віли зцілення не начаклюють.

Через день — знову Бечір тут як тут:

— Кажуть, людяніше злочинця вішати, ніж голову йому рубати. Я ж кажу, що тебе найлюдяніше було б різати шматочок за шматочком. Або гарненько, як вола, настромити на рожен. Але живцем! Та й легше мені знати, що помилилися шваби, — голова відрубана гупне і спорожніє в одну мить, а повішання довго триває, ще жодного не було, щоб у корчах не всрався! І з тобою так само буде, якщо отой твій до завтра не доживе.

Отаке мені щодня відважував Бечір Шврака, і я йому ніколи цього не забуду. Хто не запитає — кажу, що таких душ, як у нього, мало лишилося в цьому світі. Бо якби не було Бечіра, я про тебе, мій Енвере, нічого й не знав би. Навіть не знав би, чи вбив я тебе, чи ні. За правилами я нічого знати не маю, і ніхто не має права мені щось казати. Але нема такого правила, щоби в'язнів не можна було лякати пекельними муками; і коли інші наглядачі чули, що наближається Бечір Шврака, вони ховалися по кутках, щоб не вислуховувати, як людина дух випускає на шибениці, бо не могли бути певні, що колись не опиняться на моєму місці, а тому навіть не чули, як Бечір говорив мені недозволене — що ти живий.

Чесно кажучи, в перші дні мені й неважливо було, чи повісять мене, і чи ти помер. Ось, зізнаюся тобі ще в тому, в чому досі не зізнавався: щоразу мені було трохи прикро, коли Бечір повідомляв, що нитка твого життя і досі не урвалася. Та коли на сьомий день привели батька на побачення зі мною, світ мій перевернувся.

Батько сказав:

— Учора ввечері забрехала в нас перед ворітьми Османова сучка. А твоя мати ще й пустила її всередину. Каже, маю повідомлення для твого сина. Для якого сина, кажу? Для отого пияка і вбивці, чи для іншого, про якого не знаю? Для того сина, про якого знаєш, каже мені сучка. Чудово, то знайди оповісника й відправ його у Беледію^[140], а мені дай спокій. Викинув би її з дому, але твоя мати проклята, що тебе на мій сором породила, сказала: «Не треба». Ну, якщо не треба, то я пішов, і молися, щоб повернувся. А як повернувся — мати твоя плаче, спинитися не може. Питаю, що вона сказала? Каже: «Облиш мене!». Не облишу, що тобі сучка сказала? Сказала, чому Захір порізав Енвера і як помилився, коли його порізав. Сказала: «Я до Енвера залицялася, а він до мене ні. Захір має про це знати. Я хотіла, але він мене ні».

Після цього, Енвере, я вже щоразу чекав Бечіра Швраку, як пророка: тільки б він сказав мені, що ти живий. Не знаю, що й робив би поміж цих стін, якби ти випустив дух, і чи зміг би так сильно битися об них головою, щоб вона репнула. І щоразу, коли Бечір підтверджував, що ти живий, я думав, який же Аллаг милостивий, що батьків кинджал од мене сховав. Я вбив би тебе, мій Енвере, якби не Він.

Минув мій перший місяць у зіндані, коли ж Бечір прийшов раніше, ніж зазвичай, і каже:

— М'яке серце в імператора нашого й пана, а якби мене питали, я б таких, як ти, інакше судив. Ти хотів убити? Звісно, хотів, бо чого б то живого-здорового чоловіка ножем у живіт штрикав, якби не хотів! Тільки не влучив у потрібне місце. Якби мене спитали, я б тебе повісив, але на тоншій мотузці. Як порветься — твоє щастя, а не порветься — дістанеш по заслугі. А не отак. М'яке серце в імператора нашого й пана, годяще для якоїсь м'якшої землі, та не для нашої.

Так я й дізнався, що ти вигарбався, мій Енвере. Тож я з насолодою з'їв в'язничну юшку — не куштував кращих байрамських страв, хоч Байрам уже минув два місяці тому, і раптом відчув, скільки набралось в мені голоду й життєвої снаги. Коли пізніше мене вивели перед суд, я зізнався: винен, а ви мене судіть по справедливості. Суддя запитав:

— Чому ти підняв ножа на людину?

— Все, що я вам зараз казатиму, буде виправданнями, а я ні перед Богом, ні перед вами виправдатися не можу.

— Не мудруй, а кажи, навіщо ти вдарив його ножем!

— Я відповів би вам, кажу, але не можу, бо йдеться не лише про мене і мою честь, але й ще про двох людей. Тому й не можу.

— Якщо не поясниш, ми тебе засудимо так, буцім ти винний найвищою провиною! — кричить суддя, аж стіни здригаються.

— Звісно, винен я, — відповідаю, — я ж із ножем на друга кинувся...

Засудили мене до річного ув'язнення. Чи ж це найбільша міра, гадав я, а точно знав, що ні. Не може бути. Просто зглянувся суддя, словенець якийсь, або думав, що він же в Боснії, а тут люди звикли одне на одного сокиру піднімати, не те що якогось ножа до курей. Але помилкові його припущення, обидва. Нема за що мене жаліти, і не так уже часто в нас різанина трапляється. Тільки пам'ятають її довго і знають, хто кого ще за Куліна-бана^[141] ножем штрикнув, і той ніж переходить із покоління в покоління, і ніхто нікому не пробачає. Я тебе, Енвере, не прошу пробачити мені, але не дай Боже після нас ця пам'ять лишиться.

Шість місяців я просидів у Зениці. Тюрма як тюрма, було б у зіндані добре — люди б самі зголошувалися туди сісти. Мовляв, я чесна людина, всім догоджав, от і втомився трохи, призначте мені, будь

ласка, хоча б п'ять рочків ув'язнення. Е, ні! Збреше, хто таке скаже. Та все ж не можу скаржитися на те, як мені велося. Звісно, різні люди там були, і такі, що навіть око з лоба вкрасти ладні, і такі, що жінкам проходу не давали, а тепер і до чоловіків унадилися, і такі, що їм Аллаг, як і мені, не дав убити, хоч і хотіли. І такі, що знову так учинили б, тільки ніхто б уже їхню руку не втримав, навіть Він. Звісно, я нічого б не втратив, якби не бачив цих людей на власні очі, якби й не знав, що такі бувають. Деякі назавжди лишилися в моїй голові, приходять у сні й приходитимуть, поки живий, але це, мабуть, моя покара. Один такий Степо, католик із Вареша, цілими днями був веселий; коли вартові не чули, завжди починав співати. Був достоту соловейко, співав, як соловейко, а проти інших людей поставою був — наче соловейко проти яструба. Мені ледве до пояса сягав, ніби ті карлики, що котрогось року приїжджали з російським цирком — тільки що в Степо все було як у дорослого чоловіка. Лише значно менше. А пісень він знав, як ніхто, я завжди просив його заспівати отієї: «Спився молодий Алія». Коли ж Степо набридло завжди тої самої мені співати, він і каже:

— Гаразд, а тепер ти мені розкажи, тільки чесно й по порядку, за що ти тут, яке зло вчинив, тоді я підберу пісню, що більше тобі сподобається.

— Згода, — кажу, — чому б не розповісти, я все одно від того не втечу.

І розповів усе по черзі: як народився, як на вулиці Джуджі було нас лише троє дітей, і як вона мене завжди біла по ногах. І сказав, що навіть не закохувався в неї, просто жодної іншої не знав і не знатиму, поки живу. І як двічі заміж кликав, а вона не схотіла, бо я обмиваю мерців, от від мене мертвецьким духом і тхне. Насправді відмовляла, бо знала, як я її хотів, про це я теж йому сказав, а тоді, Енвере мій, і про тебе розказав усе по правді, як вона до тебе залицялася, а ти до неї ні. І насамкінець — як я прирізав тебе посеред Седреніка, а сам напився.

Слухав мене Степо, достеменно як німецький лікар, до якого прийшов волоцюга з трипером, не якийсь там знахар, що тільки й думає, як би запхати в тебе якусь траву, ніби ти баран, а не людина, слухав Степо і головою кивав. І врешті каже:

— Є в мене одна! Не про тебе, а про неї.

І заспівав мені «Дівчина із Сонця глузувала» — ніколи не чув її раніше і не почую вже більше, мабуть.

— Гарна пісня, — сказав я, — а тепер ти розкажи, за що тут.

Степо не схотів. Сказав, що я не вмію співати. Знаю, не в співах річ, а в чомусь іншому, і прикро мені, що сам про себе все йому розповів. Кажу:

— Степо, якщо не розповіси, ніколи більше твоїх співів не слухатиму.

— Гаразд, — мовив той і відійшов.

Потім я розпитував людей, що він учинив, і бачив — ніхто не знає. Або знає, але не хоче казати. І так день за днем. А мені лихий спокою не дає, я все розпитую. І тоді одного разу під час прогулянки на подвір'ї піп-розстрига з Мостара, похмурий, вусатий, з вигляду — живе зло, а насправді ні, приступив і каже, щоб я облишив розпитувати про Степо. Я спитав:

— Чому?

— Бо воно тобі не треба.

— Невже хтось мені заборонить знати?

Відказує:

— Ніхто тобі нічого не заборонить, але ув'язнення відбувати легше, коли менше знаєш.

І тут я аж дибки зіп'явся:

— Ти, здається, не мати мені, щоб вирішувати, як буде легше?

— Ти впевнений?

— Упевнений, — кажу.

— Ну, якщо такий впевнений, то розповім тобі, що Степо зробив: рідну жінку вдарив по голові мулярським молотом, а поки вона лежала на долівці, зробив соромітну справу з дитиною. З хлопчиком. Семирічним. Своїм. Ось, тепер уже не мусиш розпитувати.

Потім я уникав Степо, якщо він був в одному кінці двору, я завжди був у іншому. Затуляв вуха, щоб не чути його пісень, і раптом побачив, що й інші так роблять. Ті, які знали. Ті ж, котрі не знали, сприймали його веселість як свою. І як ніхто, окрім Станойє, не хотів мені сказати, що Степо вчинив, так і я не казав іншим.

Та бач, Енвере, він до мене в сні постійно приходив. Спершу співає, потім я дивлюся, як він б'є жінку молотом і злягається з дитиною. Часом кричу йому: «Не смій!» — часом перетворююся на

Степо у власному сні. Ти добре знаєш, що гірше від цього тільки пекло, я й сам те знаю, але найгірше — мені воно снитиметься довіку. А не снилося б, якби він не співав, мов соловейко.

За півроку покликали мене в тюремну управу. Питає начальник:

— Як тобі, Захіре, ведеться у в'язниці?

— Так, як і мусить бути, — відповідаю.

— За домом скучаєш, Захіре?

— Не був би тут — не скучав би.

— То, значить, хочеш поїхати додому?

— Вам збрехати чи сказати чесно?

— Кажу чесно, за брехню теж можуть у тюрму посадити.

— Що ж, якщо чесно, додому я їхати не хочу!

— Як це не хочеш? — здивувався начальник, ледве з крісла не впав. — Невже знову різатимеш того Енвера?

— Не дай Боже: він мій сусід, він мій друг, та й якби не це — не став би я на людину кидатися!

— Ти впевнений в тому, що кажеш, Захіре?

— Упевнений, — відповів я, — все саме так і ніяк інакше.

— Ну, тоді шість місяців тобі пробачено, поїдеш додому.

— Назавжди?

— Так, — каже начальник, — назавжди, поки знову чогось не скоїш.

Отак я після півроку і трьох днів зеницького ув'язнення опинився на залізничній станції. Довкола мене люди, всі кудись квапляться, хтось у Какань, хтось у Іліяш, а були й такі, кому теж до Сараєва знадобилося. Кожен крутиться, наче в нього глиста в дупі, вперед, назад, хто туди, хто сюди, на місці встояти не може. А я стою собі й думаю: що ж це таке, дурний Захіре, у світі трапилося, поки тебе не було? Знадобилося мені багато днів, щоб зрозуміти: не змінилося нічого, і це не люди квапляться, це тюрма сповільнює людину, і коли виходиш — здається, ніби всі навколо поспішають.

Сів я у третій клас, дивився, як повз нас пролітали луги й будинки, і все казав собі, що то не вони пролітають, то поїзд летить, звивав до думки, що будинки стоять, а ми рухаємось, і все відкладав думки про те, через що повертаюся додому. Знав, що муситиму постати перед тобою, мій Енвере, і що муситиму піти до неї. Більше нічого в житті не мушу, але й цих двох справ забагато.

Вже сутеніло, коли я завернув у нашу вулицю. Джуджа така ж, як і була, а мої кроки — звичної довжини. Знаю, на котрому кроці буде твоє подвір'я, на котрому — її, але спинився тільки перед своїм і двічі стукнув молоточком у ворота, щоб мати, бува, не злякалася, якщо лише раз постукаю. Та вона все одно вдарилася в плач, я теж сльозу пустив, а батько стоїть у подвір'ї, дивиться й каже: «Чого плачеш, до тебе не герой з війни повернувся, а злочинець з тюрми». Багато часу знадобилося, щоб він мені пробачив.

Ось так, мій Енвере, я за тебе й відсидів. Бачу, вже розвиднілося, пора мені вставати, але не можу. Якщо ворухнуся, Субха теж із ліжка зірветься, і не буде більше вороття, тільки крізь цей день — гіршого й тужливішого для мене нема і не буде — душею пройти. Знаю, що плакатиму, та хоч би перед жінкою не розплакатися, бо Субха знатиме, чому плачу, і кожна моя сльоза їй на серце впаде. Якби не це, я не прикликав би тебе цієї ночі, брате Енвере, як упродовж усіх цих років, відколи ти мені сказав: «Не треба, брате, я тебе пробачаю, вітатимусь, коли побачу на іншому боці вулиці, але не треба!».

Я все чекав, коли ти надійдеш, бо до тебе в подвір'я потикатися не смів. А тебе день немає, другий... Ех, якби ти так само квапився мені назустріч, коли я з ножем зустрічав! А тоді раз виходжу з дому — коли ж ти простуєш Джуджею. Чи то мені було так приємно, чи ти справді усміхнувся, коли мене побачив, — не знаю.

— Енвере, — мовив я і розкинув руки.

— Не треба, брате, я тебе пробачаю, вітатимусь, коли побачу на іншому боці вулиці, але не треба!

То було все — тоді, нині і до кінця часів. Велике твоє прощення, брате мій, але й важке, як свинець. Знаю, бо відчуваю його вагу щоразу, коли ти зі мною вітаєшся. Так мусить бути, і нема інших винуватців, окрім мене.

Але тоді я сказав собі: якщо все так почалося, то нехай так і триває, — і, коли ти пішов, я попрямував до її подвір'я. Мені відчинив Осман, сказав:

— Еміна щось розхворілася, лежить!

Я спитав:

— Що з нею? Небезпеки нема?

— Нема, — відповів, — просто застуда якась, але задовго триває.

— Проти застуди добре мед помагає, — сказав я йому.

— Так, мед, і шавлія, і швабські мікстури — все це чудово помагає.

Отак ми й поговорили, але ні він мене не питав про в'язницю, ні я його про те, заради чого прийшов.

— Ну, — каже він, — я пішов на зміну, а ти собі розташовуйся, відпочивай.

Залишив мене сидіти на канапі. Від сильного хвилювання навіть не згадав, що треба піти й сказати доньці про мій прихід. Роздивлявся я довкола себе, покашлював — може, почує мене, прислухався — цокав годинник, модерний, із зозулею, його не було, коли я востаннє приходив, знову кашляв, але все дарма. Просидів я отак добрячих двадцять хвилин, думав покликати її, але не хотілося будити матір, то я й пішов. Зачинив двері за собою, ніби з власного дому йдучи.

Добре, думав я, Осман не винен, він, певне, почувався не ліпше від мене, але назавтра вже не було сили йти туди знову. Якщо вона мене чула, але не хотіла вийти, краще не шукати її більше. Подумав, що заспокоюся й забуду, не все в житті мусить бути виговорене, та якщо стільки років я заспокоїтися не міг, чому б мав тепер? Ото й не вийшло; щодня я збирався піти до неї, підходив до воріт, але щоразу передумував. Щось мені не дозволяло утретє — а я знав, що третій раз має стати й останнім — іти свататися з душею в п'ятах.

Проминув отак уже й другий тиждень, коли ж одного ранку приходять Осман. Каже, повернувся з Олова, сів поїсти, донька ставить перед ним тарілку, а він, щоб її розговорити, питає: «Що казав Захір?». Вона розгубилася, навіть гадки не мала, що я вийшов із в'язниці, тоді каже: «Не знаю!» — «Як же не знаєш, коли він був тут». — «Де — тут?» — «Та тут, я ж його залишив, щоб ви поговорили!» І тут до Османа дійшло, якого лиха накоїв, каже, що з-за столу вибіг і прямо до мене помчав.

— Прийду надвечір, — сказав я.

— Не сердься на мене.

— Не буду, — сказав я, — з ким не буває.

Потім я сів, добре подумав, додав, а тоді відняв: через неї я спився, через неї вбив, через неї, мій Енвере, без тебе залишився. Цього й на три життя забагато. Навіть якби був я останнім дурнем — вона б мені вже найгіршим ворогом зробилася. А я не найбільший дурень і все ж люблю її, ніби вперше. З усього так виглядає, що мені пороблено, а я би голову на плаху радше поклав, ніж вроки ті знімав. Піду до неї, але

більше не кидатимусь ні на іншого, ні на себе, хай що вона мені скаже. Знаю, вдруге вже Аллаг не ховатиме від мене кинджал. Ми знову всілися навпроти. Вона почала перша:

— Пробач, Захіре, я була дурним дівчиськом, не розуміла, що роблю.

— Тобі не маю чого пробачати, а собі не можу.

— Я правда шкодую. Більше, ніж якби ти на мене з ножем кинувся.

— Нічого вже не повернеш. Та й не треба повертати.

— І про те, що тобі говорила, що не можу поруч з тобою, бо людей обмиваєш, теж шкодую.

— Було й загуло, що тепер?

— Нічого, мій Захіре.

— Зовсім нічого?

— Пробач і забудь.

— А якщо не можу тебе забути?

— Колись доведеться.

Так ми поговорили востаннє. Я більше не бачив її обличчя. Ніколи. Від того дня переді мною, як і перед чужими, вона з'являлася покритою — ми й забули, що колись було інакше. Мені не заболіло, коли вона йшла заміж, але й легше не стало. Я знав її Вейсіла, гарного, гордовитого сина бегівського роду. Одного з тих, що не ступили би й кроку вуличкою Джуджа, замалою й завузькою для нього; наших п'ятдесят кроків — половина його одного. «У хорошу родину вона заміж пішла», — казала моя мати. «У найліпшу!» — пхекав батько. Усе не міг їй пробачити.

Але батько знав, що переді мною не сміє нічого сказати, коли пройшла чутка, що Вейсіл ціліснічкі ночі просиджує в тій самій корчмі під Бистріком. Тільки не було вже поляків, що грали в карти на життя й стрибали сторчака у мілку річку, зійшлися натомість гравці на великі гроші й золото. Так Вейсіл-бег пропив і програв усе, що йому з бегівського спадку дісталось, а титулом він міг хіба прикраситись, як причинна Мара пістрявим капелюхом. Мій батько на це тільки кивав головою й мовчав, а я думав: не дай Боже тобі заговорити!

Вона народила Вейсілу чотирьох дітей, першого — поки він іще був багатий, останнього — коли вони вже й на хліб не мали. Тільки на ракію. Вона почала працювати по чужих будинках, була хатньою робітницею в якогось німака і мусила ходити в їхньому вбранні, в яким

ноги видно аж до колін. І з усього її заробітку половина йшла на дітей, а половина йому на ракію.

Отак, мій Енвере, я й повернувся знову до Степо і до пісні, яку він мені співав. «Дівчина із Сонця глузувала: Сонце гаряче, я від тебе ліпша і від твого Місяця ясного. Пожалілося Сонце Богу: дозволь, Боже, їй спекти обличчя? Облищ, Сонце, пошлю їй кару гіршу: малих дітей і мужа-пияка!»

І все точнісінько як у тій пісні, ось тільки мене в ній нема. Якесь велике зло я вчинив, більше від того, що тебе, мій Енвере, убив, а по тому милостивий Бог тебе врятував, більше від того, що спився був, більше й від того, що рідній жінці, яка щовечора мені каже: «Чоловіче мій!» — відповідаю: «Усі ми Божі!» — а сам знаю, що їй на ціле життя вистачило б, якби я лише раз сказав те, що прагне почути кожна жінка. Але як я до Субхи казатиму: «Жінко моя!» — коли немає ні дня, ні години, ні хвилини, щоб я не казав цього тій, яка у мене в серці. Зазирну всередину й кажу: «Душе моя, душе душі моєї!». Імені її не промовляю, бо немає в світі імені, що її прикликала б.

Якесь велике зло вчинив я, Енвере. Чиню його й зараз, коли лишається п'ять хвилин, перш ніж я підведуся і сторчголов стрибну в цей день, як стрибав сторчголов із Єковаца. Якби вона прийшла і сказала: «Захіре, візьми мене, мене більше не відштовхує, що пахнеш смертю, тільки забори мене», — я покинув би жінку й двох своїх дітей, а з нею і її чотирма пішов би на край світу. Якби лиш вона прийшла і сказала так.

Я увійду в гасульхану, а там пануватиме її запах. Інших я не відчуваю, але цей відчую, знаю напевне. І не питатиму, хто її обмивав, хто її голе тіло водою голубив, як мені не довелося голубити руками. Розіллюся, як та вода, мій Енвере, навіть до полудня не дотриваю.

Мейташ

Ця історія не оповість про шейха Юнуса, якого прозвали Тахкіком^[142], бо він розпитував людей про те, що й сам добре знав. Про нього, слово даю, жодна історія не оповість. Він був молодим, той шейх Юнус, коли дитя на ім'я Алі побачило в лісі змія. «Зміїв не існує, — сказав дитині шейх Юнус, — бо якби Бог створив таку істоту, Він спершу мав би відчути страх. Якщо ти бачив змія, виходить, ти кажеш мені, що Аллаг боїться». Алі заплакав і побіг до матері.

Назавтра шейх Юнус попросив дитину намалювати йому того змія. Алі взяв перо в руку й невпевнено, але не без таланту зобразив страхітливе лісове створіння. «Хіба це змії?» — запитав шейх Юнус зі сміхом. «Ні», — відповів Алі. «Тоді намалюй його ще раз!»

Хлопець ріс, усе впевненішими ставали лінії, які виводив на папері, а шейх Юнус старів, і все менше лишалося тих, що могли відповісти на його запитання. Алі двадцять років малював змія, якого побачив лише раз, у лісі на схилі за будинком. Пішов би подивитися на нього знову, якби знайшовся вільний від малювання час. Шейх Юнус усе сміявся, але голос його вже не був дзвінкий.

Алі осліп, коли намальованих зміїв стало більше, ніж живих ластівок у світі. Останнього малював, коли вже не бачив ані білого паперу, ані своїх малюнків на ньому, ні пера, ні руки, що його тримала. Ууууу-уууу! — страшного такого змія, що аж шейх Юнус перелякався і сховався в Алі під полою.

«Ось, — мовив Алі, — хіба ж це не Бог створив і таку істоту теж?» — «Аж ніяк!» — відповів шейх Юнус. «Це ти його створив. Але не того дня, коли тобі здалося, буцім ти побачив у лісі змія, а тоді, коли твоя рука зуміла його намалювати, а очі при тому не бачили нічого, що існує насправді».

Так шейх Юнус відкрив сліпому Алі, що на світі бувають істоти, не створені Богом. Вони дихають, рухаються і мають душі, але складаються з людського страху. Тому ця історія не оповість про шейха Юнуса, якого прозвали Тахкіком, бо він розпитував людей про те, що й сам добре знав.

* * *

Не оповість ця історія і про сімнадцятьох матерів з коліна Ізраїлевого, що їх облога Єрусалима застала у товаристві їхніх сімнадцятьох синів. Красені над красенями були ті їхні сини. Якби народилися за межами Єрусалима, або ж якби завойовники не знали, до чийого роду юнаки належать, були б вони героями. Або були б героями, якби просто їхні матері менше за них боялися.

А ті матері вже бачили, як завойовники долають міські мури, випалюють за собою місто, а їхніх синів забирають у полон, щоб зарізати десь далеко, в чужому краю. Тому, поки ще не впали мури, єрусалимські матері навічно приспали своїх дітей. А щоб навіть їхні тіла не дісталися ворогам, сімнадцять матерів з'їли сімнадцятьох своїх синів, не знати навіть, котрий ліпший, кожен міг бути героєм. Що було далі — уже не має значення, бо завойовникам ніколи не дістанеться те, по що вони прийшли. Не було більше материнського страху, а вороги нізачо не дізналися б, де єрусалимські матері сховали своїх синів. Страх з'явиться деінде і буде з того самого або ж із іншого коліна. Тому ця історія не оповість про сімнадцятьох матерів і сімнадцятьох їхніх синів.

* * *

Не оповість ця історія і про того, хто все бачив, але нікому не міг допомогти. Ні про того, хто все чув, але не мав кому розповісти. Ні про того, хто завжди був тут, та коли інші вголос називали імена, жоден його не згадав. Ні про того, хто був найкращим, обраним вести за собою, але й ні про того, хто був такий мізерний і незначний, що навіть не опинився серед тих, кого повели.

* * *

Ця історія оповість про Латіфа-агу і його друга Сулеймана, а діялося все невідь-якого року, перед однією з воєн, яких тут було стільки, що кожному зі слухачів історії вільно уявити яку завгодно з

них. Але найкраще — ту, якої насправді не було, бо так буде менше мертвих голів, а історія не втратить сенсу, заради якого оповідається.

Обоє сіли верхи на своїх коней задовго перед тим, як історія почалась. Легко здогадатися, що першим, на самому світанку одного дня, у сідло свого білого коня скочив Сулейман, і тільки під полудень за ним рушив Латіф-ага. Сулейманів страх був старий, натомість Латіфа-агу він вразив, щойно той повернувся спиною до рідного порога. Доти він усе казав батькові: «Не поїду!». А батько просив його: «Їдь! Якщо не знаєш навіщо, дізнаєшся, щойно вирушиш».

Так і сталося: щойно рідний дім зник з очей, Латіф-ага відчув страх. Здригання кінських крижів, дихання гарної тварини за інших обставин додавали вершникові сили, а тепер йому марилося, що кінь теж боїться. Сопе так, ніби має дух випустити, тремтить, мовби відчуває ножа під шиєю, біжить, як біжать лише ті, кому невідомо, куди ноги їх принесуть. Що більше віддалявся від батькових очей і дому, який уже не був його домом, то більше Латіф-ага боявся. Усе квапив коня, а коли кінь пускався вчвал, Латіфу-азі він знову здавався повільним. Добрий був у нього кінь, кращий за всіх, нам відомих. Такий був добрий, що дивом дивував би кожного, хто хоч трохи на конях знається. Латіф-ага найкраще знався на конях, та його найкращий кінь йому за диво не був. Здавався повільним і тоді, коли летів значно швидше від своєї кінської природи. Повз, ніби равлик по білому надгробку раннього літа.

«Яка страшна туга охопила мого пана», — думав кінь Латіфа-аги. Під його гривною не вмщувалася думка, що Латіф-ага боїться. Як же людині боятися, коли вона не зможе зіп'ятися на задні ноги й заіржати, побачивши перед собою вовка?

Сулейман свого білого коня не гнав і в половину його справжньої снаги. А міг і той кінь багато, адже був другий у кінському світі — одразу після вороного Латіфа-аги. Та Сулейман розраховував, що білому коневі доведеться його далеко нести, далі, ніж вони будь-коли бували, так далеко, що й уявити годі. Тому годиться поберегти сили. Поволі собі через землю боснійську. На схід чи на захід — залежить, з якого боку дивитися і чи спрямовувати погляд за течією всіх великих річок, чи дивитися знизу вгору, до витоків. Та це справа стороннього глядача, а не Сулеймана і не Сулейманового коня. Тож хай глядач той і думає, на схід чи на захід мандрують чоловік і його кінь.

На курній дорозі рись білого коня звучала так, наче кремезний чоловік б'є себе в груди. Але не воїн, що вихваляється героїзмом, а розпачливий батько, в якого померла дитина. Земля стугоніла під копитами білого коня. Добре, що в неї нема серця, бо інакше воно б уже сто разів розірвалося від того тужливого звуку. А що коней у Боснії багато — шляхетських, а ще більше бідняцьких, і більшість із них долає шлях кроком чи риссю, а галопу не чули від славетних Байрамів і великих битв, — то серце землі щодня сотні й сотні разів розривалося б. Бог не дав землі серця через те, що земля не зганьбилася, не згрішила, тож нема за що так її карати.

Пускає Сулейман свого білого коня тихою риссю і не думає про Латіфа-агу, який ще далеко позаду, від чийого глухого галопу спадає роса зі сливового листя й просочує землю, з якої дика трава проросте. Такий рік, що ніхто не сіятиме, не садитиме, тільки під росною, збитою втікачами, проростатиме зілля, якого довго тут не було. Чи й ніколи його не було такого. Проростатиме трава, якої Бог не створював, творячи світ, вона виникла значно пізніше, коли світ повстав проти Його волі.

Сулейманів білий кінь відчуває, як помалу нагрівається тіло вершника. Коли той шойно скочив у сідло, був крижаний, тварина аж здивувалася, що людина може бути такою холодною. Холоднішою за мішок солі, що його котрийсь-то кінський предок носив на спині із солеварень у Стоні до міста Врандука; відтак з покоління в покоління передавалося те відчуття холоду, щоб аж до білого Сулейманового жеребця дійшло знання, буцім нема у світі нічого холоднішого за мішок солі. Не знав білий кінь, що зробило чоловіка крижанішим за сіль, бо коням невідомий людський страх, та якщо життя триватиме і трапиться нагода, і там, куди вони приїдуть, знайдеться кобила для білого коня, і якщо та кобила народить здорове лошатко, і воно виросте в коня, що знайде й собі кобилу, яка понесе, і нове лоша ростиме й виросте у коня, який знайде свою кобилу... отак до часу тих, для кого ця історія оповідається, передаватиметься між кіньми відчуття Сулейманового смертного холоду, його крижаного тіла, що саме по собі здаватиметься смішним, бо чужий страх завжди смішний.

Перш ніж вороний кінь Латіфа-аги наздожене Сулейманового білого коня, вершники мають іще час поміркувати про те, що лишили позаду. Латіф-ага залишає маєтність, яку його прапрадід передав

прадідові, прадід — дідові, а дід — батькові Латіфа-аги. Маєток ріс, бо така його природа. Рости, щоб одного прекрасного дня пропасти. Такий день прийшов із Латіфом-агою, і тепер він думає про свої поля і пасовища, про комори й пшеницю в них, про пахолків, що вже не перевертатимуть зерна, тож усе воно зогниє, про будинки в місті й за його межами, і про будинки, які тільки могли б вирости, але вже тепер ніколи. Думає Латіф-ага про все, що в попередні роки пропадало, пригадує, як переймався, коли погано родили сливи, як від горя подер на собі сорочку, коли згорів його будинок у Лакташах, і як побивався, коли вівці почали падати одна за одною. Думає Латіф-ага про все, чим додавав собі гіркоти в житті, і страх його тепер дуже вчасний, бо нема більше за що боятися — тільки за життя.

А Сулейман, ех, Сулейман, як завжди, хотів би пригадати, як усе це почалося. Намагається відшукати в пам'яті день, який провів без страху. Та ніде немає того дня. Загубився, розтанув, ніби крижинка на березневому сонці, як холод його тіла на спині в коня, але ж він був, неможливо, щоб не було дня, коли Сулейман жив без страху, так само, як живуть усі ті люди, котрі не він. Вони у спокої своїх домівок знаходять час послухати Сулейманову історію. І тоді кажуть: «На Бога, це неможливо!». Чи «Він усе це вигадав!». Чи «Не така вже й цікава історія, чули ми й кращі!».

У цю мить Сулейманів страх такого ж віку, як він сам. Якщо колись він усе-таки згадає, що було перед страхом, тоді страх стане молодшим за Сулеймана. Тоді Сулейман зможе навіть наказувати йому, прогнати його від себе, сказати, що має важливіші справи, порадити піти деінде, постукати у чиесь вікно, радісно привітатися за тремтячу руку з котроюсь жінкою. Але зараз це неможливо. Сулейман і страх — ровесники. Навіть якщо не браті, то просто однолітки, з однаковим досвідом, рівні розумом, тож ні Сулейман страхові, ні страх Сулейманові нічого не може сказати.

Та чи думає страх щось про Сулеймана, коли вже Сулейман стільки про нього думає? Ет, це вже було б занадто, про таке тільки страхи могли би щось знати, та вони не розмовляють, вони мовчать. Про це можна говорити лише чужими вустами, а воно було б недобре.

А позаяк лишається зовсім недовго до тієї миті, коли вороний кінь Латіфа-аги наздожене Сулейманового білого коня, годиться сказати дещо й про часи, коли боявся тільки один із двох друзів. Сулейман

приходив до Латіфа-аги щонайменше раз на сім днів, і вони просиджували вечори над Врбасом, пили ракію і заїдали шматками овечого сиру. На початку, бувало, завертали й інші, віталися з ними двома, сідали на траву й дивилися у зелену воду, а потім підносили погляд до неба, і тоді їм здавалося, що небо теж тече; та невдовзі це припинилося. Більшою мірою через ракію, меншою — через сир. Невідомо, хто з двох сказав іншим, щоб не приходили, але другий точно був радий цьому і цілком задоволений. Бо ракії можна було винести ще літр, можна було винести навіть п'ять літрів, Латіфу-азі не забракне, та й Сулейман не якийсь там злидень, але сир — сиру не могло бути більше від однієї грудки. А грудка не могла бути більшою за чоловічий великий палець, і мало її вистачити до кінця посиденьок над рікою.

Ті, що на початку приходили, цього начебто й не знали. І так за півгодини грудка сиру зникала. Сулейман роздратовано кликав жінку, вона виносила нову грудку. Неодмінно не більшу за попередню. І за півгодини знову. І так бозна-скільки разів. Врешті вони двоє лишалися присоромлені й розчаровані. Здавалося, що тільки ракію пили, а сиру й не було. А його й справді не було. Ракії може бути півлітра, літр чи п'ять, але сир є тільки тоді, коли його одна грудка, не більша від чоловічого великого пальця. Все, що понад це — лиш ілюзія.

Добре, що інші більше не приходили, інакше вони двоє могли б забути, що таке сир.

«Ех, бідако, чим лише ти переймаєшся! Біда менша від оцієї грудки сиру», — казав такими вечорами Сулейман Латіфу-азі. «Ет, навісний, чого ж ти боїшся! Те, чого боїшся — ніщо, навіть менше за ніщо», — відповідав Латіф-ага Сулейманові. Так вони втішали й звеселяли один одного, так разом проводили час, що передував цьому часові. Буває час, а буває безчасся. Так відлічував настінний годинник у домі Латіфа-аги: час, безчасся, час, безчасся... Голосний був той годинник, аж Латіф-ага мусив перед сном затикати вуха клоччям. Але ліпшого в цілому місті не було. Він рідко показував точний час, проте й призначення мав інше. Латіф-ага був не з тих, що мусять кудись квапитись і встигати. А ті, хто мусить, однаково не мають грошей, щоб купити й собі такого годинника. Такого ж чи менш красивого. Байдуже, їм теж, як і йому, відлічувало: час, безчасся, час, безчасся...

Аж доки настало безчасся, і Латіф-ага лишився і без годинника, і без стіни, і без цвяха в стіні, на якому висів годинник...

Сулейман простягнув йому руку, хоча вершники рідко подають руки один одному. Може, навіть зійшов би з коня, якби Латіф-ага виявив такий самий намір, і вони обійнялись і поцілувалися б. Наче не бачилися цілий рік і ще місяць на додачу, а не вчора розстались. Але вчора все було геть по-іншому, не так, як сьогодні. Їхні руки згортали те, що їм лишилось, обоє побивалися над тим, чого вже не мали, казали, що без цього їм не вижити, і дивились один на одного, як презираються голодні вовки, оцінюючи, в кого лишилося більше. Якби вчора один мав свою грудку сиру, другий до неї і не торкнувся б. Та сьогодні вони вже не мають нічого і можуть радіти один одному так, наче не бачилися цілий рік і ще місяць на додачу.

Наздогнавши друга, Латіф-ага почав стримувати й уповільнювати свого коня. Важко коневі з дикого галопу перейти на рись, важко повернутися до своєї природи, коли вже раз із неї вигнано. А Латіф-ага не розуміє, що з ним таке. Щойно був покірний, а тепер казиться. Це ж не через Сулейманового коня? Ні, вони давно звикли один до одного. Чи ж не тому впирається, що відчуває небезпеку, когось нанюшив? Краще сподіватися, що ні. Щоб не думати про це далі, щоб до нього не повернувся страх такий же сильний, як перед цим, Латіф-ага промовив: «Тобі шкода?».

Сулейман поглянув на нього так, як наприкінці вечірніх посиденьок дивився на останню крихту сиру. Ту, яку не можна було їсти, ту, що надгробком стояла в кінці прекрасного дня.

«Тобі шкода, друже?»

Сулейман зітхнув, із горіхової крони шугнули галки, спорюючи небо. Але не по шву, як порють його ластівки, а безладно, впоперек ткання, наче перед дощем. У повітрі, однак, не було духоти, яка віщує дощ, або ж її просто не здатні відчути ті, що втікають.

«Чи тобі шкода?» — не вгавав Латіф-ага.

Відповів би йому Сулейман — чому б не відповісти, — та йому наче язика зв'язало. Зв'язали його п'яні пальці, щоб на завтра з похмілля було не розплутати. Або жіночі руки зв'язали, які ніхто не вчив, якими вузлами треба в'язати те, що потім доведеться швидко розв'язувати. Якщо заговорить, він друга образить. Або сам заплаче. Тож краще йому мовчати, поки Латіф-ага не вгамується із питаннями.

«Чи жаль тобі Баня-Луки?» — спитав іще раз Латіф-ага і відразу ж узявся перелічувати все те, чого мало би бути жаль. Але, на диво, не згадав нічого із втраченого, тільки те, що воно колись було, а тепер нема. Спалені будинки й розграбовані скрині, поля, якими промчала нависна переможна кіннота ворога, якій більше ніщо не загрожує, навіть голод не страшний, тож і легко їй толочити пшеницю під собою, дітей і жінок, хустки, що попадали у Врбас, худобу, що ревіла зі стаєнь, молоко, що напувало землю, з якої потім нічого не проросте, бо не настав іще такий час — хоч, може, й настане, — коли виросте дерево, схоже на корову. Нічого з цього не тримав більше в голові Латіф-ага, тільки акшамлуки, ашиклуки і теферичі^[143]. Те, чого в розпал його біди все одно не було, скільки могло і мусило бути.

Зрештою і він замовк, переніс увагу на свого вороного. Кінь тим часом підлаштував свою рись до рисі білого друга. Йому й самому так легше. Хтось інший переставляє вороному ноги, а він собі відпочиває. І Сулеймановому білому коневі так само. Він теж відпочиває, поки той другий біжить замість нього. Коли в людей таке, люди кажуть: «Чи мені здається? — подивися лиш, як добре!». А коли коням отак, вони знають, що це насправді. Коням ніколи нічого не здається, їм і вигадувати нічого не треба.

Латіф-ага і Сулейман, і їхні двоє страхів, що непомітно зрослися в один, але більше схожий на страх Сулейманів, на початку свого шляху. Та позаду в них лишилося все, за чим їх знали інші.

Позаду в них — остання грудка сиру і все, що вони мали. Латіф-ага завтра знову питатиме про те, що й сам добре знає, але відповіді не буде. Мовчання може тривати так довго, аж зацікавить той, хто мовчав. Та доти ще є час, рівно стільки, щоб двоє вершників наздогнали тих, кому сама собою оповідається ця історія. А ті скажуть: «На Бога, це ж неможливо!». Чи «Він усе це вигадав!». Чи «Не така вже й цікава історія, чули ми й кращі!».

Тож ті залишаться там, де перебувають, а двоє вершників продовжать свій шлях на коні вороному й коні білому, поки не доїдуть до білого відполірованого каменя, біля якого буде хтось, хто їм скаже: «Далі нема дороги!». Страх не дозволить їм повернути назад, отож двоє друзів і спочинуть на тому камені. Там усе закінчиться.

* * *

І нарешті: ця історія не оповість про кадуну^[144] Дуді Булу, що хотіла стати муалімою^[145] і збудувала мечеть на пагорбі над Сараєвом. Оскільки їй забракло золота звести мінарет, вийшла і не мечеть, а месджид^[146]. Але то було не останнє лихо, що спіткало Дуді Булу з її спадком. Орди принца Євгена за сто п'ятдесят років по тому спалили месджид. Потім люди відбудували його, але він горів іще двічі. Довкола виростали могили, їх ставало все більше, бо могил ніхто ніколи не палить та й нема кому в могилі перекинути свічку чи гасову лампу. Зрештою люди не змогли більше відроджувати з попелу месджид Дуді Були, чи, може, віра їхня зносилася, і на його місці звели житловий будинок. Невдовзі зникли й могили, а в котрійсь книзі лишилися записаними тільки п'ять імен із тих, що були поховані довкола месджида Дуді Були: Ахмед Алемдар, хаджі-Сулейман Кундур, Муло Пакрич, Афіфа-ханім, донька Абдулаха, і Абдулах, син Мустафи. Ні кладовища, ні могил, ні святині тут більше немає. І пам'ятника Дуді Булі немає. Але в пагорба залишилося ім'я Мейташ — білий відполірований камінь, на якому спочили ті, про кого ця історія не оповість.

Лепант

Камінець із діркою приносить щастя. Так Лані казали в дитинстві, коли із Тузли, де тато працював у солеварні, вони кожного липня їхали на море у Заострог. Камінець мусить бути абсолютно гладенький, нема щастя в тих, що сильно роз'їдені й пориті мушлями, і ще хтозна-чим. Такі камені мама використовувала для шліфування п'ят, але про них було абсолютно неправильно вважати, буцім приносять щастя. Щасливим був тільки гладенький, з однією-єдиною діркою з рівними краями, якої не прогризла жодна жива істота, камінець, що сам собою з'являвся на пляжі. Каменів для шліфування п'ят на березі ніколи не бракувало, а справжній щасливий траплявся вкрай рідко. Його завжди знаходила котрась зі старших дівчаток, а таких було дуже багато на курорті від заводу «Сода-Сіль»; Лана взагалі-то була найменшою, тому тільки заздро дивилася, як мами просилують нитку в отвори щасливих каменів і вішають їх на шию дівчаткам — як медаль на шию маленькій румунській гімнастці на екрані в залі з телевизором — і вони до кінця літніх канікул, і навіть довше, у Тузлі, коли надходила осінь, починалися дощі й доводилося вдягати синю шкільну форму, гордо носили на своїх шиях знак щастя. Яке щастя принесли їм ті камінці?

Лана про таке ніколи не думала, та й чому б мала? Принаймні в її розумінні було досить і того, що вони знайшли гладенький камінець із діркою, а вона ні. Отже, їй не пощастило.

Тато лежав на пляжі перед рестораном «Сонце», накривши обличчя газетою. «Такий камінець?» — питала вона його. «Не такий», — зиркав одним оком він. «Може, цей?» — «Ні, не підходить». — «А оцей?» — торсала його за плече. Тато інколи засинав на пляжі. «Ні, не такий, бачиш, він пошкоджений мушлями». Тато сидів на терасі ресторану «Сонце», курив і пив пиво «Ледерер». «А цей камінець?» — прибігала Лана з пляжу. «А оцей?» — вона виймала другий, потім третій, четвертий камінець із кишень шортиків-сафарі. «Ні, ні, ні! І не напихай стільки каменів у кишені, мама розсердиться і зашиє їх, і не буде в тебе кишень». Тато згорів на сонці, тітка Нерміна намастила йому спину йогуртом, тому він у темній залі з телевизором дивився на маленьку румунську гімнастку. «А оцей?» — питала його Лана. «Ні,

серце, цей теж ні». — «А ти б мені сказав, якби знайшовся потрібний?» — «Звісно, а то як же».

Вона була терпляча, як земля в посуху, казав дідусь Відойє, була такою доброю, ніби це дитина від дитини, а не від вас двох, казав татові й мамі дідусь Сафет. Вона шукала камінь, що приносить щастя, і ніколи не плакала, не знайшовши, і ніколи не очікувала від тата, що він його шукатиме. Знала, що мусить знайти сама.

Так було першого літа, коли вони поїхали у Заострог тільки удвох, другого літа, коли мама поїхала теж, і третього, коли маленький братик Деніс перестав дихати в автомобілі посеред магістралі на Макарку. Тато гнав машину як божевільний, мама кричала. Тато сказав: «Не дивися, дитинко, твій братик помер». Лана все-таки подивилася на нього. Якби вона знайшла щасливий камінь, то повісила б його братові на шию, поки він іще дихав.

Ішов дощ, коли тато ніс на плечі маленьку бляшану скриньку так само, як носив кавун із базару. Тільки у скриньці був братик Деніс, а не кавун, який тато із тріском розтинав навпіл, кажучи: «Солодкий, як для злидня мед!». Дід Відойє тричі перехрестився, дід Сафет дивився на свої відкриті випростані руки, а тоді наче вмив обличчя сухими долонями. Мама плакала, тато тримав її попід руки, щоб не впала. Люди з фабрики підходили й говорили: «Мої співчуття, мої співчуття, мої співчуття», — і подавали руку всім, хто стояв рядком біля маленької бляшаної скриньки. Тільки її гладили по голові й не казали нічого. Якби вона знайшла щасливий камінь — наділа б його на шию.

«І це минеться, моя Мілко!» — казав дід Сафет Ланиній мамі, коли вона багато місяців по тому починала плакати без причини. Тато мовчав і думав про те, що все могло б закінчитися по-іншому, якби замість «фічо» він того дня взяв службову «акулу». Кавун більше ніколи не був солодким, як для злидня мед, і вони більше ніколи не їздили на море у Заострог.

Минуло десять років, поки мама вперше забула про річницю малого братика і не пішла до нього на могилу. «Бог хотів, щоб ти забула, — обійняв її дід Сафет, — так воно й краще». Маленька могила заростала травою, покривилася дерев'яна табличка з п'ятикутною зіркою, на душу однорічного партизанського героя зійшла довгождана розрада.

— Не хочу в тузланську лікарню — там м'ясники, а не лікарі, — сказав тато у січні 1991 року.

— Гаразд, тоді відвезу тебе в Сараєво, — Лана намагалася бути суворою.

— А в Сараєві верховні м'ясники, — відрізав він.

— Чого ж ти хочеш?

— Спокійно здохнути!

Через якийсь вузол на шиї, через один-єдиний маленький вузлик?

Пухлина була завбільшки з горошину, потім — із каштан, потім — із раннє яблуко. Зі збільшенням пухлини батько зменшувався. Сто кіло живої ваги — так хвалився сином дід Сафет, — пішли в яблучко на шиї. Батько був схожий на скелет із кабінету біології — учні ще бозна-коли дали йому прізвисько Кістяк, — коли вони їхали в Люблян. Тамтешніх лікарів він уже не міг назвати м'ясниками. Сидів коло вікна й дивився, як пролітають вогні маленьких боснійських містечок. Коли поїзд заїхав у Хорватію, такі самі маленькі містечка стали краще освітленими. Удалині видніли червоні, жовті й зелені вогні семафорів. Поїзд стояв, бо мав пропустити колону військових вантажівок.

— Все котиться в дупу, — сказав він тихо, так, що вона й не почула.

— Прошу?

— Але мене не буде, коли все в дупу покотиться, — він витягнув з кишені червону цибулину й спробував її розрізати швейцарським складаним ножиком. Руки в нього тремтіли, нічого не виходило.

— Дай мені, я поріжу.

Він простягнув їй цибулину й ніж, і Лана могла плакати досхочу, поки простягала йому кілечко за кілечком. Дідусь Відойє сказав, що цибуля допомагає проти вузла на шиї. І знімає біль. Насправді він збрехав — щоб вони могли плакати, коли хочеться плакати.

Сусіди між собою говорили, що його тільки розрізали й зашили назад. Так завжди кажуть, коли пухлина сильно розростеться і в людини не лишається особливих шансів на життя. Неважливо, що його навіть не оперували, важливо, що його просто повернули додому.

Батька поховали в іншому кутку кладовища, бо поруч із малим братиком не було місця. «Нехай собі, Мілко, дорогенька, Сафету буде легше», — сказав дід Відойє, коли мати, чуваючи над покійником перед похороном, запротестувала проти бажання батькової рідні

поховати його як мусульманина. «Та він же був комуністом!» — сказала тоді. «Так, — сказав дід Відойє. — Але до дідька той комунізм, якщо молоді люди помирають». І тоді вони розплакалися всі троє.

За два дні до того, як танки пішли через Словенію, вони продали будинок у Тузлі. «Я вчуса в Загребі, там і житиму, і не залишу маму саму», — сказала дідусям Лана. Обоє погодилися. Мама мовчала місяцями, цілими днями не вставала з ліжка, а лікарі твердили, що в неї просто важкий клімакс і скоро все минеться. Одна тузланська рок-група колись називалася «Депресія». Їхній гітарист ходив до однієї школи з Ланою. «Дурна назва», — сказала вона йому. «Раніше ми називалися „Божевілля“». — «Стара назва ще дурніша».

Мама у Загребі таки оговталася. Поступово знайшла собі товариство, місила тісто, пекла пироги і носила в укриття, коли оголошували загальну тривогу. «Мілка — дивне ім'я, — казав підозріливий сусід із сьомого поверху, — але прізвище в тебе добре!» Вона обертала все це на жарт, мовляв, хай усі знають, хто ми такі, тому ніколи й нікому не сказала, а в Загребі ніхто цього просто так не міг знати, що чоловіка її звали Мухаммад, і що прізвище Хорват — мусульманське. Такого прізвища ніколи й ніде не мав жоден католик.

Але минули й ті часи, Лана Хорват отримала університетський диплом, влаштувалася на роботу в міжнародному представництві, купила авто і познайомилася з Тончі. Він працював на автозаправці, вивчав філософію і безперестанку сміявся. Просто так, без причини. Комусь добре йде малювання або спів, комусь до душі торгівля, а в Тончі виходило сміятися. Він робив людям добре. Коли сміявся, інші теж мусили бодай усміхнутися. Ось вона й познайомилася з ним, наповнюючи бензобак. «Підеш зі мною на каву?» — запитала його.

Він був із Заострога. «Ооо, із Заострога! Там я шукала камінець, який приносить щастя!» — «І знайшла?» — «Ні, там було багато старших дівчат».

Так було домовлено, що Тончі повезе Лану в Заострог, а вона знайде камінь з діркою посередині. Але такою, що її не мушлі пробили.

Так за першою ж кавою було вирішено, що відбуватиметься влітку. Звісно, не говорилося про те, ким Лана й Тончі будуть одне одному на той час, але їхні змовчані бажання цілком збігалися.

І він його знайшов.

Білий, схожий на грудку солі, він вирізнявся серед усіх інших каменів на пляжі в Заострогу. Значить, його легко було знайти, і це справжнє диво, що ніхто не знайшов його раніше за Тончі. Отвір посередині мав діаметр близько пів-сантиметра, був бездоганно круглий і гладенький. Камінь був ніжний, і Лані здавалося, що це через того, хто його знайшов. І ще камінчик був м'який. Якщо сильно стиснути його вказівним і великим пальцями, він угинався. Або ні. Тончі сказав, що це неможливо, але добре, що вона у це вірить. Вона доводила, що її камінь не такий, як інші камені. Де б вони не були в Заострогу, а потім і в Загребі, куди б не повернулися, вона порівнювала звичайні камені зі своїм.

— Якщо хочеш, віддамо його на аналіз, — запропонував Тончі.

— Можна, але ненадовго.

— Бартул огляне його за день. І поверне неушкодженим.

Бартул був старший брат Тончі, геолог, що багато років працював на Близькому Сході, шукаючи нафту, а потім втомився від усього потроху і повернувся до Загреба викладати в університеті. Він часто їздив у Заострог, рибалив і доглядав сад, а на Хварі мав свій оливковий гай, тож щороку витискав домашню оливу. А в Загребі керував клапою^[147], яку складали студенти-далматинці, і з ними вивчав старі селянські пісні. Сміявся менше за Тончі. «Це він через пісні такий, — казав брат, — оплакує кожну Мару, яка в них утопилася, і кожного Юру, який з моря не повернувся».

— Жодних проблем, — сказав Бартул. — Не дай Боже мені його загубити, я краще власну голову загублю, ніж невістчине щастя.

Але наступного дня брати вже не сміялися. Тончі було повідомлено результати аналізів.

— То як, скажемо їй?

— Не знаю, що й робити, брехати не можу, краще ти бреш!

— Я теж не буду.

— Ну, тоді скажи їй.

— Побачимо, чи скажемо...

— Що сталося? — запитала вона. — Ви схожі на лікарів, які хочуть повідомити поганий діагноз.

— Десь так воно і є, — сказав Бартул.

— Інфаркт чи інсульт? — сміялася Лана.

— Це, дорога невістко, ніякий не камінь.

— Як це не камінь?

— Дуже просто. Це людська кістка, частина кістки, не знаю, якої саме. Її вік — понад чотириста років.

Вона дивилася на Бартула — той не жартував. Тоді поглянула на Тончі: він втягнув голову в плечі, наче був у чомусь винен, і збирав крихти з кав'ярняної скатертини. Лана подумала, що це, без сумніву, чоловік її життя. Якщо така дрібничка, малий радісний камінчик, настільки його схвилювала і змусила так перейматися, тоді точно варто лишитися поруч із ним. Що ж до неї самої, кістка з діркою була тим самим щастям, заради якого її батько терпляче забирав газету з обличчя і повторював: «Ні, не цей!».

Покійний Мухаммад Хорват, мертвий Ланин тато, як і всі ті давно померлі, про чий життя ми зараз розповімо.

Перший серед них зветься Якіша Матутін, а в історії він з'являється в ту мить, коли веслує від берега в напрямку острова Хвар. Сам у човні, який наповнюється водою, він не знав наперед, що тут гниле дно, бо човен не його, і не знав, що вітрило не витримає посеред протоки і розлетиться на шмаття, ніби хоругва війська без короля. З кожним рухом весел Якіші стає все важче, і все менша ймовірність, що він добереться до Хвара. Часом він зупиняється, руками вичерпує воду, яка вже покрила його ноги до кісточок, і згадує міцним слівцем мертву Радакову матір. Хоча руки в Якіші утричі більші за руки найбільшого велета під гірським хребтом Біоково, у них не вміщається багато моря. Та добре, що хоч трохи вміщається, бо коли він тонутиме, а він тонутиме, бо плавати не вміє, менше моря зайде Якіші в легені, ніж зараз його зібралось в ямці між середнім та безіменним пальцями. Але він ще бодай раз згадає мертву Радакову матір і його самого, що віддав за нього дочку з двома фальшивими золотими посагу, а тепер жене його з двору, коли той приходять просити на їжу — не для себе, а для дітей і для неї. Каже: «Те, що даю від серця, те віддав, і воно вже не моє, а ти викручуйся сам або пригни хіть і почекай кращого часу, щоб дітей робити. Турки підступають і палять усе довкола себе, хай кожен береже те, що має». Так говорив Радак Якіші, а він украв у нього човна і вирушив на Хвар, де багато добра, але й багато способів до нього дістатися, він нагодує дітей, або хай його сплять живцем, але він не знав, що у Радака гнилі й вітрило, і човен. Дурень без крихти розуму:

хіба би той Радаків човен теліпався в бухті, досі не вкрадений, серед стількох голодних, зачумлених та розлючених людей, якби міг пливти?

* * *

Другий, про чие життя ми розповімо, при народженні був названий Дабішею. Він стеріг овець требинського аґи Рамізбега, але не зумів їх устерегти від себе. Надійшов один чоловік, убраний у червоний каптан, шаблю мав за поясом, на голові — ковпак вельможі, і побачив, як Дабіша робить оте-во з найліпшою Рамізбеговою вівцею. Запитав, чия це вівця, і сказав, що живцем його в гарячій смолі скупає, як мати рідну дитину, бо він гяурським сіменем опоганив турецьку вівцю. Погнав Дабішу незнайомиць у червоному каптані, щоб привести його до аґи требинського Рамізбега, який змусить усе коліно Дабішине сім днів смолу збирати, щоб тому до горла сягнула, коли його в ній варитимуть.

— Ти хоч знаєш, хробаче гяурський, що за десять днів Хаджійський байрам^[148], і те чотириноге, можливо, було на пожертву призначене?

Ні, Дабіша не знав, та й, правду кажучи, не дуже добре зрозумів, про що його Рамізбег запитував. Але подумав, що легше відбудеться, якщо скаже — знаю! Аґа здивувався, ще ніколи йому гяур не перечив, та ще й так відкрито й спокійно, з лагідним телячим поглядом.

— А ти знаєш, що я порубаю всю твою рідню, якщо не націдять мені смоли доволі, щоб змити твою погань?

— Знаю, — сказав Дабіша, — але вони націдять, мій ясний пане, вони золоті руки мають.

Так говорив Дабіша і дивився на аґу, ніби корова на конюшину, а вії в нього вигиналися, наче в дівчини перед сватанням. Рамізбег тоді заходився описувати йому всі муки, які Дабіша пройде у гарячій смолі, перш ніж душу свою гяурську випустить у повітря, щоб її зніс холодний вітер, що із Боснії дме.

— Так, — погодився Дабіша, — моя мати казала, що море солоне, як сльоза, то я чомусь думаю, що це від душ, які були занадто тяжкі, аби до Бога полетіти.

* * *

Ім'я третього давно мертвого — П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто, і в ту мить, коли він з'являється в нашій історії, йому бракує тільки великої доблесті й звитяги, щоби перед Богом та людьми підтвердити пишноту свого імені й винятковість свого короткого перебування на Землі. Йому лише тридцять, а він уже відомий як математик, поет і цілитель, брат ордену святого Франциска, який, укріпившись у мудрості, вірі й доброті, вирішив — якщо вже інші не хочуть, — вирушити з флотом Священної ліги до далматинського й грецького узбережжя і там вступити в бій з галеонами невірних турків, з півмісяцем і зіркою, що загрожують зі сходу і тримають у страху весь Божий світ. П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто саме прощається з матір'ю Веронікою перед батьківським домом, обсадженим кипарисами, на горі, звідки видно сім церков, які П'єтро бачив змалку, а разом з ними — місто, що, з волі Божої, пливе над водою. І поки він дивиться, йому здається, ніби бракує ще тільки однієї великої перемоги, щоб полинати в небо, разом із церквами й палаццо, мостами й бібліотеками, як провісник дива, про яке не написано в Біблії і яке тут відчуває кожен, — коли земна держава стає небесною. Вероніка цілує руку П'єтро. Він волів би висмикнути її, але жінка не дає. Це рідкісний момент, коли віра стає сильнішою за материнство. Вероніка цілує руку не синові, вона цілує руку святому.

Коли до берега залишалося ще сто метрів, а вода вже дійшла йому майже до колін, Якіша Матутін припинив згадувати мертву Радакову матір і звернувся до святого Ніко. «Дай мені відчути землю під ногами, а якщо не можеш, дай мені навчитися плавати, і я тобі до кінця життя служитиму, як Богові!» Так він пообіцяв, і молитву його було почуто. Гнилий човен потонув саме тоді, коли Якіша уже міг кінчиками пальців намацати дно. Море вливалось йому до рота, вривалося в ніздрі, він задихався й хрипів, але крок за кроком посувався далі й усе повторював, що святому Ніко служитиме до смерті, як Богові. Йому навіть на думку не спали дружина й діти, жорстокий Радак, голод і мор. Великий чоловік боровся за життя, і, їй-богу, на берег він упав живим.

Тоді Рамізбег запитав Дабішу:

— А чи ти, хробаче гяурський, міг би зараз своїм язиком повторити «Аллаг ілялаг»?

— Міг би, ясний пане, я ракії не пив, щоб у мене язик заплітався.

— Ти не боїшся?

— Ні, чого ж мені боятися.

— Ти це вимовив би, навіть якби все одно гарячою смолою абдест брав?

Дабіша знову чогось не зрозумів, але йому подобалося говорити з агою, ще ніхто його так не приймав, не вислуховував те, що він каже, не розкривав широко очей, не підіймав брів од подиву після кожного Дабішиного слова. Він не хотів розчаровувати агу своїм нерозумінням, тому сказав:

— Ясний пане, холодний вітер все одно мою душу в морі розвіє, тому я можу говорити все, що хочу.

— Тоді скажи: «Аллаг ілялаг»!

Так і промовив Дабіша слова, які зробили його мусульманином. Після цього він не став анітрохи розумнішим, серце в нього залишилося таке саме просте, як та кошара, з чотирьох колод і чотирьох пеньків зроблена, а голова така сама порожня — Аллаг мав би дуже зменшитися, щоб у ту людську душу вселитись. Рамізбег замовк, дивився на нього і довго намагався зауважити зміну. Але її не було. Жодної. Бук залишиться бук, навіть якщо його бавовною назвуть. Після перетворення Дабіші на Абдулаха віра Рамізбега радше похитнулася, ніж принесла йому захват від учиненого. Та все-таки він зглянувся і зберіг Абдулаха життя. Звелів, щоб його відвели до Ульциня і продали. Раб Абдулах був сильний, як трое коней, і очевидно слухняніший за всю славетну султанську кінноту.

П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто саме молився Богу, тому з його імен, якого щойно зрікся Абдулах, не пізнавши його як слід, як не пізнав і нового для себе імені. Молився П'єтро за всіх людей, яких любив, тоді за тих, кого знав, за тих, кого зустрів і забув, але й за тих, кого лише проминув, не зауваживши навіть. Молився П'єтро за людей, яких ніколи не зустрічав, але міг би, якби випала нагода, і за людей, яких зустріти не міг, бо вони сповідують віру в Господа Нашого Ісуса Христа в таких закутках земної кулі, де нога П'єтро ніколи не ступала.

Молився П'єтро за мертвих, що полягли у славу Його імені. Молився за невірних, яких знищила рука праведника і які пізнали б Христа, якби не перейшли праведникові дорогу. Молився за тих, що в останній битві загинуть як герої. І за тих, що в останню мить злякаються, — хай простить їм Господь! Молився за турків, яких уб'є власною рукою, замість вказати їм шлях до Христа. Така вже різниця між миром та війною. Хай же буде прощено воїнам!

* * *

«Чого ти прийшов?» — запитали хваряни Якішу Матутіна. Він спромігся сказати їм тільки те, що дружина й діти в нього голодні і не доживуть до осені, якщо він їх не нагодує. «Крадіжка і втеча морем! Не гріх було би тебе повісити, доки ти й тут щось не вкрав», — резонно виснували хваряни. «А якщо ти прийшов, щоб здійснити бунт, тебе взагалі треба четвертувати, за руки й за ноги прив'язати до мулів, та й погнати їх на чотири сторони світу. Острів маленький, і якщо тобі пощастить, вони недалеко забіжать!» — «Я не красти прийшов і не зчиняти бунт, — сказав хварянам Якіша Матутін. — Я прийшов просити». — «Ну, це вже краще, — відповіли на це хваряни, — якщо ти прибув жебрати, ми зглянемося і просто кинемо тебе в море. Прошаків ми вішаємо, але у кращі часи. Теперішні такі жорстокі, що гірше й не буває, тож ми просто кидаємо їх у море».

«Але ти сильний, і якби весло було втричі більше від звичайного, ти б і таким веслував», — сказали хваряни після нетривалих роздумів. Якіша Матутін визнав, що це справді так. «А ми якраз маємо зібрати команду на галеру, інакше нас випалять гірше, ніж за Матієвого повстання^[149]. То якби ти за весло сів, хтось один із наших був би врятований; а хто зна, може, ти ще й живим повернешся».

Тож хваряни пообіцяли Якіші Матутіну, що нагодують його дружину й дітей — заприсяглися своєю честю й Богом, що засвідчив піп Іван Урлич Драшничанин, — якщо той займе місце на галері. Він погодився зі щирим серцем. Якби не повірив хварянам, йому все одно було б не жити. Так він принаймні міг вірити в те, що його дружина й діти виживуть всупереч жорстокому Радаку, і ця віра давала йому сили жити далі.

Абдулаха продали Абдулахові, ефіопському работорговцю, спекулянту, дурисвіту та безбожнику, що був, проте, корисний імперії, тому його й терпіли в Стамбулі, навіть не просто терпіли, а й шанували, хоча побоювалися, що з котроїсь із подорожей він таки не повернеться, бо хворобливі пристрасті колись таки позбавлять його голови. Подейкували, що він і сам колись був рабом, але того ніхто не міг з упевненістю підтвердити. Та відомо було, що він не пропустить жодного велета, гіганта, жодного сильного чоловіка-раба, незалежно від кольору шкіри та походження, ринку, на якому його продають, і ціни. Абдулах готовий був їхати в Дамаск лише заради якогось кремезного татарина, до Бухари через велетня-мулата, народженого в Марокко, чи навіть до Москви, де таємно, через тільки йому відомі зв'язки, за повний горщик золотих купував монгола, що був на дві голови вищий за найвищу людину в світі, а завширшки такий, що його й четверо людей не обхопили б, якби за руки взялися і в коло стали. Вибравши й купивши сильного раба, Абдулах віз його у свій солунський палац, або в Сараєво, де також мав маєток, або у Драч до брата; якщо ж нічого з цього не було можливим, раба відводили до першого ж пристойного нічлігу. Слідом за ним прибували Абдулахові слуги, несучи велику дубову конструкцію, схожу на ті, до яких прив'язують бичків перед кастрацією, і заносили її до покою, де Абдулах збирався ночувати з Латіфою, своєю дружиною, каїрською красунею і найзухвалішою жінкою в довгій історії торгівлі людьми. Вона супроводжувала чоловіка в кожній подорожі, мабуть, ще й тому, що вірність Латіфи ніяк не можна було порівняти з Абдулаховою. Обраного раба припинали ланцюгами до дерев'яної конструкції так, щоб кожен м'яз на його спині був напружений і чітко окреслений, мов ті тосканські пагорби, якими під ту пору в молитовній тиші бродив П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто. Коли раб був готовий, слуги йшли геть, до покою заходила Латіфа і гола лягала на ліжко. Зв'язаний чоловік вражено дивився на найпрекрасніше жіноче тіло з усіх, що побачить за життя, і ті кілька хвилин, упродовж яких Абдулах обирав один із сотні своїх батогів, любовно зібраних на просторах від Лісабона до Сибіру і від Багдада до Тунісу, для багатьох із тих рабів ставали єдиним раєм серед усіх раїв, куди він не потрапить. Вибір Абдулаха був зіткненням серця й розуму, він передбачав велику мудрість і знання, але також і самовладання, до якого той загалом

схильний не був. Для того, що мало відбутися далі, треба було обрати батіг, відповідний до товщини й міцності шкіри раба, що різниться від людини до людини, але й від країни до країни, від раси до раси. Абдулах на око мав оцінити шкіру, а про різницю між білошкірими слов'янами і темношкірими африканцями, які не могли мовити жодного слова жодною з відомих мов, він уже знав усе. Але мусив ще оцінити й самого себе: скільки нині має сили в руках, які думки його мучать, чи свідомість його повністю тут, чи деінде, чи сповнений бажання його день, бо якщо ні, годиться обрати м'якший батіг, бо ж дорога до втілення бажання триватиме довше. Після вибору батога треба було зробити ще тільки одне — захвати рабові до рота дерев'яну грушу, і любовна церемонія Абдулаха могла розпочинатися.

П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто не боявся смерті, але боявся великого болю. Тільки це непокоїло його у дні перед посадкою на галеру. Йому було соромно перед Богом, але тоді він і розумів різницю між Ісусом Христом, сином Божим, людиною, що стала Богом, пожертвувавши собою за людей, і тими, до кого спокійно зарахував і себе, — готових померти за віру та Його ім'я. Що більше людина боїться болю й мук Ісусових, то більшою стає її готовність пожертвувати життям.

Він, П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто, знав тоді, що першим кинеться на турків, застрибне на їхній корабель, битиметься з десятьма зразу, або ж потоне без страху й жалю, ляже на дно морське, якщо тільки Бог так захоче. Але не дозволить їм узяти його в полон, катувати, розмотувати йому кишки під літнім сонцем і демонструвати, як його власні нутрощі зникають у пащах голодних корабельних котів. Він перехрестився ще раз і вийшов із церкви, перед якою бавилися діти. Втікаючи від свого друга, один хлопчик заплутався між його ногами і ніяк не міг звільнитися. Метелик у павутинні. П'єтро всміхнувся, погладив хлопчика по голові й легенько підштовхнув до інших. Якби віра Христова пройняла кожне серце на землі, П'єтро цілими днями бавився б із ангелами.

«Можна мені з вами, щоб іще раз побачити дружину і щоб діти мене запам'ятали?» — запитав Якіша Матутін попа Івана Урлича Драшничанина, перш ніж човен відчалив від берега. «Не можна, бо

якщо побачиш їх — не захочеш із нами вертатися, а ти потрібен нам на галері. Якщо замість тебе поїде інший, згасне ще один хорватський рід, зникне ще одне ім'я». — «Оцим хрестом тобі присягаюся, що повернусь!» — тричі перехрестився Якіша. «Не присягайся, брате, знаком з повітря, будь ти святий — я б і тоді тобі не повірив, та ти й сам собі не віриш».

Якіша Матутін дивився, як вони відпливають. Піп махав йому рукою, а двоє біля нього ставили вітрило. Один був горбатий, другий без ноги. Сонце веселості грало на їхніх обличчях, Бог вигадав війни на радість калікам, ці двоє не підуть на галеру, їх не потребує Священна ліга, нічого про них не відають і турки люті. Човен зменшувався, відходячи в море, а посеред протоки зробився такою дрібною цяткою, що людське око й не зауважило б її, якби не дивилося постійно в тому напрямку. Хребет Біоково — це синій контур, намальований пліснявою на церковній стіні. Десь біля його підніжжя, там, де рівна риска моря, лежить Заострог, а в ньому дружина й діти, і жорстокий Радак, який думає, що Якіша втопився, пливучи на його прогнилому човні. Яке почуття в ньому більше: жаль, що зять украв його човна, чи щастя, що злодія наздогнала справедлива кара? Хтозна, що переважає у тому серці, сповненому мороку!

Життя Якіші Матутіна за оцінкою старійшин, завіреною праведністю слуги Божого Івана Урлича Драшничанина, коштувало дві мірки зерна, по дзбану олії і солоної дрібної риби завважки із семирічну дитину. Якішина жінка отримає від попа ще й вервицю, щоб молилася за спасіння душі свого чоловіка й за перемогу християнського флоту у битві зі страшними турецькими галеонами. Коли піп вручив їй подарунок, а після цього й матеріальну компенсацію за чоловіка, жінка почала голосити, ніби він уже був мертвий. Тоді Іван Урлич Драшничанин пхнув їй у руку дукат і наказав двом своїм супутникам залишити їй ще й вино, призначене їм за роботу. Цей додаток був від нього особисто, не стосувався інших, але й втіху врешті-решт мав тільки він один. Жінка радше погодилася б, щоб її діти померли з голоду, — хай би лишень їй повернули чоловіка.

* * *

Поки ефіопський работорговець Абдулах зтягував ланцюги, за допомогою яких Абдулаха, народженого як Дабіша, було розіпнуто на дубових балках, пастух, що злягався з вівцею аги, нічого не міг утямити. Ні чому Рамізбег зберіг йому життя, ні чому тепер, коли він став мусульманином, його продано в рабство, ні чому інший Абдулах лає своїх слуг, то зтягує, то відпускає ланцюги, а тоді міряє його поглядом і супиться, ніби дивиться на межу, яку за ніч посунув сусід. Але й не хвилювався: йому насправді було не так уже й погано. У покої, що потопає у шовках та оксамитах, пахтів трояндою і жасмином — ароматами, яких ніколи раніше не відчував, а тепер жалкував, що не відчував, — його становище, можливо, не здавалося найкращим, але й найгіршим не було. На відміну від свого тезки, який, очевидно, мав повно турбот у житті й велику відповідальність на свою голову, Абдулах не мусив нічим клопотатися, просто собі лежав на гладенькому дереві, ніби паша, нічого не робив і чекав, що буде далі.

Коли до покою увійшла Латіфа, спершу відкрила лице, а тоді скинула чадру й залишилася абсолютно гола, Абдулаху запаморочилося від краси, він заледве не виковзнув із власного тіла і не розсипався по ній, мов сіль християнських душ по морю. Він роззявив рота від подиву, на що Абдулах запхав йому щось між зубів, і рот роззявився ще ширше, в якусь мить йому здалося, що або щелепа відвалиться від голови, або він задихнеться. Але він одразу ж і звик, почав дихати носом, і чув при цьому смішний призвук, за який йому було трохи соромно перед тією красунею.

А тоді вогняний язик ударив його по спині. Він сильно смикнувся, дубові балки заскрипіли, він не розумів, що відбувається, але тоді його шкіра спалахнула ще сильніше. Із третього разу йому здалося, що в нього тріскають ребра, як сухі гілочки в материній грубці. Потім полум'я пішло по спині вниз, по животі й нижче. З кожним спалахом Абдулах горів і ділився надвоє. На того, хто відчуває біль, що більший за його малу й нехитру душу, яка щомиті може вилетіти з тіла й перетворитися на самого Дабішу й Абдулаха, — і на іншого, хто не бере участі в цьому болю, хоч і усвідомлює його, але тільки дивується й лякається, і дивиться на голу жінку, помічає, як вона розкладає перса на синіх подушках, недбало закидає ногу на ногу, а потім ті ноги розводить, ніби її зовсім ніхто не бачить, ніби вона тут сама посеред спекотної літньої ночі, коли навіть голим не спиться. Біль Дабіша Біль

Абдулах нічого не знає про того другого, але другий про нього знає. Ясно чує, як благає, сіпається з кожним ударом — хотів би сказати, що хай краще його спалять, але вивільнять йому крик, витягнуть йому деревину з рота, випустять назовні його душу. Біль Дабіша Біль Абдулах згорить, на свою біду, і тричі пошкодує, що Рамізбег не зварив його в киплячій смолі, а коли пошкодує втретє, той другий уже й зомліє, розглядаючи Латіфу, що нудиться на подушках, її очі, в яких видно тільки нетерплячість, бо ж молоку потрібен час, щоб закипіти. Біль Дабіша Біль Абдулах піде за ним слідом після того, як коханець Абдулах, ефіопський работорговець, ще дванадцять разів ударить його монгольським батогом. Усього тридцять один раз знадобився йому, щоб бути готовим лягти з Латіфою в ліжку. Чоловік не керує тією частинкою свого тіла, без якої нема любощів. Є різні способи вмовити ту частинку, але в кожного вони свої. Нещасний Абдулах, работорговець і чоловік найвродливішої жінки Каїра, чиї чари потьмарили б розум і тому, хто бачив її лише раз, і йому потьмарили, як же інакше, коли поруч із нею жив, — мав таке нещастя, що та його частинка, без якої немає любощів, не вставала на красу Латіфи, якщо попередньо господар не покарає батогом раба, чиї м'язи одним нагадують пагорби Тоскани, а іншим гори Анатолії, залежно від того, хто в якому краю народився і до якої віри належить.

* * *

П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто з милості Божої та волі правителя Священної ліги виряджений був на острів Хвар, щоб наглядати за формуванням тамтешньої команди, а потім узяти на себе командування самою галерою. Йому допомагатимуть двоє досвідчених мореплавців, та позаяк ідеться про дещо специфічний випадок, роль духівника тут важливіша за мореплавні та військові знання. Острів'яни схильні до бунтів, не так давно вдарили по власній знаті, роками їх доводилося стримувати вогнем і мечем, вони небагаті на розум, але вперті. З їхньою вірою щось негаразд. Якщо дивитися збоку, можна сказати, що це благочестиві люди, у молитвах старанніші за Падую і Венецію, та й багато громадян Риму не зможуть їм дорівнятись. Але їхня віра за суттю язичницька. Вони перебиратимуть Богові бороду,

чекатимуть, що Ісус підійде до них особисто і допоможе витягати сіті з моря, у час хвороби їм ввижатиметься Діва Марія, і вони намагатимуться вхопити її за руку. Духовний аспект віри їм абсолютно невідомий, для них усе створене з м'яса й кісток і вкрите шкірою, тому вони легко розчаровуються, коли не бачать у такій вірі практичних переваг. Тоді вони богохулять і лаються, ладні ще раз розіп'яти Христа, нападають на його слуг. Якщо таке чудо можливе, їх варто повернути у справжню віру. Якщо ж ні, тоді їх треба тримати в страху. Краще, наприклад, засудити на смерть невинного, ніж дозволити знову зчинити бунт.

Слухав П'єтро, що йому кажуть, як апелюють до його чернечого завзяття, ладнають золоті карети для його марнославства, як підлещуються, запевняючи, що вони не вищі від нього, а насправді брешуть, і їм незручно, що брешуть, і пишнота їхніх титулів і звань минає й розсипається, обертається на порох, аж доки перед довгим мовчанням П'єтро не впадуть ницьма до його ніг і заволають: «О ти, наречений неба, брате всіх живих істот, у яких Господь вдихнув життя, безжальний і справедливий воїне нашого святого Франциска, врятуй нещасний Фарос, зроби дикунів достойними себе!».

Але він не мовчатиме так довго, відповість їм, хоч і не повірить жодному власному слову, і прийме запропоновану почесну місію, і вдаватиме, наче не помічає, як вони женуть його від себе, глузують з його бажання допомогти в боротьбі проти невірних та євангелізації Сходу, та ще й схилиться перед ними й дозволить їм повірити, ніби віра малих братів ордену ближча до глупоти, ніж одна людська губа до іншої.

Принижений та ображений, поплив П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто у напрямку острова Хвара, назустріч людям, про яких не знав нічого, щоб розділити з ними долю. Якщо буде найжалюгідніша галера у великому флоті Священної ліги, чиї кораблі вже впливли з іспанських портів — а невдовзі впливуть і кораблі під знаком папської держави, і славою увінчані галери венеційські, — тоді буде нею саме оця хварська. Слава їй не припаде, і жертва її теж не буде врахована.

Піп Іван Урлич Драшничанин не розшукував Якішу Матутіна, ні щоб переказати, як там його дружина й діти, ні щоб збрехати, що вони

вітають і підбадьорюють його перед відбуттям на велику битву. Він заледве чи й згадав про нього після того, як вином розрахувався з двома каліками, що допомагали йому в короткому плаванні. Він мав свої турботи, але про них нічого не відомо, та й не могла дійти пам'ять про них до наших часів. Простих священників були тисячі, і куди б ми зайшли, якби знали все про кожного, про його клопоти й страхи. Роль Івана Урлича Драшничанина в цій історії закінчилася на тому, що він галерникові Якіші Матутіну, уродженцю Заострога, сплатив ціну його життя. Здається, що це багато, але вже чотири століття й кілька десятиліть на додачу мертві всі, так чи інакше. Той, чия голова коштувала фунт-другий солоної риби, і так само ті, хто таку ціну призначив.

Але поки історія триває, живий іще відчай Якіші Матутіна. Коли піп не відвідав його і не розповів, як усе було в Заострогу, він запідозрив, що той його обдурив. Не пішов до його дружини, а олію, зерно та рибу розпродав під голодним Біоковом. Так думав Якіша, тож і намагався втекти з фортеці, де тримали майбутніх галерників, ще й добре годували, аби ті мали сили, коли знадобиться; але його щоразу ловили, ще й до воріт не встигав він добратися. «Приведіть мені попа — і я не втікатииму», — казав Якіша хварянам. «Чого це тобі закортіло, останнього причастя, може? Хочеш звільнитися від гріха? Кожен, хто помирає за Бога, — безгрішний, так що можеш бути спокійний», — відповідали йому хваряни найученішими з відомих їм слів, а потім сміялися з убогої худобини у завеликому людському тілі, яка чомусь надумала, що їй потрібен піп.

Якіша Матутін так ніколи й не дізнався, були його діти нагодовані чи померли з голоду. А за ними від туги й жінка, яку він любив. Він проклинав жорстокого Радака і чорні хоругви його вітрил, гнилий човен, раків і молюсків, що тікають із заострозького мілководдя щоразу, як надходять голодні роки, а турки починають з моря і суші погрожувати. Попа у своїх прокльонах він із відчаю згадував рідше. Піп, як йому здавалося, обдурив його лише раз, а з такого не видобудеш важкого прокльону.

* * *

Цілу ніч тривала пристрасть Латіфи і Абдулаха, поки другий Абдулах із дерев'яною грушею в роті висів на дубовій конструкції, швидше мертвий, ніж живий. Коли до нього повернулася свідомість, він не розумів, де перебуває, і нічого не бачив, бо жінка зав'язала йому очі хусткою. Тільки відчував, що тіло його — жива рана, Абдулах Біль Дабіша Біль, і чув зітхання, крики й благання. Думав, що то його голоси, чув слова незнайомою мовою — думав, що так говорить його біль, і його нітрохи не дивувало, що один голос був жіночий, а інший чоловічий. Абдулах був незайманий, і єдиною, кого він мав, була вівця аги. Сонце вже піднялося високо, і вже було ближче до полуденного зеніту, ніж до ранку, коли нарешті Латіфа й Абдулах, як дві мертві любові, упали одне на одного й не ворушилися, тільки ловили втрачене дихання. Опанувавши себе, ефіопський работорговець звелів жінці покритися, а сам пішов перевірити, чи живий його раб. Впустив світло в кімнату й мав на що подивитися: спина раба була вся фіолетова й посічена так, ніби він бив по ній шаблею, а не твердим монгольським батою. У кількох місцях видно було кістку, шкіра висіла клаптями й погойдувалася на вітрі, що долітав іззовні. Він обрав не той батіг, хибно оцінив товщину шкіри раба, але й власну силу і глибину, з якої мало виринути бажання. Раб ще дихав, але довго йому було не протягнути. Якщо ж навіть виживе, лікування буде дорогим, а продати його не вдасться.

Але так воно є з любов'ю Абдулаха, ефіопського работорговця, і його дружини Латіфи. Часом вона дорого коштує, але не дорожче за те лихо, що мусить він блукати світом, аби задовольнити своє бажання й пристрасть. Нещасний Абдулах, ніхто його не пожаліє, ні тоді, ні в часи, коли всі уже мертві.

Абдулах зняв Абдулаха пов'язку з очей, витягнув дерев'яну грушу з рота. Наказав слугам звільнити його від ланцюгів і віднести в підземелля до інших рабів, щоб там випустив дух.

Четверо сильних чоловіків ледве підняли гігантське Абдулахово тіло, один раз він випав їм із рук і повалився на бруківку перед будинком, якісь люди саме проходили повз і побачили його. Абдулах помітив, як заледеніли їхні погляди, і хотів був щось сказати, але язик його не слухався, блукав собі широким простором рота, ніби курка з відрубаною головою. Його кинули на соломі й так лишили лежати. Абдулах Біль Дабіша Біль. Інші сахнулися вбік, а один хлопець,

синьоокий і світловолосий, заплакав. Абдулахові захотілося всміхнутись йому. Мовляв, нічого страшного. Якщо й було, вже минулося.

Після того, як раб протягнув один день, а потім ще один, і після того, як на третій день попросив їсти, Абдулах подумав, що той, можливо, сильніший, ніж він гадав. Тому звелів перенести його у горішні покої. Там дві жінки промили його рани, очистили від гною, позрізали шматки мертвої шкіри, а грецький лікар Анагнос намастив бальзамами Абдулахові спину й живіт. «Якщо й виживе, залишиться калікою», — сказав Абдулахові. «Нехай», — відповів йому работорговець і щедро заплатив. Його справа — посприяти зціленню, якщо зцілення можливе, а якщо ні — матиме спокійну совість, бо зробив усе, що міг. Загалом же він і не сподівався уже, що зможе перепродати Абдулаха далі.

Однак сталося диво, і за сім днів раб уже міг стояти на ногах, а за два тижні до нього цілком повернулися сили. Щоправда, він лишився трохи кривий, очевидно, йому було перебито котрийсь м'яз, але, хоч спина його й досі була в ранах, він уже міг і дещо робити. Продасть його Абдулах, хоч і за малі гроші.

* * *

Того дня, коли П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто ступив на землю острова, у хварян шматки їжі у горлі позастрягали. Добре, коли в обідній час море спокійне, тоді кажуть, що Бог людьми задоволений, і море того дня було спокійне, але їжа стала їм поперек горла, хоч вони й не знали чому. Дружинам сказали: «Іди до біса!» — тоді вийшли зі своїх будинків і попрямували до порту. З усіх чотирьох сторін, і ще з тих двох, які не рахуються, прибували гурти хварян, щоб зустріти того, хто поведе їх у бій. «Боже милий, який славетний гість», — звертались одні хваряни до інших, нетямлячись з дива, тому їхні ж слова поверталися до них відлунням. Через те вони сердилися, що ніхто їх не слухає, хоча і не могли чути одне одного. «Добрячий же в нього ніс, мов той гак, що ним витягують жили з рук паліїв», — думали хваряни, і вже з самого вигляду П'єтрового носа розуміли, що для них справа не закінчиться добром.

Коли ж він побачив їх, із сутулими плечима й довгими руками, з шиями, що крутяться на всі боки — здавалося, можуть так повернути голову, аж самі побачать, де у них спина сверблять, — кривоногих, довгостопих, з широкими грудьми й великими чорними очима, морок яких, здавалося П'єтро, міг би проковтнути сонце, якби ті очі на нього поглянули, — коли побачив їх отаких, його охопив страх. Він завагався, як мало коли в житті, засумнівався, чи є сенс і здоровий глузд у тому, що робить, і чи варто трудитися, проповідуючи про муки Ісусові кожній людській істоті, і чи кожен достойний його віри й хреста.

Першої ночі він ніяк не міг заснути. Південний вітер приносив хмари, свистів у порожніх вікнах спалених будинків за міською площею, приносив сморід риб'ячих нутрощів і свіжих людських екскрементів. Він ходив по кімнаті, заглядав під ліжко, шукав, чи не підкинули йому чого, нюхав руку, яку простягав для поцілунку місцевим старійшинам, зачиняв і відчиняв вікно, але все ніяк не міг встановити джерело смороду. Ще вдосвіта він розбудив свого ад'ютанта, фра Міро Алача, юнака родом із Макарски, і негайно погнав його зібрати й вишикувати під вікном екіпаж майбутньої галери.

— Двох бракує, — сказав Алач, коли вони оглядали сонних і обдертих людей, що роззиралися довкола, наче боялися, що підбіжать собаки і вхоплять їх за дупи.

— Як це? — здивувався П'єтро.

— Дуже просто: зникли, втекли.

— Хай їх негайно знайдуть!

— Їх не зможуть знайти, вночі вони відпливли з порту.

— Опівдні нехай на площу перед мої очі приведуть власника човна, яким вони втекли, — наказав П'єтро, — а також того, хто їм допомагав.

— Невідомо, хто їм допомагав.

— Нехай з'ясують. Інакше всім буде гірше.

— Ви бачили тих двох? — питали хваряни майбутніх галерників.

Люди мовчали і дивилися в землю.

— Ви бачили тих двох? — питали хваряни у моряків.

— Яких іще двох? — відповідали ті.

Хай там як, треба було вибрати когось одного, щоб показати венеційцю як імовірного спільника, і кращого за Якішу Матутіна годі було й шукати. У нього на острові не було ні родичів, ні заступників, нікого, хто серйозно стурбувався б, якби все зіпхнули на нього.

— Ти підеш із нами! — сказали Якіші.

— Чому це? — він відступив у кут підземелля, готовий навіть битися.

— Тому що ти кілька разів намагався тікати, — відповіли йому хваряни, і він змирився з долею, бо їх було більше.

Опівдні на площі опинилося лише троє людей. П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто, а перед ним галерник Якіша і власник човна Антун Сучуранин. Він схрестив руки на грудях, а ті двоє були зв'язані. Руки їм зв'язали за спиною, а ноги спутали мотузкою, аби часом не надумали тікати.

— Це був твій човен? — звернувся венецієць до Якіші.

— Я ніколи не мав човна.

— Тоді твій? — повернувся до Антуна.

— Так, був мій, а тепер уже ні.

— У тебе є діти?

— Семеро хлопців, — відповів Антун.

— Тобі байдуже, що буде з ними?

— Помруть із голоду, — відказав Антун.

— Звісно, якщо звелю тебе стратити.

— Звісно, бо ж тепер у нас нема човна.

П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто наказав звільнити обох, а веслярів на заміну втікачам до наступного дня мали вибрати з родин міських старійшин. Якщо втече іще хтось, його замінить старійшина особисто, і так до останнього старійшини. Байдуже, що всі вони літні вже люди, не мають сили в руках і душа в них на волосині тримається. Бог наділить їх надлюдською силою в бою. Старійшини перелякалася, хваряни ще раз зачудувалися красою і формою носа П'єтро, і отак венецієць виграв свій перший бій. Галерників після того випадку стерегли краще, ніж золото в скарбниці імператора.

* * *

— Як тебе звати? — запитав Абдулах Абдулаха.

Раб відповів, ще й уклонився так, як навчився перед Рамізбегом. Але, замість прояснити, обличчя господаря скривилося так, наче в того щойно випав здоровий зуб. Абдулаху це не сподобалося, він же весь цей час вважав, що принаймні за ім'я може бути спокійний і що з ним, Богу дякувати, не може статися нічого гіршого, ніж із будь-яким мусульманином.

— Може, ти крав, убивав, лягав у ліжку з чоловіками, програв своє майно?

— Нічого цього я не робив, ясний пане.

— Як же тоді ти потрапив у рабство?

— Не знаю, ясний пане.

Такого випадку в ефіопського работорговця ще не було. Якщо раб не бреше, а це перевірити легко: змусити його зізнатися, катуваннями витягнути з нього правду, — тоді геть не зрозуміло, яким чином Абдулах став рабом. Спокійно і майже дружньо, відповідаючи на усмішки, якими гігант рясно його осявав, хазяїн перерахував катування, яким піддасть його, якщо той не зізнається, що накоїв і як у рабство потрапив. Насамкінець згадав і про киплячу смолу, на що раб відповів, що в смолі його вже хотів скупати такий собі Рамізбег, але це була б не найбільша біда, якби той не вимагав, щоб смоли націдила його родина, яку порубав би у разі непослуху. А в нього ж були тільки мати, батько й сестра, де б вони стільки смоли знайшли, поскаржився Абдулах Абдулаху.

— А ти, може, мав ще якесь ім'я перед теперішнім? — саянуло в голові работорговцеві.

— Так, ясний пане, я звався Дабішею.

— І яке з двох імен тобі миліше?

— Абдулах, Аллаг ілялаг!

— Гаразд, — сказав ефіопський работорговець Абдулах, — якщо це ім'я тобі миліше, я не зможу продати тебе у славетний флот Алі-паші, щоб ти сидів на галері в кайданах і веслував, поки душа з тебе не вилетить. Ти не вбивав, не крав, не програв свого майна і не виставив самого себе в заставу за борг, натомість із власної волі прийняв іслам. Той, хто мені тебе продав, — дурисвіт, але й із ним я нічого не зможу зробити. Я дорого за тебе заплатив, а ще додай сюди бальзами й мазі, що коштували мені як чверть доброго раба, і зрозумієш, яких я зазнаю збитків. Зрозумієш, якщо маєш розум, — повторив Абдулах і подивився рабові в очі.

Той і далі привітно усміхався, і в ньому не було ні крихти злості. Наче він геть забув про монгольський батіг або дотримувався думки, що все те з Божої волі, як і все решта — його доля, жереб, талан... чи як іще такі нещастя кличуть. Той раб на ім'я Абдулах, один із багатьох, які звуться так само, як він, бо раніше звались інакше і належали до іншої віри, нагадував йому одну сироту із Дамаска. Її звали Дана, вона була християнкою і не мала жодної рідної душі в місті. Мабуть, її тут покинули, бо мала вона розум п'ятирічної дитини, що, безсумнівно, ганьбило родину; це особливо ганебно для тих, кого, як християн у Сирії, і так небагато; тож Дана блукала ринком, чекала, щоб хтось її

нагодував, а якщо випадав день жорстоких сердець або невдалої торгівлі, вона їла покидь чи шукала в собачому посліді траву та рештки неперетравленої бамії^[150]. На відміну від решти юродивих чоловіків та жінок, дітей у тілах дорослих, різноманітних вигнанців та збоченців, яких Абдулах зустрічав у своїх подорожах, Дана була красунею, очі в неї завжди світилися — радістю або тугою, залежно від того, який був день, і навіть сморід, який вона поширювала, здавався не таким страшним, і чорне вбрання її не надто різнилося від убрання решти християнських жінок. Але про життя, у вирі якого вона опинилася, Дана не знала нічого і не вмiла розповідати про те, що діялося довкола неї. Умiла сказати, що вона хоче їсти й пити, коли ж її годували й поїли — вона дякувала однією з десятків християнських молитов, які знала напам'ять. А якщо їй казали, що сьогодні вона не отримає ніякої їжі, Дана складала руки, з усмішкою кланялася й казала: «Іншалла, Мадонно, іншалла!». Декого вона дратувала, побожні вірили, що нею верховодить нечистий, і боялися до неї доторкнутися, декому вона все ж подобалась, але ніхто не розумів — та й не говорилося про це на ринку в Дамаску, хоча там говорилося про все, — як Дана з усіх можливих речей навчилася тільки молитов, і що означають оті її слова — «Іншалла, Мадонно, іншалла». Абдулах здогадувався про причину, але нічого не міг знати напевне. Перш ніж зректися її, привести однієї ночі на ринок і покинути тут, як покидають котячий приплід, родичі пробували розбудити в Дані розум, змусити її серце дорослішати, тому вчили її молитов і винагороджували за це їжею. Але все дарма. Бог великий, для них так само, як і для нас, але він ніколи не перетворює ні метелика на орла, ні зернину на перлину, отак і Дану не перетворив на дорослу жінку. Ганьба була надто великою, і рідні мусили її залишити.

Дану нагадав йому й убогий Абдулах, тому хазяїн зглянувся над ним і запропонував йому вибір. Або ж він прийме ім'я, отримане при народженні, хай яке воно йому немиле, і тоді він продасть його на флот Алі-паші, де раб добре їстиме і житиме, допоки буде веслувати, або залишиться Абдулахом і лишиться при Абдулахові, щоб служити йому, коли Латіфа забажає лягти з чоловіком, а поруч не буде іншого великого й сильного раба. Якщо вибере перше — проживе ще місяць, шість місяців чи шість років, поки не втратить сили або поки галера не потоне, але на твердій землі більше ніколи не опиниться, ні живий, ні

мертвий. Якщо залишиться зі своїм паном — матиме усе, чого потребуватиме, значно більше, ніж зазвичай мають раби, хазяїн може навіть запропонувати йому молоду рабиню, щоб той ліг на неї; та коли в Латіфі прокинеться пристрасть, він муситиме вкластися на дубові балки й терпіти удари стільки, скільки буде потрібно. Але вже не монгольським батогом, найжорсткішим з усіх, а бедуїнським, м'яким, що обвивається довкола тіла, наче та змія, і під яким рідко репається людська шкіра.

— Ясний пане, моє ім'я — Дабіша! — сказав Дабіша, і усмішка не зійшла з його обличчя.

За кілька днів по тому він був уже на галері Алі-паші, одній із найгірших, із тих, на які не відправляють героїв і газій, а засилають доходжалих матросів, п'яниць та порушників спокою, і де веслюють ущербні раби. Кульгаві, сифілітичні, слабосилі, непокірні африканські мурини, часом якийсь герцеговинський збитошник, якому ракія відібрала розум настільки, аж він напав на турецький будинок, а також відчайдухи і еретики всіх мастей, які часто не відрізняються від тих, хто повинен кораблем керувати, а потім вступити в бій з гяурами. Мало вторгував Абдулах за Дабішу, менше половини від того, що заплатив Рамізбегу, але не було б і того, якби Дервіш Зейтіноглу віддавна не боргував йому послугу, тож на свою відповідальність і на шкоду Алі-паші прийняв раба, який і справді виглядав сильним, та спину мав усю в живих ранах, і якого, цілком ймовірно, на півдорозі доведеться кинути в море.

* * *

Того ж тижня, ранньої осені року Божого 1571-го та 949-го року за Гіджрою^[151], можливо, навіть у той самий день і ту саму ранкову годину, повеслували з двох кінців Середземного моря назустріч один одному Якіша Матутін із Заострога і Дабіша Степанов з Попова поля, щоб ніколи не побачитись, не познайомитись, хоча доля зведе їх одне до одного ближче, ніж будь-коли з будь-яким чужинцем.

Але дозвольмо галерникам веслувати, з обома ми вже познайомилися, і про обох, хоч у наш час вони так само мертві, як і всі інші, ми вже знаємо все. Залишмо у спокої і П'єтро Доменіко Санктіса

де Венетто, що керує душами на хварській галері. Час розповісти дещо про четвертого, чиїм життям ми продовжимо цю історію. Його звали Мехмед Дука, але на славетному турецькому флоті він відомий як Мехмед Скадранин. Арнаут за народженням і вихованням, він погано говорив турецькою, але його знання моря й морських звичаїв, штормів та вітрів, а також того, на що може перетворитися кожен окремо взятий вітер, було широко відоме. З Мехмедом Скадраниним не могло статися так, щоб морська негода заскочила флот зненацька. Коли ще море було спокійне, як розлита олія, а небо чисте, як дитяча щічка, він казав, що треба шукати прихистку, тихої гавані чи бухти, бо залишилося тільки дві години до справжнього пекла. Рівно за дві години, ні хвилиною раніше, ні пізніше, небо зливалося з морем, гуркотіли громовиці і прощалася з життям кожна жива істота, яку Аллаг не наділив здатністю дихати під водою.

З цієї причини Мехмед Скадранин ніколи не командував кораблем, торговим чи військовим, і нікому навіть не спадало на думку поставити його на чолі флоту. Султан не удостоював його високого звання, і військовою славою він себе також не вкрив. Але поважали його від того не менше, тільки пошана, якої заслужив, була дещо іншою. Мехмед Скадранин був містиком, чия сумнівна віра не борониться, бо завжди підтверджується живою правдою, він був гафізом моря і евлією цілком особливого кшталту. Кораблі, на яких плавав Мехмед, приходили пізніше, але не тонули. Він нехтував наказами, якщо блискавки й вітри розпоряджались інакше, але під його керівництвом не губилися судна з дорогоцінними вантажами шовку й прянощів, і не гинули люди. Розум таких, як він, визнають завжди, поки в державі панує здоровий глузд і порозуміння, поки у владних головах не бракує й власного розуму, а в серцях — справжнього спокою. Того спокою, без якого не вирушають на війну.

Однак Алі-паша зробився пихатим, захопився думкою, що його флот панує над кожною краплиною Середземного моря — від турецьких берегів і доки йому заманеться; тому він зрікся Мехмеда Скадранина, його надмірної обережності й прислухання до моря, і, замість тримати арнаута коло себе на флагманському кораблі, спровадив його командувати найгіршою з усіх галер великого турецького флоту. Окрім Божої допомоги — а її він матиме, якщо стоїть на правильному шляху, — Алі-паша у своїй адміральській

справі більше не потребував посередників та радників. А найменше він потребував Мехмеда Скадранина, вічно підозріливого й похмурого чоловіка, чиє товариство було неприємним, і також не потребував тяжкого смороду, який той поширював довкола себе. Арнаут потерпав від якоїсь дивної хвороби, що розмалювала йому шкіру малиновими плямами, і скільки б не мився — завжди смердів овечим послідом, чаплями і гнилим очеретом Скадарського озера. Якщо він прокидався у гарному гуморі, та ще й усміхався на додачу, що траплялося не частіше, ніж раз на півроку, плями зникали, а разом із ними й Мехмедів запах. Але бували й дні, коли Мехмед похмурнів дужче, ніж зазвичай, і тоді весь аж наливався малиною барвою, а тіло його випромінювало ще принаймні з десятків інших запахів: мертвої озерної риби, що плаває на мілководді, незнайомих людей і дітей, з чиїх губ скрапує материнське молоко, дерев'яних діжок і випраних ляних сорочок, та ще й часом смердів Мехмед Скадранин фореллю, яка вистрибує з води й поширює в повітрі короткий та яскравий запах свого існування. Його багато разів оглядали стамбульські лікарі, прописували бальзами, які не допомагали, і молитви, які, вочевидь, не долітали до Аллага. Так тривало, доки один єврей із Бітоли не сказав йому, що від такої хвороби є тільки один лік. Вирушити туди, звідки походять його запахи, і дочекатися близької смерті там, де ніхто їх не помічатиме. Мехмед Скадранин його не послухав, і не тому, що не хотів, а через те, що йому, так само як і цим рабам, судилося решту життя пробути на кораблі.

* * *

П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто наказав прив'язати камінь до шиї матросові Якову Мандарину і кинути його в море. То було на сьомий день плавання. Море розходилося, ніби ведмедиця, коли серед зими дме південний вітер і розтоплює сніги в горах; і так само розігрався у П'єтро шлунок. Він стояв на колінах, перехиливши голову через борт, і мав тривке враження, що його душа віддаляється від тіла, щомиті ладна шубовснути в темну воду. Яків стояв над ним і щось говорив якоюсь химерною тубільною мовою. П'єтро не розумів його, й просто хотів, щоб той пішов, але Яків Мандарин присів коло нього,

поклав руку йому на шию і засміявся. П'єтро чув це чітко, сумніву бути не могло.

Тепер матрос стоїть перед ним, плаче й благає у П'єтро пощади.

— Він хотів сказати, що не можна дивитися в море, коли вам млосно, не можна ставати на коліна, — перекладав Алач.

— Він сміявся, — тихо відповів П'єтро, — він не смів із мене сміятися.

— Але вони майже завжди сміються, — Алач намагався врятувати матроса.

— Його сміх не від Бога, — коротко підсумував венеціанець і показав рукою, щоб Якова Мандарина кинули в море.

Так і зробили, проте камінь виявився недостатньо важким, і матрос виринув, тримаючи каменя під водою в руках, благав його витягнути, але за кілька хвилин таки потонув.

Тієї ночі П'єтро палко молився за душу матроса. На галері запанували спокій і тиша, люди дивилися собі під ноги, на нього — ніколи, і не торкалися його, боялися. П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто був задоволений, та на його совісті все ж лежав чималий тягар. Але якщо це правда — а схоже, що так і є, — що матрос намагався допомогти йому, і сміявся лише від своєї примітивної природи, тоді він потрапить у рай як перша жертва битви, що чекає на них попереду. Від того дня П'єтро, коли йому ставало млосно, дивився лише в небо.

Тільки на десятий день плавання Мехмед Скадранин звелів узяти рабів у кайдани. Доти вони, всупереч усім правилам, веслували як вільні люди, а коли заходили в якусь бухту, щоб наповнити діжки водою, він відпускав їх розім'яти ноги. А найсильнішому серед них, велету Дабіші, чия спина була вся в живих ранах — але рани ті на диво добре гоїлися, — дозволяв сходити з галери й допомагати її вантажити.

— Тікатимеш? — запитав його якимось.

— Ясний пане, честю присягаюся, не тікатиму.

— А чому ні?

— Не знаю, ясний пане, — відповів Дабіша, і це сподобалося Мехмеду Скадранину. Він наказав прикувати цього раба на першій веслувальній лаві, анатолійцеві ж, чийм обов'язком було підганяти веслярів, звелів оминати Дабішу своїм канчуком.

Заковування тривало цілий ранок, і проводив його місцевий грецький коваль, саме для цього приведений на корабель.

Мехмед обрав мертве кування: це означало, що кайдани більше не можна буде розкувати, тільки перепиляти у разі потреби. Але такої потреби, очевидно, не буде. Він зробив це, щоб не довелося зайвий раз щось пояснювати екіпажу, вселяти в них марні надії й віру в будь-що інше, окрім героїчної смерті, котра їх усіх, попри вчинене зло, яке, зрештою, й привело їх саме на цю галеру, за Аллаговим задумом, приведе просто в рай.

Рабам було байдуже, як їх кують, їхня справа — бути і назавжди залишитися тут, а чи розраховували вони при тому на якісь свої раї — годі знати. Дабіша був задоволений, бо вчергове зустрів доброго чоловіка. Думав, яке ж це диво, що всі його господарі такі люди, і на світі краще бути рабом, ніж володарем. Усі господарі були глибоко стурбовані.

Але морських аскерів охопив відчай через те, що повідомив їм мертвим куванням Мехмед Скадранин. Більшість із них не були ні досвідченими матросами, ні воїнами, опинившись на цій галері у покарання, через погану репутацію чи правопорушення, непослух, пиятику, ересь, або лише тому, що в недобрий час комусь не сподобалися. Кому?

Алі-паші та його почту, адміралам та вченим мужам, які сиділи на оксамиті, знічев'я креслили чужі долі й перерозподіляли їх у спосіб, у якому не було ні ладу, ні сенсу? Кожен думав про себе, знаходив свої причини гіркої долі й називав на ім'я, прізвище й звання конкретного винуватця, але спільним для всіх був відчай, бо ж вони уже мертві, але ще мусять пройти через муки вмирання.

Те, чого хотів досягнути мертвим куванням Мехмед Скадранин, не сталося. Замість розгорітися у серцях людей, їхня віра всохла на пекучому грецькому сонці, стала сіллю на язиці й піднебінні, сіллю у горлянці й у шлунку, сіллю, що роз'їдає людські тіла, але не дає їм зогнити. Причина була в тому, що він сам давно вже втратив віру і не сподівався ані раю, ані райських гурій; до того ж не думав, що Бог особливо переймається світом, який створив. Навіть якщо й дивиться на когось, то про нього вже точно забув. Якби не було так, Мехмед не розділився б на двох окремих людей. Один плаває на кораблі, прислухається до вітрів і питає в моря ласки, а другий стоїть на березі

озера і спостерігає за життям, у якому його нема. Перший усе знає, а другий відчуває.

У підручниках написано, що сьомого дня місяця жовтня року 1571-го зійшлися два найпотужніші військові флоти в історії Середземномор'я. На боці Священної ліги в битві брали участь 232 галери, 44 000 моряків і 28 000 солдатів, у той час як турецькі сили склалися з 232 галер, 6 галіотів, 50 000 моряків і 25 000 солдатів. Вони зустрілися при Лепанто, що за чотири століття по тому називатиметься Навпактос, а в битві загинуло чи потонуло 40 000 людей під Аллаговим та 10 000 під Господнім знаменами. Турки втратили 200, а християни тільки 15 галер, з чого можна зробити висновок, що результат битви був відомий майже заздалегідь. Вирізнялися геніальною морською стратегією венеційські, іспанські, ба навіть деякі далматинські капітани, винятковою була й солдатська доблесть, і готовність в ім'я Христове назавжди покласти край турецькому пануванню на морі. Останнє, безумовно, вдалося. Чотири століття по тому ніхто на згадку про Туреччину й турків не думає про море й моряків.

Однак результати битви при Лепанто не були аж такими однозначними, як стверджують історики, західні так само, як і східні, та й на основі статистики смертей і рідкісних свідочств уцілілих не можна зробити висновку про те, що відбувалося при Лепанто, але й, ще важливіше — що відбувалося до того, як одні й другі допливли до місця, де вступили в бій. Тож немає свідчень ні про шторми, які супроводжували Алі-пашу впродовж усього шляху, через які він іще до початку битви втратив десяток галер, ані — що значно важливіше — про сили, віру і впевненість у собі. Він програв свою битву, ще й не припливши під Лепанто, але про це ніде й ні від кого нема жодного слова, бо для імені Мехмеда Скадаранина, чоловіка, що знав усі вітри краще, ніж будь-коли будь-який смертний знав слова Одкровення Господнього, не було місця в історичних книгах. Не було його через марнославство Алі-паші, але й — більше таки через це — через події та обставини, що вислизають з раціонального розуміння життя і світу, тому їх заведено пильно уникати в будь-якій історії.

* * *

Ось що відбувалося після того, як П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто і Мехмед Скадранин могли вже неозброєним оком побачити кораблі одне одного. Венецієць, як скажений, підганяв своїх веслярів, Алачу наказав уклякнутися на носі й молитися. І нехай не припиняє, що б довкола нього не відбувалося, бо іншого завдання в нього нема. Хтось казав, що їм не варто іти першими й в обхід усіх, — це суперечить логіці морської війни й веде до певної, ще й безглуздої смерті, але П'єтро не здавався. Серце його хотіло вибухнути від страху і прагнуло, щоб усе це скінчилося якнайскоріше. Останніми ночами він боявся, що матроси вб'ють його вві сні, боявся хварян, але боявся й десятка своїх людей, які надміру зблизилися з острів'янами, і щоразу, якщо він завчасно не зупиняв суперечку, виступали на їхньому боці. Ніхто не дивився йому в очі, а ще він бачив, як вони хрестяться, наче відганяють мух з обличчя чи жестами показують пану Богу, щоб уступився їм з дороги. Те, що він робив зараз, було зокрема і з ненависті до них. Скрипіли весла й лускали мозолі, один весляр безсило похилився, на що П'єтро витягнув ножа і встромив йому під лопатку. Чоловік навіть не ворухнувся. Потім у такий самий спосіб францисканець убив галерника, що був із тим у парі. Без жодної видимої причини, бо цей гріб невтомно.

Алі-паша послав Мехмеда Скадаранина у бій першим, переконаний, що таким чином звільниться від головного свідка своєї поразки. Решта флоту вишикувалась у десять бойових лав, і всі чекали Мехмедового кінця. Він виконав своє завдання якнайкраще, анатолієць оскаженіло шмагав рабів, а ті веслували з криками, які згодом перекинулись і на екіпаж.

Люди волали у шаленстві, і не тому, що знали: пливуть на певну смерть, а тому, що замість запаху моря й пороху відчували тисячу і один запах Мехмедового тіла, і тому, що чули звуки, яких тут бути не могло: перегуки болотяних птахів, ляскіт важких мокрих лляних сорочок по водяній поверхні, дитячий плач і слова грубої та кострубатої арнаутської мови, хоча це було неможливо, ніхто на галері нею не говорив. Потім у них перед очима постали якісь інакші краї, гори, яких ніхто з них раніше не бачив, і вони вже більше не бачили моря, натомість перед ними зазеленіла якась інша вода, спокійна, тиха,

посеред сонячного осіннього дня. На тому кораблі шаленців тільки Мехмед Скадаранин знав, що діється насправді. І тому абсолютно спокійно міг перейти палубу, зістрибнути в м'які зелені зарості, побрести крізь очерети й гніздов'я болотяних птахів до іншого берега озера, на якому раніше ніколи не був, хоча хлопчиком той берег його дуже сильно вабив. Якщо він ітиме достатньо довго — знадобиться два або й три дні, — Мехмед Скадаранин потрапить на інший бік озера, аж до Ріки Црноєвича і чужих людей, якими його лякали — мовляв, убивають чужинця, щойно побачать. Але він буде спокійний і зібраний, батько й мати на нього не сердитимуться, бо вони давно вже мертві, але й чужі люди не зможуть його вбити, навіть якщо дуже сильно захочуть це зробити.

Якіша Матутін веслував поруч із чоловіком, якого венецієць убив без жодної провини. Але це його не налякало. Він думав про дружину — чи жива вона? І про дітей — чи мала чим їх нагодувати? А потім він раптом відчув, що все добре і зовсім неважливо, що з ними сталося.

Здивувався навіть, чому так жадав, щоб вони вижили, чому й про власне життя думав як про щось важливе. А воно таким не є, це лише мука й тягар, тільки страх та інші пусті страждання, за якими він ніколи не бачив щастя. У чому різниця між каменем і ним, який на тому камені сидів і думав, як украде човна у лихого Радака? У чому різниця між цистерною, з якої жінка набирала воду, і жінкою? Між Якішиними дітьми й соломою, на якій вони лежали? Вони нічого б не втратили, якби зроду-віку були каменем, водозбірною цистерною і соломою, він, його дружина й діти, і хай би хтось інший поруч із ними мучився, поки й сам не зрозуміє, як гарно бути каменем, цистерною та соломою.

Дабіша чудувався — що ж таке коїться з ясним паном і його аскерами? Якась велика мука їх охопила. Він веслував і дивився прямо перед себе, а часом і на анатолійця, що стояв у нього над головою і шмагав інших веслярів. Зрідка потрапляв і по ньому, але Дабіша на нього не ображався. Велика мука людей скрутила. Велика мука запанувала в світі ще з того дня, коли він після Відакових намовлянь уперше спустив сім'я у вівцю аги. «Зроби так, — сказав йому Відак, — богоугоднішої справи навіть бути не може!» І він мав рацію. Якби

Дабіша якимсь дивом зробився хазяїном, а краще, щоб цього таки не ставалося, він би мав своїх овець. Або принаймні одну. Але від того дня, коли було здійснено богоугодну справу, світ почав жахливо страждати. Муки його господарів просто немислимі. І Рамізбегові — аж такі, що той хотів його в киплячій смолі купати. І Абдулахові, що мусив його вогняними батогами пекти. І найнещаснішого, оцього Мехмеда-пана, що переступив через борт і не розуміє, що впаде в море, а по морю так просто не підеш. Дуже шкодував Дабіша господаря Мехмеда, а тоді трохи пошкодував і себе, що мусив мати його долю перед очима. Може, все-таки краще було б дивитися на красуню Латіфу, поки Абдулахові батоги пектимуть його по спині. Але щойно він про це подумав, одразу згадав її очі й дивний звук від свого дихання з дерев'яною грушею в роті, й одразу ж передумав. Сірі й крижані ті Латіфіні очі, тож йому краще бути тут, поряд із нещастям господаря Мехмеда.

На той момент, коли хварська галера отримала пробоїну і різко почала тонути, П'єтро Доменіко Санктіс де Венетто був уже мертвий. Йому рознесло голову ядром, і його вмирання тривало коротше за змиг ока. Якщо котрийсь із матросів устиг це побачити, то мав причину для хвилинного щастя. Якби покійний продовжив заняття математикою чи смиренно продовжив іти дорогою святого Франциска, про П'єтро, можливо, і збереглися б якісь відомості. А так — нічого не відомо.

Разом потопують на двох ворожих галерах Якіша Матутін і Дабіша. Якішу весло вдарило в груди й розстрошило йому кості. Він більше не дихає, але й не відчуває, що йому цього бракує. Дивно, а він завжди був переконаний, що мусить дихати. Вода сягнула йому до колін, а щойно він про це подумав — була вже до грудей, точніше, до підборіддя. Світ під водою виглядає геть інакше, думає Якіша Матутін у ту мить, коли його назавжди залишає ця історія. Саме вчасно, щоб він і далі був живий, хоча більше вже не дихає.

Дабіша відчув, як запекла спина, коли його скупало море. Це печуть християнські душі, що їх холодний вітер із Боснії по морю розкидав. Солono на язикау, отже, це правда! Дабіша щасливий і задоволений, хоча не йде йому з голови господар Мехмед. Нещасний

чоловік, така тяжка це мука — панувати. Дабіша ще раз вдихнув повітря. Воно пахло дитячим потом.

* * *

Звістка про битву при Лепанто ніколи не дійшла ні до Дабішиної рідні, ні до братів і сестер Мехмеда Скадранина. Вони й не знали, що хтось їхній вів на воді лютий бій, може, взагалі не знали, що люди можуть битися навіть на воді. Мати П'єтро Доменіко Санктіса де Венетто отримала повідомлення про долю сина. Вона запалила свічку в церквці Святого Хреста на острові біля Венеції і відтоді щиро вірила, що син дивиться на неї з неба. Він позолотив путь, якою невдовзі вирушить і вона. Чула також і про те, що їхні сили перемогли турків. І була тим щаслива.

Але у Заострогу дружина Якіші Матутіна більше десяти років чекала, що до неї повернеться чоловік. А коли він і по такому тривалому часі не повернувся, вона сподівалася, що море принесе його кості. Якщо будуть Якішині, вона їх точно впізнає. Як же не впізнати. І вони, без сумніву, мали одного дня спалахнути серед гальки, чоловічі кості, сильні кості, білі кості, які її любили і які її дітей прогодували. З тих кісток її душа зроблена, тому ніяк неможливо, щоб вони до неї не повернулися. Дружина Якіші Матутіна чекатиме, скільки буде треба. І нікого не проклинатиме. Не можна одним і тим же голосом любов свою прикликати і клясти. Чоловічі кості, сильні кості, білі кості, дітей її прогодували. Повернуться вони з-під Лепанто.

* * *

Облишмо ж тепер мертвих із їхніми гризотами, принаймні поки всі вони, окрім П'єтро, ще живі у своїх історіях, і повернімося до Лани Хорват, її Тончі й щасливого камінця, який насправді не камінець, а людська кістка, за оцінкою Бартула — більш як чотирьохсотлітня.

Тончі найбільше зрадів би, якби той камінь, а насправді кістка, кудись подівся, але Лані він, звісно, нічого про це не скаже.

Бартул щоночі перед сном думає про те, чия це кістка, як могли звати її власника, від чого він помер, і чи потонув, був моряком чи

рибалкою, і чи не вбили його. Так і поринає у сни, в яких з'являються розмаїті люди, яким би кістка могла належати. Бартулові сни ніколи не страшні.

Лана поклала камінець із діркою посередині до скриньки з прикрасами, успадкованими від бабусі Есми. Вона більше ніколи не вішала його на шию, але й далі була переконана, що він їй приносить щастя. Думала, що камінець послав їй тато, покійний Мухаммад Хорват, бо вона малою стільки морочила йому голову через той щасливий камінчик. Тільки так можна було пояснити те, що камінь виявився кісткою. Там, де зараз тато, каменів немає, а от кісток удосталь.

Від автора

Всі історії в цій книжці — це прозові ремікси боснійських севдалінок, — окрім оповідань «Місир», «Йид» та «Лепант», які виникли за мотивами далматинських клапських пісень. «Теспіх», однак, — особливий випадок.

Термін «ремікс» — це не спроба вигадати жанрову детермінанту, він узятий з галузі популярної музики, де означає заново здійснений студійний запис з істотно відмінним взаємозв'язком інструментів, ніж в оригінальному записі. Пісні, які я часто слухав, у різних виконаннях та за різних обставин, — на концертах, у ресторанах, із грамофонних платівок і компакт-дисків, кермуючи автівкою чи їдучи в автобусі через Боснію, на радіостанціях, які зникають, щойно проїжджаєш тунель, на урочистостях і прощаннях, ранніми ранками, коли ми розходилися з гулянок, у воєнні сараєвські дні, коли ми тулилися в «гольфі», якому недовго лишалося, у Загребі й Спліті, разом із тими, котрі слухали, і з тими, хто вдавали, ніби не чують їх, — севдалінки завжди інтригували мене причинами, з яких були написані, їхні автори зазвичай невідомі, виконавці змінювали пісні, підлаштовуючи їх під себе, але завжди залишалася міцна лірична основа, вгадувалися конкретний життєвий біль і втрата, через які їх і складено. Мене цікавили події, що стояли за конкретними піснями, і що було б, якби замість співу розповідалися історії. Проте якщо текст і мелодія лише окреслюють атмосферу, бо відчуття не можна було — або й не треба було — описувати словами, я намагався відтворити в оповіді й це. Іноді історію визначає спосіб, у який співається певна севдалінка, драматургія голосу, звучання саза чи акордеона. У реміксах я намагався зберегти ситуацію, коли індивідуальна доля перетворюється на колективний голос, міф та казку, цю незвичайну документальність боснійських і далматинських ліричних пісень, можливість чуда.

Жодна з історій не «надихалася» піснею, тому приховані і не дуже приховані цитати, перетворені на прозовий текст, — це не тільки цитати. Якщо вже їх конче треба якось назвати, нехай це будуть семпли, з тією лише відмінністю, що замість комп'ютерної пам'яті я використовував власну. У ній, окрім самих пісень, записано й низку ситуацій, у яких я їх слухав у виконанні різних співаків. Історії,

«натхненої» севдалінкою чи клапською піснею, я не став би писати. Перекоаний: це те саме, що й знімати фільм «на реальних подіях». Я намагаюся зробити так, щоб нереальних подій тут не було.

Поряд з історіями я не наводжу тексти пісень, бо ремікси зроблено на базі самих пісень і їхнього виконання: музики, голосу, акордеона, саза... Звукозапис був би єдиною відповідною основою чи підмурівком, на якому склався ремікс. Самого лише тексту недостатньо. І щоб посилити плутанину: оскільки ремікси водночас є оповідками, пісні — це їхній саундтрек.

Гурбет

Оповідання створене за мотивами пісні «Okreni se niz đul bašču» / «Озирнись на сад трояндовий»

А слово «гурбет» (згідно з книгою «Турцизми у сербохорватській мові» Абдулаха Скальїча)ⁿ — це арабізм, що означає блукання на чужині, заробітчанство, самотнє життя в чужім краю, відокремленість... Старі люди використовували це слово, коли хотіли сказати, що хтось потайний, замкнений, бо має якусь ваду.

Йилдуз

Пісня: «Služim cara devet godin' dana» / «Служу царю дев'ять років»

Я чув цю пісню лише раз, двадцять років тому в котрійсь із передач сараєвського телебачення. Пізніше я натрапляв і на текст, але ніколи — на того, хто заспівав би її для мене. «Йилдуз» — це турцизм: «зірка». А Йилдуза — дуже рідкісне боснійське ім'я, таке рідкісне, що я не зустрівач іще жодної Йилдузи.

Теспіх

Пісня: «Šehidski rastanak» / «Шехідське прощання»

Це саме та історія, яку я назвав особливим випадком! Спочатку було «Нізамське прощання», мелодія, яку грали оркестри сербського королівського війська в часи Першої світової війни, і була вона частиною солунського емоційного канону. Звідси її запозичили національні романтики, потім націоналісти, і виконувалась вона як частина ресторанного репертуару із тих сербських пісень, які були важливіші радше висловленою позицією, ніж музикою; позиція ж була, м'яко кажучи, ні в тин ні в ворота. Мелодія «Нізамського прощання»,

звісно, не була ні в чому винна, вона мала гіпнотичну репетитивність, її можна було слухати нескінченно, вона була тужлива й болісна, цілком орієнтальна. Для неї не було написано тексту. Проте дев'яносто-якогось року Бен'ямин Ісович написав боснійський текст, переконаний, що таким чином повертає мелодію до її — щоправда, абсолютно невизначеного — коріння. «Шехідським прощанням» він явно намагався підбадьорити мусульманських та просто боснійських солдатів, але ні мелодія не була бойовою, ні поетові не вдалося посеред великого горя скласти бойовий текст — у нього вийшла пісня болю й втрати. Севдалінка, яка такою не є за жодною з формальних ознак, тільки за відчуттям, з яким співається й слухається. «Шехідське прощання» записав Сафет Ісович.

Мій ремікс — це скромна й безпретензійна спроба зробити ще один виток, щоб своєю історією повернути «Шехідське прощання» до його початків.

Запис

Пісня: «Sunce bi sjalo, sjati ne može» / «Сонце би сяло, та сяти не може»

Часто, слухаючи цю севдалінку, я мав слухову галюцинацію Астора П'яццолі. Так мені на якусь мить звучав акордеон. Якби я більше знав про музику чи, якимось щасливим випадком, грав би на акордеоні, може, зміг би сказати чому. А так — просто написав історію про коротке перебування Карлоса Гарделя в Сараєві.

Крім трагічного маестро танго, своє життя на Землі проживав колись і ходжа Ібрагім Кустура. Я не ризикну стверджувати, був він убивцею чи ні, та легенда каже, що севдалінка «Сонце би сяло, та сяти не може» складена від болю за його долю.

Халал

Пісня: «Sve ptičice lastavice istim glasom pjevaju» / «Всі пташки ластівки в один голос піють»

Халал у цьому випадку — прощення. Хоча й інші значення цього слова я теж тримав у голові. Халал — те, що віра допускає і визнає чистим, те, що є благословенним.

Асаг

Пісня: «Ali paša u Hercegovini» / «Алі-паша в Герцеговині»

Одна з найкрасивіших, але й найважчих до виконання севдалінок. У квітні 1992 року на одній терасі над Мейташем, з якої видно було ціле Сараєво, я вмовляв Фарука Яжича заспівати її для мене. На місто сипався свинець, він співав пісню, в якій було щось від античної трагедії.

Ті, хто подорожували Східною Герцеговиною чи просто добре знають тутешню географію, помітять, що в «Асагу» я підробив одну деталь. Село Бішче замінив на віддаленіше місто Біхач, тож великий Біхач трохи кликав Бішчем. Зробив це для потреб оповіді у переконанні, що таким чином не зраджую принципів севдалінки.

Зулум

Пісня: «Djevojka sokolu zulum učinila» / «Дівчина соколу кривду вчинила»

Слово «зулум» означає кривду й насильство. Сокіл у цій пісні зазнає насильства — йому спалено гніздо, — і відповідає на це згідно зі своєю природою. Вірю, що були такі часи, коли й птахи не належали до тваринного царства.

Алкатмер

Пісня: «Majka Meha luda oženila» / «Мати Мехо недоумного женила»

Мені здається, що дуже нечасто трапляються ліричні народні пісні, де головний герой — душевнохворий або розумово відсталий. Серед севдалінок, наскільки знаю, це така єдина. Алкатмер — слово перського походження, означає червону гвоздику чи гвоздику-пряність.

Місир

Далматинська народна пісня: «Zaspalo je siročće» / «Заснула сиротина»

Ця пісня дитинного жаху нагадує мені «Вільшаного короля» Гете в перекладі Данила Кіша, вперше опублікованого в одному зі старих чисел «Літературного слова». Коли я читав Гете у версії Кіша, раптом пригадав, що бабуся, коли я мав три або чотири роки, співала мені схожу пісню. Через мелодію, близьку до колискової, чи тому, що співається там про сон, далматинські бабці часто присипляли своїх

онуків піснею «Заснула сиротина». Моя бабуся не була далматинкою, та все ж і мене не минула ініціація сном, повним жахіття.

Цю пісню я можу уявити севдалінкою. Бо мотивами й мелодикою севдалінки часто бувають схожими на далматинську народну лірику. Біль, туга і втрата...

Йид

Пісня: «Ka' smo zdigli crjenu karu» / «Коли здійняли ми червону шапку»

Цю пісню написав Драго Іванішевич, мабуть, і не сподіваючись, що хтось колись може її заспівати, але тоді Душко Тамбача, за добрим клапським звичаєм використовувати тексти великих поетів, склав мелодію. Вийшла потужна і по-архаїчному необроблена пісня, від якої мороз продере кожного, хто вміє і має чим слухати.

Цілком очевидно, що ні Тамбача, ні великий Драго Іванішевич не мали на увазі того, що почув у їхній пісні я.

Сподіваюся, до поета на тому світі не дійде недобра чутка про мою оповідку.

Іджтихад

Пісня: «Đulzulejha» / «Ружа-Зулейха»

Цікава ця «Джулзулейха» — севдалінка, але найбільші севдалії заспівати її не можуть (винятком був Сафет Ісович). Бо інші пісні вимагають стримування голосу, самоконтролю, стишеності, а ця — цілковита протилежність.

Назва оповідання мала би бути «Джихад», але оскільки те слово в нашій та всіх інших європейських мовах набуло низки вторинних і переважно потворних смислів і конотацій, мені б знадобилося забагато часу, щоб пояснити читачам, що мій джихад ніяк не пов'язаний з війною. А тоді в Ассії Джебар я знайшов слово «іджтихад», що позначає інтелектуальне зусилля в пошуках істини, на відміну від «джихаду», що є внутрішньою боротьбою, рекомендованою для кожного вірного. Бог знає, хто вірний, а хто ні...

Акрап

Пісня: «Bosa Mağa Bosnu pregazıla» / «Боса Мара Босну перейшла»

Колись цю севдалінку співали багато, її було повно на радіо і телебаченні. Пізніше вона якось затихла. Дитиною я не розумів, чи Мара з пісні босоніж перейшла цілу країну, чи тільки однойменну річку. Я запитував, та ніхто не міг мені відповісти.

Теман

Пісня: «Kad kauri Livno porobiše» / «Коли гяури Лівно захопили»

Тверду вдачу мала Атлагича Фата. Реміксом цієї севдалінки, однієї з моїх найулюбленіших, я хотів зробити скромну присвяту всім фатальним і сильним жінкам, яких у боснійській ліриці було — як у золоту чорно-білу добу Голлівуду.

Теман — це найліпший спосіб вітання серед мені відомих, хоча ніде, окрім кіно, я не бачив, як теман виглядає. Пальцями правої руки треба торкнутися підборіддя, тоді вуст і насамкінець — чола. За Скальїчем, це означає: «Цілую твої поли й до чола прикладаю». Чи, як сказали б у давній Боснії: «Це треба поцілувати й на чоло покласти». Досконалою є хореографія темана, і великим є почуття поваги в того, хто так вітається. Жаль, що цього арабського вітання в нас уже більше нема, бо я б радо теман учиняв щоразу, як від чиєїсь доброти мову відбере.

Дерт

Пісня: «Ima l'jada k'o kad akšam rada» / «Що за тугу сутінки приносять»

Нічого насправді й не має статися, щоб у пісні було так, наче сталося вже все. Дерт марно пояснювати тому, хто його не переживав. Це слово перського походження, означає горе, турботу, муку та біль, але насправді — нічого з цього.

Мектеб

Пісня: «U Mostaru šikli mekteb kažu» / «У Мостарі дивний мектеб, кажуть»

Жарти й іронія знані мені тільки в мостарських севдалінках. Вони своєрідні, й мені часом здавалося, що боснійці проти мостарців — трохи наївні люди. Мені подобається це враження, тому і згадую про нього.

Мектеб, узагалі-то, — початкова релігійна школа. Взагалі так, але в Омера ні.

Ятриб

Пісня: «U Trebinju gradu vel'ka žalost kažu» / «У Требине-граді велика жалоба, кажуть»

Це одна з великих севдалійських мелодрам. Якби двісті років тому боснійці й герцеговинці знімали кіно, цілий світ у сльозах зустрів би ХХ століття.

Ятриб, на честь якого названа перекусна в оповіданні, — це оаза в Саудівській Аравії та важливий топонім у життєписі пророка Мухаммада й у ранній історії ісламу.

Гасул

Пісня: «Djevojka se Suncu zamjerila» / «Дівчина із Сонця глузувала»
Люблю, як співає цю пісню Еміна Зечай. Її голос наче родом із тих часів, коли Земля була жива, а дівчата сварилися з Сонцем.

Гасул — це омовіння мерця перед похороном.

Мейташ

Пісня: «Put putuje Latif aga» / «Шлях верстає Латіф-ага»

Це одна з пісень, що їх співали понад міру. Співали ті, кому треба було і кому не треба, але й ті, кому нікому було заборонити.

В оповідці стається рівно стільки ж усього, як і в пісні. Тобто майже нічого. Нелегко тим, хто проти своєї волі від'їздить. Від'їздить, бо мусить.

Мейташ — це камінь, на який небіжчика кладуть перед похованням. Мейташ — це ще й квартал у Сараєві.

Лепант

Пісня: «Kod Lepanta, sunce moje» / «Під Лепанто, сонце моє»

Цю пісню написав і з багатьма клапами заспівав Любо Стіпишич Делмата. Її ремікс міг би впадати в більшу історію, з багатьох позицій розказану, безкраю в часі, в якому відбулася битва при Лепанто, і в часах, які на нього нашарувалися. Але кінець завжди був би той самий: мить перед смертю галерника.

Тим, із ким я слухав пісні, тим, що мовчали й розуміли, тим, які грали й співали, покійним Заїму Імамовичу, Беньямину й Сафету Ісовичу та Йозо Пенаві, Еміні Зечай, Іліязу Делічу й «Mostar Sevdah Reunion», покійним Гімзо Половині, Наді Мамулі, Зорі Дублевич, Зехрі Деович, покійним Мухаммаду Хамичу Мешановичу, Меші Грибайчевичу, відомим та невідомим акордеоністам і сазліям, Любі Стіпишичу Делматі й співакам у його клапах, тенору Спірі, Івану Ловреновичу і всім друзям, які для мене співали, Семездіну і Ахмеду, Ані — теман вчиняю і присвячую.

Інформація видавця

УДК 821.163.42(497.6)-36

Є 69

© Miljenko Jergović

Міленко Єргович

Є 69 Іншалла, Мадонно, іншалла [Текст] : роман / Міленко Єргович ; переклад з босн. Катерини Калитко. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2018. — 528 с.

ISBN 978-617-679-430-1

УДК 821.111(73) 3

© Міленко Єргович, текст, 2004

© Катерина Калитко, переклад, 2018

© Іван Шкоропад, обкладинка, 2018

© Видавництво Старого Лева, українське видання, 2018

ISBN (укр.) 978-617-679-430-1

ISBN (босн.) 978-86-6173-011-5

Усі права застережено

Зміст

Гурбет • 5

Йилдуз • 14

Теспіх • 44

Запис • 72

Халал • 111

Асаг • 147

Зулум • 165

Алкатмер • 189

Місир • 205

Йид • 217

Іджтихад • 276

Акрап • 311

Теман • 334

Дерт • 354
Мектеб • 371
Ятриб • 400
Гасул • 431
Мейташ • 457
Лепант • 470
Від автора • 517

Літературно-художнє видання
ІНШАЛЛА, МАДОННО, ІНШАЛЛА
Міленко Єргович

Переклад з боснійської Катерини Калитко

Головний редактор *Мар'яна Савка*
Відповідальний редактор *Ольга Горба*
Літературний редактор *Віктор Мартинюк*
Художній редактор *Назар Гайдучик*
Обкладинка *Іван Шкоронад*
Макетування *Альона Олійник*
Коректор *Святослав Горба*

Підписано до друку 19.04.2018. Формат 84x108/32
Гарнітура «Noto Serif».
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 27,72
Наклад 1500 прим. Зам. № 8-04-0409.

Видавництво Старого Лева
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців ДК №
4708 від 09.04.2014 р.
Адреса для листування: а/с 879, м. Львів, 79008
Львівський офіс: вул. Старознесенська, 24–26
Київський офіс: метро Конtrakтова площа, вул. Нижній Вал, 3-7
Книжки «Видавництва Старого Лева» Ви можете замовити на сайті
www.starlev.com.ua
Тел. 0(800) 501 508
spilnota@starlev.com.ua
Партнер видавництва

!FEST Холдинг емоцій

Віддруковано ПРАТ «Харківська книжкова фабрика „Глобус“»

вул. Різдвяна, 11, м. Харків, 61052

Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011

www.globus-book.com

Додаток до електронної версії

Перелік помилок набору, виявлених та виправлених верстальником

с. 229: Невідомо, чи пережив він гнів переможців, у який спосіб Саламон Барух виплатив йому борг, «[місяну] => місячну платню вищого поштового службовця після закінчення першого року по війні».

с. 376: Раніше вже приходив до нас такий собі Йозо, задрипанець із Чітлука, якого ніхто не любив, бо він приносив тютюн лише тоді, як знав, що й останній кисет у місті спорожнів, і в усіх торговців запаси вичерпалися, і продавав той [світ] => свій тютюн утричі дорожче від найдорожчого.

с. 401: [Абелове] => Абделове навернення було нічим іншим, як муками раптово пробудженої совісті.

с. 484: Так він принаймні міг [вірити те] => вірити в те, що його дружина й діти виживуть всупереч жорстокому Радаку, і ця віра давала йому сили жити далі.

с. 494: Четверо сильних чоловіків ледве підняли гігантське Абдулахове тіло, один раз він випав їм із рук і повалився на бруківку перед будинком, якісь люди саме [походили] => проходили повз і побачили його.

Примітки

1

Ага — (від тур. *ağa* — «пан», «господар») — офіцерський титул та військове звання в Османській імперії; тут — землевласник. Візир — сановник вищого рангу в мусульманських монархіях, приблизний відповідник європейського міністра. (*Тут і далі — примітки перекладачки.*)

2

Бег — (від давньотюрк. *bəq/bəy* — «вождь») — військове та адміністративне звання в Османській імперії, управитель округи; в розмовному мовленні — звертання до шанованої особи.

3

Аліджун (також Ілндан) — день Іллі Громовержця, 2 серпня, — спільне свято балканських мусульман і християн, слід язичницьких вірувань в авраамічних релігіях.

4

Аскер (від тур. *asker*) — солдат.

5

Абдест — ритуальне омовіння в ісламі, обов'язкове перед молитвою, контактом з Кораном та іншими релігійними практиками.

6

Шам — синонім терміна «Левант» на позначення країн Східного Середземномор'я.

7

Катул-фірман (з араб., перс.) — султанський указ про смертний вирок і страту.

8

Латінлук — квартал у Сараєві на лівому березі ріки Міляцки, де компактно селилися католики — «латиняни», — переважно заїжджі торговці з Дубровника.

9

Атмейдан — історичний майдан у центрі Сараєва, неподалік від католицького кварталу. Одразу по заснуванні міста був місцем страт, з XV ст. — кінська торговиця та іподром, звідси й назва площі. Нині — парк.

10

Газія (від араб, *ghāzī*) — «захисник ісламу», у ранній період османської історії — доброволець, що нападав на землі «невірних», зокрема візантійські околиці в Анатолії. Пізніше і в ширшому сенсі — вільний вершник, який прославив себе військовою звитягою на благо імперії та захист ісламу. Газі являли собою автономну військову касту і окремий прошарок суспільства в Османській імперії.

11

Зікр (з араб. — «спомин») — медитативна практика ісламських містиків-суфіїв, що полягає в багаторазовому ритмізованому повторенні молитовної формули з іменем Бога, часто в супроводі

музичних інструментів. Деякі дервішські ордени супроводжують молитву унікальними масовими діями — одним із прикладів є «сема», знамените кружляння мевлевійських дервішів. Раніше піковим моментом церемонії також ставало масове проколювання щоки голкою завтовшки до кількох сантиметрів і до півметра завдовжки. Здатність подолати біль у релігійному екстазі вважалася особливою честю для дервіша.

12

Вела хавле вела куветіле — спотворена в боснійському розмовному мовленні цитата з хадісів Пророка Мухаммада: «*La havle ve la kuvvete illa billahi*» — «Нема ні снаги, ні сили, крім Аллагової».

13

Бімбаша (від тур. *bing baschi* — «тисяча голів») — полковий командир, воєначальник над тисячею солдатів.

14

Дахіра (також даїра) — одна з найцікавіших практик ісламського містицизму, обряд скликання джинів задля прояснення майбутнього, боротьби з хворобами та злочинцями тощо. Скликання дахіри вважається дуже небезпечним і вимагає від її ініціатора великої внутрішньої сили.

15

Йдеться про різницю наголошування: чоловіче ім'я — Бєдрія, жіноче — Бедрія.

16

Джинходжа — духовний наставник громади — ходжа, —

досвідчений у скликанні джинів на дахіру.

17

Теспіх (від араб, *tasbîh* — молитва) — мусульманська молитовна вервиця, відома також як місбаха. Повний теспіх має 99 зерен — за кількістю імен Аллага, малий — 33.

18

25 червня 1991 року Словенія проголосила незалежність від Югославії, що стало приводом для десятиденної війни у Словенії між тамтешніми національними військовими формуваннями та Югославською народною армією. 7 липня 1991 року було підписано Бріонську угоду, внаслідок якої ЮНА виводила всі сили зі Словенії, а Словенія брала тримісячний мораторій на вступ у дію своєї декларації про незалежність.

19

Велене — місто у центральній Словенії.

20

Дім квітів — мавзолей Йосипа Броза Тіто в Белграді.

21

Колашин — місто й фортеця в Чорногорії, де 1858 року відбулася найзначніша в історії країни битва з турками.

22

Битва за Вуковар 25 серпня — 18 листопада 1991 року була наймасштабнішою та найкривавішою у Хорватській війні. 87-денна

облога завершилася поразкою Хорватської нацгвардії та спустошенням міста, проте допомогла Хорватії здобути масштабну міжнародну підтримку. Зі зруйнованою під час битви водонапірною баштою Вуковара, яку збережено в якості символу, часто порівнювали диспетчерську вежу Донецького аеропорту в активній фазі боїв.

23

Усташі — дослівно — «повстанці», хорватська націоналістична крайньо-права організація, що діяла у 1920–1940 роках, у 1941 році створили фашистську Незалежну Державу Хорватія. Під час югославських воєн 1990-х «усташами» лайливо називали всіх борців за хорватську незалежність. Страдун — головна вулиця в історичному центрі Дубровника, що в 1991–1992 роках перебував в облозі ЮНА.

24

Пале — містечко за 10 км на схід від Сараєва, центр однойменного муніципалітету. Під час боснійської війни було столицею Республіки Сербської, тут розташовувалися четницький штаб і ставка Радована Караджича. Нині належить до Республіки Сербської у складі Боснії і Герцеговини. Романія — гірський регіон на сході нинішньої Республіки Сербської у БІГ, на південний схід від Пале. У югославському партизанському фольклорі фігурує в пісні «Іде Тіто через Романію».

25

Велько Булаїч (нар. 1928) — югославський актор, сценарист та кінорежисер чорногорського походження. 1969 року зняв найбюджетніший югославський фільм «Битва на Неретві», присвячений подіям Другої світової війни.

26

Ігман — гора Динарського нагір'я на південному заході Сараєва,

1502 метри над рівнем моря, одна з локацій зимової Олімпіади 1984 року. 1993 року тут точилися жорстокі бої між боснійськими та сербськими військами.

27

Хаджія — у буквальному значенні — той, хто здійснив хадж, традиційне мусульманське паломництво в Мекку. У переносному — людина, що завдяки своїм досягненням та моральним якостям має винятковий авторитет у суспільстві.

28

Требевич — гора на південному сході Сараєва, 1627 метрів над рівнем моря. Під час зимової Олімпіади 1984 року тут відбувалися лижні змагання. Під час боснійської війни сербські війська облаштовували на Требевичі вогневі, зокрема снайперські, позиції.

29

Мейхана — мусульманська корчма, дослівно — «дім вина».

30

Тітоградом у 1952–1992 називалася нинішня Подгориця, столиця Чорногорії.

31

Святого Іллі — 2 серпня, національне свято Македонії, день початку Ілнданського повстання 1903 року за здобуття автономії Македонії.

32

Бітола — місто на півдні Македонії, центр Ілїнданського повстання. «Бітола, мій рідний край» — популярна пісня.

33

Святий Сава — перший сербський патріарх XIII ст., найважливіша постать серед сербських святих.

34

Четники — сербська монархістська націоналістична організація, заснована 1941 року. Також націоналістичні сербські воєнізовані формування під час югославських воєн 1990-х.

35

Герб Соціалістичної федеративної республіки Югославія, де шість смолоскипів символізували шість союзних республік.

36

Хасан Саліхамїджич (нар. 1977) — боснійський футболіст, від 1992 року мешкає в Німеччині. Дев'ять сезонів провів у мюнхенській «Баварії», виступав також за національну збірну Боснії і Герцеговини.

37

Епідавр — давньогрецьке місто Пелопоннесу, відоме своїм театром із унікальною акустикою, побудованим у IV ст. до н. е.

38

Текбір — вигук «Аллагу екбер!».

39

Карлос Гардель (1890–1935) — аргентинський співак, композитор, один із найвизначніших виконавців танго першої половини ХХ ст.

40

Бентбаша — урочище з міськими купальнями, побудованими австрійцями на річці Міляцка при східному в'їзді в Сараєво. Історично на цьому місці розташовувалася гребля з дев'ятьма млинами заможного Іса-бега Ісаковича.

41

Запис — популярна форма мусульманського марновірства, створений ходжею містичний текст із зашифрованими за допомогою нумерології та ономастики цитатами з Корану, інколи — просто переписаний з молитвою фрагмент священного тексту, що використовується як оберіг.

42

Сараєвське поле — середньобоснійська долина, оточена горами Требевич, Белашніца, Ігман та іншими. Історично тут виникли передумови до розбудови міста, яке згодом дало назву всій долині.

43

Фінці та Камгі — заможні родини сараєвських євреїв-сефардів.

44

Улеми (або ж аліми) — збірний термін на позначення авторитетних знавців теоретичних та практичних питань ісламу.

45

Гафіз — учений-богослов, що знає Коран напам'ять.

46

На Берлінському конгресі 1878 року Австро-Угорщина отримала дозвіл на окупацію Боснії. Австрійські війська увійшли в місто 19 серпня 1878 року.

47

Бегова мечеть — головна сараєвська мечеть, зведена 1531 року коштом намісника Газі Хусрев-бега.

48

Ґуланфер (від тур. *gulampara*) — пройдисвіт, рідше у жаргоні — гомосексуал.

49

Бісмільягі рахмані рахім — «В ім'я Аллага, милостивого, милосердного» — фраза, якою починається кожна сура Корану.

50

Куфераші — питомо сараєвський, зараз уже майже забутий термін на позначення іммігрантів, переважно католиків з різних частин Австро-Угорської імперії, які почали з'являтися в місті у 1880-х роках після австрійської окупації Боснії. Термін цей не лише іронічно підкреслює невикоріненість нових мешканців у міський ґрунт і їхню минушість на цій території, але й засвідчує першу появу подорожніх скринь — «куферів» — у Сараєві, де на той час вони були дивиною.

51

Йосип Філіпович — хорватський генерал австрійського війська, командував операцією з окупації Боснії 1878 року.

52

Сірат-міст — в мусульманській есхатології — одне з ключових уявлень про Судний день. Сірат — гострий, як лезо, і тонкий, як волосина, міст над безоднею пекла, яким підуть вірні після того, як їхні справи буде зважено, а грішників скинуто до пекла. Перехід через Сірат-міст, куди сягатимуть язики пекельного полум'я, вважається одним із найстрашніших етапів Судного дня: хтось упаде з нього, хтось назавжди залишиться там стояти, і тільки чисті душі з волі Аллага легко й швидко перейдуть Сірат і опиняться в раю.

53

Баклава (також пахлава) — популярні солодощі східної кухні, листкове тісто з горіхами, залите густим цукровим сиропом — аґдою.

54

Маріїн-Двор — сараєвський квартал австрійської забудови.

55

Джугум — традиційний мідний дзбан з високою шийкою, переважно для води.

56

САШК — сараєвський футбольний клуб (1920–1940), «Цивільний» — загребський футбольний клуб (1910–1940).

57

Рудольф Валентіно (1895–1926) — зірка німого кіно, американський актор італійського походження, творець типажу екзотичного героя-коханця.

58

Перший Шумар — дім відпочинку й база зимових видів спорту на Требевичі.

59

Джума-намаз — п'ятнична полуденна молитва мусульман, обов'язкова для повнолітніх чоловіків.

60

Медресе — середня й вища ісламська школа.

61

Маріян Бенеш (нар. 1951) — легендарний югославський боксер.

62

Вера Ніколич (нар. 1948) — знаменита югославська легкоатлетка, багаторазова чемпіонка з кросу.

63

Бошко Буха (1926–1943) — югославська легенда, юний партизан-артилерист. Загинув 1943 року в засідці, влаштованій четниками.

64

Сава Йованович Сірогойно (1926–1944) — підліток-партизан, Народний герой Югославії.

65

«Влахов» — знаний югославський аперитив, міцна гірка настоянка на травах.

66

Віньяк — балканський відповідник коньяку, сирий винний дистиллят, що настоюється в дубових діжках упродовж кількох років.

67

Мілован Джилас (1911–1945) — югославський політичний діяч, соратник Йосипа Броза Тіто, ідеолог і теоретик Комуністичної партії Югославії, літератор. У 1953-му виступив з публічною критикою сталінізму і став дисидентом, неодноразово перебував в ув'язненні.

68

Козара і Конюх — гірські масиви, Неретва й Сутеска — річки в Боснії, де під час Другої світової війни відбувалися наймасштабніші бої партизанів із силами Осі.

69

Грбавіца — сараєвський квартал, що почав активно розбудовуватися у 1950-х.

70

Езан — заклик муедзина до молитви.

71

«Жельо» — «Железничар» («Залізничник»), культовий сараєвський футбольний клуб, заснований 1921 року. «Гайдук» — хорватський футбольний клуб зі Спліта, заснований 1911-го.

72

Дубровницька Республіка — місто-держава на Адріатичному узбережжі, що проіснувала з XI ст. до 1808 року.

73

Каранджолоз — у боснійській та османській міфології — демон, що чигає на перехожих уночі на безлюдних перехрестях. Стрибнувши людині на спину, тяжкий та смердючий каранджолоз їздить на ній верхи до світанку і першого крику півня. При цьому запитує: «Чи я важкий?» — і з кожною ствердною відповіддю стає все важчим, до ранку зазвичай устигаючи задушити людину насмерть. Вважається, що єдиний спосіб врятуватися під час нападу каранджолоза — не визнавати його смертельної ваги і мужньо боротися з ним до сходу сонця.

74

Джурджевдан — весняне свято Юрія, 6 травня.

75

Меддет Аллаг — з арабської: «Допоможи, Господи».

76

Віла — в південнослов'янській міфології жіноче божество, прекрасна довгокоса дівчина у довгій сукні, під якою ховає ноги з копитами. Віли переважно мають добру вдачу і допомагають людям. Втім, трапляються і лихі віли, що з'являються в подібні страшних і так само довгокосих бабів.

77

Місир — (від араб. «Миср») Єгипет.

78

Юго — сильний південно-західний або західний вітер на Балканах, зокрема в Далмації, регіональний різновид сирокко. Вважається, що юго приносить погані настрої, тривогу та божевілля.

79

Вісімка — важливий стратегічний об'єкт під час сербської облоги Сараєва у 1992–1995 рр., колишній популярний ресторан у горах на південь від міста.

80

Цитата з Мухамада Хевая Ускуфі (1600–1651). Цим текстом автор закликає християн приймати іслам.

81

Велько Влахович (1914–1975) — громадський і політичний діяч, народний герой Югославії.

82

Жаїрзінью (нар. 1944) — легендарний бразильський футболіст.

83

Мейтеф (також мектеб) — початкова школа в мусульманських країнах, переважно духовна.

84

Уд — струнний щипковий інструмент, поширений на Близькому Сході, а також у Середній Азії та на Кавказі. Попередник європейської лютні, завезений в цю частину світу арабами в часи завоювання Іспанії.

85

Сенабії — давній боснійський сорт, так звані «синопські яблука», начебто завезений зі Сходу.

86

Долама (також доламай) — різновид довгого верхнього одягу з вузькими рукавами, чекшири — боснійські шальвари, кундури — черевики з жорсткими підошвами, все разом — традиційний міський чоловічий костюм у Боснії.

87

Теман — арабський спосіб вітання, коли кінчиками пальців торкаються вуст, а потім чола.

88

Текія (також текке) — суфійський монастир, оселя та молитовна обитель дервішів.

89

Євген Савойський (1633–1736) — австрійський полководець Священної Римської імперії, генералісимус. Своєю військовою кампанією 1716–1718 рр. проти турків на Балканах спричинився до підписання Пожаревацького миру між Австрією та Венецією з одного боку та Османською імперією з іншого.

90

Мусафірхана — місце безкоштовної ночівлі для бідних подорожніх, у Боснії традиційно утримуване коштом громади.

91

Ішарет (від тур. *işâret* — «знак») — тут: жестикуляція, пантоміма.

92

Шиш — металевий циліндр-барабан на довгій ручці для смаження кави.

93

Відовдан — день Святого Віта (Віда) — 15 (28) червня, велике свято для балканських християн. У сербській традиції зокрема тісно пов'язаний з битвою на Косовому полі 1389 року, коли війська царя Лазаря зазнали поразки від султана Мурата.

94

Їид — в далматинській говірці — лють, затятість.

95

Погача — популярний на Балканах здобний білий хліб.

96

Іфтар — вечеря-розговіння після денного посту під час священного місяця Рамазана.

97

Кабадахія — гвалтівник, грубіян; сіледжія — забіяка, носій грубої сили; угурсуз — злодій, людина лихої вдачі.

98

Теравія — намаз, що його справляють мусульмани-суніти в рамазанські ночі; такий намаз зазвичай триває утричі довше за денний. Тут вжито у значенні «неймовірно довгий вступ».

99

Йдеться про боксерський бій-реванш 22 червня 1938 року між Джо Луїсом та Максом Шмелінгом.

100

Моша Піяде (1890–1957) — один із найближчих соратників Йосипа Броза Тіто, єврей-сефард за походженням.

101

Мішо Ковач (нар. 1944) — хорватський поп-співак.

102

Бечарац — інструментально-вокальний жанр жартівливих і часом сороміцьких пісень, особливо популярний у Східній Хорватії. Зазвичай виконують двоє солістів, що обмінюються десятистопними

силабічними репліками, формуючи унікальний ритм. Об'єкт нематеріальної спадщини ЮНЕСКО.

103

Йованка Броз (1924-2013) — п'ята дружина югославського лідера Йосипа Броза Тіто, перша леді СФРЮ від 1953 до 1980 рр.

104

Хусеїн-капітан Градашчевич (1802–1834) — воєначальник, провідник руху за автономію Боснії в Османській імперії. Відомий також як Боснійський Дракон.

105

Акрап (також акреп) — турецька назва скорпіона.

106

Дефтердар — фінансовий розпорядник в османській провінції.

107

Джумруджія — в Османській імперії митник, чиїм обов'язком було збирати джумрук — мито за перетин кордону.

108

Тевхід — боснійська традиція збиратися після похорону в домі померлого і читати Коран у пам'ять про нього.

109

Теферич (арх.) — пікнік.

110

Врело Босни — великий громадський парк на околиці Сараєва біля підніжжя гори Ігман та витoku річки Босни.

111

Ахірет (від тур. *âhîret*) — потойбічний світ в ісламі.

112

Алейгіселама — «Мир Йому».

113

Акшамлук (від тур. *akşam* — «сутінки») — вечірня розмова друзів за кавою.

114

Дерт (з тур.) — гіркота, туга, розпач.

115

Лейлят аль-Кадр (від араб. Лайлату-ль-Кадр) — Ніч Могутності та Передвизначення, 27-ма ніч місяця Рамазана, відзначається в пам'ять про відкриття пророку Мухаммаду першої сури Корану в печері Хіра гори Джабал ан-Нур.

116

Япрак і долма — традиційна страва, мініатюрні голубці з виноградного листя з м'ясною начинкою, долмою також називають фаршировані такою начинкою овочі.

117

Мудеріс (араб. *muderis*, від *darasa* — вчитися) — вчитель у вищій релігійній школі.

118

Сурма (з тур. *sürma*, від *sür* — фарбувати) — популярна на Сході густо-чорна фарба для брів та очей. Виготовлялася традиційно на основі баранячого жиру, мигдальної олії, басми та власне сурми-стибію, інколи з домішками золи.

119

Левха (дослівно з тур. — «дощечка з написом») — обрамлена каліграфічна панель із цитатами з Корану.

120

Уміханою (Умм Саламою) звали одну з дружин пророка Мухаммада, одну з «матерів правовірних».

121

Алюзія на традиційний мотив у боснійських прикрасах, «*алмаслі грана*» — виготовлений з коштовного металу фрагмент лози чи іншої гілки, прикрашений найчастіше діамантами.

122

Джібріл (також Джабраїл) — один з чотирьох особливо близьких до Аллага ангелів — мукаррабун, «пророків серед ангелів». Ототожнюється з біблійним архангелом Гавриїлом.

123

Джемат — мусульманська релігійна громада; зазвичай джемат складають близько ста сімей.

124

Площа Бана Єлачича — центральна площа Загреба.

125

Саз — інструмент типу лютні з родини тамбур, традиційно саме під саз виконують боснійські пісні-севдалінки.

126

Жилавка — автохтонний герцеговинський сорт білого винограду.

127

Зріневац — народна назва парку і площі Ніколи Шубича Зринського у Загребі.

128

Поглавник — Анте Павелич, очільник фашистської Незалежної Держави Хорватія.

129

Слеме — гора-тисячник в околиці Загреба.

130

«Фічо» — югославська копія автомобіля Fiat 600, зібрана на крагуєвацькому заводі «Застава».

131

Тамбура — струнний щипковий інструмент, поширений у Південній Європі, «родич» італійської мандоліни.

132

Хвар — острів в Адриатичному морі, в Південній Далмації, один із найпопулярніших югославських курортів.

133

«Азра», «Хаустор» — культові рок-гурти югославської «нової хвилі» 1980-х.

134

Мустафа Голубич (1889–1941) — уроджений герцеговінець, югославський політичний діяч, співробітник Комінтерну. Перед Другою світовою війною очолював військову резидентуру СРСР у Югославії. Розстріляний німецькими військами після окупації Белграда.

135

Салеп — традиційний для османської кухні напій, що готується з меленого кореня гірських орхідей (ятришника).

136

Субаша — наглядач та розпорядник маєтку, або ж начальник поліції в османському селі.

137

Гасульхана — громадська установа для ритуального омовіння померлих перед ісламським поховальним обрядом.

138

Єковац — вулиця над скельним урвищем у старій частині Сараєва, де стоїть і один з міських бастіонів — Жовта фортеця.

139

Себіль — дерев'яний фонтан у псевдоосманському стилі, зведений у центрі Сараєва, на Башчаршії, 1753 року. Автентичний Себіль згорів у пожежі 1852 року і був відновлений 1891-го.

140

Беледія — стара сараєвська тюрма, розташована поблизу Вечниці, тодішньої міської управи, чим і пояснюється її назва: тур. *belediye* означає будівлю міської управи.

141

Кулін — правитель-бан Боснії з 1180 до 1204 року. Вираз «За Куліна-бана» вживається аналогічно до українського «За царя Панька, коли Земля була тонка».

142

Ет-Тахкік — спосіб повільного читання Корану з чітким і роздільним вимовлянням звуків, дотриманням усіх потрібних пауз та збалансованою вокалізацією, з поверненням до прочитаного і його повторним осмисленням. Один із трьох способів читання для тих, хто вивчає Коран напам'ять, орієнтований на засвоєння максимально автентичного звучання тексту.

143

Ашиклук, розмова закоханих, поряд з акшамлуком, вечірньою розмовою за кавою, та теферичем-пikніком — традиційні форми дозвілля в мусульманській громаді.

144

Кадуна (з тур.) — шляхетна жінка, пані.

145

Муалім — наставник в ісламській початковій школі.

146

Месджид — невеликий мусульманський молитовний дім, зазвичай без мінарету.

147

Клапа — форма традиційного чоловічого акапельного співу в Далмації (Хорватія), що сягає корінням традиції церковного співу приморців. У місцевих говірках «клапа» означає «громада друзів, товариство». 2012 року клапа проголошена об'єктом нематеріальної спадщини ЮНЕСКО.

148

Курбан-байрам, Хаджійський байрам, або ж Ід аль-Адха — триденне свято жертвопринесення в ісламі, що починається в день закінчення хаджу до Мекки.

149

Матія Губец — хорватський народний герой, очільник селянського антифеодального повстання 1573 року.

150

Бамія, або окра — однорічна трав'яниста рослина з родини мальвових. Популярна овочева культура в середземноморській та південноєвропейській кухнях.

151

Гіджра (буквально з араб. — «еміграція») — переселення пророка Мухаммада та очолюваної ним мусульманської громади з Мекки до Медіни в VII ст. н. е. Оскільки ця подія є поворотною в історії ісламу, рік переселення став першим роком ісламського місячного календаря — місячної Гіджри.

